

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

від найдавніших часів і до сьогодні

**ДО 25-ї РІЧНИЦІ
СТВОРЕННЯ СБУ**

IV

**ДО 25-ї РІЧНИЦІ
СТВОРЕННЯ СБУ**

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

від найдавніших часів
і до сьогодні

**ДІЯЛЬНІСТЬ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН(Б)
ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ УПА
(1940 — 1955)**

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ І ДО СЬОГОДЕННЯ

Том I

Смолій В. А., Котляр М. Ф., Степанков В. С.
Спецслужби України в IX – середині XVII ст.
Київ : Прометей, 2017

Том II

Сідак В. С.
Українські спецслужби доби
національно-визвольних змагань
1917–1921 рр.
Київ : Прометей, 2017

Том III

Сідак В. С., Вронська Т. В., Скрипник О. В.
Спецслужба Військового міністерства
Державного центру УНР в екзилі
Київ : Прометей, 2018

Том IV

Я. М. Антонюк
Діяльність Служби безпеки ОУН(б)
та спеціальних підрозділів УПА (1940–1955)
Київ : 7БЦ, 2022

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
І ДО СЬОГОДЕННЯ

Наукове видання
у п'яти томах

Редакційна колегія:
В. А. Смолій (голова),
О. Ф. Белов, Т. В. Вронська,
В. М. Даниленко, О. Є. Лисенко,
О. С. Рубльов, В. С. Степанков, О. Н. Ярмиш

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ТОМ IV

Я. М. Антонюк

**ДІЯЛЬНІСТЬ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН(Б)
ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ УПА
(1940 – 1955)**

Київ
«7БЦ»
2022

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE
BRANCH STATE ARCHIVE OF THE SECURITY SERVICE
OF UKRAINE

**SPECIAL SERVICES OF UKRAINE
FROM THE EARLIEST TIMES
TO THE PRESENT**

Scientific publication

In five volumes

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE
BRANCH STATE ARCHIVE OF THE SECURITY SERVICE
OF UKRAINE

VOLUME IV

Y. M. Antonyuk

**ACTIVITIES OF THE SECURITY SERVICE
OF THE OUN(B) SPECIAL UNITS OF THE UIA
(1940–1955)**

Kyiv
«7bc»
2022

УДК 351.746.1(477)"1940/1955"

A72

Рецензенти:

Лисенко О. Є. – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України;

Патриляк І. К. – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий редактор:

Ільницький В. І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

*Рекомендовано до друку Вченими радами
Інституту історії України Національної академії наук України
та Національної академії Служби безпеки України*

Антонюк Я. М.

A72 Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення : у 5-и т. Т. 4 : Діяльність Служби безпеки ОУН(б) та спеціальних підрозділів УПА (1940–1955) : наук. вид. – Київ : 7БЦ, 2022. – 536 с.: іл.

ISBN

Розкрито розвідувальну, контррозвідувальну, оперативно-облікову, агітаційно-викривальну, судово-дисциплінарну, диверсійно-терористичну, охоронну, оперативно-бойову, навчально-виховну діяльність, кадровий склад та розвиток мережі Служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) та спецпідрозділів Української повстанської армії упродовж 1940–1955 рр. Основу дослідження становлять невідомі широкому загалу документи з фондів центрального та регіональних архівів Служби безпеки України.

Для науковців, студентів і викладачів, усіх, хто цікавиться історією національних спецслужб і визвольної боротьби в Україні.

УДК 351.746.1(477)"1940/1955"

© Я. М. Антонюк, 2022

© Інститут історії України

НАН України, 2022

© Національна академія СБ України, 2022

© Галузевий державний архів Служби
безпеки України, 2022

ISBN

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ	9

ПЕРЕДМОВА	11

РОЗДІЛ 1

СТРУКТУРА СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН(Б) ТА СПЕЦПІДРОЗДІЛІВ УПА

1.1. Мережа ОУН(б) під час німецько-радянської анексії Польщі	14
1.2. Підпілля ОУН(б) та УПА в період німецько-румунсько-угорської окупації	26
1.3. Підпілля ОУН(б) в умовах переходу лінії фронту та завершального періоду Другої світової війни.....	41
1.4. Підрозділи УПА та УНС.....	53
1.5. Підпілля ОУН(б) післявоєнного періоду.....	70

РОЗДІЛ 2

РОЗВІДУВАЛЬНА РОБОТА, МЕРЕЖА ЗВ'ЯЗКУ ТА СПІВПРАЦЯ З ІНОЗЕМНИМИ СПЕЦСЛУЖБАМИ

2.1. Функціонування територіальної розвідувальної мережі.....	87
2.2. Агентурні позиції у збройних підрозділах супротивника...	106
2.3. Розвідники в окупаційній адміністрації	122
2.4. Агентура в середовищі легальних та нелегальних організацій, а також політичних партій	134
2.5. Збір та аналіз відкритих джерел інформації.....	143
2.6. Забезпечення зв'язку	148
2.7. Співпраця з іноземними розвідками	160

РОЗДІЛ 3

КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНА, СЛІДЧА, СУДОВО-ДИСЦИПЛІНАРНА, ОПЕРАТИВНО-ОБЛІКОВА ТА АРХІВНА ПРАКТИКА

3.1. Збір інформації про агентуру супротивника	173
3.2. Внутрішні перевірки та контроль за дотриманням конспірації.....	179

3.3. Проведення «оперативних ігор»	194
3.4. Заходи агітаційно-психологічного впливу	202
3.5. Оперативно-облікова та архівна справа	215
3.6. Проведення слідчих дій	228
3.7. Судово-дисциплінарна практика.....	249

РОЗДІЛ 4

ДИВЕРСІЙНО-ТЕРОРИСТИЧНА, ПОЛІЦІЙНА, ОПЕРАТИВНО-БОЙОВА ТА ОХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ

4.1. Диверсії, спрямовані на дезорганізацію окупаційних держустанов, військових та економічних об'єктів.....	268
4.2. Винищення внутрішніх агентів	283
4.3. Знищення інформаторів супротивника серед оточення підпілля.....	301
4.4. Ліквідація прибічників та представників окупаційної адміністрації.....	321
4.5. Боротьба зі збройними підрозділами супротивника.....	342
4.6. Охорона керівного складу	359
4.7. Протидія розкраданню майна, зловживанню службовим становищем та боротьба з кримінальними злочинцями	367

РОЗДІЛ 5

КАДРОВИЙ СКЛАД СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН(Б) ТА СПЕЦПІДРОЗДІЛІВ УПА

5.1. Підготовка співробітників	384
5.2. Психологічні особливості	410
5.3. Просопографічний портрет.....	425
5.4. Одяг, маскування, озброєння, військові звання та нагороди	433

ПІСЛЯМОВА.....	446

ІЛЮСТРАЦІЇ.....	453

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	476

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	507

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	532

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

Вельмишановні читачі!

Четвертий том видання з історії спеціальних служб України вийшов у світ у нелегкий для країни час. Розв'язана Росією повномасштабна війна проти України багато що змінила в нашому житті. Ми краще тепер розуміємо, хто друзі, а хто вороги, ще більше стали любити рідну землю, нашу історію, мову й культуру. Жертовна боротьба з агресором переконує людство в самотності Українського народу та його безумовній належності до європейської цивілізації, відданості основоположним засадам свободи і демократії.

Запозичивши практики нацистських злочинців, північний сусід посягнув на наші багатовікові історичні надбання, а відтак і на державність. Це спонукає пильніше подивитися на сторінки минулого, які донедавна викликали в політичному й науковому середовищі дискусії, що старанно підживлювались зовнішніми чинниками. Настав час докладніше розглянути проблематику формування національних українських спецслужб у ХХ ст., особливості, напрями й результати їхньої діяльності. Країні, що бореться, потрібно шанувати своїх героїв, знати, якими специфічними методами цементувалися лави Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії та як у запеклій боротьбі плекалися ідеї української самостійності і незалежності.

Вашій увазі пропонується важливе для сьогодення дослідження, присвячене діяльності Служби безпеки ОУН та спеціальних підрозділів УПА від часу їх створення і до останніх боїв із противником. Хоча й раніше ця тема становила один із найважливіших напрямів розвитку історичної науки, наразі вона набула особливої гостроти. Провідники української нації на тлі бездержавності зуміли створити структури, які високопрофесійно виконували розвідувальні та контррозвідувальні завдання, вели інформаційно-аналітичну, агентурну, оперативно-бойову й охоронну діяльність. Забезпечення безпеки українських військових формувань, диверсії проти нацистських чи

радянських окупантів, виявлення ворожої агентури й колаборантів та інші форми збройної й негласної боротьби стали складовою національно-визвольного руху. У скрутних умовах війни і після-воєнного часу, маючи обмежені матеріальні та фінансові ресурси, українське підпілля спиралось на велику довіру й підтримку народу, постійно вдосконалювало мережу зв'язку, проведення агітаційно-психологічних заходів, протидію службовим і кримінальним злочинам. Практика довела, що всебічний вишкіл співробітників спецслужб має принципове значення для національної безпеки.

Насичена багатьма фактами і подіями, книжка змальовує індивідуальні й колективні образи співробітників тогочасних українських спецслужб. Їхні риси характеру – безмежна відданість ідеології української державності, готовність до самопожертви, сміливість, психологічна й фізична стійкість – є гідним прикладом для нових борців за волю України.

Появі цієї праці ми завдячуємо фахівцям Національної академії, Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Інституту історії України Національної академії наук України. Наукову сміливість і наполегливість продемонстрував автор тому, співробітник ГДА СБУ доктор історичних наук Ярослав Антонюк. Спільно з ученими закладів вищої освіти, центральних, регіональних і галузевих державних архівів виконано великий обсяг роботи, щоб виявити в українських і закордонних установах оригінальні документи, переосмислити й узагальнити важливі факти й опубліковані історіографічні та документальні джерела.

Вивчення функцій і досвіду спецслужб ОУН і УПА має практичне значення в нинішніх умовах для зміцнення Служби безпеки України. Впевнений, що опублікування для широкого загалу цього дослідження сприятиме відновленню історичної справедливості, вирішенню питань у галузі освіти й патріотичного виховання підростаючого покоління.

Правдиве й різнобічне віддзеркалення героїчної боротьби українських спецслужб за соборну суверенну державу надихатиме наших воїнів на подвиги, сприятиме консолідації українського суспільства, утвердженню національної ідентичності та збагаченню історичної пам'яті.

Василь МАЛЮК,
т.в.о. Голови Служби безпеки України

ПЕРЕДМОВА

Здобуття Україною незалежності створило передумови для вивчення раніше замовчуваних сторінок минулого. Однією з складних проблем, яка досі потребує критичного осмислення, залишається діяльність Служби безпеки Організації Українських Націоналістів бандерівського напрямку (далі – СБ ОУН, без додаткового означення «бандерівська»). Особливо незручним та заангажованим є оцінювання її диверсійно-терористичної діяльності. У контексті чергового українського національного відродження, яке розгортається на тлі російської збройної агресії, проблематика визвольної боротьби ОУН знову актуалізувалася. Її новий дослідницький етап супроводжується максимальною відкритістю архівів та динамічним розвитком зазначеного контенту в електронній мережі, що спричинило насичення науковців раніше важкодоступною інформацією. Осмислення багатьох історичних проблем перейшло на якісно новий рівень. За цих умов найефективнішим засобом протидії дезінформаціям є обґрунтовано викладені та документально підтверджені факти.

Правдиве висвітлення діяльності СБ ОУН не лише обеззброює ворожу українській державності пропаганду, а й також показує жертовність національно-визвольної боротьби, доводить, що незалежність України не була примхою долі, а здобувалася високою ціною. На цій платформі створюються сприятливі умови для консолідації принципово різних ціннісних орієнтацій наших співгромадян стосовно діяльності українських націоналістів.

Хронологічні межі книги обмежуються періодом з початку 1940 р. (створення бандерівської СБ) по літо 1955 р. (останні збройні сутички есбістів Карпатського краю з радянськими правоохоронними органами). Територіально досліджувані події охоплюють переважно українські етнічні терени. Лише окремі з них виходять поза зазначені межі.

Пропонована до уваги читачів праця опирається на документальні матеріали, передусім фонди Галузевого державного архіву

Служби безпеки України. За походженням їх можна поділити на дві великі групи: радянських правоохоронних органів та підпілля ОУН і УПА. Останні вирізняються більшою цінністю, адже дають змогу поглянути на події з обох сторін. Крім того, вони подають достовірні дані про структуру та назви підрозділів СБ ОУН. Матеріали архівів обласних управлінь Служби безпеки України представлені кримінальними справами на учасників підпілля ОУН та УПА. Відповідно до рішень комісій з реабілітації вони поділяються на два фонди – основний (не реабілітовані) та припинених (реабілітовані). Особливістю цих джерел є комплексність подання інформації про засуджену особу. Крім того, використано документи територіальних підрозділів Галузевого державного архіву МВС України та Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України. Матеріали радянських установ та організацій представлені інформацією з центральних та обласних державних архівів. Окремі дані про діяльність СБ ОУН походять з фондів краєзнавчих музеїв.

Важливе місце у джерельній базі книги посідають збірники опублікованих документів та спогади. Переважна їх частина була опублікована канадсько-українським виданням «Літопис УПА», зокрема в тематичних серіях «Основна», «Нова», «Бібліотека», «Події та люди».

Не менш значна увага була приділена вивченню наукових напрацювань попередників. Серед науковців, які долучилися до цієї справи, слід виділити праці Дмитра Веденєєва та Геннадія Биструхіна «Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945» (Київ, 2006), «Повстанська розвідка діє точно й відважно... Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-ті роки» (Київ, 2008), «Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки» (Київ, 2007), що стали базисом для багатьох досліджень. У Києві 2009 р. дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук під назвою «Підготовка кадрів Служби безпеки Організації Українських Націоналістів (бандерівців) (1941–1951 рр.)» захистив Валерій Огороднік, а 2011 р. у Острозі під назвою «Діяльність Служби безпеки ОУН(б) на території Волині та Полісся. 1946–1951 рр.» – Ярослав Антонюк. Окремим напрямом функціонування референтури СБ

ОУН(б) або долям її керівників присвячувалися публікації українських істориків: Валерія Єфіменка, Володимира Єгорова, Олександра Іщука, Михайла Романюка, Анатолія Русначенка, Олександра Лисенка, Василя Ільницького, Дмитра Проданика, Володимира Мороза та багатьох інших. Серед іноземних дослідників безпосередньо діяльністю СБ ОУН(б) займалися Гжегош Мотика, Ігор Галагіда та Мечислав Самборський.

Слід зазначити, що, незважаючи на значний обсяг опублікованих та неопублікованих матеріалів про діяльність СБ ОУН, досі залишається чимало малодосліджених аспектів. Однією з причин цього була посилена конспірація розвідувальних та контррозвідувальних підрозділів українського націоналістичного підпілля. Нерідко навіть самі есбісти мало знали про діяльність свого підрозділу. Фрагментарність інформації поєднувалася зі спотворенням її у радянських джерелах, ігноруванням регіональних особливостей та інколи помилковими міркуванням істориків. Усе це в комплексі створювало хибні уявлення про СБ ОУН. Необхідність аналізу та впорядкування значного історичного доробку у поєднанні з введенням до наукового обігу великої кількості раніше невідомих архівних документів зумовила появу цієї книги.

РОЗДІЛ 1

СТРУКТУРА СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН(Б) ТА СПЕЦПІДРОЗДІЛІВ УПА

1.1. Мережа ОУН(б) під час німецько-радянської анексії Польщі

Новий поштовх у розвитку розвідувальних та контррозвідувальних підрозділів українських націоналістичних організацій надав початок Другої світової війни. Протягом вересня 1939 р. з тюрем звільнилося чимало ув'язнених поляками оунівців. Більшість із них відразу відновили організаційні зв'язки й включилися до визвольної боротьби.

Проте умови діяльності мережі ОУН у цей час значно погіршилися. Чимало українців Західного Полісся, Волині та навіть Східної Галичини радісно вітали «визволителів». Поширеним було гасло: «Нехай радянська, аби Україна». Колишній співробітник СБ ОУН Фотій Володимирський згадував, що в м. Вишнівець Кременецького повіту місцеві жителі спеціально збудували тріумфальну арку. Спантичених червоноармійців зустрічали квітами, жовто-блакитними прапорами та співом: «Ще не вмерла Україна»¹.

Катастрофічну ситуацію посилювало захоплення співробітниками НКВС значної частини місцевих архівів польської поліції та «двуйки». Траплялися навіть випадки співпраці у цьому напрямі між НКВС та гестапо. 12 вересня 1939 р. архів поліційного управління м. Сянок захопили німці. Невдовзі його разом зі східною частиною міста передали СРСР². Здобуті документи активно використовувалися для боротьби з оунівцями³. Зокрема, за даними польських

¹ Володимирський Фотій Николаевич (04.07.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/volodimirskiy-fotiy-nikolaevich/>.

² ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 033-СП. Арк. 12.

³ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0178. Арк. 429-430; Спр. 0381. Арк. 392-397; Ф. 71. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 65; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 19.

трофейних архівів, лише органам НКВС Львівської обл. вдалося встановити інформацію на 230 членів ОУН¹.

Намагаючись врятувати кадри, керівництво наказало оунівцям нелегально переходити до підконтрольного німцям Генерал-Губернаторства. Інша частина, яка залишалася на захоплених радянською владою теренах, суттєво посилила конспірацію. Тимчасово оунівці відмовилися від проведення терактів та масової пропаганди². Заборонялося проявляти вороже ставлення до червоноармійців та радянсько-партійного активу. Рекомендувалося навпаки підкреслювати свою лояльність новій владі та влаштовуватися на роботу до державних установ. Здобуту в польських військових зброю надійно переховували³. На Коломийщині оунівцям наказали знищити усю нелегальну літературу. Усе це мало на меті створити в органів НКВС враження, ніби підпілля ОУН припинило існування⁴.

Хоча у Східній Галичині траплялися винятки. Наприклад, розвідники Чортківського повітового проводу ОУН Михайло Зибалюк («Явір») та Омелян Николяк («Квасний») намагалися зірвати направлення делегатів до «Народних зборів Західної України»⁵. Оунівці Збаразького р-ну Тернопільської обл.* навпаки направили туди своїх агентів як делегатів⁶. Розвідка ОУН Галицького повіту стежила восени 1939 р. за настроями місцевого населення та діями радянської влади. Збирала інформацію про підрозділи Червоної армії⁷. 18 грудня того ж року в кількох селах Зборівського р-ну Тернопільської обл. нелегали ОУН організували «повстання». Напали

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 304. Арк. 49-50.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 33843. Т. 1. Арк. 44.

³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 3.

⁴ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 7346. Т. 2. Арк. 26.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76461. Т. 5. Арк. 15.

* 9 липня 1944 р. було змінено назву на Тернопільська область.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 3.

⁷ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10586. Т. 1. Арк. 147.

на приміщення райвідділу НКДБ, вбили одного співробітника та намагалися захопити зброю¹.

У Генерал-Губернаторстві оунівці навпаки отримали максимально сприятливі умови для розвитку своєї мережі. Протягом грудня 1939 р. Миколою Лебедем («Вірним») було відновлено роботу розвідувальної референтури, а уже на початку 1940 р. – референтури «Безпеки»². При ній сформували окремий контррозвідувальний відділ на чолі з Іваном Равликом («Марчаком»)³.

Значний вплив на подальший розвиток СБ мав конфлікт між «радикальним» та «поміркованим» крилом ОУН. Молоді «революціонери» на чолі із Степаном Бандерою вважали, що ризикуючи життям та відбуваючи тривалі тюремні терміни, заслужили для себе більших повноважень. Вони закликали активізувати антирадянську боротьбу в Західній Україні та провести ґрунтовну реорганізацію Проводу ОУН⁴. Вимагали позбавити членства Ярослава Барановського («Фіалку»), якого вважали колишнім агентом польської «Двуйки»⁵.

10 лютого 1940 р. тридцять діячів ОУН, серед них шеф СБ Микола Лебедь, створили у Кракові Революційний провід на чолі з Степаном Бандерою⁶. Після цього виник неофіційний поділ українських націоналістів на бандерівців та мельниківців (прибічників традиційного Проводу українських націоналістів на чолі з Андрієм Мельником). Хоча себе вони так не називали, вважаючи себе єдиними правонаступниками «справи Коновальця». Взаємні звинувачення, переговори та спроби знову об'єднатися тривали впродовж усього 1940 р. У результаті більшість співробітників СБ підтримала

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 207.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 32401. Т. 1. Арк. 134 ; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0440. Арк. 93.

³ Бедрій А. Українська Держава відновлена Актом 30 червня 1941 року. Нью-Йорк-Лондон-Мюнхен-Торонто, 1981. С. 9.

⁴ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 148.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 9. Арк. 20.

⁶ Там само. Спр. 372. Т. 54. Арк. 66-67.

бандерівців¹. Зокрема, розвідувальний референт Володимир Тимчій («Лопатинський»)² та Крайовий референт СБ у Кракові Іван Равлик («Марчак»). Також під контролем «бандерівців» залишилася Крайова референтура СБ у Берліні, яка працювала під прикриттям Українського пресового бюро. Сильні «бандерівські» осередки Німецький Крайовий провід ОУН мав у Відні, Бреслау, Мюнхені та Данцігу. Одним із головних їх завдань на цьому етапі була протидія впливу на українських емігрантів мельниківців³. Певний час існувала також доволі значна група «нейтральних», які остаточно не визначилися кого підтримувати або сподівалися на швидке врегулювання конфлікту між бандерівцями та мельниківцями. Зокрема, до таких належали колишні члени Крайової команди УВО: бойовий референт Роман Біда («Гордон») та Іван Вербицький⁴. У Галичині бандерівців підтримало 80 % оунівців, на Волині – 60 %, а на Буковині – переважав вплив мельниківців⁵.

Від початку 1940 р. головним завданням ОУН стає підготовка до збройного виступу проти радянської влади⁶. 10 березня цього ж року зі складу Краківського проводу ОУН виокремився «Повстанський штаб» на чолі з Дмитром Грицаєм («Буком»)⁷. За розвідувальну роботу у ньому відповідав шеф СБ Микола Лебедь⁸. Для реалізації цих завдань з Генерал-Губернаторства до західних областей УРСР було нелегально направлено значну кількість оунівців групами від 5-ти до 20-ти осіб⁹.

¹ Книш З. Устрій Організації Українських Націоналістів. Вінніпег ; Буенос-Айрес, 1952. С. 18-19.

² Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. С. 825.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 17-19.

⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 55028. Арк. 210.

⁵ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / відп. упоряд. В. В'ятрович. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2007. С. 79-80.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. СП-019. Арк. 108.

⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8467. Т. 1. Арк. 37.

⁸ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 33843. Т. 2. Арк. 209.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 54. Арк. 122.

Кадрове посилення, а також розчарування населення радянською владою створило умови для відродження мережі ОУН у західних областях УРСР. Станом на лютий 1940 р. у Галичині нараховувалося 3879 оунівців, а на теренах Північної Буковини – 110 членів та симпатиків ОУН¹. Улітку того ж року Тернопільська обласна «екзекутива» ОУН охоплювала 15 повітів (583 села), 8702 членів та симпатиків (з них 196 нелегалів ОУН та 1411 – «юнаків»)². У той же час Станіславська обласна «екзекутива» ОУН мала 295 членів. З них 100 у Тлумацькому повіті ОУН, 60 – Калуському, 50 – Галицькому, 35 – Станіславському, 30 – Надвірнянському, 20 – Богородчанському³.

Первинними ланками мережі ОУН залишалися «трійки» та «п'ятірки». На чолі їх були «ланкові» або «станичні»⁴. Близько десяти сіл складали підрайон ОУН. Три підрайони – район ОУН. Повітові «екзекутиви» ОУН охоплювали від 3 до 10 районів⁵. Так, Підгаєцька повітова «екзекутива» ОУН включала 8 районів та 24 підрайони (72 села), а Чортківська нараховувала майже 400 членів та 700 «симпатиків»⁶. В окремих повітах Східної Галичини існували також надрайони⁷.

Від трьох до п'яти повітів утворювали окружну «екзекутиву» ОУН. П'ять–шість окружних – обласну, яка відповідно підпорядковувалася КЕ ОУН, а та, у свою чергу, Проводу ОУН у Кракові⁸. Наприклад, Тернопільська обласна «екзекутивна» ОУН поділялася

¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 33843. Т. 1. Арк. 123 ; Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 7733. Арк. 50.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 167.

³ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10586. Т. 1. Арк. 204-205.

⁴ Там само. Спр. 7346. Т. 1. Арк. 38.

⁵ Там само. Спр. 7346. Т. 2. Арк. 2.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76461. Т. 5. Арк. 9 ; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 186-187.

⁷ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 9958. Арк. 20.

⁸ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6824. Т. 1. Арк. 257.

на три окружні: Бережанську, Тернопільську та Бучацьку. При цьому межі територіальних утворень ОУН не збігалися з тогочасними радянськими. Частково вони повторювали попередню польську структуру. Кременецький повіт ОУН (Тернопільська обл.) входив до складу Волинської обласної «екзекутиви», а Золочівський (Львівська обл.) – до Тернопільської¹.

Починаючи від рівня підрайону, в ОУН передбачалася посада розвідника². Наприклад, весною 1940 р. референт розвідки Пробижнянської районної «екзекутиви» ОУН Євген Міщій («Орел») мав у підпорядкуванні двох підрайонних розвідників – Михайла Шмигалья («Запорожця») та «Самсона»³. Мережа розвідки Копичинецького повіту ОУН була більш розгалуженою. На зв'язку у референта повітової «екзекутиви» перебувало 2 надрайонні розвідники. В останніх – по 3 районних розвідники, які також мали по 3-4 підрайонних розвідників (18 підрайонів). На кожному рівні вони підпорядковувалися відповідним провідникам ОУН⁴. За кількістю співробітників та охопленням терену розвідувальні ланки ОУН суттєво відрізнялися. Так, весною 1940 р. розвідка Снятинської повітової «екзекутиви» ОУН охоплювала 5 районів (45 сіл). Крім того, вона поділялася на сільську та міську мережу⁵. Водночас навіть у Східній Галичині не усі райони ОУН мали своїх розвідників⁶. За цих обставин керівництво інформаторами здійснювалося напряму з повітів. Так, референт розвідки Луцької повітової «екзекутиви» ОУН очолював роботу 30–40 «станичних» інформаторів⁷, а у підпорядкуванні окружних та обласних референтів розвідки ОУН (Східної Галичини) – від 10 до

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 166, 225.

² Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 7346. Т. 1. Арк. 38 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 5251. Арк. 73.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 9958. Арк. 27.

⁴ Там само. Спр. 8363. Арк. 28.

⁵ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10660. Т. 4. Арк. 305.

⁶ Там само. Т. 7. Арк. 54.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 2. Арк. 258.

20¹. Лише в м. Львів нараховувалося чотири резидентури (кожна по 20 розвідників)². Вони займалися вербуванням інформаторів з-поміж населення, обробляли отримані дані та надсилали лініями конспіративного зв'язку керівництву. Зібрана у регіоні інформація узагальнювалася аналітиками та передавалася до Проводу ОУН в Кракові, де проходила верифікацію³.

Виходячи з даних, що у середньому на території одного повіту діяло близько 50 розвідників та інформаторів, загальна їх кількість в Західній Україні становила 2–3 тисячі. Для порівняння восени 1940 р. на цих теренах нараховувалося 5 тисяч членів та 14 тисяч «симпатиків» ОУН⁴. Тобто близько 10–15 % з них займалися розвідкою. Згідно з наказом КЕ ОУН на ЗУЗ від 1 вересня 1940 р. розвідка в обласних, окружних, повітових та районних «екзекутивах» виділялася в окрему структуру⁵, хоча чимало теренів надалі залишалося без цієї структури. Зокрема, восени 1940 р. окремих розвідувальних референтур ОУН на Буковині не існувало⁶.

Завдання кожної «екзекутиви» залежали від рівня розвитку мережі ОУН та активності органів НКВС-НКДБ⁷. Відомо про існування двох напрямів розвідувальної роботи – політичної та військової. Саме так влітку 1940 р. називалися підрозділи, які входили до складу референтури розвідки КЕ ОУН на ЗУЗ⁸. Відділ військової

¹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 034-СП. Арк. 75 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 8363. Арк. 28зв.

² Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 142.

³ Мечник С. Початок невідомого. Спогади 1945–1954. Мюнхен : Українське вид-во, 1984. С. 27.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА... С. 140.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75170. Т. 1. Арк. 208.

⁶ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 47894. Т. 1. Арк. 213-214 ; Т. 3. Арк. 183.

⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7441. Арк. 26.

⁸ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75170. Т. 5. Арк. 156.

розвідки очолював «Мацько»¹. До його завдань входив збір інформації про підрозділи Червоної армії та правоохоронні органи (місця дислокації, чисельність, озброєння, національний склад тощо)². Політична розвідка займалася радянськими адміністративними, партійними та комсомольськими органами, відстежувала настрої місцевого населення, збирала статистичні дані (кількість населення, комуністів, українців з військовим досвідом, національний склад тощо)³.

Зібрані розвідувальні дані використовувалися місцевими керівниками ОУН для створення «оперативного плану повстання». Восени 1940 р. цією роботою займався провідник Тернопільської обласної «екзекутиви» ОУН Григорій Голяш («Шолом»). Подібні «оперативні плани» складали також провідники окружних «екзекутив» ОУН. Слід зазначити, що зібрана оунівцями інформація визнавалася керівництвом обласних УНКВС як цілком достовірна. Згідно з даними Чортківської округи ОУН сили ворога становили: 1) 320 червоноармійців (солдат та офіцерів); 2) 188 представників радянсько-партійного активу; 3) 165 співробітників НКВС та райкомів. Озброєння: 5 гармат та 9 кулеметів. Власні сили керівництво Чортківської округи ОУН оцінювало наступним чином: 799 членів та 1151 симпатик. Озброєння: 172 гвинтівки, 126 пістолетів, 77 гранат і 1 кулемет⁴.

Крім того, на обласному та крайовому рівнях проводилася підготовка роботи зі створення «Повстанського штабу»⁵. У його складі, включно до повітового рівня, передбачалися відділи: 1) контррозвідки (опирався на довірених, планувався у кожному населеному пункті, вербував агентуру поміж комсомольців, членів партії більшовиків та червоноармійців); 2) «летючих бригад» (боївки з 3-5 осіб,

¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 33843. Т. 2. Арк. 216.

² Там само. Спр. 33843. Т. 1. Арк. 150.

³ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10586. Т. 1. Арк. 268.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 175, 189-190.

⁵ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 33843. Т. 2. Арк. 216.

які надсилалися в терени, де не було постійної розвідки, а також здійснювали диверсії в тилу ворога); 3) преси та радіо (аналіз повідомлень радянських радіо та преси); 4) цензури (діяв на щойно звільнених від радянської влади теренах, відповідав за дозвіл на відкриття установ та організацій, проведення святкувань, мітингів, видання оголошень, книг та п'єс); 5) жандармерії (проводив арешти, допити полонених, здійснював польовий суд, проводив боротьбу з кримінальною злочинністю)¹. Проте через масові арешти органами НКВС організаторів «Повстанського штабу» завершити розпочату справу їм не вдалося.

У цей час на території Генерал-Губернаторства СБ ОУН проводила роботу з підготовки інструктивних документів для створення на звільнених від радянської влади землях органів безпеки та народної міліції Самостійної України². Серед них: «Організація служби безпеки», «Боротьба й діяльність ОУН під час війни. Інструкція Служби безпеки»³ та «Українська Державна Служба Безпеки»⁴. Здійснювати розбудову Української Державної Безпеки (далі – УДБ) планувалося за територіальним принципом. У складі обласної референтури, крім самого коменданта, передбачалися посади: прокурора, інструктора (навчання співробітників та ведення оперативного обліку), кадровика (підбір кадрів, діловодство, фінанси), інтенданта (забезпечення продуктами, обмундируванням, озброєнням, боєприпасами, паливо-мастильними матеріалами), сотенного (командир оперативно-бойового підрозділу)⁵. Починаючи з рівня «район-місто», УДБ мали підлягати органи Народної міліції (далі – НМ)⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0440. Арк. 34-37, 45.

² Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75170. Т. 1. Арк. 223.

³ ОУН в 1941 році. Документи : в 2-х ч. Ч. 1 / упоряд. О. Веселова та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 111-112.

⁴ Веденєєв Д. Погляди ОУН(Б) на місце органів безпеки у структурі Української самостійної держави (1940–1941 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень НАНУ*. 2002. Вип. 18. С. 230-236.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 285.

⁶ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 49.

При районних командах планувалося створити відділи по 40-50 міліціонерів та оперативно-бойовий підрозділ з 800-1000 бійців. До їхніх завдань входило забезпечення правопорядку за умов військового часу. Передбачалося: 1) захопити адміністративні будинки, приміщення партійних та радянських органів, НКВС, НКДБ, а також їхні архіви; 2) взяти під контроль засоби транспорту та зв'язку, промислові підприємства, банки тощо; 3) встановити комендантську годину та впродовж доби вилучити зброю у населення; 4) виявляти та арештовувати «комуністів», співробітників НКВС та НКДБ, а також їхню агентуру; 4) взяти під облік усіх прибулих до населеного пункту після вересня 1939 р.¹

Розбудова обласної команди НМ передбачала створення секретаріату з підрозділом цензури та відділами: 1) персональним (робота з особовим складом); 2) організаційним (мав підвідділи: мобілізаційний, навчальний та озброєння); 3) політичним (стежив за громадсько-політичним життям); 4) порядковим (керівництво поточною роботою районних та міських команд НМ); 5) охорони (охорона важливих транспортних, промислових та інших важливих об'єктів); 6) оперативним (керівництво оперативно-бойовими підрозділами); 7) реєстраційним (оперативний облік, архіви, дактилоскопія); 8) оперативно-бойовим (чисельністю до батальйону)².

Уже наприкінці 1940 р. інструкції з розбудови органів безпеки отримали територіальні провідники ОУН у західних областях УРСР. Відповідно до свідчень Івана Скоп'юка («Баклажка») на Волині оунівці не лише складали «чорні листи», а й підбирали людей для майбутньої «Праці Безпеки»³. Інструкції з розбудови референтури СБ співробітники НКВС виявили 10 лютого 1941 р. у членів підрайонного осередку ОУН с. Білопіль Локачинського р-ну Волинської обл.⁴

Напередодні німецько-радянської війни бандерівці провели у Кракові II Великий Збір ОУН (1–4 квітня 1941 р.). Після нього

¹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 55-56.

² Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 156.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 1. Арк. 259.

⁴ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4409. Арк. 381.

шефом СБ призначили Миколу Арсенича («Михайла»), який від лютого 1940 р. очолював військову розвідку Проводу ОУН¹. Натомість Миколу Лебеда перевели на посаду другого заступника Провідника ОУН Степана Бандери². Своїми заступниками Микола Арсенич залишив досвідчених фахівців СБ – Івана Равлика («Марчака»), Петра Федоріва («Косича») та Василя Турковського («Павла»)³.

Планувалося, що після звільнення від радянської влади теренів України, оунівці швидко візьмуть на себе адміністративні функції⁴. При цьому відразу розпочнуть роботу органи безпеки Української Самостійної Соборної Держави. В інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» від травня 1941 р. зазначалося: «Служба безпеки – це другий важливий державний сектор, що його ОУН мусить, по змозі, як найсильніше опанувати»⁵. Відповідно до спогадів Василя Кука («Юрка») СБ ОУН повинна була стати основою для формування українських державних органів безпеки відновленої Української Соборної Держави⁶. Стосовно «кадрового спадку» НКВС, який залишиться після відступу Червоної армії, есбісти передбачали повну його ліквідацію та розбудову нових структур. Одна з інструкцій застерігала, що існуватиме спокуса залишити апарат певних відділів, наприклад, кримінального. Однак цього не слід робити. На початковому етапі як фахівців дозволялося використовувати лише окремих, ретельно перевірених співробітників НКВС. Надалі свою відданість Українській Державі вони повинні були довести конкретними справами⁷.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 178.

² Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. С. 728

³ IPN BU. 259/64/2. К. 347 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7440. Арк. 31.

⁴ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6824. Т. 1. Арк. 98.

⁵ ОУН в 1941 році. Документи: в 2-х ч. Ч. 1 / упоряд. О. Веселова та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 111-112.

⁶ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 51.

⁷ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патріляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 51-52.

Висновки

Захоплення Червоною армією східних воєводств Другої Речі Посполитої спричинило переміщення більшості досвідчених кадрів ОУН до підконтрольного німцям Генерал-Губернаторства. На цих теренах протягом грудня 1939 р. – початку 1940 р. Миколою Лебедем було відновлено роботу СБ, яка мала розвідувальний та контррозвідувальний відділи.

Під час розколу мережі ОУН на мельниківців та бандерівців переважна більшість есбістів підтримала останніх. Зрештою це відобразилося на результатах протистояння. Завдяки рішучим діям СБ бандерівцям вдалося не лише перехопити ініціативу, а фактично здобути лідерство серед українських націоналістів.

На початку 1940 р. головним завданням СБ стала підготовка до війни з радянською владою. Для цього невеликими групами до західних областей УРСР нелегально надсилалися фахівці з розвідки та диверсійно-терористичної роботи. Внаслідок кадрового поповнення та розчарування населенням радянською владою мережа ОУН почала відроджуватися. Вона будувалася за територіальним принципом та поділялася на краї – області – округи – повіти – райони – підрайони – станиці – п'ятірки або трійки. Починаючи від рівня району у них передбачалася посада розвідника. Хоча на практиці вони діяли навіть не у кожному районі. Нерідко станичними інформаторами напряду керував розвідник повітової «екзекутиви» ОУН.

За нашими підрахунками, наприкінці 1940 р. розвідувальною роботою в західних областях УРСР займалося 2–3 тисячі оунівців, тобто 10–15 % від загальної чисельності.

У цей період виділяли два головні напрями розвідувальної роботи – військовий та політичний. Перший полягав у зборі інформації про підрозділи та об'єкти Червоної армії, а також правоохоронні органи. Другий – радянсько-партійний актив, заходи влади, настрої місцевого населення тощо.

На основі зібраної інформації обласні та окружні «екзекутиви» ОУН складали «оперативні плани повстання», де зазначалося співвідношення сил супротивників. Водночас йшла робота зі створення «Повстанського штабу», який повинен був мати власні розвідувальні, контррозвідувальні та поліцейські відділи. Однак через масові арешти його організаторів органами НКВС завершити

розпочату справу не вдалося. У цей час на території Генерал-Губернії співробітники СБ ОУН проводили підготовку інструктивних документів для створення на звільнених від радянської влади землях органів безпеки та народної міліції Самостійної України.

Напередодні німецько-радянської війни змінився шеф СБ. Після проведення у квітні 1941 р. II Великого Збору ОУН у Кракові на цю посаду призначили Миколу Арсенича. Саме він відіграв головну роль у становленні та розвитку СБ, а також найдовше її очолював.

1.2. Підпілля ОУН(б) та УПА в період німецько-румунсько-угорської окупації

30 червня 1941 р. у Львові з балкону будинку товариства «Просвіта» (площа Ринок) Українські Національні Збори проголосили акт відновлення Української Держави. Міністром безпеки при Українському Державному Правлінні Ярослава Стецька призначили Миколу Лебеда¹. Однак референтура СБ продовжувала зберігати конспірацію. Вона залишалася частиною мережі ОУН. Штаб референта СБ Крайового проводу ОУН на ЗУЗ Івана Равлика («Марчака») на початку липня 1941 р. розмістився у Львові під виглядом «Пересильного бюро» в приміщенні колишнього страхового товариства «Дністер» за адресою вул. Руська, 20².

Головна увага ОУН на той період приділялася максимальному охопленню впливом ОУН усіх місцевих органів самоврядування. Так, 7 липня 1941 р. референт СБ Анатолій Козяр («Володимир») організував у м. Рожище на Волині сільську та міську управи, відновив роботу місцевих підприємств та установ³. Його брат – референт СБ Теремнівського р-ну ОУН Сергій Козяр («Ленін») організував на початку липня 1941 р. у с. Копче спорудження та урочисте відкриття пам'ятника «Героям загиблим за Самостійну Україну»⁴.

¹ Єремєєв І. Творець українських спецслужб. *Військо України*. 2003. № 9-10. С. 45.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 21.

³ ВКМ. Ф. КДФ-24808. Арк. 72-73.

⁴ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 265. Арк. 25.

Найбільше уваги СБ приділяла формуванню Української Народної Міліції (далі – УНМ). Планувалося функціонування у її складі відділів: розвідувально-слідчого, кримінального та порядкового (контроль за вуличним рухом, ринками, роботою пожежних і санітарних служб)¹. Чисельність кожного осередку УНМ у місті (повіті) становила близько 100 міліціонерів та 30-50 – у районі². Нерідко оунівці встигали встановити УНМ ще до приходу німців. Наприклад, підрозділ міліції з 15-ти осіб на чолі з Володимиром Ждановським у м. Радивилів (Дубенщина) був створений «Безпекою» ОУН 30 червня 1941 р.³, а в містечку Козова (Бережанщина) – 3 липня 1941 р.⁴ Поступово створення осередків української міліції просувалося навіть за межі Західної України. Так, влітку 1941 р. провід ОУН Старо-Ушицького р-ну (Кам'янець-Подільської обл.) очолив Йосип Гаврилюк з Тереховлянщини. Першими його заходами стало формування української міліції⁵. Найшвидше організація УНМ просувалася в Західній Україні. До кінця липня 1941 р. її мережею було охоплено Холмщину, Підляшшя, Галичину, Волинь, Полісся, а також частково Буковину й Поділля⁶.

З ініціативи Українського Державного правління при кожній області планувалося запровадити посаду референта «Української державної безпеки» (далі – УДБ), який працюватиме за напрямками: 1) «внутрішньо-організаційним» (виявлення радянських агентів

¹ Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 25307. Т. 1. Арк. 24-25 ; Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : моногр. Київ : К.І.С., 2006. С. 248.

² Ішук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 57.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 6918. Т. 3. Арк. 272.

⁴ Веденєєв Д. Погляди ОУН(б) на місце органів безпеки у структурі Української самостійної держави (1940–1941 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ*. 2002. Вип. 18. С. 234.

⁵ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 10634. Арк. 28зв.

⁶ Бедрій А. Українська Держава відновлена Актом 30 червня 1941 року. Нью-Йорк-Лондон-Мюнхен-Торонто, 1981. С. 15-16.

в ОУН); 2) «внутрішньо-політичним» (стеження за діями мельниківців та інших українських організацій непідконтрольних бандерівцям); 3) «протимосковсько-більшовицьким»; 4) «протипольським і інших національних чинників»; 5) «кримінальним» (лише стосовно злочинів, учинених оунівцями); 6) «фаховим вишколом»; 7) «контролем звітування»; 8) «судівництвом» (участь у засіданнях «Організаційного суду» разом з обласним провідником та правником). Штат обласної УДБ передбачав посади: 1) відповідальних за збереження й вивчення захоплених радянських архівів; 2) розвідників, які опікувалися конкретними важливими напрямками. У роботі обласний референт УДБ повинен був тісно взаємодіяти з відповідним начальником УНМ, бойовим референтом та «вишкільником». Подібним чином планувалася розбудова повітових УДБ¹. Однак реалізувати задумане через категоричну позицію німців оунівцям не вдалося.

Важливою була роль СБ у відправленні на схід похідних груп ОУН. Виготовляли фіктивні документи та проводили курси з конспірації². Передбачалося, що її співробітник входить до складу кожного «рою» (7-12 осіб). Крім виявлення ворожої агентури, згаданий есбіст виконував також чимало інших поточних завдань³. Планувалося, що похідні групи досягнуть східних околиць українських етнографічних земель на Воронежчині та Кубані. На цих теренах вони утворюють осередки ОУН з референтурою СБ⁴. Наприклад, есбіст з похідної групи на Київщину Степан Мудрик («Мечник») увійшов до складу місцевого обласного проводу ОУН⁵.

Незважаючи на амбітні плани ОУН швидкого розширення територіальної мережі СБ на схід, реальний стан справ був невтішним, навіть у Західній Україні. Катастрофічно не вистачало

¹ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 91-100.

² Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 6838. Т. 1. Арк. 15-16, 42-43 ; ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 351. Арк. 54-55.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74327. Т. 2. Арк. 50, 279.

⁴ Чубай М. Рейд організаторів ОУН від Попраду по Чорне море (із записника ройового). Мюнхен : Ціцero, 1952. С. 6.

⁵ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12580. Арк. 107.

фахівців, а чимало організаційних підрозділів існували лише на паперах. Траплялося, що навіть обласні референти СБ змушені були безпосередньо займатися дріб'язковими справами. Облік виявлених ворожих агентів проводився безсистемно. Вважалося, що формування та обслуговування громіздких картотек забиратиме дорогоцінний час¹. Головні зусилля СБ у цей час зосередились на розбудові мережі окружного, повітового та районного рівня. Основою для її створення стали кадри бойової та розвідувальної референтур ОУН².

Організаційна робота на місцях йшла з перемінним успіхом та нерівномірно охоплювала терен. Проводячи у березні 1942 р. інспекцію обласних референтур СБ, Григорій Пришляк («Мікушка») дійшов висновку, що більшість з них ще перебували у стані формування. Частина призначених керівників не здатні були виконувати поставлені завдання. Референт СБ Стрийської обласної «екзекутиви» ОУН погано орієнтувався у своїх обов'язках та провалив організаційну роботу. При Тернопільській обласній «екзекутиві» ОУН певний час взагалі не було власного референта СБ³.

Поступово СБ вдавалося підібрати необхідні кадри та створити свою територіальну мережу⁴. Цьому сприяла зайнятість німців подіями на фронтах та послаблення репресій щодо оунівців. На той час до складу референтури СБ КЕ ОУН на ЗУЗ входили відділи: слідчий, бойовий, технічний та «вишкільний»⁵. На рівні обласних референтур СБ передбачалися посади: 1) керівника (координував роботу окружних, повітових та міських підрозділів СБ); 2) 1-го заступника «розвідник» (очолював розвідувальну роботу та опікувався українськими міліційними формуваннями); 3) 2-го заступника «вишкільник» (підбирав інструкторів, навчальну літературу)⁶. Наприклад, референт СБ Тернопільської обласної «екзекутиви» ОУН Іван Лисишин («Максим») особисто займався внутрішньою безпекою організації, підбором кадрів та їх вишколом. Його заступник Михайло Гавришків («Гар») відповідав за розвідувальну роботу. Подібну

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 22.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 155.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 27.

⁴ Там само. Спр. 67965. Т. 2. Арк. 110.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 156 ; Ф. 65. Спр. С-7443. Арк. 271.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 23.

функціональну побудову мали референтури СБ Тернопільського, Бережанського та Чортківського окружних «екзекутив» ОУН¹. Згодом ця структура поширилася на повітовий рівень референтур СБ.

Більшість референтур СБ районного рівня на теренах Східної Галичини та Волині були створені місцевими кадрами ОУН протягом 1942 р. Переважна більшість весною. Наприклад, у цей час на Клеванинці районний осередок СБ створили місцеві жителі – брати Сергій та Володимир Робітницькі, а також оунівців з с. Диків – «Узбека» та «Крука»². Аналогічною була ситуація з референтурою СБ Мізоцького р-ну ОУН, яку заснував житель с. Дермань Пилип Рудик («Грім»)³. Оунівець з с. Соколівка (Лановеччина) Євдоким Скоропляс («Кульчицький») створив весною 1942 р. п'ять районних референтур СБ: Угорську, Катербурзьку, Лановецьку, Білозірську та Вишнівецьку. У Почаївському, Олексинцівському та Заруддівському районах ОУН цього здійснити не вдалося через слабкість місцевої мережі СБ⁴. Невдовзі його роботу в Почасві завершив студент природничо-географічного факультету Кременецького інституту Іван Садовський («Федик»)⁵. На Західному Поліссі, Перемишльщині, Холмщині процес створення повітових та районних осередків СБ відбувся на кілька місяців пізніше. Так, референтура СБ Любачівського повіту ОУН була сформована восени 1942 р. колишнім районним провідником Василем Лашиним («Чорноморцем»)⁶.

На той час уже діяло чотири КЕ ОУН: Західних Українських Земель (Галичина, Закерзоння, Буковина), Північно-Західних Українських Земель (Волинь, Західне Полісся), Центрально-Східних

¹ Клименко О. СБ ОУН (Б) на Тернопільщині 1942–1952 рр. *Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Приуроченої до 75-ї річниці утворення Української Повстанської Армії), 13-14 жовт. 2017 р. Тернопіль, 2017. С. 155.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2691. Арк. 352.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 31. Арк. 44.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 14967. Арк. 17.

⁵ ДАТО. Ф. Р-3472. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 31.

⁶ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 24769. Т. 1. Арк. 106.

Українських Земель (Житомирщина, Поділля, Київщина, Слобожанщина), Південних Українських Земель (Південні регіони, Донбас, Крим)¹. Мережа СБ у них розподілялася нерівномірно, відповідно до стану організаційної мережі.

Поступово мережа СБ Крайового, обласного та окружного рівнів охопила більшість регіонів України на схід за Збручем або відповідно до оунівської термінології «Східних українських землях» (далі – СУЗ). Референтуру «Української Державної Безпеки» («УДБ») Кам'янець-Подільського обласного проводу ОУН було створено наприкінці 1941 р. Крім того, референтури СБ були створені у складі трьох окружних проводів: Кам'янець-Подільського, Барського, Ярмолинецького та Дунаєвецького. У штаті кожного з них передбачалися посади: начальника, заступника, 3-4 старших агентів, 6-9 агентів, а також боївка на чолі з комендантом. Районні референтури «УДБ» діяли лише при найбільш міцних проводах ОУН. До їхнього складу входили: начальник, заступник, 2 старших агентів та 3-4 агенти².

При Південній КЕ ОУН у Дніпропетровську референтуру СБ було створено на початку 1942 р.³ Водночас її сформував при Запорізькій обласній «екзекутивні» ОУН Борис Крицан («Криця»)⁴. Через кілька місяців уже діяли окружні СБ – Дніпродзержинська та Криворізька, а також міська референтура СБ в Дніпропетровську на чолі з Петром Кузьмиком («Богданом»)⁵. Референтура Миколаївської обласної «екзекутиви» СБ охоплювала п'ять окружних осередків: Вознесенський, Херсонський, Великоолександрівський, Новоодеський та Миколаївський (міський)⁶. Весною – влітку 1943 р.

¹ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 2 : 1944–1945 / под ред. А. Артизова. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 806-807.

² Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 8468. Арк. 28, 135.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 51895. Т. 1. Арк. 153-154.

⁴ Щур Ю. ОУН на території Запорізької області. 1940–1945. Документи і матеріали. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2018. Т. 14 (Бібліотека). С. 46.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 188 ; Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2889. Арк. 12.

⁶ Архів Управління СБУ в Харківській області. Ф. 5. Спр. 31828. Т. 1. Арк. 118-119.

мережа СБ на СУЗ продовжила розвиток на крайовому, окружному, а подекуди районному рівні¹. Влітку 1943 р. референт СБ Південного крайового проводу ОУН Ярослав Петречко («Грабович») створив боївку, яка базувалася у передмісті Дніпропетровська – «Стальміст»². У Мелітополі діяла диверсійно-терористична боївка під керівництвом Володимира Хабалика³. У той же час виникла референтура СБ Фастівського районного проводу ОУН на чолі з Анатолієм Єременком («Тимошем»)⁴.

При цьому мережа СБ на згаданих теренах залишалася доволі слабкою. Нерідко референти навіть обласного рівня особисто займалися розбудовою агентурної мережі⁵. Загалом робота у них поділялася на «зовнішню» (протидія гестапо та радянському підпіллю) та «внутрішню» (виявлення ворожих агентів та провокаторів усередині мережі ОУН). Крім того, есбісти стежили за конспірацією, дисципліною у підпіллі. Через агентуру та експропріацією забезпечували мережу ОУН продуктами, коштами, необхідними товарами, фіктивними документами, бланками та посвідками⁶.

Також зазначені референтури СБ мали низку регіональних особливостей. На Одещині до їхніх завдань входило: 1) огляд та узагальнення російськомовної румунської преси; 2) збір інформації про дії румунської окупаційної влади (передусім каральні заходи щодо оунівців); 3) виявлення турецьких, болгарських, грецьких та

¹ Архів Управління СБУ в Житомирській області. Ф. 5. Спр. 54786. Арк. 125.

² Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 221.

³ Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорозької області. *Український визвольний рух*. Львів, 2006. Збірник 8. С. 162.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 57699. Т. 3. Арк. 214-215.

⁵ Там само. Спр. 74327. Т. 2. Арк. 93-94.

⁶ Архів Управління СБУ в Херсонській області. Ф. 6. Спр. 9740. Арк. 186; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67767. Т. 2. Арк. 19; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 3. Арк. 7.

інших національних організацій; 4) пошук можливості налагодження, через консульства в Одесі, зв'язку з їхніми країнами¹.

Починаючи з весни 1943 р., на Західній Україні розпочалися значні відмінності у розвитку СБ ОУН певних регіонів. Причиною цього було розгортання повстанського руху на Волині та Поліссі. Натомість підпілля ОУН Галичини, Закерзоння та Буковини вирішило продовжувати тактику накопичення ресурсів. На той час у Галичині нараховувалося 26 тисяч членів ОУН, 30 тисяч учасників «юнацької» мережі та 13 тисяч «симпатиків». З них 3 700 мали військову підготовку².

Відповідно до специфіки регіону діяла СБ. На теренах Галичини у квітні 1943 р. вона намагалася зірвати набір добровольців до дивізії Ваффен СС «Галичина», а також протидіяла пропаганді Українського центрального комітету щодо виїзду молоді на роботу до Німеччини³. Первинною ланкою СБ на цих теренах був кущовий інформатор. Організаційно він безпосередньо підпорядковувався референту СБ району, а той – повітовому референту СБ⁴.

Весною – влітку 1943 р. у Галичині розгорнулося формування боївок СБ до повітового рівня включно. При референтурі СБ Тернопільської обласної «екзекутиви» ОУН вона нараховувала 25–30 вояків, а на рівні округ – 10-15 вояків⁵. У червні 1943 р. було створено боївку СБ Чортківської округи ОУН⁶. Влітку того ж року – боївки СБ Надвірнянського повіту ОУН, а також Косівського повіту ОУН⁷.

¹ Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 25307. Т. 1. Арк. 33 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 1. Арк. 98-100 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74327. Т. 1. Арк. 145.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 5. Арк. 443.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 33.

⁴ Романюк М. Причини до історії референтури СБ Бродівського повітового Проводу ОУН у 1944–1946 роках. *Визвольний шлях*. 2004. Кн. 1 (670). С. 96-97.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 1. Арк. 226.

⁶ Там само. Спр. 39. Арк. 119.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 26 : Коломийська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1945–1950 / упоряд. Д. Проданик, В. Гуменюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2016. С. 15 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 28 : Станіславівська округа ОУН: документи і матеріали референтури СБ. 1944–

Водночас основою діяльності та відповідно структури СБ була розвідувальна робота. До складу Нижньоустрицької повітової референтури СБ входило два районні інформатори: жіночий на чолі з Фенцик Марією та чоловічий – колишнім головою сільради с. Смольник Володимиром Найдю («Супом»). До його обов'язків входило: 1) розвідка в населених пунктах району щодо німецьких агентів; 2) настрої місцевого населення щодо ОУН; 3) збір даних економічного та політичного характеру; 4) облік німецьких репресій¹. На рівні районних та підрайонних СБ функціональні обов'язки були схожими². Заступник підрайонного СБ с. Мала Лінина Стрілківського р-ну (Дрогобиччина) Олексій Гулич («Горбовий») керував роботою станичних СБ. Через них виявляв осіб, невдоволених діями ОУН та комуністів. Збирав дані про червоних та польських партизан. Здійснював контроль за збором у населення продуктів³. Подібні обов'язки мав підрайонний СБ Новосільського р-ну (Тернопільщина) Григорій Флінт («Білецький»)⁴. Розвідка була головним завданням заступника референта СБ м. Теребовля Якова Галанджія («Албанець»)⁵.

Іншим чином розгорталася ситуація на Волині та Західному Поліссі, де упродовж літа 1943 р. сформувалася мережа «запілля» УПА. Територіально вона поділялася на військові округи (далі – ВО) – військові надрайони (далі – ВН) – військові райони (далі – ВР) – підрайони – станиці⁶. При кожному з них діяла ланка СБ, керівників

1951. Книга 1 (1945–1946) / упоряд. Д. Проданик, В. Гуменюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2018. С. 29.

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 44. Арк. 57.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 30303. Арк. 18-19.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 17.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 13167. Арк. 42.

⁵ Там само. Ф. 7. Спр. 15378. Арк. 88-89.

⁶ Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : моногр. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. С. 221.

якої, як правило, називали «комендантами», «шефами», а на Кременеччині – «шефами-референтами»¹.

Натомість у Галичині зберігалася попередня назва – «референт»². Навіть на теренах Волині та Західного Полісся існували регіональні відмінності у завданнях СБ. Якщо на Кременеччині головним супротивником у цей час були німці, то на Волині – додатково поляки, а на Західному Поліссі – ще й радянські партизани. Так, наприкінці липня 1943 р. СБ Катербурзького ВР мала завдання: 1) виявляти агентуру німців; 2) перешкоджати керівникам сільських управ здійснювати поставки продуктів німцям; 3) здійснювати напади на невеликі групи німецьких військових³.

Того ж місяця у складі референтур СБ від ВР до ВО створювалися відділи: слідчо-оперативний (далі – СОВ), розвідувально-інформаційний (далі – РІВ), поліцейсько-виконавчий (боївка) та контррозвідувальний⁴. На практиці ця «реформа» стосувалася лише референтур СБ ВО. У нижчих ланках значних змін не відбулося. Здебільшого склад кожної з них залежав від конкретних обставин не прописаних інструкціями. Залежно від терену кількість її елементів відрізнялася. Референтура СБ Кременецького ВН охоплювала 5 ВР СБ. У кожному з них діяло по три підрайони⁵. Натомість СБ Тучинського ВР № 30 включала лише чотири підрайони⁶. Штат референтури СБ Кременецького ВН передбачав посади: 1) шефа-референта; 2) його заступника; 3) коменданта розвідки;

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19401. Арк. 19.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67862. Арк. 17.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 4918. Арк. 19.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67426. Т. 5. Арк. 28-29.

⁵ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 24-25.

⁶ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 2143. Арк. 6.

3) коменданта поліції; 4) слідчого¹. СБ Рівненського ВН мала велику боївку, яка нараховувала близько 30 вояків².

«Дієвою ланкою» (головним виконавчим органом) вважалася референтура СБ ВР. Вона мала розгалужену структуру та користувалася значною автономією³. До її складу входили: 1) шеф-референт; 2) заступник; 3) комендант розвідки; 4) комендант поліції; 5) поліцейський виконавець; 6) боївка з п'яти вояків; 7) двоє зв'язкових; 8) технічний секретар⁴. За необхідності штат референтури СБ ВР міг розширюватися. Наприклад, комендант СБ Заболоттівського ВР мав улітку 1943 р. у розпорядженні власного фурмана⁵.

Головними елементами у роботі СБ ВР була боївка та розвідка⁶. Переважно останньою опікувався заступник коменданта СБ ВР або «районний розвідник». У відсутності шефа він виконував його обов'язки⁷.

Поліційно-виконавчий відділи або боївки СБ ВР нерідко мали регіональні назви. Наприклад, на території Голобщини – «СП» (Служба порядку)⁸, на Кременеччині – «ПВ» (Поліцейський відділ)⁹. Як правило, у підпорядкуванні коменданта боївки СБ ВР були заступник, секретар¹⁰. Завдання поліцейсько-виконавчого відділу СБ ВР не обмежувалися виконанням вироків. На Голобщині восени 1943 р. до них входили: 1) ліквідація німецьких та польських агентів; 2) покарання вороже налаштованого до УПА населення; 3) боротися

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 24-25.

² Марчук І., Переходько Я. Курінний УПА Степан Трофімчук – «Недоля». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2015. Т. 31 (Події і люди). С. 47.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 420.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 26.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2818. Арк. 277.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3837. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22.

⁷ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6745. Арк. 78.

⁸ Там само. Спр. 10584. Арк. 77.

⁹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 26.

¹⁰ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6745. Арк. 78.

з пияцтвом та крадіжками; 4) протидіяти самогоноварінню, самовільній вирубці населенням лісу, поширенню венеричних хвороб; 5) виявляти та заарештовувати дезертирів з УПА¹. Комендант СБ ВР мав власну агентурну мережу. За певних обставин він проводив допити арештованих. При цьому складені протоколи надсилав як коменданту СБ ВР, так і коменданту боївки СБ ВО².

До складу підрайонної (у західній частині Волині більше вживалася назва «кущова») СБ входили: комендант, секретар, 2-3 зв'язкові, керівник розвідки та комендант поліції. Останній мав у своєму підпорядкуванні 3-5 вояків, а також керував роботою 10-15 станичних СБ³.

Восени 1943 р. шеф СБ ОУН Микола Арсенич («Михайло») намагався домогтися у Романа Шухевича («Тараса Чупринки») більшої автономності для свого відомства. За результатами обговорень було домовлено, що призначення та зняття референтів СБ відбуватиметься винятково всередині її мережі. Затверджено подвійне підпорядкування референтів СБ – власній керівній вертикалі та відповідним територіальним провідникам ОУН⁴. Останнім надавалося право тимчасового вето при затвердженні референта СБ на посаду, а також його знятті⁵. До провідника ОУН есбістам необхідно було звертатися «друже провідник», а до референтів СБ – «друже зверхнику»⁶.

Структура мережі СБ у той час не зазнала суттєвих змін. Завдання також нагадували попередні⁷. Наприклад, підрайонна боївка СБ Григорія Мокрецького («Голуба») з с. Підлісці (Кременеччина) займалася: 1) виконанням вироків – штрафи, конфіскації, тілесні покарання, розстріли; 2) затриманням та переданням до ВПЖ

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 10584. Арк. 77.

² Там само. Спр. 6745. Арк. 78.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67968. Т. 1. Арк. 220.

⁴ Там само. Арк. 179.

⁵ ІРН ВУ. 944/458. К. 30.

⁶ Ільницький В. Функціонування Служби безпеки в Карпатському краї ОУН (1945–1954). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 296.

⁷ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 10406. Арк. 24-25 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 4956. Арк. 83.

дезертирів з УПА; 3) вилученням у населення самогонних апаратів (лише протягом листопада – грудня 1943 р. у підрайоні їх конфіскували близько 20-ти)¹.

Хоча й простежувалися незначні відмінності. З листопада 1943 р. кушові боївки СБ на Волині розпускалися, а їх учасники переводилися до боївки СБ ВР або на іншу підпільну роботу. Відомі населенню кушові СБ замінювалися, а нові повинні були «стати непомітною особою»². Чисельність вояків у боївках СБ ВР зросла до 15-40 вояків. Крім того, на цьому рівні запроваджувалися посади слідчих СБ³. Одним із напрямів діяльності стало надання допомоги українцям, постраждалим від каральних дій поляків та німців. Після бомбардування німецькою авіацією сіл Дожва та Новий Двір (Турійщина) місцевий референт СБ «Сокіл» зібрав на дві підводи поранених цивільних жителів та відвіз до повстанського шпиталю⁴. У наказі № 8 для кушових СБ Турійського ВР «Д» від 20 жовтня 1943 р. зазначалося: 1) вести облік вбитих поляками; 2) надавати потерпілим продукти та одяг; 3) допомагати населенню розбирати на будівельний матеріал залишені поляками будинки⁵. Боївка СБ Любешівського ВР Степана Трусевича («Орла») забрала восени 1943 р. вулики з медом у залишеній поляками колонії біля с. Злаззя⁶. Тоді ж есбісти Гощанського ВР знімали в с. Русивель листове залізо з залишеного польським поміщиком будинку⁷.

На українських землях Генерал-Губернаторства продовжувалося створення боївок СБ. Одну з них у листопаді 1943 р. при

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 4956. Арк. 87.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6745. Арк. 78.

³ Там само. Арк. 78 ; Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 10406. Арк. 24-25.

⁴ Коханська Г. З Україною у серці. Спомини. Торонто : Літопис УПА, 2008. Т. 9 (Бібліотека). С. 101.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 283.

⁶ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21366. Т. 5. Арк. 119.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68168. Арк. 33.

Львівському КЕ ОУН створив Дмитро Куп'як («Клей»). Його боївка нараховувала 20 осіб¹.

Незважаючи на значні успіхи СБ в організаційній роботі, залишалися значні терени, не охоплені її мережею. Протягом усього періоду угорської окупації мережа ОУН Закарпаття (Ужгородський, Мукачівський та Мармароський обласні «екзекутиви») не мала власної СБ². Такою ж була ситуація на Сумщині та Чернігівщині³. Наприкінці жовтня 1943 р. у Пінському ВН не існувало референтури СБ, а в Столинському ВН її мережею було охоплено лише два райони. Навіть СБ Костопільського ВН (Рівненщина) мала серйозні організаційні проблеми: перевантаження роботою низових ланок, слабкий зв'язок, відсутність чіткого поділу повноважень⁴.

Висновки

У перші місяці німецько-радянської війни СБ брала активну участь у розбудові місцевих органів влади, особливо осередків народної міліції, а також організації на схід похідних ОУН.

Територіальна мережа СБ протягом літа 1941 р. – літа 1942 р. знаходилася на стадії формування. Через катастрофічну нестачу фахівців робота проводилася безсистемно. Переважно вона полягала в організаційних заходах та реагуванні ситуацією. Відбувалася розбудова референтур СБ на рівні окружних, повітових та районних «екзекутив». Основою для їх створення стали кадри бойової та розвідувальних референтур ОУН. Організаційна робота йшла з перемінним успіхом. Лише на початку 1942 р. ситуація почала змінюватися. Цьому сприяла зайнятість німцями подіями на фронтах та послаблення репресій проти оунівців.

У цей період на Крайовому рівні СБ передбачалися відділи: слідчий, бойовий, технічний та «вишкільний», а на обласному – посада референта та двох його заступників із розвідки та підготовки кадрів. Подібну структуру мали референтури СБ окружних, а згодом повітових «екзекутив» ОУН. Районні референтури СБ Галичини

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72743. Т. 2. Арк. 5-6.

² Архів Управління СБУ в Закарпатській області. Ф. 7. Спр. 5678. Т. 2. Арк. 107.

³ Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 10468. Арк. 19.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 38 ; Спр. 55. Арк. 2.

та Волині були створені місцевими оунівцями протягом першої половини 1942 р. Згаданий процес у регіонах Західної України з меншим розвитком мережі ОУН відбувся на кілька місяців пізніше. У регіонах за Збручем створення мережі СБ розпочалося на початку 1942 р. Однак воно рідко доходило рівня нижче округ ОУН. Організаційна робота на цих теренах тривала до весни – літа 1943 р. Подекуди навіть були сформовані ланки СБ районного рівня. Завдання згаданих референтур СБ були значно ширшими, ніж на Західній Україні, вони значно поступалися у розвитку та мали низку місцевих особливостей.

Починаючи з весни 1943 р. на Волині та Західному Поліссі розпочалося створення УПА. Внаслідок цього місцева мережа СБ набула значних відмінностей у порівнянні з Галичиною, Закерзонням та Буковиною, де підпілля ОУН продовжувало тактику накопичення ресурсів. На Волині та Західному Поліссі керівників СБ, як правило, називали «комендантами», «шефами» або «шефами-референтами». Натомість в інших регіонах зберігалася назва «референт».

Весною – влітку 1943 р. у Галичині розгорнулося формування боївок СБ до повітового рівня включно. Районні та підрайонні референти СБ займалися переважно збором інформації розвідувального та контррозвідувального характеру.

На Волині та Західному Поліссі у цей час створювалася мережа «запілля» УПА, яка територіально поділялася на військові округи – військові надрайони – військові райони – підрайони – станиці. На кожному рівні діяла відповідна ланка СБ. До рівня ВР у їхньому штаті передбачалися відділи: слідчо-оперативний, розвідувально-інформаційний, поліцейсько-виконавчий (боївка) та контррозвідувальний. Їхній склад не був сталим та залежав від багатьох обставин. Як правило, слідчі діяли у референтурах СБ до районного рівня військового надрайону. Включно до підрайону в осередках СБ передбачалися посади: коменданта, заступника з розвідки, керівника боївки (від 3 до 20 вояків), технічного співробітника, зв'язкових. На регіональному рівні існували відмінності у назвах боївок СБ – «Служба порядку», «Поліцейський відділ» тощо.

Восени 1943 р. було затверджено подвійне підпорядкування референтів СБ – власній керівній вертикалі та відповідним територіальним провідникам ОУН. При цьому призначення та

зняття референтів СБ відбуватиметься винятково всередині її мережі.

Структура мережі СБ у цей час зазнала незначних змін. На Волині та Західному Поліссі при референтурах СБ ВР чисельність вояків у боївках зросла до 15–40 вояків, а також запроваджувалися посади слідчих. У Галичині продовжувалося створення боївок СБ. Водночас залишалися значні терени не охоплені мережею СБ. Переважно це стосувалося регіонів, де розвиток підпілля ОУН був незначним.

1.3. Підпілля ОУН(б) в умовах переходу лінії фронту та завершального періоду Другої світової війни

Фронтним періодом для підпілля ОУН та УПА був проміжок від моменту евакуації німецької адміністрації до встановлення радянських органів влади¹. Цей процес не відбувався одночасно та мав у кожному регіоні свої особливості. Ще у лютому 1943 р. він розпочався на Слобожанщині та поступово з лінією фронту просувався на захід. Найбільш підготовлені та добре законспіровані учасники місцевої мережі СБ ОУН залишалися на місцях. Вони будь-якими шляхами вливалися до радянських партизанських загонів, підпільних комуністичних організацій, здобували в них довіру та авторитет². Частина отримала наказ вступати до Червоної армії, де проводити антирадянську агітацію³. Решта – тимчасово припинили будь-яку підпільну роботу, легалізувалися та чекали вказівок. Більшість співробітників СБ ОУН не місцевого походження різними шляхами поверталися до Західної України⁴.

¹ ОУН і УПА в 1944 році : Документи. Ч. 1 / упоряд.: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2009. С. 20.

² Архів УСБУ в Харківській обл. Ф. 5. Спр. 31828. Т. 1. Арк. 101зв, 102 ; Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 2. Арк. 75.

³ Архів Управління СБУ в Херсонській області. Ф. 6. Спр. 15200. Арк. 99.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67767. Т. 1. Арк. 211.

У січні 1944 р. лінія фронту досягла теренів Волині та Західного Полісся. Готуючись до роботи в нових умовах, керівні центри СБ було скорочено до мінімуму¹. Зокрема, розформовано референтуру СБ Волинського обласного проводу ОУН². Усе керівництво переводилося на нелегальне становище³. За рахунок керівних центрів було посилено низові ланки як найбільш життєздатні. Виведених з підпілля осіб перевели у ранг «симпатиків» (мешкали легально та діяли поза організаційною мережею). Було тимчасово заборонено естафетний зв'язок⁴. «Жіночу» референтуру розформували, а найкращі кадри перевели до інших підрозділів⁵. Референт пропаганди Берестечківського р-ну ОУН Леонід Шевчук («Богдан») свідчив про реорганізації у лютому 1944 р.: «Референтура «Юнаки» ліквідована у зв'язку з відсутністю молоді, а 15-16 річним також довіряти не можна, так як їх може швидко перевербувати на свою сторону НКВС»⁶. На території Горохівсько-Володимирської округи ОУН було також розформовано військовий відділ⁷.

На відміну від учасників підрозділів УПА, більшість співробітників теренової мережі СБ на час руху фронту залишалися на місцях. Його лінію вони переходили самостійно або невеликими групами. Частина есбістів переховувалася у криївках або тимчасово легалізувалися вдаючи звичайних селян. Законспірований таким чином референт СБ Володимир-Волинського р-ну Михайло Мороз («Богдан») видався офіцеру Червоної армії навіть симпатиком

¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 79.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 9.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 7383. Т. 1. Арк. 57.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 38.

⁵ Іщук О., Марчук І. Брати Бусли. Життя за Україну. Т. 16 (Події і люди). Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2011. С. 54-55.

⁶ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8525. Арк. 13-20.

⁷ Там само. Спр. 6065. Арк. 38.

радянської влади¹. Значну допомогу есбістам у тимчасовій легалізації надавали їхні інформатори. Керівниця розвідки СБ Ковельської округи Галина Коханська («Орися») переховувалася від перевірок «Смершу» в будинку однієї із селянок Турійського р-ну (Волинь). З метою конспірації вона вдавала важко хвору запаленням легень родичку².

Незважаючи на усі згадані заходи, втрати СБ були доволі значними³, особливо на території Волинської обл., де фронт зупинився на два місяці, а загалом перебував протягом шести місяців до кінця липня 1944 р.⁴ Проте втрати теренової мережі СБ були значно меншими, ніж у підрозділів УПА-Північ, які становили понад 70 % особового складу⁵.

Наслідком тривалого відділення лінією фронту підпілля ОУН Волині від центрального керівництва в Галичині стало самочинне створення 18 липня 1944 р. у лісі біля с. Дермань Здолбунівського району Ровенської обл.* Народно-визвольної революційної організації (далі – НВРО). Сподіваючись розширити базу антирадянської боротьби та поширити її на схід, було вирішено демократизувати ідеологію та навіть замінити назву підпілля⁶. Певним чином ця реорганізація стосувалася й мережі СБ. Планувалося змінити назву «Округи СБ ОУН» на «Центр СБ НВРО», «район СБ» на «кіш СБ», «кущ СБ» на «ланку СБ», «станцію СБ» на «громаду СБ»⁷. Одна з листівок НВРО від вересні 1944 р. (Кременеччина) зазначала: «Всі

¹ Павлюкін П. Запроданці. Спогади чекіста. *Слово правди (Володимир)*. 1988. 10 груд. С. 4.

² Коханська Г. Озброєні честю. Спогади розвідниці ОУН-УПА. Луцьк : ВМА «Терен», 2008. С. 213.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 156.

⁴ Іщук О. Діяльність проводу ОУН (б) на північно-західних українських землях у 1948-1952 роках. Київ : б.в., 2009. С. 13-14.

⁵ Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. Київ : Наш формат, 2013. С. 436.

* Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 11 червня 1991 р. перейменована у Рівненську область.

⁶ Архів УСБУ в Житомирській обл. Ф. 6. Спр. 28905. Арк. 321-322 ; Іщук О., Марчук І. Брати Бусли. Життя за Україну. Т. 16 (Події і люди). Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2011. С. 49-54.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67815. Арк. 11 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 11.

до боротьби з вислужниками Сталіна і його НКВД: сексотами, зрадниками і провокаторами!»¹. Доцільність створення НВРО невдовзі розглядали на вузькому засіданні Проводу ОУН, де Роман Шухевич («Тарас Чупринка») та шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») категорично виступили проти її існування. Натомість підтримали створену у той же час Українську головну визвольну раду (далі – УГВР). Наприкінці 1944 р. НВРО була розформована².

На теренах Галичини також проводилася підготовка до переходу фронту. Весною 1944 р. до референтури СБ Крайового проводу ОУН на ЗУЗ приєднали бойову референтуру, а також розширили повноваження повітових та районних боївок СБ. За погодженням відповідного теренового провідника ОУН їм дозволили страчувати ворожих агентів³. На теренах Бережанської округи ОУН у травні 1944 р. були розформовані повітові боївки СБ. За їх рахунок було посилено відповідні підрозділи на рівні округ⁴. Тактика переходу фронту співробітниками СБ Галичини мало чим відрізнялася від їхніх колег на Волині⁵. Однак просування підрозділів Червоної армії зайняло менше двох місяців, що привело до значно менших втрат. Зокрема, чисельність УПА-Захід за фронтовий період зменшилася лише на 25 %⁶.

Подібною була ситуація на Закерзонні. Наприкінці серпня 1944 р. кущові боївки СБ Холмщини були приєднані до районних, а після проходження фронту знову відновлені⁷. На підконтрольній німцям території Польщі та Словаччини восени 1944 р. була створена «Розвідчо-Охоронна Округа» № 0030, яка поділялася на три «Розвідчо-Охоронні Пункти»: 1) «Колодязь» – Криниця; 2) «Крам» – Краків; 3) «Експрес» – Братислава⁸.

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 264.

² Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський. «Клим Савур» : монографія. Рівне : Видавець Олег Зень, 2009. С. 115-121.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 194, 196.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 74.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 30.

⁶ Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. Київ : Наш формат, 2013. С. 436.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 47989. Арк. 62.

⁸ Архів ОУН в УІС – Лондон. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 41. Арк. 17.

На усіх теренах Західної України есбістам вдалося доволі швидко відновити свою мережу. На той час до складу референтури СБ Крайового проводу ОУН на ЗУЗ входило чотири відділи: 1) радянських справ; 2) польського більшовицького уряду та підпілля; 3) кримінальних справ. Останній розслідував злочини, вчинені членами ОУН¹. Крім того, у підпорядкуванні Крайового референта СБ знаходилася група слідчих, два «вишкільні інструктори» та охоронна боївка (близько 70 вояків)². Тобто на рівні однієї Крайової референтури СБ нараховувалося 80–100 осіб.

Обов'язковими одиницями повітової СБ у Галичині були: референт, заступник з розвідки, слідчі, технічний секретар (водночас архіваріус) та комендант боївки з вояками³. Наприклад, «справове звено» (далі – «СЗ») Перемишльської повітової СБ нараховувало 3–5 слідчих, а боївка – 10–15 вояків⁴. Тобто загальна чисельність повітової СБ становила близько 20–25 осіб. Хоча співвідношення були різними. До складу Золочівської повітової СБ у цей час входило 22 одиниці «гласного складу» та лише 10 жандармів⁵.

У серпні 1944 р. на території Галичини розпочалося створення районних боївок СБ, які могли здійснювати ліквідації лише з санкції повітового референта СБ⁶. На території Бродівського повіту СБ їх було чотири: 1) Бродівська нараховувала 13 вояків; 2) Підкамінська

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1.Спр. С-9079. Т. 1. Арк. 223.

² ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 179-180.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 23 : Золочівська округа ОУН : *Документи і матеріали референтури СБ 1944-1951* / упоряд. М. Романюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2013. С. 14.

⁴ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / ред. В. Сергійчук та ін. Київ : Сергійчук М.І., 2009. Т. 2. С. 29.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 23 : Золочівська округа ОУН : *Документи і матеріали референтури СБ. 1944–1954* / упоряд. М. Романюк. Київ ; Торонто, 2013. С. 14.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 27359. Арк. 20-21 ; Романюк М. Структура й особовий склад референтури СБ Золочівського окружного проводу ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. № 24. С. 333.

– 9; 3) Олеська – 3; 4) Пониковицька – 6¹. На території Сокальської округи ОУН діяло 12 районних боївок СБ (кожна по 10-12 вояків) та 3 повітові боївки СБ (по 20-25 вояків)², а також окружна у складі 2-х роїв (загалом більше 30-ти бійців)³.

Незважаючи на посилення уніфікації, у структурі референтур СБ Галичини спостерігалися численні регіональні особливості. На Львівщині тривалий час проводи ОУН називали «екзекутивами»⁴. Боївки СБ на Станіславщині – «Л-групами» (ліквідаційними групами)⁵. На Чортківщині технічний СБ мав назву «протоколянт»⁶, а на Гусятинщині – «діловик»⁷.

Мережа СБ на Волині та Західному Поліссі у цей час загалом вирізнялася більшим розвитком. Первинною ланкою був станичний СБ, який керував розвідувальною та контррозвідувальною роботою в певному селі. Передбачався інформатор на кожні 25 будинків⁸. Улітку 1944 р. у Березнівському р-ні ОУН кожний станичний СБ мав від 8 до 10 інформаторів⁹. Для контакту з керівництвом передбачався зв'язковий¹⁰.

Роботу 4–5 станичних СБ очолював підрайонний комендант СБ¹¹. У Волинській обл. його називали кущовим СБ, а на

¹ Романюк М. Причиники до історії референтури СБ Бродівського повітового Проводу ОУН у 1944–1946 роках. *Визвольний шлях*. 2004. Кн. 1 (670). С. 99-108.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67416. Арк. 55.

³ Проданик Д. Шлях боротьби Василя Сенчака – «Ворона». Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2011. Кн. 15 (Події і люди). С. 15.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19401. Арк. 19 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 99. Арк. 143-144 ; Спр. 162. Арк. 144.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 28 : Станіславівська округа ОУН : документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951. Книга 1 (1945–1946) / упоряд.: Д. Проданик, В. Гуменюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2018. С. 29.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 306.

⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 4. Арк. 423.

⁸ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 15715. Арк. 6.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67783. Арк. 94.

¹⁰ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 15715. Арк. 6.

¹¹ Там само. Ф. 5. Спр. 2533. Арк. 17.

Кременеччині – «шефом-інформатором»¹. Він особисто підбирав кожного з них². Підрайонні коменданти СБ проводили арешти та попередні допити. Однак виносити вирoki права не мали³. В їхньому підпорядкуванні були: заступник, шеф розвідки, керівниця жіночої розвідки, секретар, командир боївки (5–10 вояків), зв'язкові⁴. Тобто загалом підрайонна СБ на Волині нараховувала (разом із станичними) близько 20 осіб.

Районний комендант СБ керував 4–5 підрайонами. Структура цієї референтури нагадувала попередню. Відмінністю було наявність слідчого або слідчих, 2–3 оперативників, технічних працівників, чисельнішої боївки (комендант та 10–15 вояків), більшої кількості зв'язкових⁵. Районний слідчий СБ займався лише з цивільними справами, а політичні та кримінальні передавав до надрайонної СБ⁶. Нерідко у назвах посад траплялися різноманітні регіональні особливості. На території Березнівського р-ну ОУН «Броди» в штаті СБ був референт «СОВ» (слідчо-оперативного відділу), «Р-Р» (розвідувальної референтури), командир «ВОП» (відділу особливого призначення, посада поширена у референтурах СБ північних районів Рівненщини), а також окремий «виконавець вироків»⁷.

Надрайонним комендантам СБ підпорядковувалося 4–5 районів. Особливістю структури була наявність більшої кількості слідчих, шефа зв'язкових та технічних співробітників⁸. Нерідко при надрайонних референтурах СБ були додаткові посади. У Здолбунівському

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19401. Арк. 13зв–14.

² Там само. Спр. 31547. Арк. 39.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 2533. Арк. 17.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 156.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 104.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19401. Арк. 13зв–14.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67783. Арк. 94 ; там само. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 28443. Т. 1. Арк. 10.

⁸ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 2533. Арк. 17.

– «суддя»¹, Рівненському – «комендант поліції»², Дубровицькому – «інспектор»³.

Восени 1944 р. розпочалася нова хвиля реформувань в ОУН та УПА. Вона передбачала легалізацію багатьох зайвих підпільників, переведення їх у категорію «симпятиків» та максимальне відсторонення від організаційних таємниць. На нелегальному становищі передбачалося залишити лише ідейних, перевірених роботою, добре підготовлених та законспірованих підпільників⁴, на Львівщині виводити з підпілля усіх колишніх червоноармійців, співробітників радянських держустанов, а також заарештованих органами НКВС у 1939–1941 рр. Їм рекомендувалося легалізуватися у великих містах. Для цього есбісти багатьом надавали фіктивні евакуаційні листи переселенців з Польщі⁵. За статистикою ОУН, шляхом виходу з повинною у цей час легалізувалося 20–25 % особового складу підпілля⁶, за радянською – до 90 %⁷.

Відбувалося скорочення підпільних структур на усіх рівнях⁸. У листопаді 1944 р. на теренах Рівненської округи ОУН тимчасово ліквідували підрайонні боївки СБ. Їх комендантів перевели на посади кущових інформаторів, а найкращих вояків – до районних боївок СБ⁹. На території Луцької округи у червні 1945 р. тимчасово розформовувалися станичні та кущові проводи, а політичну референтуру приєднували до СБ¹⁰. Починаючи з надрайону і нижче, залишалися лише чотири референтури: організаційна, військова,

¹ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 67427. Арк. 40-41.

² Там само. Ф. 4. Спр. 2143. Арк. 6.

³ ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 70.

⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 36-37.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 133. Арк. 5 ; Спр. 161. Арк. 86.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 2. Арк. 1.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 297. Арк. 85.

⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. С. 748.

⁹ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 19112. Арк. 6.

¹⁰ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 7383. Т. 1. Арк. 57.

політична (пропагандистська) та СБ¹. Різке скорочення особового складу призводило на Волині до кадрових проблем. У цей період траплялися суміщення районними провідниками ОУН посад комендантів СБ. Це, наприклад, Шумський, Сенкевичівський, Вербський р-ни². На Закерзонні посаду референта СБ та провідника Володавського надрайону ОУН суміщав «Шпиль»³. Подібні випадки у Галичині та на Буковині були рідкістю, хоча також траплялися⁴. Загалом посада районного референта СБ вважалася нижчою, ніж відповідного теренового провідника ОУН. Таке переведення вважалося пониженням та застосовувалося як вид покарання⁵.

На початку 1945 р. СБ продовжила підготовку до неминучого наступу радянської влади. Референт СБ Тернопільського обласного проводу ОУН Іван Лисишин («Максим») стосовно цього писав: «Після закінчення війни совіти захочуть навести у себе порядок. Ми повинні цей період витримати. Очевидно, що він буде важким і багато наших його не переживуть»⁶. У ході реорганізації протягом лютого – травня 1945 р. у Галичині були розформовані повітові та обласні референтури СБ. На основі їх об'єднання створили відповідні структури надрайонних та малих Крайових проводів⁷. При окружних проводах ОУН було скасовано посади референтів розвідки⁸. У червні 1945 р. були розпущені останні самооборонні кущові відділи УПА. Значна частина їхніх бійців поповнила боївки

¹ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – «Клим Савур». Рівне : Видавець Олег Зень, 2009. С. 123.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67432. Арк. 42 ; Спр. 67815. Арк. 175 ; Спр. 68245. Т. 2. Арк. 88.

³ IPN BU. 1224/1982. К. 102.

⁴ Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 45. Арк. 112 ; Спр. 731. Арк. 112 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68213. Арк. 139, 143.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 161. Арк. 21 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 60.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 14.

⁷ ДАІФО. Ф. П-25. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 39 ; ГДА СБУ. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 4. Т. 1. Арк. 351 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 5. Арк. 380 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 13.

⁸ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 31691. Арк. 60.

СБ¹. На теренах Закерзоння згадане розформування відбулося у вересні 1945 р.²

Територіальна структура СБ Західної України у цей час набула більшої уніфікації. Надалі закріпився поділ на краї – округи – надрайони – райони – кущі – станиці. Сокальська округа ОУН («Н-23», «Хортиця-2») мала три надрайони: Рава-Руський («Десна»), Кам'янка-Бузький та Сокальський («Сокіл», «Проскурів», «Умань»). Останній поділявся на 2 райони: «Б-1» охоплював Сокальський р-н та «Б-2» – 13 сіл Радехівського р-ну, 3 села Великомоствіського р-ну та 2 села Сокальського р-ну³. Чисельність співробітників СБ надрайону, як правило, не перевищувала 100 осіб. Так, Вижницький надрайонний комендант СБ Олексій Любомирський («Берія») мав у підпорядкуванні дві районні (кожна по 20 вояків) та 6 підрайонних боївок (по 10 вояків)⁴.

Штат референтур СБ або, як їх тоді називали, «справові звена» (далі – «СЗ»), а також їх завдання загалом нагадували попередні⁵. Референт СБ Самбірської округи Євген Пришляк («Ярема») протягом лютого – серпня 1945 р. читав лекції керівникам районів СБ, перевіряв їх агентурну роботу та надавав доручення. Крім того, особисто допитував агентів НКВС⁶. До завдань референта СБ Чортківського надрайону входило: 1) виявляти та знищувати радянських агентів; 2) узагальнювати звіти з районів та щомісяця надсилати до округи; 3) проводити диверсії; 4) сприяти антирадянській пропаганді⁷. Заступник референта СБ Сокальського надрайону ОУН відповідав за перевірку боївок СБ (виконання наказів, військову підготовку, моральний стан, забезпечення вояків продуктами та одягом). У своєму підпорядкуванні він мав чотирьох кур'єрів та

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 40.

² Там само. Арк. 46.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 102. Арк. 6-7 ; Спр. 105. Арк. 2 ; Спр. 177. Арк. 214.

⁴ Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 5. Спр. 209. Т. 1. Арк. 76.

⁵ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 27359. Арк. 24.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67417. Т. 1. Арк. 119.

⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68211. Т. 3. Арк. 54-55.

секретарку, яка друкувала звіти, навчальні матеріали, протоколи допитів¹.

Слід зазначити, що окремі назви референтів СБ не відповідали їх дійсному впливу. У травні 1945 р. нарада Закарпатського Крайового проводу ОУН у Хусті вперше обрала зі свого складу референта СБ. У порівнянні з мережею СБ сусідніх Дрогобиччини або Станіславщини його функції та обсяги роботи були меншими, ніж у районного референта². Водночас залишалися певні регіональні особливості. Нерідко на Поділлі районний референт СБ суміщав посаду слідчого³. Кущові референтури СБ на території Івано-Франківського та Брюховицького р-нів Львівської обл. були створені лише у вересні – жовтні 1945 р.⁴ На теренах Влодавського надрайону ОУН «Левада» у грудні 1945 р. не було створено районних осередків СБ. При надрайонній референтурі СБ діяв лише слідчий відділ з 2-х співробітників та боївка. Мережа розвідки СБ діяла лише в трьох районах, а боївки – лише в двох⁵.

Висновки

Першою з проблемою переходу лінії фронту зіткнулася мережа СБ ОУН Лівобережної України. Найбільш активним та підготовленим співробітникам наказали вливатися до радянських партизанських загонів та підпільних комуністичних організацій. Іншій частині – тимчасово припинити будь-яку підпільну роботу, легалізуватися та чекати подальших вказівок. Співробітники СБ ОУН не місцевого походження різними шляхами поверталися до Західної України.

На початку січня 1944 р. лінія фронту досягла теренів Волині та Західного Полісся. Готуючись до роботи в нових умовах, відбулося

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67416. Арк. 54.

² Архів Управління СБУ в Закарпатській області. Ф. 7. Спр. 5678. Т. 2. Арк. 115.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 27359. Арк. 24.

⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 24390. Т. 2. Арк. 182-183.

⁵ IPN BU. 1554/97. К. 2.

скорочення керівних ланок, тимчасово заборонили естафетний зв'язок.

Більшість співробітників теренової мережі СБ переходили її на місцях самостійно або невеликими групами. Частина переховувалася у криївках або тимчасово легалізувалася, вдаючи звичайних селян. Незважаючи на усі вжиті заходи, втрати СБ при переході фронту були значними, особливо на території Волинської обл., де він затримався найдовше. Проте кількість загиблих, заарештованих та дезертирів у СБ була набагато меншою, ніж у підрозділах УПА-Північ. Ще одним наслідком тривалого відділення лінією фронту підпілля ОУН Волині та Галичини стало виникнення у липні 1944 р. Народно-визвольної революційної організації (НВРО). Передбачалося також реформування мережі СБ. Однак восени 1944 р. Провід ОУН засудив створення НВРО та скасував запроваджені на Волині нововведення.

Теренами Галичини фронт пройшов швидше, що призвело до значно менших втрат. Це дозволило не лише відновити, а й посилити мережу СБ. У серпні 1944 р. розпочалося створення районних боївок СБ (10-12 вояків). На усіх рівнях було посилено штат референтур – «справові звена». Водночас зберігалися їх регіональні особливості у комплектації та назвах посад. Обов'язковими одиницями повітової СБ були: референт, заступник з розвідки, слідчі, технічний секретар та боївка. Чисельний склад референтури СБ цього рівня становив близько 20-25 осіб. На теренах округи СБ нараховувалося біля 250 учасників боївок СБ, а також аналогічна кількість співробітників «справових звен». Найбільш розгалужений на чисельний склад був на Крайовому рівні СБ. Він передбачав відділи за головними напрямками роботи, групу слідчих, 2 інструктори та охоронну боївку. Загалом близько 80-100 осіб.

На Волині та Західному Поліссі структура СБ у цей час була більш розгалуженою. Загалом її вертикаль повторювала попередню – станиці – кущі (підрайони) – найдрайони – округи – Крайові проводи. Особливістю були: кущові боївки СБ (5–10 вояків), представниця жіночої розвідки у складі кожної з референтур СБ, наявність слідчого починалося від рівня району. Існували також численні регіональні відмінності у назвах посад, підрозділів, а також

структури. Підрайонна СБ разом із підпорядкованими їй станичними нараховувала близько 20 осіб.

Восени 1944 р. багатьох учасників підпілля ОУН та УПА було переведено на легальне становище. На усіх рівнях відбулося скорочення підрозділів. У цей час СБ стала однією з чотирьох ключових референтур. Через різке скорочення особового складу підпілля Волині траплялися суміщення провідниками ОУН посад відповідних комендантів СБ. На інших теренах це відбувалося доволі рідко. Наступні значні зміни у мережі СБ відбулися протягом квітня – травня 1945 р. У Галичині було розформовано обласні проводи, а також референтури розвідки при окружних проводах. Повіти реорганізували у надрайони. Таким чином до осені 1945 р. структура СБ ОУН в Україні, за винятками незначних регіональних особливостей, стала уніфікованою.

1.4. Підрозділи УПА та УНС

Розвідувальні, контррозвідувальні та поліцейсько-дисциплінарні органи існували у більшості повстансько-партизанських формувань: Армії Крайової, «лісових братів» Литви, Латвії та Естонії, а також багатьох інших національно-визвольних рухів ХХ ст.

У середині березня 1943 р. за ініціативи Крайового провідника ОУН на ПЗУЗ Дмитра Клячківського («Клима Савура») розпочалося створення повстанської армії. Спочатку вона мала назву Українська визвольна армія, яку в квітні замінила на Українську повстанську армію¹. 1 травня 1943 р. було створено Головну команду (далі – ГК), а уже в червні чотири повстанські групи². До кожної з них входило 3-4 загони, які мали у своєму складі по три куреня. Курінь об'єднував три сотні, сотня – 3-4 чоти, чота – 3-4 рої, рій – 10-20 стрільців (також вживалася назва «козаки»)³. Зазначені підрозділи УПА на

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2303. Арк. 139.

² Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943-1949. Довідник другий. Нью-Йорк : Пролог, 1995. С. 172-173.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 15 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946–1952. Книга 2 /

Волині та Західному Поліссі тісно взаємодіяли з підпіллям ОУН, фактично складаючи єдину мережу¹.

Відповідно з самого початку між тереновою СБ та повстанськими підрозділами була налагоджена тісна співпраця. Влітку 1943 р. есбісти передали у підпорядкування УПА перші відділи самооборони «варти», які діяли при станицях на території Волині², наприклад, «застава № 6» у с. Марцилівка Вербського р-ну³. Розвідниці коменданта СБ Славутського р-ну «Моряка» Марія Кисильова («Ластівка») та Ніна Іванова («Ялинка») неодноразово передавали інформацію командирі підрозділу УПА на Острозчині⁴. Також СБ допомагала повстанцям підтримувати дисципліну. Фотій Володимирський («Муха») з м. Вишнівець (Кременеччина) згадував: «Коли ловили п'яного стрільця, вели його до сотенного та казали покарати. Знаєте як це було. Місцеві люди пригощають, а молоді хлопці хочуть випити. Бувало, що ми їм на місці шомполів давали»⁵. Боївки СБ забезпечували своєчасне прибуття новобранців до УПА, а інформатори повідомляли про дезертирів⁶. Водночас осередки СБ діяли при усіх базах військової адміністрації – «запілля» (вживається також назва «повстанські республіки») ⁷. Одним із їхніх завдань було сприяння станичним у зборі в населення для підрозділів УПА продуктів, полотна та одягу⁸.

На той час до складу розвідки куренів УПА входили відділи: 1) агентурної розвідки та контррозвідки; 2) господарсько-

упоряд.: С. Власенко, С. Кокін, В. Лозицький. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2011. С. 605.

¹ Скорупський М. Туди де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1992. С. 146.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 9190. Арк. 54.

³ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 32.

⁴ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. Ф. 7. Спр. 29193. Арк. 190-191.

⁵ Володимирський Фотій Николаевич (04.07.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/volodimirskiy-fotiy-nikolaevich/>.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 21435. Арк. 43 ; ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 16.

⁷ Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. С. 84.

⁸ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 258. Арк. 57.

адміністративної розвідки; 3) військової розвідки з «чотою» у 20 вояків; 4) слідчий¹. У складі сотень УПА діяли розвідувальні «рої» (5–10 вояків). Нерідко вони вступали у сутички з ворогом. Восени 1943 р. поблизу містечка Колки (Волинь) відбувся бій між розвідувальним «роєм» УПА та радянськими партизанами².

Важливою складовою спеціальних підрозділів УПА була військово-польова жандармерія (далі – ВПЖ), яка виникла восени 1943 р.³ При штабі ГК УПА її штат нараховував 50–60 осіб. Серед них передбачалися посади: 1) начальника; 2) першого заступника з контррозвідки; 3) другого заступника по боротьбі з дезертирством; 4) 5-6 слідчих; 5) секретар; 6) кур'єри. Інші жандарми несли охорону керівників штабу ГК УПА. Структура ВПЖ при штабі Військової округи (ВО) була схожою. Вона нараховувала 30-35 осіб⁴. Передбачалися посади: командира, заступника, писаря та слідчого⁵. Останній у складі штабу ВО «Енея» постійно рейдував тереном⁶. Згідно із свідченнями командира Вінницької військової округи УПА Іллі Ткачука («Олега») до складу його штабу входив начальники ВПЖ та розвідки, які підпорядковувалися референту СБ Генеральної військової округи УПА⁷.

При куренях УПА діяли «станиці» ВПЖ з 7-10 осіб, які не мали слідчих функцій⁸. Вони передбачали посади начальника, заступника

¹ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 197.

² Гордієнко М. З волинських і поліських рейдів УПА. Торонто : Товариство колишніх вояків УПА в США і Канаді, 1959. С. 101.

³ Марко В. Сім літ визвольних змагань (1939–1945). Буенос-Айрес : Промінь, 1946. С. 50 ; Веденєєв Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії. *Воєнна історія*. 2002. № 5-6. С. 34.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 5. Арк. 50-51.

⁵ Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 497.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 31. Арк. 45.

⁷ ГАРФ. Ф. Р-9478. Оп. 1. Д. 134. Л. 120.

⁸ Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 498.

з розшуку дезертирів, контррозвідника та писаря¹. На кожному рівні осередки ВПЖ підпорядковувалися відповідним командирам УПА. Свою роботу вони узгоджували з СБ та організаційно-мобілізаційною референтурою².

Головним завданням ВПЖ була протидія дезертирству, а також виконання вироків³. Крім того, вони розслідували випадки: 1) самовільного залишення підрозділу; 2) невиконання наказу; 3) перевищення повноважень; 3) крадіжки; 4) пияцтво; 5) аморальну поведінку, 6) шпигунство. Також займалися вилученням у населення зброї та продуктів⁴.

Протягом листопада 1943 р. штаб військової референтури ОУН було реорганізовано у Головний військовий штаб (далі – ГВШ) УПА⁵. У ньому передбачались чотири спеціалізовані розвідувальні підрозділи: 1) військовий; 2) агентурний; 3) адміністративний; 4) господарський. Також відділи контррозвідки та слідчої справи⁶. При штабі кожної групи УПА створювалися «агентурні станиці» (далі – АС). До їхнього складу входили: шеф (призначав командир групи), секретар, керівники зв'язку, розвідувально-диверсійних груп, агентурної мережі. Подібною була структура АС при військових штабах загонів УПА. На рівні куренів та сотень діяли

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 23018. Т. 7. Арк. 58 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 24 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 5. Арк. 51.

² ГДА СБУ. Ф.13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 5. Арк. 50-51.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 10406. Арк. 27.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 496 ; Марчук І. Переходько Я. Курінний УПА Степан Трофімчук – «Недоля». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2015. Т. 31 (Події і люди). С. 57.

⁵ ОУН і УПА в 1944 році : Документи. Ч. 1 / упоряд.: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2009. С. 27.

⁶ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 172, 196 ; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. 1942-1950 рр. Т. 1. Б. м. : Видання ОУН, 1957. С. 7.

«розвідувальні осередки» або «польова розвідка»¹. Вона будувалася за територіальним принципом. Через таємних інформаторів повстанці дізнавалися про розташування ворожих військ, чисельність, озброєння тощо. Крім того, вони виявляли німецьку, радянську та польську агентуру. Зібрану контррозвідувальну інформацію розвідка УПА передавала СБ².

Напередодні переходу повстанськими підрозділами лінії фронту вони отримали назву УПА-Північ. Відповідно на інших українських теренах було створено УПА-Південь та УПА-Захід³. Вплив СБ у цей час значно зріс. Згідно з наказом від 14 січня 1944 р. її вказівки для повстанців стали обов'язковими⁴. Розвідники УПА були зобов'язані передавати зібрану інформацію до СБ⁵. Учасникам УПА заборонялося без нагальної потреби залишати свої підрозділи⁶. На прикладі командир кінної сотні УПА Олексій Брись («Остап») був за це 22 січня 1944 р. арештований ВПЖ⁷.

Починаючи від рівня сотень, на правах старшин у підрозділах УПА запроваджувалися представники СБ⁸. Про свою роботу вони звітували керівництву СБ. Натомість повсякденні питання (місце перебування в бою, марші, постої тощо) визначав відповідний

¹ ОУН і УПА в 1944 році : Документи. Ч. 1. / упоряд.: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2009. С. 27-28.

² Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 3380. Арк. 11, 17.

³ Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. С. 222-223.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 44.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6065. Арк. 28.

⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 81-82.

⁷ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8054. Арк. 72.

⁸ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 10584. Арк. 193зв ; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 44, 47.

командир УПА¹. На рівні вищого керівництва вони могли базуватися у власних осередках. Представник СБ у групі УПА «Енея» – Микола Андрощук («Вороний») мав у с. Майдан Мізоцького р-ну Рівненської обл. свій штаб, який разом з охороною нараховував до 50 осіб². Відсоток представників у штабах УПА був доволі значним. У курені УПА Ярослава Белінського («Бистрого») вони займали одну з чотирьох³, у сотні УПА «Бур'яна» – дві з п'яти⁴.

Головним завданням представників СБ в УПА була контррозвідувальна робота. Крім того, вони займалися допитом схоплених УПА полонених, проведенням мобілізації, організацією збору в населення продуктів, одягу, а також зброї, боєприпасів та амуніції⁵. Наприклад, оперативна група Тучинського райвідділу НКВС затримала 4 травня 1944 р. 27 місцевих жителів, яких боївка СБ «Сови» супроводжувала до сотні УПА⁶. Продовжувалася робота СБ у повстанських підрозділах. Під час ліквідації 14 листопада 1944 р. військами НКВС у Завидівському лісі Цуманського р-ну Волинської області референта СБ «Орлика» у його сумці виявили схеми організації куреня і конспект програми бойової тактики УПА⁷.

Паралельно в УПА-Північ та УПА-Південь продовжувала діяти ВПЖ. Обов'язками її коменданта при сотні УПА «Морозенка» (Кременеччина) був контроль за виконанням наказів, стеження за настроями серед повстанців, а також розслідування випадків дезертирства⁸. Станом на червень 1944 р. до складу кожної сотні куреня

¹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 247.

² ГДА СБУ. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 83519. Т. 2. Арк. 56-57.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372 Т. 1. Арк. 204.

⁴ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9109. Т. 2. Арк. 59.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 12517. Арк. 70 ; Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 67430 Т. 1. Арк. 120 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 133 ; Спр. 2008. Арк. 285 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 4. Арк. 80 ; Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 20 ; Ф. 72. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 3 ; Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Санкт-Петербург : Нева, 2004. С. 220.

⁶ Марчук І. Переходько Я. Курінний УПА Степан Трофімчук – «Недоля». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2015. Т. 31 (Події і люди). С. 60.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 164. Арк. 140.

⁸ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19299. Арк. 28.

УПА «Жука» (Київська та Чернігівська обл.) входило по 9 жандармів¹.

Протягом листопада 1944 р. ВО реорганізували З'єднані Групи (далі – ЗГ), курені в бригади (кожна по близько 250 стрільців), а сотні в загони. На кожному рівні до складу штабу залучили референта (при ЗГ мав назву «службовець») Військової СБ (далі – ВСБ). У бригаді йому підпорядковувалася «чота» (до 30 стрільців), а загоні – «рй» (до 10 стрільців)². У роботі ВСБ тісно взаємодіяла з тереновою СБ, а також організаційно-мобілізаційною референтурою³.

У цей час чимало повстанських підрозділів з ВСБ перемістилися з Волині на східне Полісся та Поділля. Восени 1944 р. до складу групи «Панька» з 41 повстанця (північ Кам'янець-Подільської обл.) входило троє есбістів: комендант «Пшеничний», його заступник та бойовик⁴. Під час рейду весною 1945 р. куреня УПА Михайла Кондраса («Великана») територію Меджибізького р-ну співробітники ВСБ займалися допитами полонених та розшуком дезертирів⁵. Представником СБ у сотні «Вихоря», яка діяла на території Олевського р-ну Житомирської обл., був Кузьма Герасимчук («Береза») ⁶. Під час рейду на схід підрозділи поступово розділялися на дрібні групи, які також здійснювали розвідку⁷. 24 жовтня 1944 р. боївка УПА «Федюка» відправила у розвідку до с. Держинськ Турівського р-ну Поліської обл. стрільця Митрофана Горшкова («Степана»). Внаслідок ворожого ставлення населення він не зміг виконати

¹ Архів Управління СБУ в Чернігівській області. Ф. 6. Спр. 10345. Арк. 30.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 11-12 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 820.

³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 20 ; ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 200.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 193.

⁵ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. Ф. 7. Спр. 20194. Арк. 158.

⁶ Там само. Ф. 5. Спр. 8292. Арк. 189.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 73441. Т. 2. Арк. 96.

завдання, а був відразу схоплений місцевими прибічниками радянської влади¹.

Згідно з наказом від 22 січня 1945 р. співробітників ВСБ приєднали до теренової СБ². Однак ще місяць ця назва фігурувала в документах. 3 лютого 1945 р. бригада УПА «Сталевого» захопила трьох співробітників Клесівського райвідділу НКВС, яких передали на допит до ВСБ³. На початку вересня 1945 р. було розпущено бригади УПА⁴. Окремі з повстанців поповнили боївки СБ. Так, дванадцять вояків боївки СБ Голобського р-ну ОУН відібрали з повстанців місцевої сотні «Орла»⁵. Однак більшість учасників бригад УПА вступили до складу ВОПів (по 20–40 вояків) та диверсійних груп⁶. Планувалося, що вони діятимуть у кожному районі як бойовий підрозділ теренової СБ⁷. Так, референт СБ Сенкевичівського р-ну ОУН Петро Жарецький («Ягода») мав у підпорядкуванні ВОП на чолі з Феодосієм Ясинівим («Богданом»)⁸. Проте цілком здійснити запланованого не вдалося⁹. Найкраща ситуація зі створенням ВОП була в північних районах, а найгірша – в південних¹⁰. На цьому діяльність УПА на Волині та Західному Поліссі завершилася¹¹.

Іншим чином ситуація розгорталася на теренах Галичини. Військовою референтурою у квітні 1943 р. на Станіславщині було створено два перші курені Української Народної Самооборони (далі – УНС), які мали власні розвідувальні підрозділи¹². У червні того ж року було сформовано штаб УНС, де розвідку очолив колишній

¹ Архів Управління СБУ в Чернігівській області. Ф. 6. Спр. 1464.

² ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 50. Арк. 65.

³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 119.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 84.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 10584. Арк. 79.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 84.

⁷ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76047. Арк. 7 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 23.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 53.

⁹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 33.

¹⁰ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 303.

¹¹ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74268. Т. 1. Арк. 331.

¹² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 1. Арк. 228.

сотник Армії УНР Костянтин Петер («Сокіл»)¹. На початковому етапі підрозділи УНС були малочисельними та діяли переважно в гірській місцевості. Лише восени вони почали виникати у низинних регіонах².

У грудні 1943 р. було створено УПА-Захід та перенесено з Волині до Галичини Головний військовий штаб УПА³. Важливу роль у становленні повстанських підрозділів відіграла місцева мережа СБ, зокрема вона забезпечувала мобілізацію новобранців. Влітку 1944 р. цим займався учасник референтури СБ Поморянського р-ну ОУН Федір Михайлів («Степ»)⁴, референт СБ Перегінського р-ну Костянтин Нарижняк («Верховий»)⁵, референт СБ Підгаєцького р-ну ОУН Василь Галіят («Бистрий»)⁶. Подібне завдання у серпні 1944 р. на Лемківщині виконувала СБ куреня УПА Мартина Мізерного («Рена»)⁷. У курені «Шугая» (Бродівщина) цією роботою СБ займався «Жайворонюк», а сотні Богдана Сікори («Карпенка») – Михайло Твердохліб («Високий»)⁸.

Водночас повстанські підрозділи виступили головним кадровим резервом для боївок СБ. Весною 1944 р. у Галичині було частково розформовано самооборонні кущові відділи. Вояків, які мали освіту не менше 7 класів, переводили до складу районних боївок СБ⁹. Хоча

¹ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія. Львів : Часопис, 2012. С. 321-322.

² Романюк М. Українська Народна Самооборона та формування відділів Української Повстанської Армії на теренах Золочівської округи ОУН (літо 1943 р. – перша половина 1944 р.). *Новітня доба*. 2014. Вип. 2. С. 39.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 55. Арк. 3.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 72. Арк. 16.

⁵ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 4. Спр. 37256. Т. 4. Арк. 113.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 206 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 239.

⁷ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 39188. Арк. 21.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 144. Арк. 97 ; Оп. 11. Спр. 56. Т. 4. Арк. 275.

⁹ Гнида П. Боївка «Чайки». Діяльність боївки Служби безпеки Глинянського районного проводу ОУН(б) 1944–1946 рр. під командою Володимира Макаровського. «Чайки». Львів : ПП Бона, 2016. С. 23-24.

остаточно розформування самооборони УПА завершилося восени 1945 р.¹

Наприкінці червня 1944 р. найбільш боєздатну «чоту» Дмитра Богуля («Горлоріза») з сотні УПА «Ятреба» було реорганізовано в боївку СБ². Подібний випадок трапився у вересні того ж року з «чотою» УПА Бузяка («Швейка»), яка перейшла у підпорядкування референта СБ Славського р-ну «Очерета»³. Стрілець сотні УПА Петро Фіцич з с. Нижній Березів Косівського р-ну (Станіславщина) згадував: «Наприкінці літа 1945 р. мене викликав до себе охоронцем референт СБ Городенківського району. Він був мій земляк з Березова. Прийшов до сотні, вибрав нас двох – мене і ще одного хлопця. Сказав командир сотні Дмитру Негричу («Морозу»), що хоче нас забрати, той відпустив»⁴. Інколи колишні командири УПА займали високі посади в СБ. Так, референтом СБ Вижницького р-ну ОУН було призначено колишнього сотенного Михайла Гоянюка («Залізняка») ⁵. Боївку СБ Любачівського р-ну ОУН очолив «чотовий» сотні УПА «Заграви» – Тадей Кульматицький («Крук») ⁶.

Унаслідок успішно проведеної мобілізації, а також перебазування багатьох підрозділів УПА восени 1944 р. у Галичині зосередилися 80 % повстанських сил⁷. У їхньому складі діяли розвідувальні відділи. Наприкінці 1944 р. курінь «Горлоріза» (2 сотні) на Дрогобиччині мав «рій» розвідки з 10-12 вояків⁸. Подібний підрозділ був у складі сотні УПА «Черника» на території Буського р-ну Львівської обл. Він складався з 12-ти розвідників, забезпечених для

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 50213. Т. 2. Арк. 201.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 39.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 36. Арк. 87-88.

⁴ Фицич Петр Андреевич (5.11.2014). ОУН-УПА. URL: [https:// frontstory.ru/memoirs/oun-upa/fitsich-petr-andreevich-/](https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/fitsich-petr-andreevich-/).

⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9136. Т. 1. Арк. 9.

⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2618. Арк. 102.

⁷ ДАІФО. Ф. Р-38. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 2 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75133. Арк. 37.

⁸ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 11962. Т. 1. Арк. 28зв.

мобільності трьома кіньми¹. Крім того, підрозділи УПА мали мережу інформаторів серед місцевого населення. Колишній розвідник-зв'язковий Теодор Дячун («Голуб») з куреня «Чорного» (південна Тернопільщина) згадував, що наприкінці 1944 р. у відділі з'являвся рідко – тільки на звіт і отримання нових завдань»².

Головним завданням розвідувального відділу штабу УПА-Захід на цей час була координація збору інформації повстанськими підрозділами та налагодження зв'язку між військовою розвідкою та тереновою мережею СБ³. Інколи між ними відбувався обмін кадрами. Так, наприкінці березня 1944 р. учасник боївки СБ Золочівського р-ну ОУН Михайло Пасічник («Грізний») був переведений у розвідку УПА⁴. Комендант боївки СБ Вижницького р-ну ОУН Микола Гаврилешко («Довбуш») став заступником командира місцевого загону УПА⁵.

Важливою складовою УПА на території Галичини була ВПЖ, яку створено у листопаді 1944 р.⁶ Подібно як на Волині та Поліссі, «жандарми» діяли безпосередньо у складі повстанських підрозділів УПА, зокрема «Фельдшер» у сотні «Сян» на теренах Яворівського району Львівської обл.⁷ Водночас існували значні регіональні відмінності. У Галичині ВПЖ входила до складу організаційно-мобілізаційної референтури та узгоджувала свою роботу з СБ⁸. Основою її структури виступали не підрозділи УПА, а територіальна мережа ОУН. Періоди створення ВПЖ у кожній територіальній одиниці Галичини мали свої відмінності. Наприклад, восени 1944 р.

¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 29812. Арк. 13зв, 42.

² УПА: спогади, документи / упоряд. Ю. Мицик та ін. Київ : ПП «Фоліант», 2016. С. 15.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 201-202.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 7. Спр. 5. Арк. 96.

⁵ Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 5. Спр. 4884. Арк. 442-443.

⁶ Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954) : монографія. Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 289.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 14. Арк. 16.

⁸ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 179-180 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 189.

Добромилльським повітовим «жандармистом» був Василь Цап'як («Ворон»), а Стрийським – «Хорт»¹. Однак більшість з них виникли протягом січня 1945 р., наприклад, ВПЖ Бібрського р-ну ОУН (Львівщина)², Войнилівського р-ну (Станіславівщина)³ та Галицького повіту ОУН (Станіславівщина)⁴.

Первинною ланкою на рівні районів були «дільничні жандарми»⁵. Їх склад різнився відповідно до певного терену. Візьмемо за приклад мережу ВПЖ на території Станіславської обл. 1-й Перегінський р-н ОУН мав по 2 жандарми у кожному селі⁶. Натомість 2-й Войнилівський р-н – лише 4 жандарми⁷, а Єзупільський р-н – 5 жандармів⁸.

Головними завданнями «дільничних жандармів» був розшук дезертирів з УПА, їх затримання та конвоювання назад до підрозділу. У своїй роботі вони активно взаємодіяли із станичними ОУН⁹. Крім того, вони займалися виконанням вироків. Протягом листопада 1944 р. – травня 1945 р. охороною коменданта ВПЖ Станіславської обл. Дмитра Вітовського («Андрієнка») було розстріляно 37 учасників УПА. У той же час підрозділи ВПЖ нижчого рівня стратили 240 осіб¹⁰. Районні ВПЖ виконували певні господарські функції¹¹. Так, «дільничний жандарм» 1-го Перегінського р-ну збирав на початку лютого 1945 р. у мешканців с. Берлоги гвинтівки,

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 44. Арк. 26.

² Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 71. Арк. 20.

³ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10888. Арк. 17.

⁴ Там само. Спр. 9416. Арк. 21.

⁵ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 29690. Арк. 77-78.

⁶ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 8366. Арк. 21.

⁷ Там само. Спр. 10888. Арк. 17.

⁸ Там само. Спр. 10851. Арк. 9.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75507. Арк. 14зв.

¹⁰ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67449. Арк. 13.

¹¹ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75398. Арк. 185.

шинелі, взуття та ковдри¹. При цьому проводився ретельний облік згаданого майна. Фіксувалася дата його отримання, а також шифроване прізвище особи та населеного пункту. Передбачалося, що зі здобуттям Україною незалежності його вартість буде власникам компенсована, а також додатково виплачена премія².

Керівна вертикаль ВПЖ передбачали наступні рівні: повітовий (10-15 жандармів) – окружний (15-20 жандармів) – обласний комендант (30-40 жандармів) – командир воєнної округи УПА³. Завдання кожної з них мали свої відмінності. Окружна ВПЖ на Львівщині, порівняно з «дільничними жандармами», додатково займалася упередженням розкладницької пропаганди, а також арештом повстанців, запідозрених у зв'язках з органами НКВС-НКДБ. Після закінчення слідства «жандарми» надсилали матеріали до окружного провуду ОУН, а також передавали місцевій СБ, яка повторно перевіряла звинувачення⁴. Весною 1945 р. до обов'язків боївки ВПЖ Сокальського р-ну ОУН входило забезпечення конспірації проходження підрозділів УПА через села. Жандарми стежили, щоб на той час ніхто не залишав населений пункт. Також вони перевіряли усіх осіб, які ходили селом вночі, в тому числі оунівців⁵. Крім того, окружні боївки ВПЖ брали участь у диверсійно-бойових операціях. Так, одна з них здійснила у лютому 1945 р. напад на винищувальний батальйон та оперативну групу Сколівського райвідділу НКДБ⁶. На рівні обласного коменданта ВПЖ відбувалося ухвалення вироків засудженням повстанцям⁷.

¹ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 8366. Арк. 12.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67579. Т. 2. Арк. 77.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 208 ; Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954) : монографія. Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 289.

⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 29690. Арк. 77-78.

⁵ Там само. Спр. 31691. Арк. 17зв, 31.

⁶ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 45174. Арк. 52.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67449. Арк. 13.

У березні – квітні 1945 р. на Станіславщині відбулися масштабні бойові зіткнення між підрозділами УПА та військами НКВС. Повстанці понесли значні втрати та загрозливих розмірів досягло дезертирство. На Гуцульщині воно становило до 35 %, а Калуській окрузі – 15 %¹. Після цього протягом квітня – травня 1945 р. ВПЖ у Галичині було розформовано². Значна частина її співробітників перейшли до СБ³. Наприклад, керівник «жандармерії» Бродівського р-ну Роман Качан («Гроза») зайняв посаду референта СБ Золочівської округи⁴. Водночас СБ перебрала функції ВПЖ, зокрема займалася виявленням та покаранням дезертирів з УПА. Так, восени 1946 р. боївка СБ «Трефа» впіймала учасника сотні «Бриля», який самовільно залишив підрозділ та повернувся додому на Яворівщину⁵.

На Західно-українних українських землях (далі – ЗОУЗ або Закерзоння) теренові районні ВПЖ було реорганізовано в боївки СБ лише наприкінці 1945 р.⁶ Водночас підрозділи «жандармерії» у складі загонів УПА зберігалися надалі⁷. Навіть у липні 1947 р. її співробітники діяли при сотні «Хріна». Стрільці між собою називали їх «внутрішнім СБ»⁸.

Наказом Крайового провідника ОУН Закерзоння Ярослава Старуха («Стяга») від 24 листопада 1945 р. розвідка УПА переходила

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 33286. Арк. 213.

² Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10851. Арк. 9 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67449. Арк. 12.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67449. Арк. 14-15.

⁴ Романюк М. Причини до історії референтури СБ Бродівського повітового Проводу ОУН у 1944–1946 роках. *Визвольний шлях*. 2004. Кн. 1 (670). С. 97.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 979. Т. 26. Арк. 420.

⁶ Samborski M. Służba Bezpieczeństwa w tzw. Zakierzońskim kraju OUN-SD. Sposób organizacji i obsada kadrowa. *Dzieje najnowsze, Rocznik*. XLV. 2013, 1. S. 94.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 180 ; Горко М. 1947 рік на Закерзонні (На основі записника політвиховника – з незначними скороченнями). *В рядах УПА. Збірка споминів вояків УПА з терену Лемківщини й Перемищини*. Нью-Йорк : Товариство Вояків УПА в США і Канаді, 1999. С. 219.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 96. Арк. 28.

у підпорядкування СБ, а її представники на правах старшин закріплювалися за кожною сотнею¹. Одним з її завдань було виявлення серед повстанців агентури польських та радянських спецслужб². Крім того, повстанські підрозділи поповнювали боївки СБ «найкращим стрілецьким елементом»³.

У складі куреня Володимира Щигельського («Бурлаки») військова СБ (ВПЖ) мала три відділи: 1) військова розвідка; 2) цивільна розвідка (збирала інформацію політичного та господарського характеру, а також про настрої місцевого населення); 3) «розсильне звено» (кур'єри)⁴. Жандарми складали 7 % особового складу його підрозділу⁵.

Унаслідок масштабної військово-політичної акції «Вісла» (28 квітня – 29 липня 1947 р.) на теренах Закерзоння зникають останні підрозділи УПА⁶. Одна частина з них розділилася на дрібні групи та перейшла до Галичини, а інша вирушила рейдом через територію Чехословаччини до Західної Німеччини⁷.

Висновки

Співпраця між СБ та УПА розпочалася одночасно зі створенням останньої у березні 1943 р. Крім розвідувального та контррозвідувального забезпечення вона полягала в організаційній підтримці, сприянні проведенню мобілізації та підтримання дисципліни.

¹ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 73. Арк. 44-48 ; Samborski M. *Śłużba Bezpieczeństwa w tzw. Zakierzońskim kraju OUN-SD. Sposób organizacji i obsada kadrowa. Dzieje najnowsze, Rocznik. XLV. 2013, 1. S. 92, 94.*

² ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9109. Т. 2. Арк. 272.

³ Там само. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 1.

⁴ Там само. Ф. 65. Спр. С-9108. Т. 2. Арк. 61-62.

⁵ IPN Rz. 046/723. К. 49-50 ; 122/226. К. 66.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9108. Т. 2. Арк. 209-210 ; Samborski M. *Śłużba Bezpieczeństwa w tzw. Zakierzońskim kraju OUN-SD. Sposób organizacji i obsada kadrowa. Dzieje najnowsze, Rocznik. XLV. 2013, 1. S. 94.*

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68211. Т. 1. Арк. 305 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74914. Т. 5. Арк. 159 ; Šmigel' M. *Banderovci na Slovensku (1945–1947). Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB – Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici, 2007. S. 62.*

Формування уніфікованої структури УПА тривало до початку літа 1943 р. На той час до складу курінної розвідки входили відділи: 1) агентурної розвідки та контррозвідки; 2) господарсько-адміністративної розвідки; 3) військової розвідки з «чотою»; 4) слідчий. У сотнях УПА діяв рій розвідки.

Восени 1943 р. при повстанських підрозділах було створено ВПЖ. За цим напрямом у штабі ГК УПА передбачалися посади: 1) начальника; 2) першого заступника з контррозвідки; 3) другого заступника по боротьбі з дезертирством; 4) 5-6 слідчих; 5) секретаря; 6) кур'єра; 7) охорона. Загалом 50–60 жандармів. Структура ВПЖ при штабі ВО була схожою та нараховувала 30–35 людей. При куренях діяли «станіці» ВПЖ, які не мали слідчих функцій. Їх чисельність становила 7–10 жандармів. На кожному рівні осередки ВПЖ підпорядковувалися командирі свого підрозділу УПА, а також узгоджували роботу з СБ та організаційно-мобілізаційною референтурою. Головним завданням ВПЖ була протидія дезертирству та виконання щодо повстанців вироків. Крім того, жандарми відповідали за підтримання дисципліни та залучалися до господарського забезпечення.

У листопаді 1943 р. штаб військової референтури ОУН на ПЗУЗ було реорганізовано у Головний військовий штаб УПА, який мав 4 спеціалізовані розвідувальні підрозділи: військовий, агентурний, адміністративний, господарський, а також відділи контррозвідки та слідчої справи. При штабах груп та загонів УПА створювалися «агентурні станиці», які передбачали посади: шефа, секретаря, керівників – зв'язку, розвідувально-диверсійних груп та агентурної мережі. На рівні куренів та сотень діяли «розвідувальні осередки» або «польова розвідка».

Напередодні переходу повстанськими підрозділами лінії фронту УПА вплив на них СБ зріс. Починаючи від рівня сотень на правах старшин у підрозділах УПА запроваджувалися її представники. Про роботу вони звітували керівництву СБ. Головним завданням згаданих есбістів була контррозвідка. Крім того, вони здійснювали допити полонених, допомагали в проведенні мобілізації, а також господарському забезпеченні підрозділу.

У листопаді 1944 р. ВО реорганізували в З'єднані Групи, курені в бригади, а сотні в загони. На кожному рівні до складу їхніх штабів

залучили референта ВСБ. У бригаді йому підпорядковувалася «чота», а загони – «рій». На початку лютого 1945 р. референтів ВСБ було розформовано та включено до теренової мережі СБ. У вересні того ж року залишки бригад УПА розділили на Відділи особливого призначення (ВОП) та диверсійні групи. Передбачалося, що вони стануть бойовим підрозділом СБ. Однак на практиці не в усіх районах вдалося сформувати ВОП. Найкращою ситуація була на Поліссі, а гіршою на Волині.

Події на території Галичини розгорталася іншим чином. Перші розвідувальні підрозділи виникли весною 1943 р. у складі куренів Української Народної Самооборони (далі – УНС). Загальне їх керівництво здійснював колишній сотник Армії УНР Костянтин Петер.

Напередодні наближення фронту у грудні 1943 р. Головний військовий штаб УПА було перенесено з Волині до Галичини. У той же період підрозділи УПА поділили на великі територіальні формування – Захід, Північ та Південь. Важливу роль у їх становленні відіграла місцева мережа СБ, яка забезпечувала мобілізацію новобранців. Восени 1944 р. у Галичині зосередилися 80 % повстанських сил, що спричинило швидкий розвиток місцевих розвідувальних підрозділів УПА. У той же період на цих теренах розпочалося створення ВПЖ. Вона підпорядковувалася організаційно-мобілізаційній референтурі та узгоджувала роботу з СБ. Особливістю структури ВПЖ у Галичині було значне переважання територіальної мережі над відділами у підрозділах УПА.

Більшість її осередків створено протягом січня 1945 р. Первинною ланкою були «дільничні жандарми», які охоплювали район. У підпорядкуванні вони мали від 2 до 20 вояків. Головним завданням «дільничних жандармів» був розшук, затримання та конвоювання до підрозділу УПА дезертирів. Крім того, вони збирали в населення продукти, одяг, зброю та боєприпаси. До складу вищої вертикалі ВПЖ входили коменданти – повітового, окружного, обласного рівнів, а також воєнної округи. Вони проводили слідство над звинуваченими повстанцями, матеріали якого після цього перевіряла СБ. Право ухвалювати вирoki мав обласний комендант ВПЖ.

Протягом березня – квітня 1945 р. підрозділи УПА Галичини зазнали значних втрат у боях з військами НКВС, особливо на

Станіславщині. Після цього до травня 1945 р. ВПЖ була розформована, а більшість її кадрів поповнили теренові референтури СБ. На теренах Закерзоння «жандармерія» у підрозділах УПА, а також військова СБ діяла до серпня 1947 р.

1.5. Підпілля ОУН(б) післявоєнного періоду

Зима 1945–1946 рр. стала для підпілля ОУН періодом важких випробувань. У ході масштабної операції «Велика блокада» військовими гарнізонами НКВС по 10-15 бійців було охоплено більшість сіл Західної України. Щоденно на оунівців здійснювалися облави та засідки, блокувалися їхні бази постачання¹. Крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Микола Козак («Вівчар») звітував керівництву, що загинуло більше 20 % провідного активу вище району, 30 % – меншого рівня. Понад 60 % підпільників, які спустилися до криївок, звідти уже не повернулися². На теренах Станіславської обл. протягом січня – квітня 1946 р. чисельність УПА скоротилася на 40 %³. Не менш значних втрат зазнала СБ. У Чортківській окрузі ОУН референтам СБ Струсівського та Гусятинського р-нів за цей період не вдалося надіслати керівництву жодного звіту⁴. Стосовно наслідків «Великої блокади» Степан Бандера писав весною 1946 р. підпілля ОУН України: «Усвідомлення того, яку масу різнорідної сили кинув проти Вас ворог. Якими єзуїтськими, підлими методами він користується, зневірює не лише слабодухих, але й серед сильних вірою сіє сумніви, що Ви можете втриматися»⁵. Відповідно до нових

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 4. Спр. 5. Арк. 36 ; Стародубець Г. Повстанське запілля в умовах «великої блокади». *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк : РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 13. С. 219.

² Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С.34.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 153 ; ДАІФО. Ф. Р-909. Оп. 1. Спр. 1531. Арк. 9.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 16.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 89. Арк. 20.

обставин у підпіллі ОУН посилювалися заходи конспірації, а боротьба з радянською агентурою вийшла на чільне місце¹.

Структура СБ загалом повторювала попередню вертикаль. Кущовий СБ у цей час мав подвійне підпорядкування: у поточних справах – кущовому провіднику ОУН, а фахових – районному референту СБ². Кущовий СБ Юрчик Петро («Могила») з Старосамбірщини свідчив у лютому 1946 р. про свої повноваження. Він міг на власний розсуд карати місцевих мешканців грошовими стягненнями або «шомполуванням». Лише найбільш активних ворожих агентів дозволялося знищувати. Збір даних проводили інформатори СБ – по два на кожне село. Їх вербування відбувалося усно, без підпису зобов'язання. Дані від різних інформаторів кущовий отримував щоденно та найважливіші записував. Наприкінці місяця їх записували в інформаційний звіт та надсилали районному шефу СБ. На своєму терені, через зв'язкового, кущовий СБ координував роботу з кущовим провідником ОУН. Зокрема, останній зобов'язаний був надавати бойовиків для виконання диверсійно-терористичних завдань³. У підпорядкуванні кущового СБ була боївка з 3-5 вояків. За необхідності їх кількість збільшували⁴. Наприклад, кущова боївка СБ Миколи Олейника («Бура») з с. Увисла Копичинецького р-ну Тернопільської обл. нараховувала 5 осіб⁵.

У цей час референтури СБ районного проводу передбачали посади: 1) референта; 2) його заступника (головний розвідник); 3) коменданта боївки; 4) технічного референта (секретаря); 5) зв'язкового (зв'язкових); 6) слідчого (слідчих). Схожий штат мали референтури СБ надрайонів ОУН. На Коломийщині до її складу входили: 1) референт (керував підрозділом і відповідав за протидію ворожій агентурі); 2) заступник референта (відповідав за призначення кадрів СБ у нижчих проводах, вишкіл співробітників СБ у нижчих проводах, слідчу роботу і ведення архіву); 3) бойовий субреферент

¹ ГДА СБУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 93.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67977. Т. 8. Арк. 137.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 19-20.

⁴ Романюк М. Структура й особовий склад референтури СБ Золочівського окружного проводу ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. № 24. С. 338.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 383. Арк. 10.

(комплектував боївку, навчав особовий склад боївок СБ районів та керував їх поточною діяльністю); 4) технічний субреферент (відповідав за упорядкування звітів, інших видів службового діловодства, тиражування навчальної літератури, заготівлю канцелярських товарів, керував друкарками); 5) слідчі (здійснювали допит, узагальнювали компромат)¹.

Крайові референти СБ займалися здебільшого аналітичною роботою. Наприклад, Мирослав Вовк («Єфрем») уникав особистих зустрічей з підлеглими та більшість часу перебував у своїй криївці. Писав інструкції для окружних та надрайонних референтів СБ, вивчав звіти, протоколи допитів. Читав багато літератури. Зрідка він особисто вирушав у терен для проведення нарад та допитів особливої важливості².

На регіональному рівні зберігалися незначні відмінності. Наприклад, референтура СБ на теренах Карпатського краю отримала назву «екзекуційний відділ» («ЕВ») або «Революційний екзекуційний відділ» («РЕВ»), а її кущові – «контролюючі»³. У липні 1946 р. на території Карпатського краю ОУН було розформовано референтуру УЧХ. Значну частину її кадрів було переведено до розвідки СБ⁴. Весною того ж року було створено референтуру СБ Закарпатської округи ОУН⁵.

Зима 1946–1947 рр. позначилася новими масштабними втратами підпілля⁶. Шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») писав 11 січня 1947 р. Роману Шухевичу («Тарасу Чупринці»): «В боротьбі з більшовицькими загарбниками ми увесь час перебуваємо у відступі.

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 74-75.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76457. Арк. 25.

³ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 4. Спр. 1273. Арк. 5 ; Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 40824. Арк. 55 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 19-20 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 103. Арк. 87 ; Спр. 104. Арк. 47-48.

⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 28621. Арк. 262 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7443. Арк. 302.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 94. Арк. 39.

⁶ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75172. Т. 1. Арк. 140.

Найбільш активно ворог наступає на нас своєю конспіративною армією – агентурною. На цій ділянці у нас найбільше невдач»¹. Розповідав про катастрофічний стан з кадрами. Що у східних районах Чортківської округи ОУН більше року СБ не діяла. Не було кого призначити. Золочівський та Сокальський окружні проводи ОУН залишалися без референтів СБ. Натомість у Карпатському краї кожний надрайонний СБ міг би очолити округу². Особливо важким ударом для СБ стала загибель 21 січня 1947 р. самого Миколи Арсенича («Михайла»), який найдовше її очолював та завжди був для підопічних беззаперечним авторитетом³.

Весною 1947 р. на території Дрогобиччини Роман Шухевич («Тарас Чупринка») провів нараду керівництва ОУН. На ній було повідомлено, що ворог діє переважно агентурними методами. Тому надалі контррозвідувальна робота стає головною, а боївки СБ – ударною силою підпілля⁴.

За радянськими оцінками, станом на 1 січня 1947 р. підпілля ОУН мало 8 крайових, 16 окружних, 38 надрайонних, 121 районний провід (2 544 учасники) та 228 окремих груп (2 024 особи)⁵. У той час на території Львівської обл. органи МДБ нараховували 647 нелегалів ОУН. З них 123 (тобто 19 %) вважалися учасниками СБ⁶. Отже, виходячи з даних, поданих радянськими джерелами (4 568 учасників підпілля ОУН і УПА), на початку 1947 р. в Україні нараховувалося близько тисячі есбістів.

Опираючись на дані польських архівів, історик Мечислав Самборський здійснив підрахунок кількості співробітників СБ, які одночасно перебували на теренах Закерзонського краю ОУН у післявоєнний період. Відповідно на чотирьох рівнях перебувало 27 референтів СБ, на трьох рівнях – 52 слідчих при «справових звенах», 83 кущових інформаторів СБ, близько 440 станичних інформаторів

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 206. Арк. 293-294.

² Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 263.

³ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 160.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75075. Т. 5. Арк. 26.

⁵ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. С. 749.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 197. Арк. 225.

СБ. Крім того, в 22-х боївках СБ нараховувалося від 405 до 510 вояків. Близько половини з них постійно перебували на нелегальному становищі¹.

Мережа СБ ОУН у цей час продовжувала зберігати автономну вертикаль звітності, хоча формально її референти підпорядковувалися відповідним територіальним провідникам. Щомісяця між ними передбачалася зустріч. На ній референт СБ усно передавав територіальному провіднику ОУН інформацію стосовно проведених диверсійно-терористичних операцій та розвіддані. Накази есбісти отримували від зверхників власної вертикалі².

Унаслідок значних втрат ситуація з кадрами в СБ погіршувалася. Упродовж 1947 р. частина боївок СБ Закерзоння перейшли з підрозділами УПА до Австрії та Німеччини. Ще більша кількість – до Галичини. Після цього діяльність мережі СБ ОУН на Закерзонні практично припинилася³. Провідник Дрогобицької округи ОУН Іван Лаврів («Нечай») закликав: «Потрібно берегти людей, це найбільший скарб революції... безцільна загибель – це не геройство, а злочин над революцією»⁴. Однак суттєво змінити катастрофічне становище з кадрами вже не вдавалося.

У цей же час спостерігається зміна в ставленні місцевого населення до боротьби підпілля ОУН. Втомившись від безперервних репресій і кровопролиття, не сподіваючись уже на швидке повалення радянської влади, люди не бажали безцільно ризикувати життям⁵. Провідник Радивилівського р-ну ОУН Григорій Кідюк («Євген») свідчив, що його боївку вночі більшість селян намагалися не пускати у двір. На прохання дати поїсти бідкалися, що не мають

¹ Samborski M. Służba Bezpieczeństwa w tzw. Zakierzońskim kraju OUN-SD. Sposób organizacji i obsada kadrowa. *Dzieje najnowsze, Rocznik*. XLV. 2013, 1. S. 105.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68811. Т. 1. Арк. 59, 60, 91, 155 ; Т. 2. Арк. 45, 64.

³ IPN Rz. 046/493. К. 18 ; 107/328. К. 38 ; IPN WR. 038/102/1. К. 49 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 11. Спр. 43. Арк. 57-58.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 4. Арк. 8-9.

⁵ Веденєєв Д., Лисенко О. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права. *Український історичний журнал*. НАН України, 2007. № 3. С. 58.

достатньо харчів¹. Кущовий провідник ОУН «Полікарп» скаржився керівництву: «Населення просякнуте такими настроями, що лише хочуть, щоб їх не чіпали, не заходили та не просили. Віра в нашу боротьбу слабка»². Референт СБ Станіславської округи Іван Синенко («Яр») писав: «Населення дивиться на нас як на засуджених до смерті, співчуває, однак не вірить в наш успіх і своєї долі з нами зв'язувати не хоче»³. Районний референт СБ «Арсен», який прибув у 1947 р. з Закерзоння на Львівщину, писав, що місцеві жителі стали ненадійними після масових депортацій: «бояться щоб з ними не зробили те ж саме». Він уважав, що краще опиратися на щойно переселених з Польщі українців⁴.

З огляду на це СБ почала активніше займатися господарською роботою. У її складі передбачалися відповідні посади. Наприклад, господарчим боївки СБ Товстенського р-ну «Гонтея» був Микола Ржевський («Вихор»), який займався забезпеченням свого підрозділу продуктами⁵. У звіті референтури СБ Холмської округи ОУН за листопад–грудень 1946 р. повідомлялося, що було зібрано в населення 200 кг. пшениці. Половину її заховано. Четвертину продано. Таку ж кількість передано командирі Військової округи «Буг» Василю Левковичу («Вороному»). Крім того, у населення зібрано вовняні светри⁶. Наприкінці 1947 р. референтура СБ остаточно перебрала функції господарської референтури⁷. Наприклад, керівник розвідки СБ Судововишнянського р-ну ОУН Євстафій Маланчук («Клен») складав інформаційні звіти, списки радянських активістів, осіб, запідозрених у співпраці з органами МДБ-МВС, проводив через інформаторів агітацію проти колгоспів, збирав

¹ Іщук О., Ніколаєва Н. Ставлення українського населення до діяльності ОУН і УПА у 1943-1955 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2007. Вип. 11. С. 207.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 169.

³ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9108. Т. 5. Арк. 172.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 213. Арк. 168.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 15.

⁶ Літопис УПА. Основна серія. Т. 39 : Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя : (Документи і матеріали) / ред. П. Й. Потічний. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2003. С. 666.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 9. Арк. 259.

у населення для підпілля продукти та гроші¹. Колишній господарчий референт Турківського надрайону ОУН Юрій Попович («Вільховий») очолив у січні 1949 р. боївку СБ². Протягом весни 1949 р. – літа 1950 р. питаннями забезпечення продуктами займався технічний референт СБ Станіславського надрайону Михайло Гупало («Бурій»)³. У той же період подібні завдання в Турківському надрайонному проводі ОУН виконували місцеві есбісти⁴. Боївка СБ Бібрської округи ОУН рятувала восени 1949 р. підтоплену касу Львівського Крайового проводу ОУН. У лісі біля с. Липівка Рогатинського р-ну Станіславської обл. вони відкопали схованку з валютою (17 тисяч доларів, фунти стерлінгів, франки, різноманітні векселі, акції різних фірм), просушили їх, помістили до металевого бідону на 40 літрів та закопали в іншому місці⁵.

Структура мережі СБ у цей час продовжувала опиратися на кущових інформаторів. Починаючи з району, на усіх рівнях діяли боївки та «справові звена»⁶. Їх склад передбачав посади референта, коменданта боївки, слідчого, технічного секретаря та друкарки. Боївка СБ Жидачівського надрайону ОУН влітку 1948 р. складалася з трьох учасників, Турківського – п'яти, а Дрогобицького – восьми⁷.

Радянська інформація про чисельність СБ у цей час доволі суперечлива. За даними УМДБ від 5 березня 1948 р., у Львівській обл. діяли 961 нелегал ОУН. З них 43 співробітники СБ (4,5 %)⁸. Натомість згідно з іншим радянським джерелом у Станіславській обл. 1 серпня 1948 р. нараховувалося 246 оунівців. З них есбістів – 116 (47 %)⁹. З огляду на відсутність більш точної інформації можна

¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 49264. Т. 2. Арк. 266. 292.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 166. Арк. 87-88.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 39806. Арк. 134-135.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 176. Арк. 4.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2651. Арк. 314.

⁶ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 16.

⁷ Там само. Спр. С-9111. Т. 1. Арк. 205 ; Спр. С-9159. Т. 2. Арк. 63 ; Спр. С-9160. Арк. 19.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 8. Арк. 141-157.

⁹ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. С. 755.

припустити, що мережа СБ у цей період нараховувала менше тисячі співробітників.

9 листопада 1948 р. у лісовій криївці біля с. Шпильчина Перемишлянського р-ну Львівської обл. підірвався гранатою оточений оперативною групою МДБ шеф СБ Ярослав Дякон («Мирон»)¹. Далі на згадану посаду уже нікого не призначали. Керівництво мережею здійснювалося на рівні Крайових референтів СБ, які підлягали відповідним територіальним провідникам ОУН. Через значні втрати багатьох надрайонних слідчих СБ перевели на посади районних референтів СБ. Їхні посади не було ким замінити. Тому надалі слідчі та субреференти займали посади надрайонних референтів СБ². Протягом 1945–1948 рр. кількість референтів СБ окружного та крайового рівнів у Карпатському краї ОУН не змінювалися та становила 78 осіб (19 % від загальної кількості керівних кадрів ОУН зазначеного рівня). Надалі їх кількість постійно зменшувалася 1949 р. – 71, 1950 р. – 68, 1951 р. – 54, 1952 р. – 22, 1953 р. – 2³.

Постійний натиск на підпілля ОУН органів МДБ-МВС призвів до його поступового виснаження. Провідник Турківського надрайону ОУН Григорій Дулин («Максим») писав у травні 1949 р.: «Великі втрати, які ми понесли взимку, відобразились на моральному стані кадрів. Подекуди люди лише думають як себе зберегти. Бувають випадки, що йдуть до своїх домівок та намагаються потрапити у полон до більшовиків...»⁴. У звіті провідника Стрийського р-ну ОУН Федора Івашківа («Степового») від 23 липня 1949 р. зазначалося: «Тут я застав великій застій на всіх ділянках роботи... Від зими до сьогоднішнього дня ніхто не перевірявся працівниками СБ. Є підозри на багатьох людей, і тому нема ким укомплектувати район. Явні донощики всюди кишать, нікому їх нищити... 25 сіл

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0789. Арк. 207-211.

² Літопис УПА. Нова серія. Т. 26 : Коломийська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1945–1950 / упоряд. Д. Проданик, В. Гуменюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2016. С. 15.

³ Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 83.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9159. Т. 1. Арк. 205.

Стрийщини не мають станичних і вже немає з кого призначати... Зараз посилюється проведення облав, на кожному кроці – засідки»¹.

Після загибелі 5 березня 1950 р. провідника ОУН в Україні Романа Шухевича його посаду зайняв Василь Кук («Леміш»). З метою збереження кадрів одним з перших його наказів була заборона диверсійно-терористичної діяльності, що відобразилося на методах діяльності СБ. Надалі головні зусилля підпілля спрямовувалися на пропаганду, особливо серед молоді².

Одним із шляхів збереження кадрів ОУН було часткове перенесення діяльності з Західної України на схід (тактичні схеми ОУН «Орлик» та «Харків»)³. Згадана робота тривала протягом 1940-х рр., особливо в період німецької окупації⁴. Проте у цей час вона була обумовлена необхідністю збереження кадрів. Важливу роль у поширенні впливу на схід відігравала СБ. Вона перевіряла кур'єрів, узгоджувала їхні завдання, а також надавала власні кадри⁵. Референт СБ Лисецького р-ну ОУН Іван Гаргат («Липкевич») був відправлений 11 травня 1950 р. для підпільної роботи до Кам'янець-Подільської обл.⁶ Колишній референт СБ Тернопільської округи Богдан Кузьма («Кайдаш») очолив підпілля ОУН Житомирщини⁷.

¹ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 21.

² Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 124.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67443. Т. 1. Арк. 259 ; Спр. 67579. Т. 4. Арк. 145 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 29. Арк. 278 ; Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів : Вид-во «Мс», 2005. С. 191-194.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1965. Арк. 29 ; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68211. Т. 2. Арк. 125-126 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 57. Арк. 58 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 465. Арк. 49 ; Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. Ф. 6. Спр. 1468. Арк. 18-19.

⁵ Труш В. Діяльність ОУН(б) на Харківщині. *Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірник статей* / упоряд. П. Хобот. Дніпропетровськ : Спадщина, 2010. С. 122.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67580. Т. 1. Арк. 113.

⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 16. Арк. 188 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 570. Арк. 3.

Слід зазначити, що мережі СБ на українських землях східніше Збруча у цей час не існувало¹. Виняток становили «східні відділи» СБ, які періодично переходили з сусідніх районів Західної України². Керівний склад новостворених на СУЗ осередків призначався, коли «піонерам» (емісарам ОУН) вдавалося залучити до підпільної мережі щонайменше 15 осіб³. Тереновий провідник ОУН відповідав за розвідувальну та контррозвідувальну роботу, мав право судити та карати підопічних, а також місцеве населення⁴.

Не менш важливу роль відігравало направлення СБ до східних областей УРСР своїх розвідників. Частина з них були уродженцями згаданих теренів, тому отримували наказ повернутися додому й виконувати поставлені завдання. Наприклад, референт СБ Заболотцівського р-ну «Касьян» завербував у січні 1947 р. мешканця Дніпропетровщини Віктора Мартиненка, який рятувався на Львівщині від голоду⁵. Референт СБ Роман Лозинський («Бомба») наказав восени 1949 р. оунівці Марії Москаленко повертатися до рідного с. Козацьке Конотопського р-ну Сумської обл. та створити підпільний осередок⁶.

Інша частина розвідників СБ були уродженцями Західної України. На схід вони відправлялися, як правило, легальним шляхом, через обмін населенням з Польщею, набір на роботи до Донбасу, переселення жителів розформованих хуторів на Херсонщину тощо⁷. Нерідко згадані розвідники отримували детальні інструкції для подальших дій. Референт СБ Сокальського надрайону ОУН Володимир Панас («Срібний») наказав у червні 1950 р. Катерині Станько по прибуттю до Запорізької обл. збудувати біля свого господарства схрон та чекати прибуття підпільників⁸.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67580. Т. 1. Арк. 114.

² Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 488. Арк. 135.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67579. Т. 4. Арк. 144.

⁴ Там само.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 198. Арк. 119.

⁶ Там само. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 99707. Т. 2. Арк. 67.

⁷ Архів Управління СБУ в Донецькій області. Ф. 5. Спр. 50284. Т. 2. Арк. 355-356 ; Архів Управління СБУ в Луганській області. Ф. 5. Спр. 21515. Арк. 4.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1961. Арк. 134-135.

Інколи есбісти переїжджали до східних областей УРСР та навіть інших республік з метою легалізації під фіктивними документами. Наприклад, комендант СБ підрайону Андрій Опришко («Козак») легалізувався під виглядом переселенця з Сяноцького повіту (Польща) у Верхньодніпровському р-ні Дніпропетровської обл.¹ Референт СБ Львівського міського проводу Самогальський оселився в м. Кишинів (Молдаська СРСР), де влаштувався працювати агрономом Заготзерно². Референт СБ Вишнівецького р-ну Юрій Бойчук («Зірка») легалізувався з фіктивними документами у Дніпродзержинську, де зробив непогану кар'єру – очолював будівельний трест «Дніпрохімбуд»³.

Незважаючи на усі заходи підпілля ОУН із збереження кадрів, лише протягом 1949–1950 рр. їхня кількість зменшилася на 40 %⁴. За підрахунками Крайового провідника ОУН Василя Галаси («Орлана»), на Волині та Західному Поліссі ця динаміка виглядала наступним чином: 1948 р. – 960 підпільників, 1949 р. – 650, 1950 р. – 328, 1951 р. – 128 (тобто 13,5 % від 1948 р.)⁵. Станом на 1951 р. нелегальна мережа Львівського Крайового проводу ОУН не перевищувала 120 осіб⁶.

Усе частіше загиблим провідникам ОУН не вдавалося знайти заміну. Нерідко один досвідчений підпільник очолював усі напрями роботи⁷. Зрештою провідник ОУН в Україні Василь Кук («Леміш») розпорядився наприкінці 1951 р. замістити вцілілими референтами СБ посади керівників територіальних ланок ОУН⁸. Наприклад,

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2000. Арк. 132-134.

² Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 297. Арк. 72.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 33468. Т. 4. Арк. 85.

⁴ Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. Київ : Наш формат, 2013. С. 484.

⁵ Ішук О. Діяльність проводу ОУН (б) на північно-західних українських землях у 1948–1952 роках. Київ : б.в., 2009. С. 8.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 99707. Т. 1. Арк. 120.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 170.

⁸ Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення

референт СБ Збараського р-ну Михайло Пилипчук («Ігор») був призначений провідником Новосельського р-ну ОУН¹.

Процес розформування СБ не відбувся раптово. На території Західного Полісся та Волині він розпочався ще до наказу Василя Кука («Леміша»). Незважаючи на це, розвідувальна та контррозвідувальна робота продовжувалася. Низовою ланкою ОУН на ПЗУЗ у 1951 р. був «осередок» з 3–5 озброєних оунівців-нелегалів, яка опиралася на розгалужену мережу інформаторів. Кілька осередків входили до складу районного проводу. Далі йшли надрайонні – окружні – Крайові проводи. Вони нерівномірно охоплювали терен та будувалися відповідно до наявності підпільної мережі. За ділянку роботи СБ у них відповідали територіальні провідники ОУН².

Натомість у Карпатському краї окремі есбісти зустрічалися й після 1951 р.³ Так, оперативна група МДБ ліквідувала 23 лютого 1952 р. боївку СБ Бродівського надрайону Василя Кота («Василька»)⁴, 4 квітня 1952 р. – заступника референта СБ Турківського р-ну Федора Копанчишина («Голуба»)⁵, 25 липня 1952 р. – референта СБ Добромільського р-ну Григорія Яцини («Зенка»)⁶, 29 серпня 1952 р. – референта СБ Хирівського р-ну Павла Карабина («Пімсти»)⁷, 29 вересня 1953 р. – референта СБ Жовківського надрайону Степана Рудника («Дужого»)⁸. 27 травня 1954 р. у криївці на схилі гори Березовачка біля с. Зелена Надвірнянського р-ну Станіславської обл.

Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 203.

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26819. Т. 2. Арк. 65.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67860. Т. 1. Арк. 60-61.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 246. Арк. 1.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 314. Арк. 119 ; Романюк М. Структура й особовий склад референтури СБ Золочівського окружного проводу ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. № 24. С. 338.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 212. Арк. 14.

⁶ Там само. Спр. 219. Арк. 75.

⁷ Там само. Спр. 227. Арк. 99.

⁸ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 979. Т. 3. Арк. 62 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 299. Арк. 25-26 ; Спр. 300. Арк. 22.

в оточення оперативної групи КДБ потрапив референт СБ Карпатського краю Микола Твердохліб («Грім») разом із дружиною. Не бажаючи потрапити у полон, вони застрілилися¹. 29 жовтня 1954 р. у сутичці з оперативною групою КДБ загинув референт СБ Новострілищанського р-ну ОУН Йосип Мигович («Ігор»)². 8 травня 1955 р. за допомогою спецпрепарату «Нептун-47» були схоплені есбісти: Михайло Зеленчук («Деркач») та бійовик Ярослав Обрубанський («Яркий»)³. 16 серпня 1955 р. у с. Басівка Пустомитівського р-ну Львівської обл. у сутичці з оперативною групою МДБ загинув комендант боївки СБ Михайло Гнатів («Скорий»)⁴.

Певним чином розвиток контррозвідувальних підрозділів українських націоналістів знайшов своє продовження в таборах ГУЛАГу. Перші таємні об'єднання засуджених оунівців з'явилися на теренах північного Казахстану та Сибіру ще у 1940–1941 рр.⁵ Більш активно цей процес розвивався у післявоєнний період. Наприклад, засуджені оунівці табору ГУШОСДОР НКВС у с. Чернь Орловської обл. (РРФСР) надіслали у грудні 1944 р. на зв'язок з референтом СБ Підволочиського р-ну Степаном Пастером свого посланця – Павла Воловкіна з листом. У ньому зазначалося: «Тут в радянському каторжному таборі є багато наших людей, з якими ведемо роботу»⁶. Особливо активно ув'язнені оунівці почали діяти

¹ «Грім». Полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / упоряд. Р. Грицьків. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2008. Т. 5 (Події і люди). С. 80-81.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 242. Арк. 63-64 ; Спр. 264. Арк. 391-392, 395 ; Спр. 312. Арк. 54-55.

³ «Грім». Полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / упоряд. Р. Грицьків. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2008. Т. 5 (Події і люди). С. 80-81.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 125.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 2628. Арк. 1-728 ; Антонюк Я. Неизвестная страница депортаций в Казахстан : Лебяжинское подполье (апрель 1941 г.–ноябрь 1942 г.). *Оралдың ғылым жаршысы. Научно-теоретический и практический журнал*. Уральск. 2019. № 1(172). С. 46-53.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 50-51.

на початку 1950-х рр. після смерті Йосифа Сталіна¹. Роман Загоруйко («Лапайдух») згадував про них: «З перших днів свого перебування в зоні вони поводитись, настільки дозволяли обставини, досить незалежно. Не підпорядковувалися табірній дисципліні і режимові, не визнавали зверхності над собою «блатних», давали їм належну відсіч і вміли поставити їх на місце, нікому не корились, за що їх перекидали з табору в табір. Всі вони були відважні, рішучі хлопці...»². За зразком підпільної мережі в Західній Україні ув'язнені оунівці створювали органи безпеки, які займалися виявленням «стукачів» (інформаторів табірної адміністрації). Найбільш міцні осередки «табірної СБ» проводили не лише оборонні, а й наступальні дії. Зокрема, намагалася створити власні агентурні позиції у ворожому середовищі. Наприклад, за наказом СБ колишній оунівець «Сом» запропонував тюремному оперативнику працювати його інформатором. Насправді він мав завдання виявляти серед в'язнів зрадників. У ході іншої оперативної розробки «Міраж» табірне керівництво дізналося, що їхній агент «Кмітливий» постачає дані керівнику СБ організації «Об'єднання» у Воркуті³.

Не залишилися засуджені оунівці осторонь «сучих воєн», які точилися у таборах між кримінальними злочинцями. Під час жорстоких сутичок вони завжди виступали проти сторони, яка співпрацювала з табірною адміністрацією. Як правило, колишні оунівців опиралися на власні сили. Хоча й траплялися випадки тимчасового союзу з «блатними» (лідери кримінальних в'язнів). Приклад цього мав місце протягом 1953 р. у «Воркутлазі». За наказом СБ «Заполярного проводу» ОУН (інша назва «Польова служба») один з в'язнів зарізав на шахті № 22 кримінального авторитета «Мішу». Після цього оунівці разом із «блатними» кинулися вбивати інших кримінальників – «сук»⁴.

¹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 020-СП. Арк. 155.

² Бондарук Л. З історії Норильського повстання. *Визвольний шлях*. 2004. Кн. 8. С. 93.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 129-130.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69646. Т. 1. Арк. 108-109.

Активну участь «табірна СБ» брала у різноманітних акціях непокори в'язнів. Під час Кенгірського повстання в'язнів «Степлагу» (16 травня – 26 червня 1954 р.) близько половини протестувальників були українцями, яких організували та очолили колишні оунівці. За їхньої ініціативи штаб повстання утворив «Конспіративний центр» з відділом безпеки, який відповідав за «оборону перед сексотами». Придушити Кенгірське повстання радянській владі вдалося лише із застосуванням військ та танків. За неофіційними даними тоді загинуло кілька сотень ув'язнених¹.

Навіть після повернення з таборів колишні есбісти викликали страх у представників радянсько-партійного активу. Восени 1956 р. до органів КДБ звернувся мешканець с. Стенжаричі Устилузького району Волинської обл. Дізнавшись, що з таборів повернулись колишні есбісти Яків Штець та Митрофан Мосурець, він остерігався помсти з їхньої сторони². 18 листопада 1955 р. бригадир колгоспу імені Чапаєва с. Долішній Лужок Дрогобицького р-ну Котик отримав анонімного листа від імені «СБ» з погрозою розправи³.

Висновки

Взимку 1945–1946 рр. унаслідок операції «Велика блокада» підпілля ОУН втратило більше 20 % керівного складу та 30 % рядового, а підрозділи УПА скоротилися на 40 %. За цим обставин було посилено заходи конспірації, а боротьба з ворожою агентурою вийшла на головне місце.

Структура СБ у цей час не зазнала суттєвих змін. Вона будувалася за територіальним принципом та передбачала вертикаль від станичного до крайового рівнів. Починаючи з кущів, при кожному з них діяла боївка та «справове звено». Слідча робота здійснювалася, починаючи з рівня районної референтури СБ. Переважно аналітичною роботою займалася СБ Крайового рівня. Регіональні особливості були незначними.

Взимку 1946–1947 рр. підпілля ОУН також понесло значні втрати. Кожен з районів Галичини втратив до 15 оунівців. 21 січня

¹ Бондарчук Л. Історія Кенгірського повстання. *Визвольний шлях*. 2004. Кн. 1. С. 119.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2818. Арк. 100.

³ Там само. Арк. 94 ; Спр. 2730. Арк. 40.

1947 р. загинув незмінний шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»). В мережі СБ проявлялася гостра нестача кадрів. У поєднанні з нерівномірним їх розподіленням це призводило до того, що навіть у Галичині окремі терени ОУН від районного до окружного рівня тривалий час залишалися без референтів СБ.

9 листопада 1948 р. загинув останній шеф СБ Ярослав Дякон («Мирон»). Після цього на згадану посаду уже нікого не призначали. Надалі кількість співробітників СБ постійно зменшувалася до кількох сотень, а на початку 1950-х рр. – десятків осіб.

Масштабні депортації у поєднанні з суцільною колективізацією призвели до зміни ставлення місцевого населення стосовно боротьби ОУН. Більшість селянства уже не вірило в перемогу української визвольної боротьби та не хотіли безцільно ризикувати життям своїх рідних. У зв'язку з цим наприкінці 1947 р. СБ остаточно перебрала функції господарської референтури. Матеріальне забезпечення підпілля вона здійснювала більш конспіративно, лише через надійних людей. Було посилено диверсійний шлях здобуття ресурсів (напади на колгоспи, магазини тощо).

Намагаючись розширити свій вплив та врятувати від винищення кадри, керівництво ОУН надсило підпільників з Західної України до сусідніх областей на сході, переважно Житомирської та Кам'янець-Подільської. Важливу роль у цьому відігравала СБ. Вона перевіряла емісарів ОУН, узгоджувала їхні завдання, а також надавала власні кадри. Мережі СБ на схід від Збруча у цей час не існувало. Нечисленні теренові провідники ОУН, які діяли на цих теренах самотійно, виконували розвідувальні, контррозвідувальні та судово-дисциплінарні функції. Не менш значним напрямом проникнення підпілля ОУН на схід було надсилення СБ туди своїх розвідників. Більшість із них переїздили легально, використовуючи обмін з Польщею населенням, набір робітників для відновлення промисловості Донбасу, переселення хуторян на Херсонщину тощо. Значну частину розвідників СБ становили уродженці СУЗ, які за певних обставин (голод, війна, службове відрядження тощо) опинилися в Західній Україні. Повертаючись додому, вони зобов'язувалися виконувати завдання підпілля. Крім того, до східних областей УРСР або навіть інших республік СРСР виїжджали окремі референти СБ

з метою легалізуватися та уникнути переслідувань радянськими спецслужбами.

Наприкінці 1951 р. катастрофічна нестача кадрів змусила провідника ОУН в Україні Василя Кука («Леміша») замістити вцілілими референтами СБ посади теренових провідників ОУН. Цей процес не відбувся одночасно. На Західному Поліссі та Волині він розпочався раніше наказу «Леміша», а у Галичині тривав до літа 1955 р.

Розвиток контррозвідувальних підрозділів українських націоналістів знайшов своє продовження у таборах ГУЛАГу. Колишні оунівці об'єднувалися в осередки за зразком мережі ОУН. Найбільші з них мали власну СБ, яка займалася виявленням та ліквідацією агентів табірної адміністрації, здійснювала вбивства лідерів окремих кримінальних угруповань та брала активну участь в акціях непокори в'язнів.

Навіть після повернення з таборів колишні есбісти наводили страх на радянських активістів та постійно перебували під наглядом органів КДБ.

РОЗДІЛ 2

РОЗВІДУВАЛЬНА РОБОТА, МЕРЕЖА ЗВ'ЯЗКУ ТА СПІВПРАЦЯ З ІНОЗЕМНИМИ СПЕЦСЛУЖБАМИ

2.1. Функціонування територіальної розвідувальної мережі

Підтримка місцевого населення завжди була запорукою тривалої та ефективної діяльності усіх національно-визвольних рухів. На її основі підпільні організації та повстанські загони розбудовували свої розвідувальні мережі. Інформатори з місцевого населення були основою розвідки Фронту національного визволення Алжиру (ФНВ, FLN)¹, підпільних підрозділів «лісових братів» литовців, латвійців та естонців². Більшість ірландського населення Белфасту вважало обов'язком надавати допомогу ТІРА (PIRA) та пишалось причетністю до національно-визвольної боротьби³.

Анексія у вересні 1939 р. Червоною армією майже усієї Західної України тимчасово призупинила розвиток розвідувальної мережі ОУН. Однак він продовжувався на території Генерал-Губернаторства. Здійснювався збір інформації про стан українського населення на Закерзонні, його відсоток щодо інших національностей, взаємини з поляками, кількість українських шкіл та культурно-освітніх закладів⁴.

На початку 1940 р. вона відновила свою роботу. Посада розвідника передбачалася від рівня «п'ятірки» або «станіці» ОУН та

¹ Clark D. Vital Role of Intelligence in Counterinsurgency Operations. *Carlisle Barracks, Pensilvania : U.S. Army War College*, 2006. S. 7.

² Хамазюк И. Литовские, латышские и эстонские буржуазные националисты : учебное пособие. Москва : Редакционно-издательский отдел, 1961. С. 42-43.

³ Fletcher F. The wide-reaching impacts of intelligence. Baltimore, Maryland, 2017. P. 47.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74327. Т. 1. Арк. 57.

вище¹. До їхніх завдань входив збір інформації про підрозділи Червоної армії (дислокацію, чисельність, озброєння, розпорядок дня, план казарм, національний склад, моральний стан офіцерів та рядових), органи НКВС-НКДБ, міліції (плани будівель, охорону цих об'єктів, кількість співробітників, адреси), стратегічні об'єкти (залізниці, мости, аеродроми, електростанції, склади, телеграфно-телефонний зв'язок, рух вантажів та людей залізницею), державні службовці та установи (обкоми, облвиконками, райкоми, райвиконками, керівництво, співробітники, їхні персональні дані, адреси, голови та секретарі сілрад, списки радянсько-партійних співробітників, які прибули зі східних областей УРСР), стан населення повіту (чисельність жителів у кожному населеному пункті, національний склад, ідеологічні вподобання, кількість симпатиків ОУН, які мали досвід військової служби, мобілізаційний ресурс від 18 до 60 років, лікарні, медичні співробітники)². Нерідко розвідники ОУН збирали інформацію шляхом особистого спостереження під виглядом звичайних перехожих. Особливо це стосувалося роботи підпілля в містах³. Розвідники ОУН, як правило, діяли легально та займалися найрізноманітнішими справами: працювали вчителями, продавцями, касирами, бухгалтерами, аптекарями, лікарями. Могли бути звичайними селянами або навіть школярами⁴.

Напередодні радянсько-німецької війни співробітники СБ на території Генерал-Губернаторства готували інструкції для розбудови розвідувальної мережі органів Безпеки Української Держави. Одна з них зазначала: «Кожен живий організм, якщо він хоче бути

¹ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 7346. Т. 2. Арк. 2 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 1. Арк. 258.

² Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 7346. Т. 2. Арк. 3-4 ; Спр. 10660. Т. 3. Арк. 58 ; Т. 4. Арк. 95 ; Т. 7. Арк. 204 ; Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 4. Спр. 45689. Т. 2. Арк. 188 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 9958. Арк. 28 ; Ф. 7. Спр. 16628. Т. 2. Арк. 66 ; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0440. Арк. 83 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 13-14 ; Спр. 451. Арк. 189, 197.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 16628. Т. 1. Арк. 81-82, 191-192 ; Т. 2. Арк. 160 ; Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 5078. Арк. 44.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0440. Арк. 83.

життєздатним, повинен мати свої органи чуттів, у першу чергу, слух та зір. Також державний організм, щоб бути спроможним діяти, повинен мати «очі та вуха», які б все бачили, чули та знали. Подібно тому, як індивідуум не бачить своїх очей та вух, так і розвідка, яка є очима та вухами держави, не повинна бути помітною для громадян своєї держави. Невидимою вона повинна бути для того, щоб успішно діяти там, де необхідне її втручання»¹. Однак німці не допустили створення цієї мережі. Тому СБ ОУН почала розбудовувати власну підпільну розвідку. Найраніше ця робота розпочалася у містах Галичини. Влітку 1942 р. Львівський міський провід ОУН нараховував близько 1500 членів та поділявся на п'ять «сіток» (мереж): 1) студентство; 2) робітництво; 3) поліцейські; 4) залізничники; 5) інтелігенція. З-поміж них найбільше членів нараховувало студентство – близько 500². Керівник кожної «сітки» зобов'язаний був проводити розвідку та здобуту інформацію надавати обласному референту СБ м. Львів³. Значну допомогу оунівцям у здобутті інформації, зборі коштів та поширенні пропаганди надавало Греко-католицьке духовенство⁴. Натомість православні священники ставилися до українських націоналістів неоднозначно. Більшість відверто вороже або нейтрально. Послідовно діяльність ОУН підтримала лише Українська Автокефальна Православна Церква (далі – УАПЦ). Частина її священників співпрацювали з СБ⁵.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 178.

² Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 212. Арк. 34.

³ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 28503. Арк. 21, 166.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 106. Арк. 9 ; Оп. 9. Спр. 178. Арк. 33-34 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 345. Арк. 247 ; Спр. 443. Арк. 28.

⁵ Архів Управління СБУ у Вінницькій області. Ф. 5. Спр. 22672. Арк. 347-348 ; Архів Управління СБУ в Запорізькій області. Ф. 7. Спр. 19352. Арк. 449-450 ; Спр. 19487. Арк. 325-326 ; Спр. 21870. Арк. 160-162 ; Архів Управління СБУ в Миколаївській області. Ф. 6. Спр. 11710. Арк. 1-117 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75847. Арк. 115 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 33. Арк. 96 ; Т. 57. Арк. 71-72 ; Ф. 60. Оп. 1. Спр. 83509. Т. 1. Арк. 30 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 284. Арк. 68 ; Ковальчук В. Місце формулярників зобов'язань у видовій структурі документів ОУН(б) і запілля УПА. *Історія очима молодих дослідників* : матеріали регіональної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів, здобувачів, магістрантів. Рівне, 2007. Вип. II. С. 63.

На початку 1942 р. за вказівкою шефа СБ ОУН Миколи Арсенича («Михайла») було впроваджено єдину, періодичну систему розвідувальної звітності¹. Кожен референт СБ зобов'язаний був двічі на місяць подавати керівництву звіт. У ньому передбачалися розділи: 1) робота відповідного німецького коменданта поліції; 2) списки арештованих та розшукуваних німцями осіб із зазначенням звинувачень; 3) списки місцевих мешканців, які допомагали німцям та постачали їх інформацією².

З виникненням весною 1943 р. на Волині та Західному Поліссі повстанських підрозділів розвідувальна діяльність перейшла на якісно новий рівень. Розбудова мережі СБ відбувалася за принципом: «Не сміє бути ні одного місця, де не діяв би наш розвідчик»³. Наприклад, референтура розвідки Бучацького повіту ОУН охоплювала 60-70 сіл⁴. Передбачалася діяльність у кожному селі від одного до десяти інформаторів, які підпорядковувалися станичному СБ⁵. Про розвідувальну роботу один одного вони не знали⁶. Здобуті дані теренова розвідка ОУН передавала безпосередньому керівництву та місцевій СБ, яка їх додатково перевіряла⁷.

Паралельно із розвідувальною мережею СБ діяла аналогічна структура теренової мережі ОУН та УПА. Будувалася вона також за

¹ Samborski M. Służba Bezpieczeństwa w tzw. Zakierzońskim kraju OUN-SD. Sposób organizacji i obsada kadrowa. *Dzieje najnowsze, Rocznik*. XLV. 2013, 1. S. 93.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 27.

³ ЦДАВО України. Ф. 3837. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75592. Арк. 34.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 9190. Арк. 12-13 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76079. Арк. 50зв ; ДАВО. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 38.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 24.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76079. Арк. 50зв.

територіальним принципом: округ – район – підрайон (кущ)¹. Складовою її була «жіноча» мережа ОУН².

Головним завданням розвідки «теренової мережі» УПА або ОУН був збір інформації про ворожі збройні підрозділи (дислокація, чисельність, озброєння, напрямки руху тощо). У меншу міру вони стежили за ворожою агентурою серед місцевого населення та особами, які агітували проти УПА³. Шеф розвідки підрайону Підлісці (Кременеччина) протягом осені 1943 р. тричі на місяць збирав від станичних СБ інформацію за напрямками: 1) діяльність німців; 2) політично-моральні настрої населення; 3) вороже налаштованих до ОУН осіб та прибічників німецької влади⁴.

Влітку 1943 р. на Волині та Західному Поліссі головним був німецький напрям розвідувальної діяльності. Згідно з наказом Військової округи УПА «Тури» (Волинь) для розвідки від 31 серпня 1943 р. звіти про розміщення ворожих сил потрібно було подавати за напрямками: 1) національність (німці, поляки, радянські партизани); 2) чисельність; 3) озброєння; 4) будинок, в якому розміщуються (дерев'яний чи мурований); 5) укріплення (шанці, вогневі пункти, довготривалі укріплення); 6) шляхи їх обходу; 7) командний склад⁵. На теренах Лановецького р-ну СБ стежила за усіма селами, де розміщувалися німецькі гарнізони⁶. Комендант розвідки СБ Голобського р-ну Василь Чижик («Різун») отримав у серпні 1943 р. від окружного СБ вказівки щодо збору інформації про німців. Від нього вимагалось скласти: 1) точний план із зазначенням дислокації німецьких військ, дотів, дзотів та мінних полів біля залізниць; 2) звіт

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19632. Арк. 78.

² Там само. Спр. 32238. Т. 1. Арк. 163 ; Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 6772. Арк. 104-106 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75507. Арк. 223зв.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19632. Арк. 85-86.

⁴ Там само. Спр. 4956. Арк. 87.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Т. 1. Спр. 26877. Арк. 128-129.

про національний склад німецької армії, взаємини офіцерів та солдат, настрої, озброєння; 3) інформаційні відомості про рух залізницею німецьких ешелонів та кількість у них зброї, боєприпасів, амуніції, товарів¹. Подібні завдання виконував розвідник СБ Костопільського р-ну Денис Перелет². Німецький напрям розвідки не втрачав своєї актуальності включно до останніх днів їхнього перебування на території Західної України³.

Восени 1943 р. розвідка СБ активізувала стеження за переміщенням підрозділів «червоних» партизан. Найраніше згадана робота розпочалася на Західному Поліссі та поступово рухалася на південь. Крім того, інформатори СБ виявляли радянських розвідників та диверсантів. Інструкція для «Розвідників СБ у станицях» від 29 вересня 1943 р. повідомляла про дії у випадку виявлення радянських парашутистів. Рекомендували найбільше зосереджувати увагу на ранковому та вечірньому часі. Стежити за шумом літаків та вештанням тереном незнайомих людей. У випадку виявлення парашутистів розвідник СБ повинен був негайно повідомити керівництво або «збройно чи хитрістю» захопити ворога⁴. У серпні 1944 р. у лісі біля с. Кривки Боринського р-ну Дрогобицької обл. інформатор СБ Йосип Височанський («Гонта») розшукав 10-х радянських парашутистів. Під виглядом місцевого комуніста налагодив з ними зв'язок та обіцяв доставити в умовлене місце продукти. Коли парашутисти туди прибули, їх оточила боївка СБ⁵.

Влітку – восени 1943 р. було запроваджено чітку систему розвідувальної звітності. Первинною її ланкою був станичний СБ. Щотижня він особисто або через зв'язкового подавав письмовий звіт

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 10584. Арк. 20-21.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 34. Арк. 68.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 143-145, 166-168.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942–грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 677.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 36. Арк. 158.

підрайонному СБ¹. Останній аналізував та узагальнював отриману зі станиць інформацію². Раз у три тижні підрайонний СБ особисто навідував станичних або викликав їх через зв'язкових до себе. При цьому надавав завдання та знайомив з новими інструкціями³.

Кілька разів у місяць або щомісяця (залежало від регіону) підрайонний розвідник надсилав або відвозив особисто до районного секретаря СБ звіт⁴. Останній зазначені дані аналізував та узагальнював у звіт⁵. Щомісяця він був зобов'язаний надати його примірники районному референту СБ, районному провіднику ОУН, а також надіслати надрайонному (повітовому) та окружному розвідникам СБ⁶. Водночас оперативною інформацію есбісти ділилися з місцевим керівництвом повстанських підрозділів⁷. Повітовий субреферент розвідки зобов'язаний був двічі на місяць надсилати звіт окружному референту СБ ОУН. У ньому інформація подавалася за напрямками: 1) робота мережі ОУН та розвідки; 2) мельниківці; 3) німці; 4) поляки; 5) комуністи; 6) надзвичайні події та кримінал⁸. Починаючи з районного рівня та вище, для СБ звітності нерідко використовували шифрування. Переважно це стосувалося окремих слів з персональними даними та назвами населених пунктів⁹.

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 24.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 113.

³ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 78.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 4956. Арк. 87 ; Ф. 7. Спр. 10337. Арк. 26.

⁵ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 11745. Арк. 80зв ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 2. Арк. 242 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67783. Арк. 18.

⁶ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 10584. Арк. 20-21 ; Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 30780. Арк. 21 ; Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 11745. Арк. 80зв ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 2. Арк. 242 ; ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 92.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 34. Арк. 68.

⁸ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75592. Арк. 35.

⁹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 25 ; Ф. 7. Спр. 10337. Арк. 26.

Окружний референт СБ щомісяця писав «Розвідувальний звіт» у 4-х примірниках. Два з них надсилалися до Крайової референтури СБ, один – до обласної та один передавався до архіву¹. Станом на літо 1943 р. у ньому передбачалися розділи: 1) дислокація німецьких підрозділів; 2) операції проти українського населення; 3) німецька агентура; 4) польські організації; 5) поляки, які виконували німецьку агентурну роботу; 6) мельниківці, які співпрацювали з гестапо².

На час руху фронту станичні та кущові розвідники СБ залишалися на своїх місцях. При цьому уважно стежили за усіма важливими подіями: переміщенням військ, їхньою чисельністю, озброєнням, настроями солдат та офіцерів тощо³. Розвідка СБ Голобського р-ну у перші тижні після приходу Червоної армії збирала дані за напрямками: кількість військових, місця їх дислокації, озброєння, національний склад, моральний стан, взаємини солдат та офіцерів⁴. Важливу роль у розвідувальній роботі фронтового періоду відігравали жінки⁵. Ковельський окружний комендант СБ Михайло Середа («Шворний») наказав кущовим розвідникам посилити антирадянську агітацію серед червоноармійців. Для цього рекомендував використовувати жінок з інформаційної мережі СБ⁶.

Паралельно діяла міська розвідувальна мережа. На початку 1943 р. у Фастові на Київщині вона поділялася на три кущі, які охоплювали певні середовища: 1) німецькі установи та організації; 2) фабрики та заводи; 3) нейтральні організації⁷. Найбільш розгалуженою міська мережа ОУН була у Галичині. 27 липня 1944 р. розвідка СБ підготувала детальний звіт про вступ підрозділів Червоної армії до Львова. У ньому було з'ясовано настрої місцевого населення та червоноармійців. Охарактеризовано прибулих чиновників та їхні перші заходи. Встановлено адреси місць розташування

¹ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 1093. Арк. 11.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 1. Арк. 194.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 14109. Арк. 348.

⁴ Там само. Ф. 5. Спр. 10584. Арк. 22.

⁵ Там само. Ф. 5. Спр. 22177. Арк. 21.

⁶ Там само. Ф. 5. Спр. 7782. Арк. 36-37.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1510. Т. 1. Арк. 32.

радянських органів влади, НКВС, НКДБ та міліції¹. Протягом вересня 1944 р. розвідка СБ у Львові збирала інформацію за двома напрямками: 1) співробітники органів держбезпеки та міліції, виявлення їхньої агентури, оточення, місця проживання, способу життя, особисті якості, робочі графіки тощо; 2) чиновники радянських та партійних органів, викладачі внз, робітники залізниці, підприємств тощо². Наприклад, машиніст залізничної станції Львів Мирон Мартинов («Дуб») фіксував за вказівкою СБ дані про рух військових вантажів³. Подібні завданням у цей час виконувала розвідка СБ у багатьох містах Галичини, Волині, Західного Полісся та Буковини⁴. Розгалуженість її мережі залежала від регіону та інших обставин (розміру міста, кількості українців, їх національної свідомості, розвитку місцевої мережі ОУН тощо). На теренах Західного Полісся, Закарпаття, Буковини та Закерзоння вона була доволі слабкою, Волині – дещо кращою, а найбільший розвиток мала у Галичині⁵. Особливо розвиненою була львівська міська мережа розвідки СБ. Вона поділялася на 4 райони, які мали шифровані назви великих міст Європи: «Женева» – з центром на вулиці Жовківській, «Лондон» – вулиці Личаківській, «Стамбул» – вулиці Стрийській, «Гамбург» – вулиці Гороδοцькій⁶. Кожен розвідник діяв автономно та підтримував зв'язок з своїм зверхником на «явочних квартирах». Одна з них знаходилася за адресою вул. Краківська, 7⁷. Подібну розвідувальну

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 40 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 108. Арк. 5-6.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 41.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 118. Арк. 18-19.

⁴ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 7366. Арк. 48 ; Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 6188. Арк. 138 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 125. Арк. 19 ; Спр. 213. Арк. 66.

⁵ Антонюк Я. Агентура СБ ОУН(б) в містах і містечках Волині та Полісся (1946–1951 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк : РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. Вип. 1. С. 113-119.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76079. Арк. 32зв.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 61. Арк. 91.

мережу у Львові мала Армія Крайова. Вона поділялася на 5 районів. Кожен з них охоплював певні вулиці міста¹.

Уявлення про будову (сільської) територіальної розвідувальної мережі СБ дає звіт СБ Військового р-ну «Броди» (Березнівський р-н Рівненської обл.) від 31 жовтня 1944 р. «Інформаційною сіткою» було охоплено 70 % території, яка поділялася на чотири ділянки на чолі з «участковими» (ділянковими) розвідниками. В їхньому підпорядкуванні знаходилося 49 інформаторів. Крім того, в районі діяло 6 «спецрозвідників», 4 «алярмових» (сигнальних) розвідників та така ж кількість «алярмових кур'єрів»². Значну їх частину становили колишні підпільники, які вийшли з повинною³.

Водночас розвідку для СБ здійснювали не лише теренові інформатори. Це було обов'язком усіх членів та симпатиків ОУН⁴. У Галичині при районних проводах та вище передбачалися посади референтів розвідки ОУН. На початку 1945 р. згадану посаду в Теребовлянському повітовому проводі ОУН займав Володимир Шерський («Рен»), в Чортківському р-ні ОУН – Богдан Паляниця («Олег»), в Струсівському р-ні ОУН – Єфрем Нечайтий («Бурий») ⁵. Весною 1945 р. референт розвідки СБ Сокальського р-ну Орест Фігаро («Булатний») мав у підпорядкуванні 5 кущових інформаторів, а Миколаївського р-ну ОУН Михайло Хом'як («Лис») – ⁶. Референт СБ Жидачівського повіту Йосип Солдан («Бей») мав у підпорядкуванні 17 станичних інформаторів⁷. До складу військової референтури Копичинецького повіту ОУН у цей час входив відділ «складів та розвідки». Одним із його завдань був збір інформації про наявність зброї та можливість її здобуття⁸. Розвідувальну групу

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 97. Арк. 47.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67783. Арк. 94.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 178. Арк. 21.

⁴ Архівний сектор Головного управління Національної поліції у Львівській області. Ф. 111. Спр. Р-25146. Арк. 3 ; Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 28840. Арк. 224-225 ; Спр. 38326. Арк. 40.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 117, 286-287 ; Спр. 575. Арк. 40.

⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 76-77 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 183. Арк. 37 ; Спр. 213. Арк. 50-51.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 142. Арк. 204.

⁸ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 221 ; Спр. 43. Арк. 35.

в с. Зарубинці Скалатського р-ну Тернопільської обл. у лютому 1946 р. створив кущовий провідник ОУН «Гонта»¹.

Поширення у цей час набуло підписання інформаторами СБ письмових «зобов'язань». Більшість з них мали позначку «СОВ УСБ» (слідчо-оперативний відділ Української Служби безпеки). Частину «зобов'язань» заздалегідь друкували або писали від руки. Інформатору лише потрібно було вписати свої особисті дані та розписатися. Кожному з них надавався псевдонім. Засвідчував документ підпис есбіста, який проводив вербовку. Текст «зобов'язань» передбачав попередження, що у випадку розголошення організаційних таємниць інформатор постане перед Револьюційним трибуналом. Нерідко відповідальність покарання покладалася на усю сім'ю².

Значну частину розвідувальної мережі СБ у цей час становили «принагідні» інформатори з місцевого населення, які вербувалися усно³. Нерідко вони працювали «наосліп», не маючи безпосереднього зв'язку з підпіллям ОУН і УПА⁴. Наприкінці 1945 р. органи НКВС намагалися зробити засідку на оунівців у с. Тучапи Івано-Франківського р-ну Львівської обл. Для приманки вони повісили на одному з будинків плакат з написом «Смерть кривавому СБ і його керівникам». Увечері його намагався зірвати місцевий 9-річний хлопець, якого заарештували. На допиті школяр зміг розповісти, хто наказав йому це зробити⁵. Комендант СБ Дубенського р-ну ОУН Петро Васильчик («Хмара») шляхом опитування місцевих жителів зібрав у грудні 1946 р. інформацію про охорону виборчих діляниць⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 298-299.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8788. Арк. 14 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 122 ; Спр. 376. Т. 49. Арк. 293 ; ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 144. Арк. 11, 39 ; Спр. 201. Арк. 6-7.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 1. Арк. 217 ; ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 107.

⁴ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 67427. Арк. 40-41.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 376-377.

⁶ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 9. Оп. 4. Спр. 16. Арк. 27.

Значну допомогу СБ продовжувало надавати греко-католицьке духовенство, особливо чернечий орден василіян. Крім розвідувальної інформації вони збирали для підпілля кошти, надавали укриття, лікували поранених, забезпечували зв'язок, зберігали зброю, документи та інше майно¹. Окремі священики займали керівні посади в СБ. Наприклад, диякон греко-католицької церкви с. Жизномир Бучацького р-ну Тернопільської обл. Іван Кривуцький («Захар») очолював районну референтуру СБ². Серед православного духовенства подібну допомогу СБ надавала частина колишніх священиків УАПЦ³.

Восени 1945 р. розбудова мережі СБ у містах посилилась. В інструкції керівникам надрайонів ОУН від 12 листопада того ж року зазначалося: «Здобувати міста. Навіть коштом послаблення роботи по селах»⁴. Відповідальність за розбудову згаданої агентурної мережі несли референти СБ надрайонних та окружних проводів. До міської розвідувальної мережі намагалися залучити: 1) робітників підприємств промислового та військового значення; 2) службовців; 3) учнів та студентів; 4) священиків⁵. Інколи, з метою набуття агентури у містах, есбісти влаштовували постановочні напади на своїх прибічників серед сільської радянської адміністрації (голів та секретів сільрад, колгоспів, кооперативів тощо). Після «порятунку» від бандерівців згадані агенти зверталися до органів НКВС з проханням посприяти їхньому переселенню із сім'єю до

¹ Архів Управління СБУ в Закарпатській області. Ф. 7. Спр. 2381. Арк. 135 ; Спр. 5930. Арк. 182-183 ; ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 246(1953). Спр. 4. Арк. 197-198 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75181. Арк. 273 ; Спр. 75842. Т. 1. Арк. 118 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 33. Арк. 73 ; Т. 91. Арк. 254 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 147. Арк. 18, 38 ; Спр. 153. Арк. 6-7, 11 ; Спр. 226. Арк. 12 ; Спр. 283. Арк. 58 ; Оп. 9. Спр. 66. Арк. 13 ; Спр. 165. Арк. 41 ; Спр. 178. Арк. 3-4 ; Спр. 192. Арк. 408 ; Спр. 240. Арк. 20 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 208, 265.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 238.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21562. Арк. 288 ; Ф. 5. Спр. 4584. Арк. 279 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75858. Арк. 90 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 33. Арк. 81 ; Т. 57. Арк. 73.

⁴ Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів / упоряд. М. Панчук (керівник) та ін. Київ : Наукова думка, 1994. С. 285.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 21. Арк. 303.

міста. Переважно їхні прохання виконували¹. Зокрема, групу інформаторів СБ у Луцьку очолила секретар Іванчицької сільради Віра Жежко².

Особливо активною робота міської агентури СБ була на теренах Галичини. У м. Станіслав органи МДБ викрили розвідувальну мережу, яка включала близько ста оунівців. Вона охопила своєю роботою більшість установ та навчальних закладів міста³. Розвідувальний осередок СБ діяв серед робітників вагоноремонтного заводу м. Стрий Дрогобицької обл.⁴

Найбільш поширеними методами здобуття зазначеною агентурою СБ інформації було зовнішнє спостереження та підслуховування. 25 грудня 1944 р. агент СБ Марія Вижва («Ніна») почула поблизу свого кіоска в м. Володимир-Волинський розмову бійця винищувального батальйону про заплановану операцію проти оунівців у с. Гайки. Отриману інформацію вона відразу передала в підпілля, що дозволило уникнути неминучих втрат⁵. Подібним чином інформацію для референта СБ Дрогобицької округи Василя Цап'яка («Потапа») збирав майстер залізничної станції Хирів Михайло Гурецький⁶.

Після весни 1946 р. головна ставка розвідки СБ робилася на ідейних, підготовлених і ретельно законспірованих теренових інформаторів⁷. До їхніх завдань входив збір найрізноманітніших даних, які можуть знадобитися підпіллю. Мешканка с. Ланівці Скала-Подільського р-ну Тернопільської обл. Марія Рогачук протягом 1947–1948 рр. щомісяця передавала в СБ дані щодо прибуття співробітників МВС-МДБ, виклики на допити населення, збори

¹ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 67427. Арк. 40-41.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8500. Арк. 58.

³ Галицька-Дідух Т. Українське місто у військовій і політично-ідеологічній діяльності ОУН і УПА у другій половині 40-х рр. XX ст. (на прикладі Станіславської обл.). *Галичина*. 2009. № 15-16. С. 471.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 80. Арк. 82-83 ; Спр. 88. Арк. 9.

⁵ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 191.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 209. Арк. 11.

⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія і практика. Львів : Добра справа, 2003. С. 290.

в сільраді, кількість піонерів у школі¹. Подібні завдання в с. Вижлів Славського р-ну Дрогобицької обл. виконувала уродженка Курської обл. росіянка Марія Носарьова².

Передбачалося, що кожен тереновий інформатор діятиме у розрахунку на 100 осіб³. Хоча усе залежало від терену діяльності підпілля ОУН. Зокрема, один інформатор районного референта СБ Івана Кришталовича («Чувая») охоплював роботою с. Романівка Чемеровецького р-ну Кам'янець-Подільської обл. та с. Требухівці Гусятинського р-ну⁴. З кількох сіл Берездівського р-ну Кам'янець-Подільської обл. інформацію для СБ збирав мешканець с. Кутки Тимофій Опанасюк⁵. Робота цих розвідників була законспірована не лише перед населенням, а й навіть іншими учасниками мережі ОУН⁶.

На Станіславщині до складу «кущової інформаційної сітки» у цей час входили: 1) кущовий інформатор розвідки (далі – «КІР»); 2) заступник; 3) 2-3 кур'єри. «КІР» намагалися підібрати з надійних осіб, не пов'язаних у минулому з ОУН. У крайньому випадку на згадану посаду міг бути призначений «симпатик» ОУН. Від «КІР» вимагалось добре знати свій терен та людей у ньому. Передбачалася наявність одного інформатора на кожних 100 мешканців населеного пункту. Відповідно до необхідності він міг набирати 4-8-х «підінформаторів». Усю зібрану інформацію «КІР» зобов'язаний був перевірити. Для цього використовували «перехресну розвідку», коли кілька інформаторів отримували однакове завдання⁷. Весною 1946 р. у селах Надвірнянського надрайону ОУН есбістами були

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 12712. Арк. 95-96.

² ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 46.

³ Огороднік В. Підготовка кадрів Служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) (1941–1951 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. С. 133-134.

⁴ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. Ф. 7. Спр. 27150. Арк. 343.

⁵ Там само. Арк. 52-53.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 50. Арк. 302-303.

⁷ Там само. Спр. 372. Т. 3. Арк. 313.

впроваджені «десятники», тобто таємні інформатори на кожні десять будинків¹. Вони стежили за поведінкою жителів села, їхніми зв'язками з районним керівництвом тощо². Згідно з інструкцією СБ від 1946 р. до обов'язків кущових інформаторів входило: 1) дотримуватися конспірації; 2) постійно підвищувати професійний рівень; 3) вести щоденники власної роботи; 4) дбати про забезпечення криївками усіх станиць; 5) підбирати надійних інформаторів³.

Більшість «теренових інформаторів» співпрацювали з СБ добровільно на основі ідейно-патріотичних переконань⁴. Згідно з слідчо-оперативним звітом СБ Ковельської округи від 15 лютого 1947 р. таких нараховувалося 72 %⁵. Значна частина з них була родичами оунівців⁶.

На основі компромату вербувалася незначна частина інформаторів СБ. Переважно до цієї категорії входили представники радянсько-партійного активу та місцеві поляки⁷. Інформатори усіх категорій нерідко надавали есбістам притулок, продукти, матеріальну допомогу, доглядали хворих, поранених, а також виконували різноманітні господарські (збирали в населення продукти та гроші, готували їжу, прали одяг, підстригали волосся тощо) та

¹ ДАІФО. Ф. П-25. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 36.

² Єфіменко В. Організація діяльності спецпідрозділу ОУН (б) на західно-українських землях після Другої світової війни. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2001. 2 (17). С. 508.

³ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 3. Арк. 35-36.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 1. Арк. 217.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 310.

⁶ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 27639. Т. 3. Арк. 143в ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 4767. Арк. 17 ; Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 5083. Т. 1. Арк. 178 ; Архівний сектор Головного управління Національної поліції в Чернівецькій області. Ф. 100. Спр. Р-105. Т. 2. Арк. 76 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7455. Т. 3. Арк. 463 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 99. Арк. 54 ; Спр. 228. Арк. 41, 43 ; Оп. 9. Спр. 173. Арк. 380 ; Спр. 199. Арк. 279 ; ДАТО. Ф. Р-3429. Оп. 1. Спр. 1641. Арк. 82.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 241.

пропагандистські завдання¹. Наприклад, шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») неодноразово звертався за допомогою до лікаря Львівської поліклініки Юськіва, який мешкав на вул. Генгінга².

Окрему розвідувальну мережу СБ розбудовувала в середовищі студентів. До її завдань входив збір інформації за напрямками: 1) радянське керівництво; 2) дислокація військових частин, стратегічні об'єкти, підприємства та настрої населення; 3) здобування даних про заплановані операції органів НКВС-НКДБ, арешти оунівців та членів їхніх сімей, місця ув'язнення³.

Найбільш розвиненою студентська розвідувальна мережа СБ була у Львові. Протягом 1945–1946 рр. вона діяла на філологічному факультеті університету ім. Івана Франка⁴. Упродовж 1947 р. група студентів-розвідників СБ на чолі з «Чугайстером» надавала підпіллю інформацію про завідувачів кафедр, викладачів, а також взаємини між студентами⁵. Того ж року подібна мережа діяла серед студентів престижного юридичного факультету Львівського університету. У невимушеному спілкуванні з дітьми радянської чиновницької еліти вони здобували цінну для СБ інформацію⁶. Студент Львівського педагогічного інституту Володимир Мороз за завданням надрайонного референта СБ Олексія Сітки («Підкови») розповсюджував у 1948 р. антирадянські листівки⁷. Розвідником СБ був студент 2 курсу транспортного факультету політехнічного інституту Андрій Коваль⁸. Студентка Львівського університету Стефанія

¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 27594. Т. 2. Арк. 456 ; ГАБО. Ф. 7581. Оп. 3. Спр. 477. Арк. 9 ; ДАРО. Ф. 2771. Оп. 2. Спр. 4916. Арк. 80 ; Спр. 5426. Арк. 63 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 186. Арк. 203 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 259 ; Спр. 39. Арк. 170 ; Спр. 65. Арк. 9 ; Спр. 389. Арк. 107.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75521. Арк. 70.

³ Там само. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 3. Т. 2. Арк. 226.

⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 22131. Арк. 3 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 234. Арк. 141 ; Спр. 220. Арк. 16, 70 ; Спр. 231. Арк. 68.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 210. Арк. 177-178.

⁶ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 7. Арк. 329.

⁷ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 979. Т. 20. Арк. 174-175.

⁸ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76079. Арк. 24зв.

Забужко попередила 7 січня 1949 р. одnogрупника стосовно надмірної прорадянської активності: «СБ стежить за усіма студентами і знає про їхню діяльність»¹. Відомо також про діяльність у 1947 р. розвідників СБ серед студентів Чернівецького університету².

Розвідувальна звітність СБ у цей період загалом нагадувала попередню. Районні розвідники зобов'язані були здійснювати її щомісяця³. Водночас більшу увагу почали приділяти лаконічності та уніфікованості розвідувальних звітів. Шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») робив щодо цього зауваження референту СБ Львівського краю: «Звіт великий, але малозмістовний. Бажано, щоб він за розміром був меншим, а за наповненістю більшим»⁴. Референт СБ Коломийського надрайону ОУН вимагав при написанні звітів аналітики⁵. Однак досягнути бажаного рівня звітності есбістам, як правило, не вдавалося. Причиною цього була нестача досвідчених кадрів та важкі умови підпільної боротьби, які унеможливлювали «кабінетну роботу».

Восени 1949 р. відбулася реорганізація мережі теренових інформаторів СБ в «Інформаційну службу». Передбачалася діяльність щонайменше двох з них у кожному селі⁶. Їх слід було підбирати з людей «серйозних, кмітливих, інтелектуально розвинених, дисциплінованих, точних, щирих та безкорисних»⁷. Письмового зв'язку з інформаторами намагалися уникати, надаючи перевагу особистим зустрічам⁸. В інструкції СБ «Як і кому організовувати Інформаційну Службу» від жовтня 1949 р. зазначалося, що районному референту СБ підлягали інформатори трьох груп: 1) «загальнотеренові»; 2) «районного центру»; 3) «поодиноких середовищ». Крім того, він зобов'язаний був мати двох інформаторів серед: 1) вчителів; 2) голів

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 237. Арк. 14.

² ДАЧО. Ф. Р-2838. Спр. 716. Арк. 103.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 76-77.

⁴ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 72.

⁵ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 89.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 27. Арк. 280.

⁷ Там само. Т. 18. Арк. 17-18.

⁸ Там само. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 99707. Т. 1. Арк. 120.

сілярд; 3) завідувачів клубів; 4) голів колгоспів; 5) секретарів сілярд; 6) учнів шкіл райцентру; 7) робітників промислових підприємств¹. Наприклад, 31 грудня 1949 р. під час обшуку криївки референта СБ Ходорівського р-ну ОУН Олексія Балуки («Вірного») виявили списки місцевого радянсько-партійного активу та вчителів².

Надрайонний референт СБ розбудовував інформаційну мережу в обласних центрах, яка охоплювала робітників, службовців, учнів, студентів та священиків. Окружні референтури СБ організовували своїх інформаторів у довільній кількості відповідно до оперативної необхідності³. Підбираючи інформаторів, СБ намагалася залучати до роботи осіб, які не викликають в органів радянської влади підозр (колгоспників, ветеранів-фронтовиків, навіть осіб, родичі яких були вбиті оунівцями)⁴.

На початку 1950-х рр. відбувалося поступове згортання теренової мережі інформаторів СБ. За повідомленням провідника ОУН Тлумацького р-ну Ярослава Петраша («Козака») від квітня 1951 р., з 30-ти сіл його терену у 23-х припинена будь-яка робота й з ними відсутній зв'язок. Того ж року до розвідувального звіту для емісара ЗП УГВР Василя Охримовича («Грузина») через брак інформації увійшли переважно загальні відомості⁵.

Висновки

Восени 1939 р. інформаційна мережа ОУН на території західних областей УРСР призупинила активну роботу. Відновлення її позицій розпочалося на початку 1940 р. від рівня «п'ятирок» або «станіць». До завдань теренової розвідки ОУН входив збір даних про державні установи, підрозділи Червоної армії, органи НКВС-НКДБ, стратегічні об'єкти. Здебільшого інформацію збирали шляхом особистого спостереження. При цьому в містах нерідко використовували для прикриття свої робочі місця.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 21. Арк. 301-302.

² Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 245. Арк. 243.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 21. Арк. 303-304.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 101.

⁵ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 87-88.

Улітку 1941 р. розбудову теренової мережі інформаторів розпочала СБ ОУН. На початковому етапі найбільш активно цей процес відбувався у містах Галичини. Значну допомогу підпіллю ОУН надавало греко-католицьке духовенство. Новий період у розвитку інформаційної мережі СБ розпочався весною 1943 р. із виникненням на Волині та Західному Поліссі повстанських підрозділів. Вона продовжувала функціонувати за територіальним принципом. У більшості сіл діяли станичні СБ, які мали в підпорядкуванні кількох інформаторів. Паралельно за схожим принципом діяла розвідувальна мережа підпілля ОУН. Важливою її складовою була референтура «Жіноцтва». Здобутою інформацією теренові провідники ОУН зобов'язані були ділитися з референтами СБ. Головними напрямками розвідувальних завдань у цей час були збройні підрозділи супротивників, настрої місцевого населення та діяльність окупаційної адміністрації. Влітку 1943 р. робота передусім стосувалася німців та поляків, а восени – радянських партизан. Під час руху фронту теренові інформатори СБ залишалися на своїх місцях. Їх завданням був збір інформації та агітація у середовищі червоноармійців. У цей час мережа розвідки СБ охопила усі регіони Західної України. Особливо розгалуженою та активною вона була у Львові. Розвідувальною мережею СБ було покрито 50-70 % теренів Західної України.

Значного поширення у цей час набула практика підписання інформаторами СБ письмових зобов'язань. Вони передбачали присягу, присвоєння псевдоніму та попередження щодо покарання за розголошення організаційних таємниць. Нерідко відповідальність поширювалася на усю сім'ю інформатора. Водночас значну частину розвідувальних даних місцеве населення надавало не здогадуючись, що виконує завдання СБ.

Восени 1945 р. підпілля ОУН посилило діяльність у містах Західної України. Відповідальними за розбудову в них агентурної мережі були референти СБ надрайонного та окружного рівнів. У значну міру вона опиралася на студентство та мешканців міських околиць.

Починаючи з весни 1946 р., СБ відмовилася при розбудові інформаційної мережі від принципу масовості. Ставку робили на добре підготовлених, законспірованих та ідейних розвідників. Передбачався щонайменше один з них на 100 місцевих жителів, яких ще

називали «десятьниками» (охоплював 10 будинків). За необхідності вони вербували «підінформаторів». Більше 70 % з них працювали добровільно на основі ідейно-патріотичних переконань. Нерідко серед розвідників СБ були родичі підпільників.

Восени 1949 р. було створено «Інформаційну службу» СБ. Передбачалося, що вона опиратиметься на роботу щонайменше двох розвідників у кожному селі. Їх намагалися підбирати з осіб, які не викликать у співробітників МДБ-МВС підозри. Нерідко це були демобілізовані фронтовики, колгоспники або навіть радянські активісти. У зв'язку з катастрофічною нестачею кадрів та зміною тактики на початку 1950-х рр. відбулося поступове згортання інформаційної мережі СБ.

2.2. Агентурні позиції у збройних підрозділах супротивника

З давніх часів високо цінувалися інформатори у ворожих арміях. Особливо поширеною ця практика була під час національно-визвольної боротьби. Обумовлював зазначену тактику поширений принцип комплектування окупаційної армії вихідцями з поневолених народів. Наприклад, своїх розвідників серед французьких військових мав Фронт національного визволення Алжиру (фр. – FLN)¹. Подібним чином діяли антиколоніальні армії в інших африканських країнах, Індокитаї, Індонезії, Афганістані тощо.

З перших днів захоплення Червоною армією Галичини та Волині до органів народної міліції почали вступати оунівці. У вересні 1939 р. такий наказ у м. Коломия отримав Степан Гошовський, м. Підгайці – Володимир Чупоровський, а в райцентрі Піддубці – Микола Колтонюк («Щупак»)². Через кілька тижнів цей право

¹ Tompkins P. *Undergrounds in Insurgent, Revolutionary, and Resistance Warfare. Washington : Defense Technical Information Center, 1963. P. 7.*

² Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10660. Т. 2. Арк. 218 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 3567. Арк. 4 ; Антонюк Я. Життєпис одного із засновників УПА: Колтонюк-Якимчук. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ ; Харків, 2017. №1 (47). С. 396.

охоронний орган був радянською владою розформований. Однак спроби ОУН набути агентуру в органах міліції продовжувалися. Про це зазначалося у довідці для начальників УНКВС західних областей УРСР від 17 травня 1940 р.¹ Наприклад, учасник розвідувального осередку ОУН Онуфрій Кизюк («Тур») працював дільничним уповноваженим у Бучацькому райвідділі НКВС². До його завдань входило здобуття плану приміщень міліції та райвідділу НКВС (зазначивши за кожним кабінетом співробітників), персональних даних про керівний склад, озброєння (кількість револьверів, карабінів та ручних гранат), розпорядок дня, графіки чергувань, адреси службових гуртожитків, а також даних про заплановані проти оунівців операції³. Подібні завдання на початку 1941 р. виконував розвідник ОУН у Щирецькому райвідділі НКВС⁴. Агентура серед технічного персоналу, крім того, забезпечувала підпілля необхідними бланками. Згадане завдання виконала весною 1940 р. паспортистка 7-го відділення міліції м. Львів Ірина Шведик⁵. Згідно з спогадами Степана Мудрика («Мечника») у цей час траплялися також випадки захоплення співробітниками СБ та вербування радянських прикордонників⁶.

Водночас, використовуючи мобілізацію місцевого населення до Червоної армії, розвідка ОУН направляла туди своїх агентів⁷. Передбачалося, що інформацію вони передаватимуть шифрованими словами через листи додому. Наприклад, «рік» означало «полк», «урльоти» – літаки, «червінці» – гармати, «карбованці» – танки

¹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 034-СП. Арк. 75.

² Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 16628. Т. 2. Арк. 160.

³ Там само. Т. 1. Арк. 131.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 41.

⁵ Трагічне минуле: документи свідчать : збірник документів : у 5 т. Т. 2 : Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років XX ст.) / уклад. Р. Шляхтич та ін. Дніпро : ПП «Монолит», 2018. С. 56.

⁶ Мудрик-Мечник С. Під трьома окупантами. Спогади українського революціонера-підпільника. Лондон : Українська видавнича спілка, 1958. С. 58.

⁷ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10586. Т. 1. Арк. 269.

тощо. Існувала також шифрована система подання кількісних даних. «Сни» – кулемети, «одна ніч сну» – 50 кулеметів, «дві ночі сну» – 100 кулеметів тощо. «Бульба» – росіянин у полку, «одна бульба» – 100, «дві бульби» – 200 тощо¹. Розвідувальний осередок ОУН сформували восени 1940 р. – 10 курсантів навчального взводу 31-го інженерно-піротехнічного батальйону місцевої протиповітряної оборони НКВС Запорізького гарнізону. Усі вони були уродженцями Перемишлянського та Поморянського р-нів Львівської обл.²

Крім того, були спроби вербування розвідкою ОУН червоноармійців не місцевого походження. Так, референту розвідки Коломийської округи ОУН Степану Гошовському рекомендували зав'язати з ними приятельські взаємини. Періодично разом відпочивати та пиячити. Після здобуття довіри застосувати підкуп, а при відмові отримання хабаря – шантаж³.

Найбільш міцні агентурні позиції СБ мала в німецькій поліції, особливо на рівні сільських та районних управ. Починаючи з літа 1941 р., вона охоплювала усі регіони Західної України. Головним її завданням було здобуття інформації про заплановані німцями каральні акції проти оунівців⁴. У звіті СБ Столинської округи ОУН «Зелень» (Берестейщина) від серпня 1942 р. зазначалося: «В поліції є наші люди, котрих приділено до безпеки, так от якби щось надзвичайне мало статись – арешти наших людей, чи так які новини, то наші люди дадуть знати»⁵. Інколи начальники поліції паралельно очолювали місцеву референтуру СБ ОУН, наприклад, восени 1942 р. на Теребовлянщині⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 55.

² Архів Управління СБУ в Запорізькій області. Ф. 7. Спр. 21902. Арк. 326-329.

³ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10660. Т. 2. Арк. 216-217.

⁴ Архівний сектор Головного управління Національної поліції у Волинській області. Ф. 101. Спр. Р-6154. Т. 1. Арк. 5 ; Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 22153. Арк. 84 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 11.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 6.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 226.

Восени 1941 р. агентурна мережа СБ у німецькій поліції поширилася на українські землі східніше р. Збруч¹. На Київщині начальник поліції Фастівського р-ну Іван Лановий («Кожум'як») паралельно очолював нелегальний районний провід ОУН, а начальник поліції Ставищенського р-ну Сергій Свиридовський – місцеву референтуру СБ ОУН. Періодично вони використовували свої посади для звільнення заарештованих оунівців, здобуття для підпілля зброї та таємної інформації². Референт СБ Кам'янець-Подільської округи ОУН Василь Лазаренко («Дніпровий») служив з жовтня 1942 р. у міській поліції (район Польські фільварки), а з травня 1943 р. – начальником поліції Чемеровецького р-ну. Через місяць його арештували співробітники гестапо та після тортур відправили до концтабору³.

Особливістю агентурної роботи СБ у цьому середовищі на сході була значно більша увага до підрозділів вермахту та військової жандармерії⁴. Своїх розвідників ОУН мала в охороні Уманського аеродрому⁵. Співробітники СБ у Запорізькій обл. намагалися залучити своїх інформаторів у румунські, словацькі та навіть «власівські» підрозділи⁶. Референт СБ Одеського обласного проводу ОУН Богдан Яворський («Мирон») мав міцні оперативні позиції в румунському залізничному батальйоні, який складався переважно з буковинців⁷. На теренах Буковини вербувалася агентура серед мобілізованих українців. У листі до референта СБ Садгирського р-ну Костянтина Майданського («Юрася») від 15 січня 1943 р. зазначалося: «Всі ті, котрі підуть в румунську армію, нехай не забувають, хто вони, бо в рішучий момент вони будуть найбільш потрібними»⁸.

¹ Архів Управління СБУ в Запорізькій області. Ф. 6. Спр. 5723. Арк. 106-107 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 3. Спр. 32. Арк. 74.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1510. Т. 2. Арк. 352 ; Спр. 39142. Т. 1. Арк. 30.

³ Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 8468. Арк. 98.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 1. Арк. 160.

⁵ Архів Управління СБУ в Черкаській області. Ф. 5. Спр. 3017. Т. 2. Арк. 247.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 6. Арк. 134.

⁷ Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 25307. Т. 1. Арк. 33.

⁸ ДАЧО. Ф. 481. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 90.

Агентами СБ ОУН у жандармерії, СД, гестапо та сигуранци були здебільшого перекладачі¹. Найбільш відомий серед них Іван Білик («Кость»), який служив при штабі 1-ї танкової дивізії Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер»². Прибувши у червні 1942 р. до м. Сталіно, він влаштувався перекладачем до штабу СС-фюрера Дон-Донец. З того часу «Костя» постійно постачав до СБ оперативну інформацію про усі заходи СД та гестапо. Повідомляв про заплановані арешти та допомагав у звільненні ув'язнених оунівців. Викрав у штабі таємну інструкцію СД в Україні, яку опублікував часопис проводу ОУН «Ідея і Чин»³. Агентурні позиції в Абвері здобувалися через курсантів розвідувально-диверсійних шкіл. До однієї з них у Львові («Абверштелле-202») за наказом шефа СБ Миколи Арсенича («Михайла») було направлено кілька оунівців з Тернопільщини. На основі здобутих даних вони згодом підготували розлогий розвідувальний звіт⁴.

Протягом 1942–1943 рр. важливим завданням СБ було визволення заарештованих німцями оунівців. Багатьох з них нещадно катували⁵. Тому ситуація вимагала від агентури рішучих та добре скоординованих дій. Прикладом цього було визволення боївкою СБ Костянтина Цмоця («Града») з львівської тюрми на Лонцького Дмитра Гриця та Ярослава Старуха⁶. На початковому етапі операції есбісти Дмитро Куп'як («Клей») та «Скалюк» завербували п'ятьох охоронців. Серед них був старшина «чорної поліції» (за кольором

¹ Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 25307. Т. 1. Арк. 19, 32 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2721. Арк. 65 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 70119. Арк. 39 ; Коханська Г. З Україною у серці. Спомини. Торонто : Літопис УПА, 2008. Т. 9 (Бібліотека). С. 113.

² Граб С. Служба безпеки Організації українських націоналістів. *Воєнна історія*. 2008. № 5 (41). С. 36.

³ Шанковський Л. Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних та східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен : Український самостійник, 1958. С. 156.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 445. Т. 4. Арк. 279-280.

⁵ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 3. Арк. 415 ; Ф. 71. Оп. 11. Спр. 56. Т. 4. Арк. 273 ; Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. С. 702.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9219. Т. 1. Арк. 20.

мундирів) Мирон Граб. В означений день, за сфальшованим наказом від гестапо, вони вивели ув'язнених на «допит». За брамою тюрми їх уже чекала боївка СБ «Града», яка допомогла дістатися до безпечного місця¹. Схожим чином з Дрогобицької в'язниці СБ звільнила шефа військової референтури ОУН Олексу Гасина («Лицара»), Борщівської – Чортківського окружного провідника ОУН Михайла Мотиля («Старого»), а з Дніпропетровської – 4-х учасників Криворізького осередку ОУН².

Під час проведення зазначених операцій нерідко траплялися невдачі. Провідник Криворізької округи ОУН Василь Галайда («Олесь») був 9 вересня 1943 р. застрелений при спробі звільнення заарештованого оунівця³. У жовтні 1942 р. при спробі визволення з Дніпропетровської в'язниці окружного провідника Степана Макуха («Блакитного») гестапівцями був заарештований начальник тюрмної варту (співпрацював з ОУН) та есбіст Леонід Ларжевський («Явір») ⁴. Незважаючи на неодноразові спроби, співробітникам СБ не вдалося звільнити з Львівської тюрми на Лонцького члена Проводу ОУН Івана Климів («Легенду»). Зрештою 4 грудня 1942 р. він загинув від гестапівських тортур⁵.

Наприкінці березня 1943 р. агентура СБ відіграла важливу роль у переведенні на нелегальне становище української допоміжної поліції Волині та Західного Полісся. Вона підшукувала найбільш вдалий момент, стежила за дотриманням конспірації, поширювала чутки про переведення німцями українських «шумцанів» до інших країн Європи, чинила тиск на поліцаїв, які не бажали полишати

¹ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Львів : Каменяр, 1993. С. 101-102.

² Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 221 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9234. Арк. 87 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 54.

³ Архів Управління СБУ у Дніпропетровській області. Ф. 7. Спр. 28726. Арк. 277.

⁴ Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 154-156.

⁵ Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. Лондон : Українська видавнича спілка, 1975. С. 262.

службу¹. Начальник допоміжної поліції Гощанського р-ну Степан Трофимчук ще у січні 1943 р. отримав від референта СБ Тучинського р-ну Андрія Пашковця («Ковалю») вказівку готувати підрозділ до переходу зі зброєю на нелегальне становище². 20 березня 1943 р. у м. Шумськ на Кременеччині есбістами було вбито коменданта української поліції Павла Крачука, який співпрацював з гестапо. Того ж дня поліцейські цього підрозділу організовано, зі зброєю перейшли в підпілля³.

Після цього діяльність агентури СБ у німецьких збройних підрозділах здійснювалася більш конспіративно. У райцентрі Голоби (Ковельщина) роботу згаданих агентів СБ восени 1943 р. очолював Іван Гурський. Його інформатори здобували дані з канцелярії зондерфюрера, військового гарнізону, жандармерії та гестапо. Надавали точні дані про плани проведення німцями каральних операцій, кількість зібраних у районі продуктів та вивезених на примусові роботи до Райху⁴. Інформатори референта СБ Якова Галанджія («Албанця») здобували інформацію про присутні в м. Тербовля німецькі військові підрозділи та дії гестапівців⁵.

На теренах Галичини робота агентури СБ не зазнала суттєвих змін. Вона продовжувалася опиратися на українську допоміжну поліцію⁶. Ситуація почала змінюватися з наближенням фронту. Чимало поліцаїв цілими відділами зі зброєю переходили на нелегальне становище. Наприклад, зазначену операцію у березні 1944 р. за вказівкою СБ провів комендант Любича-Королівської районної поліції Михайло Думка («Мирон»)⁷.

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75134. Арк. 57 ; Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. Т. 1. С. 116.

² ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 81.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68245. Т. 1. Арк. 56.

⁴ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 10584. Арк. 20-21.

⁵ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 15378. Арк. 51.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76081. Арк. 112.

⁷ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 26613. Арк. 213.

Менш активною була агентурна робота СБ у загонах радянських партизан. Переважно вона стосувалася теренів Західного Полісся та розпочалася паралельно зі створенням УПА. Більшість агентів СБ видавали себе за перебіжчиків¹. Подібним чином один з них намагався у грудні 1943 р. вступити до з'єднання Дмитра Медведєва. Для достовірності «легенди» він прихопив із собою сфабриковані повстанські звіти². Учасник розвідгрупи партизанського з'єднання Шитова Василь Хондошко згадував, що до їхнього підрозділу під виглядом втікачів з концтабору вступило двоє агентів СБ ОУН. Досить швидко вони зарекомендували себе чудовими кулеметниками³. Лише протягом липня – листопада 1943 р. контррозвідка партизанського з'єднання Олексія Федорова виявила в своєму підрозділі більше 19-ти оунівських розвідників⁴. На Київщині розвідник ОУН Іван Кияниця передав радянському партизанському загону «Грізного» хибні дані про охорону залізничної станції Васильків. Передбачалося, що у випадку нападу обидві сторони (радянська та німецька) зазнають значних втрат⁵.

Нерідко крім розвідки завданням згаданих агентів була ліквідація командирів супротивника. Наприклад, таке завдання отримав учасник загону Олексія Федорова оунівець Флор Марчук з с. Новосілля Морочненського р-ну (Полісся)⁶. В радянському партизанському загоні імені Богуна на Пінщині агенту СБ вдалося вбити командира розвідки, двох бійців та врятуватися втечею⁷. З наближенням фронту агентурна робота СБ у радянських партизанських загонах поширилася на Волинь. При цьому намагалися використати масовий перехід на сторону супротивника колишніх червоноармійців. 12 січня 1944 р. опергрупа НКДБ «Петрича» схопила в с. Хиночі Володимирецького р-ну на Рівненщині 8 розвідників СБ

¹ ГДА СБУ. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 21.

² Веденєєв Д. Розвідувальне забезпечення в Українській Повстанській Армії (1943–1949 рр.). *Воєнна історія*. 2008. № 5 (41). С. 22.

³ Хондошко В. Рейд за Буг. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Спецвипуск*. Київ, 2000. № 1(12). С. 232.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 250. Арк. 90.

⁵ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 55571. Т. 1. Арк. 127.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 523. Арк. 77.

⁷ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 83.

(партизан – «федоровців»)¹. Серед них було двоє росіян, колишніх червоноармійців – Іван Лашин з Курської обл. та Федір Васільєв з Краснодарського краю².

У Галичині цей напрям агентурної роботи СБ був значно обмеженішим. Здебільшого він стосувався радянських підпільно-партизанських організацій. Однією з них була «Народна Гвардія імені Івана Франка». Підпільну мережу зазначеної організації розробляло кілька агентів СБ Львівського Крайового проводу ОУН на чолі з Леонідом Лапінським («Роман»)³. Також свого агента Василя Булавського у «Народній Гвардії» мав референт СБ Тернопільського обласного проводу ОУН⁴.

Після відступу з території Західної України німців агентурна робота СБ зосередилася на радянських військових. Для цього використовувалася мобілізація місцевого населення до Червоної армії. На початковому етапі завданням згаданих розвідників СБ було здобуття зброї, боєприпасів, амуніції та іншого майна. У вересні 1944 р. до Луинецького райвійськомату Пінської обл. (БРСР) записалося семеро оунівців з Рівненської обл. Скориставшись ситуацією, вони увечері викрали зі складу зброю та перейшли у підпілля⁵. Наприкінці війни завдання зазначеної агентури змінилися. Надалі головним стало проведення антирадянської пропаганди та групування навколо себе вояків-українців. У випадку війни між країнами Заходу та СРСР вони повинні були приєднатися зі зброєю до повстанських загонів. Весною 1945 р. зазначені завдання отримали від референта СБ Коломийської округи ОУН 16 призовників до Червоної армії⁶.

З поверненням додому демобілізованих червоноармійців СБ розпочала їх опитування. Фронтвик з с. Грушівка Ковельського р-ну Волинської обл. Савелій Тарадай свідчив, що у серпні 1945 р. повернувся додому. Наступного дня до нього зайшов комендант кущової боївки СБ Іван Василюк («Метелик»). Есбіст ретельно записав усі свідчення фронтвика, поцікавився обставинами

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2797. Арк. 58.

² Там само. Спр. 78. Арк. 5-7.

³ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 6. Арк. 276.

⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2771. Арк. 147.

⁵ ГАБО. Ф. 7581. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 3.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 42-43.

поранення та наприкінці похвалився доброю роботою своєї розвідки¹. Водночас співробітники СБ здійснювали опитування діючих радянських військових. Стефанія Дума («Віра») познайомилася у листопаді 1946 р. з кількома учасниками оперативної групи УМДБ Дрогобицької обл. Через них вона дізнавалася про заплановані проти оунівців операції². У вересні 1950 р. розвідники СБ опитували працівників військової авіабази в Кам'янка-Бузькому р-ні Львівської обл.³

Наприкінці 1944 р. СБ розпочала розбудову розвідувальної мережі у винищувальних батальйонах та групах воєнізованої охорони промислових підприємств⁴. Протягом усього післявоєнного періоду зазначена робота розгорталася доволі успішно. Головною причиною цього був тісний зв'язок «істрибків» з місцевим населенням. Чимало з них мали в підпіллі ОУН своїх родичів, друзів, односельчан, знайомих. Частина з них самі в минулому були повстанцями⁵. Переважно агентурна мережа СБ у винищувальних батальйонах охоплювала Західну Україну. Хоча окремі зі згаданих агентів траплялися навіть на території Кам'янець-Подільської та Житомирської обл.⁶ Діяльність агентури СБ у групах охорони громадського порядку тривала до їхнього розформування. Зокрема, лише протягом 1950–1953 рр. за зв'язок з підпіллям ОУН органами МДБ було арештовано 238 «істрибків»⁷.

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 7525. Арк. 45.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 19322. Арк. 174.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 267. Арк. 212.

⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 88. Арк. 187-188.

⁵ Там само. Спр. 35. Арк. 5 ; Ф. 73. Спр. 106. Арк. 268 ; Антонюк Я. Агентура СБ ОУН (б) у винищувальних батальйонах Волині (1944–1954 рр.). *Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Сторінки воєнної історії краю»*. Луцьк, 24–25 берез. 2009 р. / упоряд. Г. В. Бондаренко та ін. Луцьк, 2009. С. 355-357.

⁶ Архів Управління СБУ у Хмельницькій обл. Ф. 7. Спр. 27438. Арк. 126-127.

⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ : Наукова думка, 2002. С. 767.

Головним шляхом вступу розвідників СБ до винищувальних батальйонів став вихід з повинною¹. Головним завданням зазначеної агентури було здобуття таємної інформації про плани операцій проти оунівців². Водночас вони виконували найрізноманітніші завдання підпілля: розповсюджували листівки, передавали підпіллю зброю, боєприпаси³. У Галичині (особливо на Тернопільщині) до складу винищувальних батальйонів активно записувалися поляки. Зрідка серед них також зустрічалися агенти СБ, наприклад, боєць винищувального батальйону Новомилятинського райвідділу МДБ Йосиф Піочкович. Інформацію він передавав через свою дружину українку (сестру референта СБ Дрогобицької округи ОУН Євгена Пришляка)⁴.

Особливо цінною для СБ була агентура серед керівництва винищувальних батальйонів. Побідні випадки не були рідкістю. Вони зафіксовані у Володимир-Волинському, Торчинському р-нах Волинської обл., Снятинському, Жаб'ївському р-нах Станіславської області, Лановецькому р-ні Тернопільської обл., Заставнівському районі Чернівецької обл. та також на багатьох інших теренах Західної України⁵.

У випадку небезпеки арешту агентура СБ серед «істрибків» зі зброєю переходила на нелегальне становище⁶. Протягом травня – грудня 1944 р. у винищувальному батальйоні Бродівського райвідділу НКВС діяло 6 агентів СБ на чолі з Іллею Підковою («Вербою»)⁷. Певний час вони постачали в підпілля інформацію про заплановані

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 100. Арк. 17 ; Спр. 108. Арк. 54.

² Там само. Спр. 35. Арк. 5-6 ; Оп. 9. Спр. 162. Арк. 224.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 98. Арк. 56-57.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 99. Арк. 67 ; Спр. 103. Арк. 133 ; Спр. 229. Арк. 41.

⁵ Архівний сектор Головного управління Національної поліції у Волинській області. Ф. 101. Спр. Р-4271. Т. 1. Арк. 2 ; Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 7539. Арк. 57-58 ; Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 1590. Арк. 9. ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 186 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 98. Арк. 58 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 19.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 602. Арк. 18.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 183. Арк. 8.

проти оунівців операції, охорону приміщень райкому та райвиконкому, встановлені паролі¹. Зрештою, скориставшись зручним моментом, під час проведення операції вони зі зброєю перейшли у підпілля². Подібний такий випадок відбувся наприкінці квітня 1945 р. у винищувальному батальйоні Бережанського райвідділу НКВС, а також 31 січня 1950 р. у групі охорони громадського порядку Букачівського райвідділу МДБ³.

Скромніші успіхи СБ мала у набутті агентури серед співробітників правоохоронних органів. Переважно ними були дільничні міліціонери з місцевих жителів, наприклад, дільничні уповноважені: с. Ходорківці Новострілищанського р-ну Дрогобицької обл. Йосип Шевчук, с. Біличі Стрийського р-ну Дрогобицької обл. Зубчик, міліціонер Бориславського райвідділу МВС Стефан Яворський⁴. Успіхи оунівців у цьому напрямі визнавав 25 травня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР генерал-лейтенант Василь Рясний⁵.

Зазначені агенти виконували найрізноманітніші завдання. Троє міліціонерів Буданівському райвідділі НКВС допомогли 4 жовтня 1945 р. боївці СБ здійснити напад на в'язницю та звільнити 6 оунівців, 20 членів їх сімей, а також захопити ручний кулемет, автомат, патрони⁶. Восени 1945 р. міліціонери 10-ї дільниці м. Львів – брати Йосип та Григорій Ільчишин – передали боївці СБ автомат, три диски до нього та тисячу патронів⁷. Дільничний уповноважений Прокопчук передав наприкінці 1947 р. референту СБ «Ігорю» детальний план приміщень Шумського райвідділу МДБ. При цьому

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 132. Арк. 3зв.

² Там само. Спр. 63. Арк. 56.

³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2092. Арк. 17 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 143.

⁴ Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 5. Спр. 1391. Арк. 81 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 100. Арк. 29 ; Спр. 152. Арк. 225 ; Спр. 230. Арк. 26.

⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. Документи і матеріали. Київ : Либідь, 1994. С. 631.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 370.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 111. Арк. 3.

подавався опис не лише оперативних співробітників, а й умеблювання кабінетів¹. Міліціонер с. Вербівці Буданівського р-ну Тернопільської обл. Деркач допоміг 8 квітня 1946 р. боївці СБ роззброїти місцеву винищувальну групу². Міліціонер Радехівського райвідділу МДБ Степан Волянський повідомив сім'ї оунівців у с. Павлів, що планується депортація 18-ти родин, додавши «не знаю на кого випаде лиха доля»³. Вони надавали підпіллю цінну інформацію. На основі свідчень оперуповноваженого Сокальського райвідділу міліції Івана Лози було складено інструкції: «Агентурно-оперативна робота», «Методика слідства», «Деякі накази і директиви», «Як відбувалося «совещание», «Спецзв'язок», «Як відбувається вивіз населення на Сибір»⁴.

Інколи серед зазначеної агентури зустрічалися міліціонери не місцевого походження. Влітку 1944 р. інформатором референта СБ «Юрка» був дільничний уповноважений с. Грушів Порицького р-ну Волинської обл. уродженець Ростовської обл. Олександр Сизоненко. Періодично він повідомляв про заплановані проти оунівців операції⁵. Через рік подібні завдання для референта СБ Копичинського р-ну ОУН «Наливайка» виконував дільничний уповноважений с. Оришківці росіянин Тютін⁶. З місцевою СБ співпрацював дільничний уповноважений с. Великі Дідушичі Стрийського р-ну Дрогобицької обл. Іван Бородін⁷. Начальник паспортного столу Городоцького райвідділу МДБ лейтенант міліції, уродженець Полтавщини Павло Лябенко був завербований у 1947 р. своєю дружиною – станичною с. Завидовичі Анною Юрчак («Квіткою»)⁸. Переважно з немісцевого населення складалася агентура СБ у вій-

¹ Клименко О. СБ ОУН(Б) на Тернопільщині 1942–1952 рр. *Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика*. Тернопіль, 2017. Вип. 2. С. 161.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 470. Арк. 10-11.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 249. Арк. 17.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 219-227.

⁵ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 218. Арк. 22, 42.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 120-121.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 152. Арк. 245.

⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 249. Арк. 126-127.

ськах НКВС. Як правило, її вербували на основі компромату. Нерідко при цьому використовували самовільне відвідування військовими вечорниць та місцевих дівчат. Подібним чином учасниками СБ був завербований рядовий Іван Нечяєв із Володимир-Волинського запасного полку НКВС¹. Уродженець Ленінградської обл. начальник гарнізону 62 полку 32 дивізії військ НКВС лейтенант Павло Тимофєєв був завербований на початку вересня 1944 р. свою нареченою – жителькою с. Шили Лановецького р-ну Тернопільської обл. Федосією Трофимчук². У вересні 1947 р. есбістами Дрогобицького р-ну ОУН під псевдонімом «П'ятниця» був завербований офіцер Радянської армії, росіянин, уродженець Тамбовської обл. Олександр Комбаров³. Ініціатива військових НКВС про співпрацю викликала в СБ підозри та підлягала ретельній перевірці. Такий випадок трапився весною 1945 р. у Межиріцькому р-ні Рівненської обл.⁴

Більшість агентури СБ у райвідділах НКВС-НКДБ-МВС-МДБ становив технічний персонал з місцевого населення: фірмани, друкарки, учасники ремонтних бригад, куховари, офіціанти, продавці службових кіосків, зубні техніки тощо⁵. Головним їх завданням був збір даних стосовно оперативних співробітників: прізвища, імена, посади, звання, прикмети зовнішності та характеру, розміщення в кабінетах, розпорядок дня, номери автомобілів, маршрути руху, плани службових приміщень, слідчих ізоляторів, місця роботи. Володіючи цією інформацією, есбісти могли не лише планувати теракти, а й здійснювали перевірку даних, отриманих на допитах від радянської агентури. Крім того, збиралися відомості про сім'ї співробітників: імена, дружин, дітей, вік, у якій школі навчаються, тощо⁶. Наприклад, друкарка Мединицького райвідділу НКВС Марія

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4947. Арк. 138.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 39-40.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 269.

⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 40-41.

⁵ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 18620. Арк. 67 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7442. Арк. 27 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 240. Арк. 238 ; ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 173.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68245. Т. 2. Арк. 60-61 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 63. Арк. 72 ; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 186-189.

Куліш («Уляна») передала референту СБ «Туркмену» списки особового складу та фотокартки місцевих співробітників райвідділів НКВС та НКДБ¹. Працівник фотоательє Копичинецького райпромкомбінату Ярослав Чемерес неодноразово протягом 1946 р. залучався райвідділом МДБ для фіксування вбитих оунівців. Один з примірників зазначених світлин він завжди передавав надрайонному референту СБ Адаму Коту («Яру»)².

Вербування СБ до агентурної мережі військовослужбовців відбувалося не лише на території УРСР. Згадані факти неодноразово фіксували протягом 1945–1947 рр. серед солдатів Війська Польського³.

Висновки

Протягом вересня 1939 р. чимало оунівців вступили до складу народної міліції. Однак через кілька тижнів радянська влада її розформувала. Починаючи з весни 1940 р., розвідка ОУН розбудовувала агентурну мережу серед дільничних уповноважених та технічного персоналу райвідділів НКВС. Паралельно оунівці використовували для здобуття інформації мобілізацію до Червоної армії місцевого населення. Розвіддані вони передавали шифрованими словами через листування з родиною. Червоноармійців не місцевого походження розвідники ОУН вербували під час спільного проведення дозвілля. При цьому застосовували підкуп або шантаж.

Найбільших успіхів розвідці СБ вдалося досягнути у вербуванні агентури серед співробітників української допоміжної поліції. Від початку створення до її складу увійшла значна кількість оунівців. Це дозволило швидко та ефективно розгорнути у цьому середовищі роботу агентури СБ, особливо на рівні сільських та районних дільниць. Восени 1941 р. агентурна мережа СБ у допоміжній поліції поширилася на щойно захоплені німцями українські землі. На цих теренах більшу увагу звертали на розвідку в середовищі військової жандармерії, вермахту, а також союзницьких німцям підрозділах

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 50. Арк. 24 ; ДАЛО. Ф. 5001. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 22-23 ; Оп. 7. Спр. 220. Арк. 8.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 183-184.

³ IPN BU. 0259/64/1. K. 43.

(румунських, «власівських», угорських тощо). Головним її завданням було здобуття інформації про заплановані каральні акції проти оунівців. Основу агентури СБ у гестапо та СД становили перекладачі, а в абвері – курсанти розвідувально-диверсійних шкіл. Упродовж 1942–1943 рр. важливим завданням есбістів було звільнення заарештованих оунівців. Ключову роль у цьому відігравала їхня агентура серед охорони в'язниць. Весною 1943 р. інформатори СБ в українській допоміжній поліції Волині та Західного Полісся забезпечили одночасний її перехід на нелегальне становище. Навіть після цього есбітська агентура зберегла свої позиції в німецьких каральних органах. У Галичині перехід української поліції на нелегальне становище відбувся здебільшого весною 1944 р. При цьому зазначена операція мала значно обмеженіші наслідки.

Починаючи з весни 1943 р., агентура СБ у радянських партизанських підрозділах діяла на теренах Західного Полісся. Вона не вирізнялася чисельністю та ефективністю. Більшість цих агентів вступали до складу радянських партизанських загонів під виглядом перебіжчиків. Поряд з розвідувальною роботою їх завданням була ліквідація командирів супротивника. У Галичині зазначений напрям агентурної роботи СБ стосувався здебільшого радянських підпільно-партизанських організацій.

Зі вступом до Західної України підрозділів Червоної армії есбісти намагалися проводити всередині них розвідку. Для направлення агентів використовували мобілізацію місцевого населення, яка, як правило, проводилася поспіхом без належної перевірки. Передбачалося, що вони групуватимуть навколо себе червоноармійців українського походження, які на момент війни між СРСР та країнами Заходу зі зброєю приєднуються до повстанської армії. Крім того, есбісти проводили опитування демобілізованих червоноармійців. Шляхом налагодження приятельських взаємин з учасниками оперативних груп радянських правоохоронних органів, а також працівниками стратегічних об'єктів, розвідники СБ здобували цінну для підпілля інформацію.

Найбільш вражаючих успіхів СБ досягла у набутті агентури серед бійців та командирів винищувальних батальйонів, а також груп охорони громадського порядку. Причиною цього було їхнє

комплектування з місцевого населення та значний відсоток колишніх учасників підпілля ОУН та УПА. Окремі агенти СБ серед учасників винищувальних батальйонів зустрічалися в Житомирській та Кам'янець-Подільській обл. У Галичині серед згаданих розвідників були «істрибки» польського походження. Головним завданням агентури СБ у винищувальних батальйонах була розвідка. Водночас інколи вони виконували диверсійно-терористичні завдання та зі зброєю переходили на нелегальне становище.

Агентурна робота СБ у правоохоронних органах мала скромніші успіхи. Її основу становили дільничні міліціонери та технічний персонал райвідділів з місцевого населення. Інколи есбістам вдавалося вербувати рядових та офіцерів військ НКВС.

2.3. Розвідники в окупаційній адміністрації

З давніх часів важливим елементом національно-визвольної боротьби було залучення своїх прибічників до окупаційних органів влади. Надана ними інформація нерідко відігравала вирішальну роль у прийнятті рішень та завжди високо цінувалася. Наприклад, агентура Тимчасової Ірландської республіканської армії (PIRA) в британській адміністрації або Армії Крайової в німецькій¹.

Перші випадки розбудови оунівцями агентурної мережі в осередках ВЛКСМ було виявлено ще на початку 1940 р. Лише на території Козівського р-ну Тернопільської обл. органами НКВС зафіксовано кілька таких випадків: 1) в с. Бишки до місцевого комсомольського осередку вступило 12 оунівців, які обрали «секретарем» станичного Федечка; 2) членом дільниці ВЛКСМ с. Потік був районний референт розвідки ОУН Степан Безкоровайний («Муха»); 3) до складу бюро райкому комсомолу входив оунівець Михайло Кусень; 4) заступник референта розвідки повітового проводу ОУН Йосип Дяків вступив до осередку ВЛКСМ с. Золота Слобода².

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75589. Арк. 107-118 ; Norton J. The French-Algerian War and FM 3-24. Counterinsurgency: A Comparison. Kansas : Fort Leavenworth, 2007. Р. 34-35 ; Żuczkowski M. Wywiad Armii Krajowej. *Pamięć.pl*. 2012. nr. 4-5. S. 46-49.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 177.

Паралельно розвідка ОУН розбудовувала агентурну мережу серед радянських службовців та працівників держустанов¹. Наприклад, до її складу входив голова сільради с. Тирява Волоська Ліськівського р-ну Дрогобицької обл. Михайло Мельник та заготівельник Теремнівської районної кооперації Адріан Бобровський². Найбільший успіх у цьому напрямі розвідка ОУН досягнула в містах. Серед працівників держустанов м. Підволочиськ Тернопільської області до агентурної мережі входили: директор поліклініки Хома (ім'я невідоме), завідувач господарством поліклініки Ярослав Григорщук, завідувач клубом Володимир Прима, телефоніст на пошті Роман Саган, вчителі 10-річної української школи – Андрій Жуковський та Володимир Навроцький³. У м. Бережани Тернопільської області розвідниками ОУН були завідувач бази райспоживспілки Олексій Катерюк, його заступник Максим Гевко⁴. Незважаючи на локальні успіхи розвідки ОУН, її робота у цьому напрямі залишалася на стадії становлення.

Кульмінацією розвитку агентурної мережі українських націоналістів в окупаційній адміністрації був німецький період. Здобутки розвідки СБ у цьому напрямі визначали навіть супротивники. Найбільше її агентів діяло на рівні сільських управ⁵. Не менш потужною упродовж літа 1941 р. – осені 1942 р. була розвідувальна мережа СБ серед працівників міст⁶. Наприклад, заготівельником у ресторані «Крим» (м. Кременець) працював оунівець Володимир Обезюк («Вовк»). Періодично він передавав СБ інформацію про

¹ Мечник С. Під трьома окупантами. Спогади українського революціонера-підпільника. Лондон : Українська видавнича спілка, 1958. С. 49.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 1852. Арк. 76 ; ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 205. Арк. 11.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 187-190.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 184.

⁵ Архівний сектор Головного управління Національної поліції в Рівненській області. Ф. 99. Спр. Р-1374. Т. 1. Арк. 17 ; ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 189. Арк. 158.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 48.

німецьких офіцерів¹. Подібні завдання виконував керівник господарського відділу Зборівської міської управи Павло Гринкевич та телефоністка Костопільської контори зв'язку Віра Регеза («Соломія»)². Співробітнику Кобринського «відділу пропаганди» (Берестейщина) Володимиру Порендовському («Вовку») вдалося викрасти та передати керівництву ОУН список місцевих селян, які отримали від німців зброю³. Таємний зв'язок з оунівцями підтримував бурмістр м. Острог (Волинь)⁴. У серпні 1942 р. податковим інспектором Рава-Руської міської управи працював інформатор СБ Іван Андрейчук⁵. Перекладачем «крайсляндвірта» м. Почаїв (Волинь) Музвельта з вересня 1942 р. працював інформатор СБ Павло Онук⁶.

Інколи посади в німецькій окупаційній адміністрації займали майбутні есбісти. Наприклад, референт СБ Жовківської округи Володимир Лелик («Холмщак») працював агрономом сільсько-господарського товариства, СБ Яворівського повіту Володимир Терешко («Сич») – завідувачем Бірчанського відділу цигарок та горілки, СБ Товстенського р-ну «Метеор» – секретарем управи с. Кошилівці (Тернопільщина)⁷.

Поступово агентурна мережа ОУН у німецькій окупаційній адміністрації поширилася далеко за межі Західної України. До осередку ОУН у м. Васильків (Київщина) входили: завідувач торговельного відділу районної управи, завідувач відділом освіти районної управи, бурмістр, завідувач магазинами та редактор

¹ Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь): німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. Харків : Ранок-НТ, 2012. С. 100.

² Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 3414. Арк. 30 ; ДАТО. Ф. Р-3429. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 229.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75172. Т. 2. Арк. 12-13.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 158. Арк. 3.

⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 118. Арк. 71.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 10602. Арк. 10.

⁷ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 28400. Арк. 12зв ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 6980. Арк. 127 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 12.

газети «Васильківські вісті»¹. Наприкінці 1941 р. учасниками ОУН у м. Золотоноша були: староста окружної управи Володимир Михалюс («Кривоніс») та редактор газети «Українське слово» Григорій Гейко («Володимир»)². Розвідником ОУН протягом осені 1941 р. – літа 1942 р. був редактор газети «Городищенські вісті» на Київщині Михайло Острожинський³. Перекладач гебітскомісара м. Проскурів Юрій Данко інформував підпілля про плани німців та постачав бланки з необхідними печатками⁴. Подібні завдання виконував співробітник Бердичівської міської управи Михайло Точков та Попільнянської районної управи Єфим Хомут⁵. За німецької окупації в редакції газети «Уманський голос» працювало троє оунівців: секретар, літературний редактор та бухгалтер. Вони постачали підпілля бланками для виготовлення документів та продовольчими картками⁶. У грудні 1943 р. референтура СБ Південного Крайового проводу ОУН передала керівнику Подільської Генеральної округи УПА «Батьку» валізу з 100 німецькими печатками та штампами (міських, районних управ, поліції, залізничних контор тощо)⁷.

Важливу роль розвідка СБ у німецькій окупаційній адміністрації відігравала при створенні УПА. Завдяки їй повстанці отримали зброю з радянського трофейного арсеналу у Володимирі-Волинському (знаходився на північній околиці міста у Ковельських кошарах та охоронявся «гранатовою поліцією» з українців-галичан)⁸. Агентом референта СБ «Крутяка» був працівник німецького складу в с. Лопушне Почаївського р-ну (Кременеччина) Борис

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 63360. Т. 1. Арк. 65.

² Архів Управління СБУ в Черкаській області. Ф. 6. Спр. 7561. Арк. 14, 16.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 73447. Арк. 549.

⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2719. Арк. 160.

⁵ Архів Управління СБУ в Житомирській області. Ф. 5. Спр. 8525. Арк. 61 ; Спр. 54786. Арк. 15.

⁶ Архів Управління СБУ в Черкаській області. Ф. 5. Спр. 3017. Т. 1. Арк. 237-238 ; Т. 2. Арк. 237-249.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 70119. Арк. 30.

⁸ Коханська Г. З Україною у серці. Спомини. Торонто : Літопис УПА, 2008. Т. 9 (Бібліотека). С. 30-33.

Антонюк. Протягом липня 1943 р. він таємно передавав місцевим підрозділам УПА зброю та боєприпаси¹.

Загалом оунівська агентура в німецькій адміністрації ефективно діяла упродовж всього періоду окупації. Есбіст з Кременеччини Фотій Володимирський («Муха») згадував: «Нам проти німців легко було воювати. Допомігав мовний бар'єр. Буває приходить до німців мужик та розповідає, що в селі є партизани. Були й такі люди. Але перекладач у німців наш, оунівець. Німець питає: «Що він говорить?». Той йому: «Просить керосину». Тоді німець зацідить мужику по обличчю. Вертаючись додому, він думає: «Говорили нагородять, а ще й побили». Після цього до мужика навідується місцева СБ та дає десять шомполів, що аж шкіра на задниці лопається. Якщо втрат не було, за таке не вбивали»².

У післявоєнний період найбільш міцні агентурні позиції СБ мала серед сільської радянської адміністрації. Наприклад, інформатором референта СБ Стрілківського р-ну Григорія Ільчишина («Гануляка») був керівник артілі «Червоний лісник» у с. Жупани Славського р-ну Дрогобицької обл.³ Розвідником референта СБ Копичинецького надрайону Івана Пінязя («Око») був фінагент з с. Босири Пробіжнянського р-ну Тернопільської обл.⁴ Особливо значний відсоток зазначеної агентури становили голови та секретарі сільрад. Весною 1945 р. у Володимир-Волинському р-ні Волинської обл. близько 30 % з їхнього середовища співпрацювали з СБ. Восени 1944 р. голова сільради с. Микуличі Мелетій Мельничук верхи на коні помчав до референта СБ «Чайки» та повідомив про прибуття двох співробітників НКВС. Через годину до згаданого села прибула боївка та їх схопила⁵. Голова сільради с. Скоморохи Золотопотіцького р-ну Тернопільської обл. Василь Турчак передав весною 1945 р. до СБ список співробітників, які

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 93-94.

² Володимирський Фотій Николаевич (04.07.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/volodimirskiy-fotiy-nikolaevich/>.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 198. Арк. 21.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 387. Арк. 167.

⁵ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 186-187.

прибули до району зі східних областей УРСР¹. Секретар сільради с. Горичів Володимир-Волинського р-ну підготував для референта СБ Михайла Мороза («Богдана») перелік осіб, які підлягали мобілізації до Радянської армії². Водночас секретар земельної комісії Підкаміньського р-ну Львівської обл. Пилип Савчук передав у січні 1948 р. в СБ списки демобілізованих осіб³.

Більшість згаданих агентів працювали на добровільних засадах. Інколи серед них траплялися родичі підпільників. Наприклад, батько провідника Житомирської округи ОУН Володимира Кудрі («Романа») працював головою сільради с. Великий Омеляник неподалік м. Луцьк, а референта СБ Винниківського р-ну ОУН «Козака» – заступником голови сільради с. Підберізці та головою дільничної виборчої комісії⁴. Водночас частина зазначених агентів погодилася надавати СБ допомогу під тиском. Начальник МДБ Львівської обл. генерал-лейтенант Олександр Воронін зазначав 14 лютого 1947 р. на нараді: «Голови сільрад скаржаться, що змушені співпрацювати з бандитами. Якщо цього робити не будуть їх вб'ють»⁵. Водночас СБ продовжувала вербувати агентуру серед членів ВЛКСМ⁶. У березні 1945 р. секретарем комсомольського осередку с. Підгірці Стрийського р-ну Львівської обл. був інформатор районного референта СБ ОУН Дмитро Кухтій («Пісня»), а його заступницею – фінагент Катерина Мартинів («Шишка»)⁷.

Під час суцільної колективізації 1947–1948 рр. СБ розпочала вербування агентів серед керівництва колгоспів. У довідці Львівського обкому КП(б)У від 5 червня 1948 р. зазначалося, що під впливом оунівців перебуває керівництво колгоспів «XVIII Партз'їзду», «Перемоги», «30-ліття Жовтня», «Червоної зірки», ім. Семена

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 7293. Т. 1. Арк. 235.

² ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 187.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 216. Арк. 7.

⁴ Там само. Спр. 165. Арк. 47 ; Тинчук В. Таке не забувається. *Вісник Ківерцівського району*. Ківерці, 2007. № 7. С. 6.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 203. Арк. 174.

⁶ Там само. Спр. 192. Арк. 101.

⁷ Там само. Ф. 3. Оп. 51 (1949). Спр. 17. Т. 4. Арк. 7-8.

Будьонного, ім. Миколи Щорса та ім. 1-го травня¹. У довідці УМДБ Рівненської обл. від 20 травня 1950 р. повідомлялося, що на території Дубенського р-ну було 10 агентів оунівців серед керівництва місцевих колгоспів². Лише протягом 1950 р. на території західних областей України було заарештовано 125 голів колгоспів, які підтримували зв'язок з оунівцями. Значна їх частина були агентами СБ. Наприклад, весною 1950 р. органи МДБ заарештували на хуторі Ксаверівка Сокальського р-ну Львівської обл. керівників колгоспу «Молода Гвардія», які підтримували зв'язок з референтом СБ «Мировичем». Серед них голова, завгосп, комірник та бухгалтер³.

Паралельно у післявоєнний період діяла оунівська агентура міських державних установах та організаціях. Восени 1944 р. районний референт СБ Захар Мельничук («Чапай») мав своїх інформаторів в усіх установах м. Вишнівець⁴. Подібну мережу весною 1945 р. у м. Копичинці Тернопільської обл. мав повітовий референт СБ Ярослав Номака («Клим») ⁵. Розвідниками референта СБ Рогатинського надрайону Ярослава Галуги («Зенона») були директор Путятинського спиртзаводу, заступник голови райвиконкому та інспектор райвідділу народної освіти⁶. Інформатором коменданта СБ «Човна» був начальник відділення Зборівської пожежної частини Олексій Беккер⁷.

Робота зазначеної агентури велася за напрямками: 1) методи роботи радянських правоохоронних органів, інформація про особовий склад, адреси службових приміщень та помешкань, компрометувальні матеріали; 2) кількість військ, оперативних груп, міліції і винищувальних батальйонів, їх рух та озброєння, плани проведення операцій; 3) робота районної в'язниці, її охорона, розпорядок роботи, кількість і склад в'язнів (політичні та кримінальні);

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 222. Арк. 137.

² Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 9. Оп. 9. Спр. 11. Арк. 135-137.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 25. Арк. 340.

⁴ Там само. Спр. 9. Арк. 47.

⁵ Там само. Спр. 43. Арк. 5.

⁶ Там само. Спр. 2728. Арк. 60 ; Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9133. Т. 3. Арк. 74.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 90.

3) діяльність радянської агентури, «активних комуністів та більшовицьких вислужників з новоприбулих чужинців»; 4) розпорядок роботи радянських установ (райкоми, міськоми, обкоми тощо); 5) місця розміщення пунктів зв'язку та комунікацій; 6) рух промислового і військового транспорту, його вантаж; 7) події культурного, політичного, економічного та промислового життя¹. У записнику вбитого 27 липня 1947 р. референта СБ Тлустенського р-ну ОУН «Романа» виявили завдання для агентів – «добути паспортні бланки і печатки, які ставляться на паспорти», а також здобути інформацію про поштовий зв'язок між районним та обласним відділами МВС².

Чимало агентів СБ працювали в райкомах та райвиконкомках. Розвідниця СБ Надія Кондратюк («Журба») влаштувалася влітку 1944 р. до статистичного відділу Костопільського райвиконкому. Використовуючи службове становище, вона періодично передавала підпіллю дані стосовно мобілізації населення до Червоної армії, заходи радянської влади, стан охорони державних закладів, адреси керівників райкому та райвиконкому³. Посаду друкарки в Сокальському райкомі КП(б) займала Ірина Могульська. У березні 1945 р. вона передала місцевому референту СБ ОУН списки: 1) активістів міськради з їх персональними даними; 2) керівників закладів та підприємств району; 3) засуджених та конвойованих через станцію Сокаль. Робила виписки з рішень засідань міськради, протоколів партійних зібрань, доповідних записок про методи боротьби органів НКВС-НКДБ з підпіллям ОУН і УПА, політінформації в Львівський обком КП(б)У про роботу з населенням⁴. Розвідницею надрайонного референта СБ Олексія Сітки («Підкови») протягом 1945–1946 рр. була інспектор Пониковецького райвиконкому Львівської обл. Наталія Салюк⁵.

Серед згаданої агентури були також чоловіки. Розвідником повітового референта СБ «Маха» був секретар Борщівського райвиконкому, росіянин, уродженець Курської обл. Петро Шевцов. Будучи начальником постачання 227-го протитанкового дивізіону

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 21. Арк. 302-303.

² Там само. Т. 51. Арк. 10.

³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 421. Арк. 212-213.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 438-439.

⁵ Там само. Спр. 158. Арк. 91.

139-ї стрілецької дивізії, він 8 серпня 1941 р. потрапив поблизу Умані в німецький полон. Через кілька тижнів він був звільнений та оселився в Борщівському р-ні Тернопільської обл. Невдовзі його завербували місцеві есбісти¹.

У травні 1947 р. органи УМДБ Станіславської обл. заарештували завідувача загальним відділом Лисецького райвиконкому Деренька, який був агентом районного референта СБ². Вони виконували більш небезпечні завдання. У ніч на 6 січня 1946 р. інструктор Новомилятинського райкому КП(б)У Володимир Антонів викрав за вказівкою СБ печатку райкому комсомолу, 19 нагрудних комсомольських значків, 28 заповнених комсомольських білетів, 7 не заповнених, 150 чистих командировочних бланків та 3 тисячі крб.³ Секретар відділу мистецтв Львівської контори особторгу Іван Рупа входив до складу міської боївки СБ та відповідав за забезпечення підпілля фіктивними документами⁴. Вона періодично постачала інформацію про плани діяльності своєї установи, наявність у райцентрі радянських військових, а також підготувала перелік даних на 70 членів радянсько-партійного активу⁵. Подібний список на 11 районних керівників в м. Надвірна співробітники НКВС виявили 3 січня 1946 р. при обшуку надрайонного референта СБ Василя Мельника («Нанашка»)⁶.

Важливу роль СБ приділяло набуттю агентури на телеграфі та пошті. Восени 1944 р. до неї входила приймальниця замовних листів у Вишнівецькій районній конторі зв'язку Євгенія Швайковська. Керівницею газетного відділу районної контори зв'язку працювала розвідниця Наталія Гнітецька («Чапая»)⁷. У грудні 1945 р. органи НКДБ заарештували в м. Радехів Львівської обл. 6 агентів СБ, які працювали на пошті та телеграфі⁸. Того ж місяця подібна агентурну

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 24-25.

² Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 178.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 479.

⁴ Там само. Спр. 176. Арк. 61 ; Спр. 184. Арк. 89.

⁵ Там само. Спр. 163. Арк. 319.

⁶ ДАІФО. Ф. П-25. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 73.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 47.

⁸ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 25. Арк. 307.

група СБ діяла в м. Стрий Дрогобицької обл., а на Винниківській телефонічній станції – агент референта СБ Царя Івана («Ірода»)¹. Головним їх завданням було переписування розмов радянського керівництва. Наприклад, весною 1945 р. згадану інформацію передала референту СБ «Сурмачу» телефоністка Радехівської районної контори зв'язку Марія Антонюк². Протягом 1947 р. розмови співробітників міського та районного відділів МВС фіксувала начальниця телефонної лінії Самбірської контори зв'язку. Періодично вона передавав їх надрайонному референту СБ³. Розвідницею коменданта боївки СБ Дрогобицького надрайону ОУН Романа Різняка («Макомацького») працювала телефоністка міжміської станції зв'язку⁴.

Чимало агентів СБ займали посади в різноманітних господарських держустановах. Бухгалтером Олеського райфінвідділу у грудні 1945 р. працювала інформатор референта СБ «Чорного» – Ольга Березович («Галина»)⁵. Аналогічну посаду в Підгаєцькій районній зберкасі займала розвідниця СБ Марія Брик («Воля»)⁶. Дружина надрайонного референта СБ Вікторія Валігура («Довбушанка») працювала касиром облспоживспілки⁷. Весною 1945 р. розвідницею СБ була друкарка Радехівського управління спиртзаводів Ярослава Резник⁸. Агентами СБ були завідувачі районними відділеннями державних заготівель Йосип Сидорчук (м. Ходорів) та Микола Чана (м. Устилуг)⁹. Крім розвідувальних завдань згадана агентура надавала підпіллю матеріальну допомогу. Технік Цунівського

¹ ГДА СБУ. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 3. Т. 2. Арк. 226 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 203. Арк. 174.

² Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 184. Арк. 217-218 ; Спр. 192. Арк. 383.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Війна у кам'яних джунглях. Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945–2005). Київ : Генеза, 2006. С. 90.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 132. Арк. 120.

⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 163. Арк. 318зв ; ДАЛО. Ф. 5001. Оп. 10. Спр. 56. Арк. 105.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 118 ; Спр. 39. Арк. 137.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 176. Арк. 17.

⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 408.

⁹ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 186.

спиртзаводу (Городоцький р-н Львівської обл.) Дмитро Смага протягом 1948 р. неодноразово постачав боївку СБ «Богдана» спиртом. При цьому зустрічався з есбістами безпосередньо у своєму робочому кабінеті¹. Допомогу СБ надавав технічний працівник Тучинського заводу шкір Микола Ташинський². Набірниця текстів Вишнівецької районної редакції Надія Пушкарьова передавала референту СБ Захару Мельничуку («Чапаю») виготовлені у друкарні державні бланки. Подібні завдання у друкарні Золочівської районної газети «Серп і молот» виконували двоє агентів референта СБ «Морозенка»³.

Інколи згадана агентура допомагала підпіллю здійснювати диверсійно-терористичні операції. Бухгалтер Бродівської МТС Ярослав Боярський («Вільха») надав 27 червня 1946 р. референту СБ Золочівської округи Роману Качану («Грозі») детальний план охорони свого підприємства, вказав місця її знаходження, графіки роботи та озброєння. Це дало змогу есбістам здійснити через три дні напад на згадану МТС⁴. Подібним чином допомогу підрайонній боївці СБ Петра Легацького («Чумака») надав співробітник Ківерцівської друкарні⁵. Водій депутата Верховної Ради УРСР, головного інженера треста «Укрнафтозаводи» Середи допомагав референту СБ Роману Різняку («Макомацькому») у підготовці теракту на свого шефа⁶.

Слід зазначити, що частина радянських чиновників, особливо у великих містах, співпрацювали з підпіллям СБ ОУН за грошову винагороду. Численні свідчення про це збереглися в документах підпілля. Суспільно-політичний звіт з Бережанщини (Тернопільщина) за квітень 1947 р. відзначав: «Хабарництво, підкупництво має місце у всіх більшовицьких установах та на всіх ділянках життя. Це як вище наведено проводять найбільш привелєйовані радянські люди – партійні. Придержуються більшовики народної приказки –

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 235. Арк. 236.

² ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 1308. Арк. 3.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 151. Арк. 63 ; Спр. 152. Арк. 140.

⁴ Там само. Спр. 99. Арк. 271 ; Спр. 155. Арк. 71 ; Спр. 162. Арк. 271.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4613. Арк. 25.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 143. Арк. 106.

не помажеш, не поїдеш»¹. Через корумпованих радянських чиновників есбісти здобували необхідні товари, документи, бланки, печатки, штампи тощо. Інколи підкупом навіть вдавалося звільняти ув'язнених оунівців². Російськомовна львів'янка Зінаїда Лізунова, маючи зв'язок з начальником паспортного столу, постачала протягом 1948–1949 рр. місцевих оунівців фіктивними документами. У приватній розмові вона заявляла: «Найкраще мати справу з бандерівцями. Вони завжди добре платять та вміють язык тримати за зубами»³.

Агентура СБ у радянських установах та організаціях діяла до середини 1950-х рр. Після цього чимало з них продовжували спротив окупаційній владі за нових умов.

Висновки

Восени 1939 р. розвідка ОУН почала розбудову агентурної мережі серед комсомольців, радянських службовців та працівників держустанов. Розвиток зазначеної практики продовжувався надалі.

Значних успіхів розвідка СБ ОУН досягла у набутті агентурних позицій серед співробітників німецької окупаційної адміністрації, особливо на рівні сільських, районних та міських управ. Вони не лише надавали СБ цінну інформацію, а й викрадали таємні документи, забезпечували необхідними бланками з печатками, передавали підпіллю необхідні товари, зброю, боєприпаси та амуніцію. Успіху цієї роботи сприяв мовний бар'єр між німецькими окупантами та місцевим населенням. Зазначений напрям розвідувальної роботи СБ поширився на усі українські терени.

У післявоєнний період основу агентурної мережі СБ у радянській окупаційній адміністрації становили голови та секретарі

¹ Антонюк Я. Антикорупційна діяльність Служби безпеки ОУН. *Головне управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України на варті національних інтересів. Серія: Світові традиції державного управління. Збірник статей і матеріалів* / упоряд. І. Дралюк та ін. Київ : Прометей, 2019. С. 102.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1785. Арк. 286 ; Спр. 2011. Арк. 102 ; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67426. Т. 2. Арк. 77, 82 ; Т. 5. Арк. 193-194 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 101 ; Спр. 274. Арк. 129.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 249. Арк. 76.

сільрад. Станом на весну 1945 р. зв'язок з підпіллям ОУН мали близько 30 % осіб зі згаданого середовища. Водночас мережа інформаторів СБ охоплювала усі радянські установи та організації в сільській місцевості. Як правило, вербування відбувалося на добровільних засадах. Хоча нерідко при цьому траплялися випадки тиску чи навіть погроз. З початком у 1947 р. суцільної колективізації СБ активізувала вербування агентури в цьому середовищі.

Порівняно слабші позиції есбісти мали серед працівників радянських установ та організацій у містах. Більшість згаданої агентури становили жінки. Чимало з них працювали дрібними службовцями відділень зв'язку, друкарками в райкомах та райвиконкомах, районних відділеннях фінансів, а також державних заготівель. Вони передавали зміст розмов між радянським керівництвом, різноманітних нарад, копіювали або викрадали таємні документи тощо. Агенти-чоловіки переважали в різноманітних господарських установах. Вони постачали підпіллю різноманітні товари, надавали необхідні бланки. Певна частина радянських чиновників та наближених до них осіб співпрацювали з СБ за грошову винагороду.

2.4. Агентура в середовищі легальних та нелегальних організацій, а також політичних партій

Здобуття інформації про конкурентні та ворожі суспільно-політичні впливи віддавна було невід'ємною складовою роботи спецслужб. Для СБ ОУН(б) вона розпочалася на початку 1940 р. з розвідувальної роботи у середовищі колишніх однопартійців, які підтримали Андрія Мельника. Прибічник останніх Зиновій Книш згадував про той період у Кракові: «Якась манія розвідки огорнула бандерівську опозицію, слідили всіх і все, комуністів, поляків, жидів, українців, слідили самих себе. Коли майже рік пізніше захопили ми організаційну домівку при вулиці Зеленій ч. 26, знайшли цілі стоси розвідчих звітів, часто писаних напівграмотною рукою, а серед них і звіти про мене, слідували за мною – як і за іншими – від ранку до вечора, куди ходив на обід, о котрій годині куди ввійшов і о котрій годині вийшов і т.д. Більшість того зовсім непотрібне барахло, от робилося на те, щоб дати зайняття людям

і щоб виловити з тієї маси таких, що справді мали розвідчий хист»¹. Зазначену «розвідувальну практику» на мельниківцях проходив восени 1940 р. співробітник референтури СБ в Берліні Григорій Герман («Братець»)².

Референт розвідки СБ Крайового проводу ОУН в Кракові Григорій Пришляк («Мікушка») ставив перед своїми 12-ма агентами завдання стежити за: 1) кореспонденцією, яка надходила до українського табору; 2) різними українськими угрупованнями та окремими особами, які висловлюються проти ОУН; 3) оунівцями, які підтримали Андрія Мельника, та тих, що ще не визначилися; 4) членами УНАКОР, Фронту національної єдності (далі – ФНЄ) та гетьманцями; 5) контактами між полковником Альфредом Бізанцем та мельниківцями³. Зі згаданої Краківської агентури СБ Іван Яцишин працював у середовищі гетьманців, Михайло Середа («Жак») – влаштувався технічним співробітником до осередку ПУН у Кракові⁴. Останньому вдалося зробити копії таємних документів, викрасти стеклограф, листівки та 1 мільйон злотих⁵.

Паралельно подібну роботу оунівці проводили на території західних областей УРСР. Влітку 1940 р. у м. Бучач Тернопільської обл. повітова розвідка ОУН збирала інформацію про місцевий підпільний польський осередок. Агенту Степану Крижанівському («Хмелю») вдалося «потоваришувати» з його учасниками. Від них він дізнався прізвище керівника осередку, план дій та місця зберігання зброї⁶. Крім польського підпілля розвідка Волинської

¹ Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Т. 1. Торонто : Срібна Сурма, б.р. С. 180.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67416. Арк. 49.

³ Ішук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 54.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 5. Арк. 228 ; Ф. 71. Оп. 11. Спр. 58. Т. 6. Арк. 53.

⁵ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 26423. Т. 4. Арк. 5-6 ; Книш З. Б'є дванадцять. Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. Торонто : Срібна сурма, 1970. С. 75.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 16628. Т. 1. Арк. 82.

крайової «екзекутиви» ОУН цікавилася гетьманцями та прибічниками УНР. Оунівці намагалися в'яснити їх реальні сили, а також план дій на час війни¹. За місцевим осередком гетьманців стежила розвідка ОУН у Чернівцях².

Протягом літа – осені 1941 р. головні зусилля розвідки СБ в Західній Україні зосередилися на мельниківцях. Завдяки агенту, який працював стеклографістом у Львівському Крайовому проводі ОУН (м), есбістам вдалося отримати ескізи їхніх листівок проти бандерівців³. Особливо СБ цікавила співпраця мельниківців з німцями. Агенту СБ Едмунду Мартинцю («Савці») вдалося дізнатися, що референт Безпеки Львівської Крайової екзекутиви ОУН (м) Юрій Соколовський («Утьо») передав 15 вересня 1941 р. гестапо списки на 60 бандерівців. Невдовзі багатьох з них заарештували⁴. Розвідники референта СБ Теребовлянського р-ну ОУН Йосипа Шмільського стежили за мельниківцем Ратинським, якого підозрювали у зв'язках з Гестапо⁵. З тієї ж причини есбісти встановили у Львові «зовнішній нагляд» за мельниківцем Осипом Бойдуником⁶. Восени 1943 р. оунівець Леонтій Чижин («Ох») отримав від керівництва завдання створити в Чортківській гімназії «звено Служби безпеки». Його завданням було виявлення місцевих мельниківців, а також їхніх зв'язків з гестапівцями⁷. Подібні завдання на території Старосамбірського р-ну ОУН (Дрогобиччина) виконував розвідник СБ Ярослав Шпиталь⁸.

На початку 1942 р. розвідувальна діяльність СБ у середовищі мельниківців поширилася на усю територію України. Її агент Іван Лисенко («Тарасенко») вступив за наказом референта СБ Південного Крайового проводу ОУН до осередку ОУН (м) в Києві. Згодом він

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 1. Арк. 222.

² Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 7733. Арк. 86-87.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 25-26.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76079. Арк. 93 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 368.

⁵ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76081. Арк. 162.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 4. Арк. 195.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 131-132.

⁸ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 88. Арк. 1-2.

був призначений мельниківцями на керівну посаду в Дніпропетровську¹. У квітні того ж року СБ ОУН відправило з Києва до Дніпропетровська під виглядом мельниківця свого кур'єра Юрія Жигилевича. Для зв'язку йому надали адресу конспіративної квартири та паролі. Невдовзі зазначений кур'єр повернувся до Києва з мельниківською літературою². Референт СБ Одеського обласного проводу ОУН Богдан Яворський («Мирон») збирав інформацію про мельниківців через агентуру з місцевої української інтелігенції. Шляхом перемовин та агітації багатьох з них йому вдалося залучити на свою сторону³.

Крім того, есбісти південних, східних та центральних регіонів України збирали інформацію про російське націоналістичне підпілля. Референт СБ Кримського обласного проводу ОУН «Іван» розробляв восени 1943 р. у Сімферополі монархічну групу «петрівці» (назва походила від Петра I, який був їх символом). Есбістам вдалося дізнатися, що її очолював капітан німецької армії, колишній білогвардієць Гаврилів, який нещодавно прибув з м. Софії (Болгарія)⁴. Референт СБ (м. Одеса) Дмитро Карпов мав інформаторів у місцевих осередках Російського офіцерського союзу, Російського національного комітету, а також молодіжних російських організаціях⁵. Наприкінці грудня 1943 р. есбіст Леонід Ларжевський («Явір») під фіктивними документами росіянина Біляєва вступив до Уманського осередку «Національно-трудового союзу нового покоління» (далі – НТС). Реалізуючи розвідувальні завдання, він зібрав інформацію про політичну програму цієї організації, структуру, керівний склад, методи діяльності, ставлення до ОУН та антирадянської

¹ Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 221.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74851. Арк. 194.

³ Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 8493. Т. 1. Арк. 18 ; Спр. 25307. Т. 1. Арк. 28 ; Т. 2. Арк. 198 ; Т. 3. Арк. 50-51, 128.

⁴ Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 2. Арк. 135.

⁵ Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 25307. Т. 1. Арк. 15, 33.

боротьби¹. Під час обшуку 20 квітня 1944 р. органами НКВС осередку ОУН у м. Одеса серед багатьох інших документів було знайдено намальований герб НТС (тризуб на російському триколірі)².

На півдні Волині об'єктом зацікавлень розвідки СБ був Український Народний Козачий Рух (далі – УНАКОР), який тісно співпрацював з німцями³. Представників цієї організації вважали ворогами та відповідно щодо них діяли⁴. Восени 1942 р. на хуторі Пустомити Локачинського р-ну (Волинь) есбісти розстріляли отамана УВК-УНАКОР Івана Берчака-Волошина⁵. Крім того, розвідка СБ уважно стежила за їхніми діями. Політичний звіт з Володимирсько-Горохівської округи за серпень 1943 р. інформував: «З ворожих нам політичних груп і організацій в останні часи своєю активністю слід відмітити у першу чергу УНАКР (УНАКОР). Особливо проявляє свою діяльність в Горохові і суміжних районах /Озютичі/. У м. Горохові УНКР покликане німцями для створення нової адміністрації, до організації добровільних військових відділів і поширення агітації. Співпрацює не лише з німцями, а і з поляками, які доставляють УНКР-івцям прилапаних собою українських «язиків». Дає населенню до підпису вірно підданчі в стосунку до німців декларації. Радить українському населенню виконувати чесно всі німецькі накази, щоб запобігти знищення, яке в протилежному разі йому загрожує. Акція УНКР /особливо їх відозви/ деморалізує населення. В найближчий час будуть вжиті усі заходи до знищення в короні цього руху»⁶. Комендант підрайону СБ № 30 у с. Грибова Лановецького р-ну (Кременеччина) Петро Янчук-Костюк («Галолей») займався восени 1943 р. збором інформації про підрозділ «Фронту Української Революції» (ФУР) Тимофія Басюка

¹ Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 81-88.

² Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 25307. Т. 1. Арк. 207.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 67.

⁴ Криштальський А. ОУН і УПА на Горохівщині. Луцьк : Терен, 2014. С. 99-102.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2600. Арк. 121.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 20-21.

(«Яворенка»), якого підозрювали у зв'язках з радянськими партизанами. За результатами цієї роботи у лютому 1944 р. «фурівців» було оточено в Борсуківському лісі та знищено¹.

Власні агентурні позиції СБ також намагалася набути в середовищі польського підпілля. Наприкінці серпня 1942 р. за наказом Крайового референта СБ Григорія Пришляка («Мікушки») до складу Львівського осередку АК увійшов оунівець Юрій Сайко («Пік»)². На початку 1943 р. завдяки агентурі розвідка Чортківської округи ОУН дізналася про об'єднання близько 30-ти польських підпільних організацій в АК. Зібрала детальні довідки на усіх керівників її місцевих осередків. За керівником Чортківського «обвуда» (округи) АК Станіславом Ігнатовичем встановили негласне стеження. До більшості осередків АК розвідка ОУН залучила своїх агентів. Наприклад, чимало їх було серед робітників тютюнової фабрики в с. Ягольниця Нова на Чортківщині³.

Існують відомості про розроблення есбістами польських підпільних організацій на українських землях східніше Збруча. На початку травня 1943 р. співробітники окружної СБ розробляли в м. Кам'янець-Подільський місцеву польську підпільну організацію⁴. Референт СБ «Криця» надіслав влітку 1943 р. з Рівного до Києва розвідницю Тетяну Дроздовську. Її завданням було входження до місцевого польського підпільного осередку⁵.

Особливо цінною для СБ були робота агентів у польському підпіллі під час подій Волинської трагедії. Так, завдяки даним інформатора «Боруса» есбістами було викрито польську підпільну організацію в с. Дранча на Радивилівщині⁶. Восени 1943 р. розвідка СБ склала детальний план укріплень «пляцувки» АК у містечку Купичів (Ковельщина)⁷. Аналізуючи оборону в с. Гута Степанська на Сарненщині, командир загону самооборони АК капітан

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 177 ; Спр. 24. Арк. 46.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 21668. Арк. 45.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75592. Арк. 28-30.

⁴ Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 8468. Арк. 135.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2788. Арк. 153.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 33. Арк. 61.

⁷ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 80.

Владислав Коханський зазначав, що оунівці мали «добре організовану і справну інформаційну службу»¹.

Стеження за польським підпіллям продовжувалося також у післявоєнний період. Весною – влітку 1944 р. у Львові воно проводилося за напрямками: 1) ставлення до радянської влади; 2) зв'язок з еміграційним урядом у Лондоні; 3) ставлення до українців; 4) позиція стосовно виїзду до Польщі². Наприкінці липня 1944 р. міська розвідка СБ звітувала, що поляки радісно зустрічали Червону армію. Однак невдовзі їхні настрої кардинально змінилися. Дізнавшись, що Львів планують включити до складу УРСР, вони почали створювати підпільні антирадянські організації. Значна частина була налаштована залишити місто³.

Частина розвідників СБ вступала до мережі АК, видаючи себе за поляків. Наприклад, Йосип Орловський або студентки медичного факультету Анна Самотій («Ватру») та Оксана Горобець («Ірка»)⁴. Інший напрям збору інформації здійснювався розвідниками-українцями через знайомих поляків. Таким методом восени 1944 р. діяло 6 розвідників референта СБ Степана Олейника («Чабана»)⁵. Керівниці розвідувальної мережі СБ у Львові Петронії Зеленюк («Мироті») вдалося вийти на учасників АК у Львівському політехнічному інституті: Едварда Заваду, Рішарда Говорика, Тадеуша Лисика, Генрика Лисика, Рузю Павлячек, Ганку Врублевську, Анну Полюх та Альбіну Книш. Інформацію від них вона отримувала «втемну», шляхом невимушених розмов⁶. Через розвідницьку мережу Львівська Крайова референтура СБ дізналася про придушення 2 жовтня 1944 р. німцями Варшавського повстання та втрату через місяць місцевим керівництвом АК зв'язку із еміграційним урядом

¹ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття : Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4 : *Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945*. Ч. 1. Варшава ; Київ, 2004. С. 708.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76079. Арк. 52-53.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 38.

⁴ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9228. Арк. 70 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 211. Арк. 53.

⁵ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 28503. Арк. 283.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76079. Арк. 51-54.

у Лондоні¹. Загалом розвідувальна мережа СБ у Львові виявила протягом 1944 р. 80 учасників польських націоналістичних організацій та склала список з 80-ти українців, убитих поляками у перші дні звільнення міста².

Подібним чином розвідувальна робота СБ розгорталася в інших містах Галичини, Закерзоння та Волині. Наприклад, референт СБ м. Теремовля (Тернопільщина) Степан Ситник («Томко») організував стеження за місцевими ксьондзами, а також учасниками осередку «Польської підпільної організації». Від своїх інформаторів він дізнався про таємну нараду в костелі, на яку прибуло 50 бойовиків АК з Тернополя. Між собою поляки обговорювали проведення каральних акцій проти українців³.

У післявоєнний період СБ розробляла низку підпільних організацій, запідозрених у тому, що вони є провокаціями радянських спецслужб: «Гурток молодих революціонерів України» (м. Львів та с. Мшана Городоцького р-ну), «Організація боротьби за волю України» (Львівська обл.), «Комуністична організація молоді України» (Пустомитівський р-н), «Український революційний центр» (м. Калуш Станіславської обл.)⁴ Їхні учасники підозрювалися СБ у зв'язках з органами МВС-МДБ, особливо керівництво, яке могло використовувати національно свідому молодь «втемну»⁵. Інколи учасників згаданих нелегальних організацій есбісти заарештовували та допитували. У жовтні 1949 р. розвідники СБ повідомили про діяльність у м. Калуш Станіславської обл. молодіжної організації «Відкриті груди», яка входила до «Українського революційного центру». Невдовзі боївкою СБ Калуського надрайону ОУН було арештовано її 18-річного учасника Миколу Нижника. На допиті під тиском слідчих юнак вигадав, що нібито він виконував завдання органів МДБ та був розстріляний⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 38.

² Там само. Т. 2. Арк. 230.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 15378. Арк. 20 ; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 60, 194 ; Спр. 172. Арк. 20 ; Спр. 495. Арк. 26-28.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 269.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 7. Арк. 409.

⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2654. Арк. 177-210.

Референт СБ Винниківського р-ну Іван Цар («Ірод») свідчив, що вперше дізнався про існування «Організації боротьби за волю України» (далі – ОБЗВУ) у червні 1946 р. від свого інформатора в с. Давидів. Протягом двох місяців він виявляв та проводив допити учасників її мережі, що відобразив у звіті керівництву¹. Надалі цією справою займався шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»). Йому вдалося встановити, що серед студентства Галичини та Буковини діє «провокаційна» організація ОБЗВУ, яка видає листівки, «бофони», а також розробила інструкцію для власного підрозділу безпеки – «Служба загального порядку» («СЗП») на чолі з Андрієм Олійником («Лютим»). Передбачалося, що її відділи діятимуть при кожному обласному осередку. До завдань згаданого підрозділу входило: 1) стеження за навчальними закладами, установами, підприємствами, співробітниками МВС-МДБ, польським підпіллям; 2) забезпечення дотримання учасниками «ОБЗВУ» конспірації; 3) виявлення та ліквідація агентури супротивника (для цього мали 3 пістолети, набої до них та гранати). Структура кожного осередку «СЗП» передбачала: керівника, слідчого, коменданта боївки та двох стрільців².

Насправді більшість застережень СБ були безпідставними. Нерідко згадані підпільні організації активно займалися антирадянською діяльністю. Наприклад, група нелегалів з Рахівського р-ну Закарпатської обл. здійснила кілька нападів на місцеві колгоспи та намагалася налагодити зв'язок з підпіллям ОУН Станіславської обл. Проте місцеві есбісти вирішили, що це чергова провокація радянських спецслужб та обірвали будь-які спроби контактів³.

Висновки

Весною 1940 р. СБ розпочала розвідувальну роботу в середовищі мельниківців. Найбільш масштабною вона була у Кракові. Зокрема, бандерівців цікавила співпраця мельниківців з німцями.

¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 33469. Арк. 98-100.

² ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 31-34, 104 ; Спр. 842. Арк. 269 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 199. Арк. 137, 179 ; Спр. 203. Арк. 13.

³ Архів Управління СБУ в Закарпатській області. Ф. 6. Спр. 4718. Т. 8. Арк. 285.

Водночас есбісти збирали інформацію про членів УНАКОР, ФНЄ та гетьманців. На території західних областей УРСР розвідка ОУН цікавилася переважно польським підпіллям, у меншу міру – гетьманцями та уенерівцями.

Упродовж літа – осені 1941 р. головні зусилля агентури СБ у громадсько-політичних організаціях Західної України зосередилися на мельниківцях. Особливо щодо антибандерівської діяльності та співпраці з гестапо. На початку 1943 р. згадана розвідувальна діяльність СБ поширилася на Центральну, Південну та Східну Україну. Упродовж осені 1942 р. – літа 1943 р. об'єктом зацікавлень есбістів південної Волині були осередки УНАКОР.

Паралельно важливе значення продовжував відігравати збір інформації про польське підпілля, здебільшого мережу АК. Агентура СБ вступала до її складу під виглядом поляків або збирала розвідувальні дані шляхом знайомств з представниками зазначеного середовища. Під час Волинської трагедії траплялися випадки вербування есбістами розвідників серед старшинського складу збройних підрозділів АК. Влітку – восени 1944 р. розвідувальна діяльність у середовищі поляків зосередилася на теренах Галичини.

Наприкінці 1940-х рр. у західних областях УРСР есбісти розробляли низку підпільних молодіжних організацій, зокрема, «Гурток молодих революціонерів України», «Організація боротьби за волю України», «Комуністична організація молоді України», «Український революційний центр». Їх підозрювали у провокативній роботі за вказівкою органів МВС-МДБ. Більшість зазначених підозр виявилися безпідставними.

2.5. Збір та аналіз відкритих джерел інформації

Розвідка на основі відкритих джерел (англ. *Open Source Intelligence, OSINT*) передбачає здобування, реєстрацію та аналіз нетаємної інформації. З розвитком всесвітньої електронної мережі та апаратних можливостей обчислювальної техніки її роль в усіх спецслужбах світу посилюється.

Від початку створення СБ ОУН (б) займалася аналізом газет, журналів та книг супротивника. Так, Юрій Соколовський («Утьо»)

таємно перевіз через кордон зі Львова до м. Сянок (Генерал-Губернія) радянські військові документи, статuti, посібники та періодику¹.

За часів німецької окупації збір розвідувальної інформації з відкритих джерел набув ще більшого розвитку. Співробітники СБ не лише аналізували легальну та нелегальну пресу (німецькою, російською, польською, румунською та іншими мовами), а також й усі доступні радіопередачі. Наприклад, референт СБ Одеського обласного проводу ОУН Богдан Яворський («Директор») вивчав та узагальнював влітку 1943 р. дані з місцевої російськомовної та румунської преси. Керівник розвідки Бучацького повіту ОУН Володимир Стельмащук («Юрко») періодично отримував від агентів «*Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej*» («Бюлетень землі Червінської» виданий у Львові) та «*Biuletyn Informacyjny*» («Бюлетень інформаційний» виданий у Варшаві). Керівниця розвідувальної мережі СБ у Львові Петронія Зеленюк («Мирослава») доповнювала на початку 1944 р. інформаційні звіти даними з польських газет, а розвідниця СБ Львівського міського проводу ОУН Анна Івасюк («Ромашка») переписувала на початку 1944 р. радіоповідомлення².

У післявоєнний період увага СБ знову зосередилася на радянській пресі, особливо районних та обласних газетах. Цією роботою у травні 1945 р. займався референт СБ Закарпатського Крайового проводу ОУН Георгій Бандусяк («Лис»)³. При огляді 1 квітня 1946 р. опергрупою Великомоствіського райвідділу МДБ криївки окружного референта СБ «Голуба» було виявлено часописи «Радянська Україна», «Правда України», а також останні числа обласної та районних газет⁴. Аналізуючи її, співробітники СБ дізнавалися про заплановані заходи влади, загибель або потрапляння до полону

¹ Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Т. 1. Торонто : Срібна Сурма, б.р. С. 136.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 13359. Арк. 231 ; Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 25307. Т. 3. Арк. 139 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75592. Арк. 28 ; Спр. 74327. Т. 1. Арк. 145 ; Спр. 76079. Арк. 51-54.

³ Архів Управління СБУ в Закарпатській області. Ф. 7. Спр. 5678. Т. 1. Арк. 123зв.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 162. Арк. 102.

підпільників, виявляли активних прибічників ворога серед місцевого населення. У донесенні УНКДБ Львівської обл. від 19 лютого 1945 р. зазначалося, що есбісти уточнюють окремі факти з радянських газет через інформаторів¹. Згадана інформація повторювалася на нараді УНКВС Львівської обл. від серпня того року². Реагуючи на ситуацію, починаючи з 1946 р. у радянській періодиці замовчувалася тематика підпілля ОУН та УПА.

Головним чином пресу есбістам постачали їхні інформатори. Наприклад, поштар Дем'ян Николайчук з с. Єльне Клесівського р-ну Рівненської обл., колгоспниця Павлина Маковська з с. Городок Заліщицького р-ну Тернопільської обл., мешканець с. Добротвір Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. Василь Давидович³. Інформатори з Буського р-ну Львівської обл. постачали місцевому референту СБ районну газету, а також обласну – «Вільна Україна»⁴. Референт СБ Рогатинської округи ОУН періодично отримував від інформаторів радянські газети «Правду», «Правду України», «Вільну Україну» та Тернопільську обласну газету «Вільне життя»⁵. Співробітниця Тернопільського обласного союзу друку в м. Чортків Євгенія Обуховська аналізувала матеріали, які надходили для публікації в місцевих газетах, та зібрану інформацію періодично передавала повітовому референту СБ Ярославу Номаку («Климу») ⁶.

Важливе значення в аналітиці радянської періодики відігравала «Українська інформаційна служба». Під час ліквідації 31 січня 1947 р. оперативною групою райвідділу МДБ криївки її Крайового осередку в с. Вибудів Козівського р-ну Тернопільської обл. було виявлено підшивки радянських газет⁷. У криївці друкарні Кам'янець-Подільської округи ОУН оперативна група МДБ виявила підшивки радянської преси за 1948–1949 рр., зокрема журнали

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 101.

² Там само. Спр. 63. Арк. 71.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 5440. Арк. 291, ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 244. Арк. 32 ; ДАТО. Ф. Р-3429. Оп. 1. Спр. 1603. Арк. 3.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 302. Арк. 45.

⁵ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 50213. Т. 1. Арк. 297.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 109 ; Спр. 211. Арк. 97-98.

⁷ Там само. Спр. 480. Арк. 216.

«Огонёк», «Крокодил», «Работница», «Перець», газети: «Правда», «Правда України», «Радянське село», «Радянське Поділля»¹.

Наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. радянська періодика стала для есбістів головним джерелом інформації про українські землі, які опинилися в складі інших республік. Так, референтура СБ Буковинської округи дізнавалася про заходи органів влади в Молдавській РСР переважно з радянських газет². Подібною була ситуація в СБ Ковельської округи щодо Білоруської РСР³. Крім того, есбісти читали польську та чехословацьку періодику⁴. На основі останньої референтура СБ Лемківського надрайону «Бескид» зробила аналітичну брошуру за травень – червень 1946 р.⁵ Співробітники СБ Перемишльського надрайону ОУН «Холодний Яр» для підготовки «Вісток з терену» у 1946 р. використовували статті з польських газет «Dziennik Polski» від 1 лютого, «Trybun robotniczy» від 10 червня та «Nowe Horyzonty» від 23 червня⁶. В криївці референта СБ Закерзонського краю ОУН Петра Федоріва («Дальнича») було виявлено не лише радянські та польські, а також й американські газети⁷.

На основі аналізу радянської періодики видавництво УПА «Вулькан» публікувало «Передруки з большевицьких газет». Один з її номерів за 1946 р. складали матеріали «Радянського слова» від 19 червня (стаття «Що відбувається в Китаю?»), «Правда України» від 27 липня («Нові хазяї українсько-німецьких націоналістів»), «Вільна Україна» від 31 липня («Чеська газета про діяльність кримінальних банд у західних зонах окупації Австрії»)⁸. Значну частину зазначеної інформації вдавалося здобувати шляхом

¹ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. Ф. 7. Спр. 29159. Т. 2. Арк. 337.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67579. Т. 4. Арк. 145.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 16 : Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр. / упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2011. С. 522.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 18. Арк. 9.

⁵ IPN BU. 1554/66. К. 21-35.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 78. Арк. 207.

⁷ IPN BU. 1554/12. К. 1-94.

⁸ Ibid. 1063/85/1. К. 54-55.

прослуховування та аналізу радіопередач. У блокноті ліквідованого 30 квітня 1951 р. референта СБ Стрийського надрайону ОУН Осипа Мицика («Донського») співробітники МДБ виявили перелік радіоприймачів, які знаходилися в криївках¹.

Не менш поширеним напрямом збору інформації з відкритих джерел було опитування цивільного населення. Перші «квестіонари» (питальники) з'явилися ще у розвідці УВО. Згодом цю практику продовжили оунівці². У післявоєнний період «квестіонари» використовувалися для отримання розвідувальних даних зі східних областей України та інших республік СРСР³. На основі інформації, отриманої цим шляхом, співробітники СБ Львівського крайового проводу ОУН склали 10 жовтня 1946 р. «Опис міста Ярослав» (м. Ярославль, РРФСР)⁴. 30 квітня 1950 р. органи МДБ вилучили у вчителя з Київщини Миколи Милоша «квестіонар» на 55 питань. У них СБ цікавило: настрої місцевого населення, невдоволення колгоспами, ставлення до радянської влади, українського визвольного руху, стан русифікації, нестерпні умови роботи на підприємствах, зловживання радянських чиновників та військових⁵.

Висновки

Збором, впорядкуванням та аналізом преси супротивника СБ займалася відразу після створення. Її співробітники переправляли нелегально через кордон з західних областей УРСР до Генерал-Губернаторства військові документи, статuti, посібники та періодику супротивника. Весною 1943 р. збір співробітниками СБ інформації з відкритих джерел набув ще більшого розвитку. Здійснювався аналіз преси та радіопередач німецькою, російською, польською,

¹ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 404. Арк. 227.

² Wysocki R., Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. *Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej*, 2003. S. 266.

³ IPN BU. 1554/116. К. 2-5 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68236. Т. 2. Арк. 327 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68811. Т. 1. Арк. 128 ; Спр. 75386. Т. 2. Арк. 281.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74268. Т. 2. Арк. 125-126.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 270. Арк. 80-90 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 1-2.

румунською та іншими мовами. У післявоєнний період головна увага есбістів зосередилася на районних та обласних радянських газетах. З них вони дізнавалися про загибель або потрапляння до полону підпільників, заплановані заходи радянської влади, виявляли активних прибічників ворога серед місцевого населення, події на українських землях Молдавської РСР та Білоруської РСР. Поста-чанням періодики займалися інформатори СБ.

Одним із різновидів збору розвідувальної інформації було опитування цивільного населення через «квестіонари». Як правило, таким чином надходили дані про військові підрозділи супротивника, зловживання окупаційних чиновників, стратегічні об'єкти, настрої населення, підозрілих осіб. Застосування СБ «квестіонарів» продовжувалося до початку 1950-х рр.

2.6. Забезпечення зв'язку

Анатоль Камінський писав: «Зв'язок – це не сама техніка і оперативність, але передусім концепція і схема, постійно вдосконалювана і змінювана відповідно до вимог кожночасної політичної обстановки, насамперед знову ж – безпеки»¹. Зазначений напрям завжди відігравав важливу роль у діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій.

Після захоплення у вересні 1939 р. радянською владою Західної України продовжувалася зберігатися започаткована ще розвідкою УВО мережа «поштових скриньок» та ліній підпільного зв'язку². Кожен підпільний терен мав свій псевдонім або числовий код, який періодично змінювався³. Наприклад, Волинська Крайова «екзекутива» використовувала весною 1940 р. шифр «Щастя», а влітку того ж року – «Готюр». Паралельно діяв окремий шифр для вузького кола

¹ Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закуліси. Манчестер ; Мюнхен ; Нью-Йорк : Видання Політичної Ради ОУН-з, 1982. С. 55.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 1. Арк. 223 ; Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. С. 135-136.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 25827. Арк. 134 ; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 49.

керівництва «Гжимо»¹. Інколи для зустрічі передбачалися умовлені знаки: елементи одягу, певні рухи, речі тощо².

Кур'єрів, які виїжджали за межі УРСР, називали «прикордонниками»³. Безпосередньо на зв'язку із Головним проводом ОУН були «летючі розвідники», які доставляли інформацію за особливо важливими напрямками⁴. Нерідко у цей період посади зв'язкових та розвідників ОУН суміщалися⁵. Референт зазначеного напрямку Коломийської округи Степан Гошовський працював влітку 1940 р. водієм Станіславської міжобласної контори «Укрполіграфтрест». Використовуючи службове становище, він особисто здійснював зв'язок між Снятинською, Коломийською, Городенківською та Косівською повітовими референтурами ОУН⁶.

Розвідувальні звіти зі Львова та інших великих міст Галичини передавалися референту розвідки КЕ ОУН на ЗУЗ Миколі Матвійчуку («Луку») через «поштові скриньки». З інших областей вони надходили через кур'єрів «лініями зв'язку»⁷. Нерідко цифри, прізвища та назви населених пунктів у них шифрувалися⁸. Найважливіші дані узагальнювалися та надсилалися до Кракова⁹. Для безпечного переходу кордону розвідка ОУН збирала інформацію про радянські прикордонні дільниці та складала маршрути руху¹⁰. На

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 1. Арк. 223, 225.

² Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 18.

³ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10660. Т. 1. Арк. 48.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75170. Т. 1. Арк. 208.

⁵ Там само.

⁶ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10660. Т. 1. Арк. 48.

⁷ Веденєєв Д., Стадник О. Підрозділи спеціального призначення Організації Українських Націоналістів та Української повстанської армії: документальна спадщина : зб. документів. Київ : НА СБ України, 2004. С. 68.

⁸ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 7346. Т. 2. Арк. 26 ; Спр. 10586. Т. 1. Арк. 67 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 25827. Арк. 131.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75170. Т. 1. Арк. 208.

¹⁰ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10660. Т. 4. Арк. 305 ; Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. Лондон : Українська видавнича спілка, 1975. С. 121.

початку 1941 р. підшуковували місця для непомітного приземлення літаків або висадження парашутистів¹.

З розгортанням німецько-радянської війни мережа підпільного зв'язку ОУН поширювала свою мережу на схід. Нерідко на цих теренах «пункти зв'язку» знаходилися в приміщеннях краєзнавчих музеїв або українських книгарень². Для конспірації використовували таємні паролі. Наприклад, члени Миколаївського обл. проводу ОУН питання: «Чи тут живе рибак?» та відповідь «Жив у 1942 році»³. На випадок провалу «пункту зв'язку» передбачалося, що «підручні» (добре законспіровані оунівці) негайно повідомлять керівництво⁴. Нерідко налагодженням зв'язку на цих теренах займалася СБ, наприклад, референт безпеки Кримського обласного проводу ОУН Григорій Вольчак («Іван»), референт розвідки Уманського районного проводу ОУН Анатолій Єременко («Тимош») та комендант боївки Вознесенської округи ОУН Олександр Яковлев («Остап»)⁵. Водночас СБ постійно проводила перевірку кур'єрів⁶. У цей період есбісти виявили, що зв'язковий між осередками ОУН у Львові та Києві Іван Шпак був агентом гестапо⁷.

Улітку 1943 р. набирає поширення маркування зліва вгорі документів СБ індексом «Р-31». Це стосувалося не лише звітів та протоколів, а також наказів, інструкцій, навчальної літератури⁸.

¹ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 7346. Т. 1. Арк. 40 ; Т. 2. Арк. 26.

² Архів Управління СБУ в Полтавській області. Ф. 5. Спр. 18342. Арк. 103в ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1981. Арк. 160.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 1. Арк. 162.

⁴ Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 4154. Арк. 42.

⁵ Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 198-199 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1510. Т. 1. Арк. 31 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75808. Арк. 187.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1 Спр. 67418. Т. 2. Арк. 15 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Гурів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 317.

⁷ Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. Лондон : Українська видавнича спілка, 1975. С. 60.

⁸ ІРН ВУ. 1554/120. К. 15 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 56. Арк. 80-81 ; Т. 57. Арк. 4-13.

Впроваджуються грифи таємності – «Довірно» та «Строго довірно». Переважно їх ставили справа вгорі документа. При цьому інколи додавали «Тільки для внутрішнього користування», «По прочитанні негайно знищити», «Кольпортувати (поширювати) можна тільки органам СБ», «До ужитку тільки керівним органам СБ! Не поширювати масово!», «Тільки для вжитку органів СБ», «Не переписувати!», «Тільки для службового вжитку!», «Тільки до надрайонних проводів», «Вниз подавати усно»¹. Передбачених інструкціями термінів таємності документів СБ не існувало. Ймовірно, була відмінність між грифами наказів та начальною літературою. Відмінності у назвах залежали від особливостей діловодства регіонів та періоду їх написання.

Улітку 1943 р. СБ використовувала загальну мережу зв'язку ОУН та УПА. Вона поділялася на три головні напрями: 1) особисті зустрічі із заздальгідь умовленим часом та місцем; 2) «мертві пункти» (тайники); 3) «естафетний» (кур'єрський)². Останній був головним та представляв собою мережу «пунктів зв'язку». Через кур'єрів між ними відбувався рух кореспонденції, товарів та переміщення підпільників. Його контролем займалися «пунктові», які також визначали, кому надавати транспорт (коні та вози). Найважливіші ділянки зв'язку контролювали представники СБ³. Значного поширення набуло записування підпільної кореспонденції дрібними літерами на тонкому цигарковому папері, який щільно скручували та опечатувалися смолою. Інколи ще додатково на ній ставили печатку (як правило, тризуб). Кожен такий «конверт» позначався кодованим адресом та нерідко супровідними написами «До власних рук», «Скоро!!! – Важне!!!» тощо⁴. На

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67977. Т. 11. Арк. 153 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 21. Арк. 1, 227 ; Т. 47. Арк. 14 ; Т. 49. Арк. 25, 169, 193 ; Т. 51. Арк. 244 ; Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 166 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 144 ; Проданик Д. Шлях боротьби Василя Сенчака – «Ворона». Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2011. Кн. 15 (Події і люди). С. 20.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67579. Т. 4. Арк. 135.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 36.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 32238. Т. 1. Арк. 94 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68236. Т. 2. Ару. 225 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 56 ; Спр. 62. Арк. 8.

Волині ці листи переважно називали «грипсами», а в Галичині – «штафетами»¹.

У листопаді – грудні 1943 р. СБ запровадила автономну вертикаль зв'язку та водночас продовжувала використання попередніх². Посилилася конспірація кур'єрів. Відкрите перевезення підпільної пошти велосипедами чи човнами суворо заборонялося³. Створювалися окремі «пункти зв'язку» СБ. Їх керівники мали у підпорядкуванні кількох кур'єрів. Наприклад, Михайло Вознюк («Грізний») у с. Малі Дедеркали (Тернопільщина) мав 3-х підлеглих⁴. Кожні десять днів він надсилав звіт про роботу підрайонному коменданту СБ «Чорному»⁵. Зазначені «пункти зв'язку» діяли також у містах. Найбільш розгалуженою була мережа у Львові⁶.

Зв'язок між референтами СБ, командирами УПА та провідниками ОУН здійснювався через спеціальних кур'єрів⁷. Їхня робота була небезпечною, вимагала суворого дотримання конспірації та винахідливості. Антон Костюк з с. Гнідава (тепер м. Луцьк) згадував: «Нерідко «грипс» ніс у роті, щоб можна було проковтнути у випадку чого. Робота була небезпечна. Не знаєш хто в тебе кулю пустить, свої чи чужі. Скрізь були засідки. Носити зброю нам забороняли. Траплялося брав з собою пів літри горілки, поливав обличчя

¹ Володимирский Фотий Николаевич (04.07.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/volodimirskiy-fotiy-nikolaevich/>.

² Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 3626. Арк. 403 ; Спр. 11745. Арк. 80зв ; ГДА СБУ. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 48.

³ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд.: О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 186.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 32238. Т. 2. Арк. 4.

⁵ Там само. Т. 1. Арк. 94.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 98. Арк. 11 ; Спр. 211. Арк. 324.

⁷ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 8483. Арк. 10 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 82. Арк. 19 ; Спр. 198. Арк. 249 ; Оп. 9. Спр. 105. Арк. 65 ; Спр. 212. Арк. 39 ; Спр. 231. Арк. 249 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 151 ; ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 175. Арк. 19 ; ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 4382. Арк. 7.

та вдавав п'яного»¹. Нерідко зв'язкові робили в одязі потаємні кишені².

На час руху фронту було заборонено рухатися лініями зв'язку підводами³. СБ посилило перевірку кур'єрів та підпільників, які шукали контактів з керівництвом. У січні 1944 р. посаду «контролера» одного з ключових «пунктів Проводу ОУН» отримав колишній комендант СБ Кременецької округи Євдоким Скоропляс («Домозар»). Його головним завданням був контроль за прибулими з центральних областей України⁴.

Непростим завданням для СБ протягом весни – літа 1944 р. стало відновлення зруйнованих ліній зв'язку. У червні того ж року цим займався референт СБ Яворівського р-ну ОУН Михайло Верхоляк («Роман»)⁵. Влітку 1944 р. на території Сокальської округи ОУН есбісти брали участь у відновленні «кур'єрського коридору» між Галичиною та Волинню⁶. Кожен район у ньому мав шифровану назву Лопатинський – «Альта-44», Радехівський – «Тиса-11», Сокальський – «Горинь-22», Горохівський – «Ялта-23»⁷. Крім того, цифрові адреси мали кущі та окремі села⁸. Продовжувала також діяти лінія зв'язку «Київ – Волинь – Карпати». Вона починалася в Рогатинському р-ні Станіславщини, проходила Золочівським та Поморянським р-нам Львівщини та Козівським Тернопільщини⁹.

Крім того, боївки СБ (інколи також ВОПи) несли охорону головних ліній зв'язку, супроводжували окремих кур'єрів, допомагали при

¹ Костюк Антон Степанович (07.07.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/kostyuk-anton-stepanovich/>.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 5006. Арк. 3 ; Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 4154. Арк. 131.

³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 460.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 14967. Арк. 39.

⁵ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 30780. Арк. 15.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 105. Арк. 4.

⁷ Там само. Спр. 161. Арк. 7-8.

⁸ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 143.

⁹ Там само. Спр. 572. Арк. 5.

нелегальному переході кордону¹. Крім того, у післявоєнний період есбісти посилили перевірку підпільників, які рухалися лініями зв'язку². Про це зазначалося в наказі референта СБ Крайового проводу ОУН на ЗУЗ Григорія Пришляка («Вайса») від серпня 1944 р.³ В інструкції від 15 листопада 1944 р. для підпілля ОУН Кременеччини зазначалося: «Звернути увагу на зв'язки на які часто вдираються різного роду агенти, провокатори, сексоти і т. п. під видом дезертирів, полонених чи втікачів з різних робіт. На зв'язок не вільно нікого приймати, якщо він не прийшов зв'язком. Помимо того, що він комусь знаний як свій чоловік. Кожного підозрілого належить віддати до органу безпеки для перевірки. Ввести в життя контрольні містки на лініях зв'язку»⁴.

Восени 1944 р. під перевірку СБ потрапила зв'язкова від підпілля ОУН Дніпродзержинського р-ну, яка прибула на Рівненщину⁵. Наприкінці листопада того ж року в с. Дермань Мізоцького р-ну Рівненської обл. подібна історія трапилася з кур'єркою від Василя Кука («Ле») – «Соломією». На «пункті зв'язку» її допитував Крайовий референт СБ Микола Козак («Смок»). При цьому у зв'язкової було вилучено приватний лист до члена УГВР Ростислава Волошина («Горбенка»). Прочитавши його, есбіст іронічно посміхаючись, поставив олівцем резолюцію «Читав Смок». Після цього порадив листа знищити, додавши, що згаданий керівник підпілля

¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 13359. Арк. 143 ; Спр. 26993. Арк. 48 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7442. Арк. 193 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 28 : Станиславівська округа ОУН: документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951. Книга 1 (1945–1946). / упоряд. Д. Проданик, В. Гуменюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2018. С. 30.

² Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 11510. Арк. 25 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 36957. Т. 2. Арк. 77 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 94 ; Т. 49. Арк. 57 ; Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7443. Арк. 276 ; Спр. С-9159. Т. 1. Арк. 181.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 96. Арк. 28.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 146.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 27 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946–1952. Книга 3 / упоряд. М. Романюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2017. С. 280.

ОУН загинув. Однак про обставини смерті розповідати відмовився, багатозначно заявивши «поживете дізнаєтесь»¹.

Розвиток мережі СБ зв'язку мав значні регіональні особливості. У Галичині продовжували діяти «розвідчо-зв'язкові пункти» СБ². На Станіславщині їх називали «зачиєвими». Вони розміщувалися у будинках місцевих мешканців, пов'язаних з підпіллям. Використовували зазначені «пункти» за спеціальним паролем лише тоді, коли інші шляхи зв'язку були перервані³. У Карпатському Краї ОУН існувало 5 лінії зв'язку. Умовно їх називали за напрямками: західна, південна, східна, північна, а також окрема для керівництва. Естафетні лінії пролягали здебільшого горами, оминаючи великі села⁴. Більшість обслуговували кущові та районні боївки СБ⁵. Натомість есбісти Закерзоння власної горизонтальної лінії зв'язку не мали⁶. Таємну документацію (особливо щодо внутрішньої агентури) вони надсилали власними кур'єрами⁷. Для поточного листування використовували загальний естафетний зв'язок. Наприклад, 1 січня 1945 р. повітовий провід СБ розіслав районним есбістам листівку-привітання «Христос Рождається»⁸.

Важким випробуванням для підпільного зв'язку стала масштабна протиповстанська операція органів НКВС-НКДБ «Велика блокада». Багато естафетних ліній було зруйновано. Керівник охорони Львівського обласного проводу ОУН «Левко» зазначав: «Нині в підпіллі поганий зв'язок. У деяких районах він взагалі знищений, оскільки протягом 45-46 рр. багато оунівців загинули, а на їх місце не було кого призначити... Я сам уникаю зустрічі з підопічними, не знаю що їм відповідати. Надія лише на літо, коли вдасться відновити зв'язок»⁹. Референт СБ Тлумацького надрайону Юрій Янишин

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 1. Арк. 131-136.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 1. Арк. 162 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 141. Арк. 2 ; Спр. 165. Арк. 45 ; Спр. 213. Арк. 143.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67579. Т. 4. Арк. 141.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 9. Арк. 54-56.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 161.

⁶ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 19-20.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 101.

⁸ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 284.

⁹ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 185. Арк. 109-110.

(«Ромб») звітував: «Час я провів без толку. Вивчив лише написання часток «не» та «ні», навчився курити як чоботар. В такій обстановці зробити більше неможливо, я дивуюсь як досі не зійшов з глузду»¹.

Після «Великої блокади» набула поширення мережа «мертвих пунктів», які розміщувалися у відлюдних місцях – кладовищах, пустирях, залишених хуторах, лісових галявинах тощо². Кур'єрів дозволялося підбирати лише з оунівців, які перебували на нелегальному становищі³. У випадку особистих зустрічей обов'язково визначався час та паролі⁴. Спеціально для цього складалися шифровані графіки. Один із них оперативна група МДБ виявила у загиблого заступника референта СБ Жовківського надрайону ОУН Василя Мороза («Довбуша») ⁵. Подібні записи у блокноті мав референт СБ ПЗК Панас Ковальчук («Залісний»), де вказувалися зашифровані місця, особи, сигнали та паролі, наприклад, «Броди-Бердичів. Жовтень 27-28 м.к. Могил-Шледство, години 1-3, 4х2 вдарити по дереві, 1 цмок – 2 хлопки в долоні. Риба-Рим»⁶.

Кожен з референтів СБ мав свою шифровану адресу, яка була частиною загальної поштової мережі ОУН⁷. Зокрема, Калуський районний референт-комендант СБ – «В/2», районний провідник – «В/1», політреферент – «В/3», господарський референт – «В/4». У підрайоні «Берег»: провідник – «Мх1», політреферент – «Мх2», комендант СБ «Мх3», господарський референт «Мх4»⁸. Референт СБ Жовківського надрайону Степан Рудник («Думний») мав для зв'язку з керівництвом поштовий шифр «316/1», а підлеглими – «158/1». Для листування із Рава-Руським окружним провідником він мав адресу «РМ/1», Радехівським надрайонним провідником – «ГД-5» та Жовківським надрайонним провідником – «64/а»⁹.

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 206. Арк. 294, 300-301.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 36-37.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 185. Арк. 137.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 36-37.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 235. Арк. 70.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 36-37.

⁷ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 9. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 124 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 19-20.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 223.

⁹ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 67439. Т. 1. Арк. 152.

На вищому рівні система шифрування адрес була ще ширшою та складнішою. Референт СБ Буковинської округи мав для зв'язку з організаційним провідником адресу – «090», окружним референтом пропаганди – «Бс.2», провідником Станіславської округи – «К-4/22», референтом СБ Карпатського Краю – «Т-48», провідником Косівського надрайону – «К» та провідником Косівського р-ну ОУН – «М-13»¹.

Значно посилилася практика шифрування таємних документів. Для цього використовували: 1) простий шифрувальний квадрат; 2) складний шифрувальний квадрат; 3) застосування цифрового ключа; 4) шифрування за допомогою зміни літер на інші символи; 5) шифрувальна решітка². Нерідко ключем до них були фрагменти текстів з підпільної літератури або народні пісні³. Для «кодування» використовували умовні позначення, слова⁴. Наприклад, референт СБ Буковинської округи словом «золото» кодував учасників окружного проводу ОУН, «срібло» – надрайонного проводу ОУН, «К» – кадри, «+» – кількість загиблих оунівців, «стрілка вправо» – тих, хто вибув з Буковини, «стрілка вліво» – хто прибув на Чернівеччину, «О» – кількість учасників мережі ОУН⁵.

Улітку – восени 1947 р. СБ посилила перевірку ліній зв'язку⁶. Особливо це стосувалося контролю за перебазуванням підпільників з теренів Закерзоння⁷. Восени 1947 р. поблизу м. Краковець Львівської обл. був затриманий та розброєний канцелярист референтури СБ Перемишльської округи Мирослав Гук («Косач»). Нещодавно він перейшов радянсько-польський кордон та шукав

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67443. Т. 2. Арк. 8-9.

² Веденєєв Д., Гапєєва О. Організація захисту військової таємниці спеціальними підрозділами Української Повстанської Армії (1942–1945 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2016. Вип. 1 (11). С. 65.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 64-65.

⁴ Іщук О., Ніколаєва Н. Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944–1954 рр. Київ : б. в., 2007 С. 6-23.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67443. Т. 2. Арк. 12.

⁶ Там само. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 471.

⁷ Там само Ф. 71. Оп. 6. Спр. 139. Арк. 40.

зв'язку з підпіллям. Протягом трьох діб есбісти допитували «Косача». Після цього повернули зброю та відправили лінією зв'язку на Тернопільщину¹. У той же період референт СБ Холмської округи Леон Лапінський («Зенон») доручив кур'єрам «Недобитому» та «Пробувшому» відновити лінію зв'язку з підпіллям ОУН Волині².

Наприкінці 1940-х рр. есбістський документообіг скоротили до мінімуму. В інструкції для СБ від серпня 1949 р. вимагалось «ліквідувати зайву канцелярщину»³. Крім розвідувальних звітів кур'єрським зв'язком надсилали протоколи допиту агентури МВС-МДБ, інформації з нарад радянського керівництва та копії захоплених документів⁴. Станом на 1948 р. передача пошти між Коломийською та Станіславською округами відбувалася щомісяця. Між окремими надрайонами та районами СБ зв'язок здійснювався через кожних кілька тижнів⁵. Як правило, це здійснювали спеціальні кур'єри. Наприклад, протягом 1948–1949 рр. у складі референтури СБ Тернопільської округи зазначену роботу виконував Володимир Бойко («Ураган»)⁶. Референт СБ Тернопільської округи ОУН Богдан Кузьма («Кайдаш») мав влітку 1948 р. трьох особистих кур'єрів, які перебували на нелегальному становищі та рейдували тереном між пунктами зв'язку⁷. Паралельно вони виконували інші службові завдання. Наприклад, референт СБ Козлівського р-ну ОУН «Орлик» був одночасно керівником пункту зв'язку Крайового проводу «Поділля»⁸. Групу кур'єрів на Тернопільщині очолював заступник референта СБ Проводу ОУН «Арон»⁹.

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26908. Т. 1. Арк. 51-52.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 47989. Арк. 127.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 7. Арк. 409.

⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67443. Т. 1. Арк. 259.

⁵ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 115-117.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 16.

⁷ Там само. Спр. 220. Арк. 27-28.

⁸ Там само. Спр. 219. Арк. 87.

⁹ Там само. Спр. 217. Арк. 24.

На початку 1950-х рр. зв'язок між різними теренами, керівництвом і низовими ланками почав рватися¹. Референт СБ Копичинецького надрайону ОУН цілу зиму 1950–1951 рр. перебував у ізоляції². На території Бережанського надрайону ОУН у лютому 1951 р. залишилося лише два есбісти – комендант Григорій Папа («Богун») та бойовик «Палочка»³. Незважаючи на проблеми зі зв'язком, централізована система звітності зберігалася в мережі СБ до останніх місяців її діяльності. Станом на 1951 р. окружні проводи ОУН зобов'язані були щоквартально надсилали Крайовому керівництву звіт «ділянки СБ»⁴.

Висновки

Після захоплення у вересні 1939 р. Червоною армією Західної України розвідувальний зв'язок ОУН на цих теренах не зазнав суттєвих змін. Було посилено заходи конспірації, збільшилася кількість шифрованих листів. Починаючи з весни 1940 р., кожен з підпільних теренів отримував псевдонім або числовий код, який періодично змінювався. У цей період розвідники ОУН, навіть керівного рівня, нерідко суміщали функції зв'язкових. Зібрана у західних областях УРСР інформація надходила лініями зв'язку до Львова референту розвідки КЕ ОУН на ЗУЗ. Звідти її кур'єрами переправляли через радянсько-німецький кордон до Кракова.

Улітку – восени 1941 р. мережа зв'язку ОУН охопила більшість українських земель. На щойно опанованих теренах «пункти зв'язку» знаходилися в будинках місцевих оунівців, приміщеннях краєзнавчих музеїв або українських книгарнях. Починаючи з 1942 р., СБ посилює перевірку кур'єрів. Головну увагу у цей час звертали на агентуру гестапо.

Улітку – восени 1943 р. у діловодстві СБ набуває поширення маркування звітів, протоколів допитів, наказів, інструкцій, а також навчальної літератури індексом «Р-31». Впроваджуються грифи таємності. У листопаді – грудні 1943 р. СБ впровадила автономну

¹ Мороз В. Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях. *Визвольний шлях*. Серпень, 2004. Вип. 8. С. 77.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 391.

³ Там само. Спр. 345. Арк. 70.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 155.

вертикаль зв'язку з власними «пунктовими» та кур'єрами. При цьому продовжувала використовувати загальноорганізаційну.

Після проходження фронту СБ займалася відновленням та охороною ліній зв'язку. Крім того, супровід окремих кур'єрів забезпечували ВОПи. Проте головним завданням СБ була перевірка ліній зв'язку, особливо кур'єрів до вищого керівництва підпілля ОУН та УПА. Здійснювали це шляхом допитів та перевірки кореспонденції. Мережа зв'язку СБ у цей час мала регіональні особливості. На теренах Галичини вона була найбільш розвиненою, створюючи окремі «розвідчо-зв'язкові пункти». Натомість есбісти Закерзоння власної мережі зв'язку не мали.

Весною 1946 р. посилено конспірацію зв'язку. Замість естафетних ліній на головний план виходить мережа «мертвих пунктів». Кур'єрів намагалися підбирати зі складу нелегалів ОУН. Посилювалися заходи безпеки під час особистих зустрічей та практика шифрування таємних документів. Улітку – восени 1947 р. СБ забезпечила перевірку учасників ОУН та УПА, які переходили з теренів Закерзоння до Галичини. Наприкінці 1940-х рр. документообіг СБ скоротився до необхідного мінімуму. Через нестачу кур'єрів почали рватися зв'язки між окремими теренами ОУН. Незважаючи на це, звітність під маркуванням СБ продовжувалася до 1951 р. включно.

2.7. Співпраця з іноземними розвідками

Більшість національно-визвольних рухів опиралися на відкриту або приховану допомогу дружніх держав та особливо їхніх розвідок. У діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій ця практика завжди відігравала важливу роль.

На початку Другої світової війни головним союзником українських націоналістів була Німеччина. Зазначену співпрацю розпочала ще на початку 1920-х рр. розвідка УВО. Її основою був збір розвідувальної інформації про Військо Польське. На початку липня 1939 р. керівництво Абверу створило спільно з оунівцями «Український Легіон» під кодовою назвою ВВН (з нім. *Berg-Bauern-Hilfe* – Допомога селянам-горцям). Очолили його полковники Роман Сушко та Ервін фон Лаугзен. Передбачалося, що «Легіон» звільнятиме від

поляків українські землі та стане основою майбутніх збройних сил Української Держави. Однак йому не судилося приступити до виконання цієї ролі. «Легіонери» брали участь лише в захопленні м. Самбір. Після цього більшість з них було направлено у поліційні відділи Генерал-Губернії¹.

Наприкінці 1939 р. головним супротивником стала радянська влада. Від того часу СБ почала передавати німцям дані стосовно підрозділів Червоної армії та військово-стратегічних об'єктів розміщених в Західній Україні: 1) плани казарм, військкоматів; 2) стан озброєння, обмундирування, забезпечення військових; 3) місця проживання офіцерів; 4) бойові можливості артилерійських, бронетанкових та авіаційних частин; 5) чисельність та озброєння охорони казарм, залізничних станцій, мостів, водопроводів, електростанцій, газопроводів тощо². Пріоритетною вважалася інформація про розташування аеродромів та засобів протиповітряної оборони³. Крім того, надавалася інформація про органи НКВС-НКДБ, радянської адміністрації, польське підпілля тощо. Наприклад, Олександр Куц («Сірко») переводив за завданням шефа СБ Миколи Лебеда зазначені звіти з української на німецьку мову⁴.

Однак відразу після проголошення оунівцями 30 червня 1941 р. у Львові Акту відновлення Української Держави ситуація змінилася. На хвилі військових успіхів німці вирішили не виконувати домовленостей та розпочали щодо своїх колишніх союзників репресії⁵.

¹ Шмігель М. Український легіон Романа Сушка. Напад зі Словаччини на Польщу (1939). *Український визвольний рух*. 2007. № 11. С. 81-93 ; Посівнич М. Формування й діяльність Легіону Сушка в червні-жовтні 1939 року. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. № 24. С. 112-118 ; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 1 : 1939–1943 / под ред. А. Артизова. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 757.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 33843. Т. 1. Арк. 44 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 59.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 141.

⁴ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 1 : 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2012. С. 270-271.

⁵ Ковальчук В. Степан Бандера. Киев : ПП Н. Брехуненко, 2008. С. 37.

5 липня 1941 р. у Кракові було арештовано Степана Бандеру, а через два дні у Львові – прем'єр-міністра Українського Уряду Ярослава Стецька («Орача»)¹. Влітку того ж року хвиля арештів німцями оунівців охопила усю Україну². Тоді ж було заборонено легально діючу молодіжну організацію «Січ», а її керівників ув'язнено³. У донесення СД зазначалося: «У цьому спортивному об'єднанні, яке має дуже багато відгалужень, менше займаються спортом, а більше політичним вишколом...»⁴. 1 серпня 1941 р. до складу Генерал-Губернаторства було приєднано Галичину⁵. Через 19 днів було утворено рейхскомісаріат «Україна» із шести генеральних округів: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія та Дніпропетровськ⁶. У вересні того ж року розформували українську народну міліцію (УНМ), яку перейменували в українську допоміжну поліцію (далі – УДП). Для нагляду за кожним командиром закріпили німецького офіцера. Розформували Рівненську та Дубенську школи української міліції⁷. З 6 листопада 1941 р. УДП отримала назву «шуцманшафт» (нім. *Schutzmannschaft* – охоронна поліція), а від грудня у її підрозділах остаточно впровадили пряме німецьке керівництво⁸. У грудні 1941 р. гестапо заарештувало керівника контррозвідки ОУН Івана Равлика («Марчака») та його сім'ю – дружину, сестру та тещу. Невдовзі їх розстріляли. Самого «Марчака» піддали тортурам у тюрмі на Лонцького. Внаслідок побиття та виснаження 1 вересня

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 21 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 4. Арк. 78.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69843. Т. 1. Арк. 283.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6745. Арк. 348.

⁴ ОУН в 1942 році : документи / упоряд. О. Веселова та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 50.

⁵ Ішук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 58.

⁶ ДАВО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 10-58.

⁷ Україна в Другій світовій війні у документах / упоряд. В. Косик. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. Т. 2. 1998. С. 161-194.

⁸ Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь): німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. Харків : Ранок-НТ, 2012. С. 65-66.

1942 р. він помер¹. Зазначена непроста ситуація спонукала оунівців переглянути ставлення до німців². Шукаючи нових союзників, Провід ОУН намагався у цей період налагодити зв'язки з урядом Італії³.

Наприкінці вересня 1941 р. у с. Сороки біля Львова відбулася Перша Конференція ОУН. У ній взяли участь 15 провідників підпілля, в тому числі шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»). Було вирішено тимчасово уникати конфліктів з німцями та накопичувати сили⁴. Перед СБ ОУН у цей час постали завдання: 1) набуття агентурних позицій в окупаційній адміністрації, громадських та культурно-освітніх установах; 2) приховування від німців здобутого підпілля майна та зброї; 3) поширення впливу ОУН на схід; 4) забезпечення коштом ворога навчання та озброєння підпільників⁵. Наприкінці березня 1942 р. біля м. Новий Яричів на Львівщині відбулася Друга Конференція ОУН. З огляду на помітне виснаження Німеччини у війні (поразка під Москвою) було вирішено прискорити мобілізацію сил для створення власних військових підрозділів⁶.

Упродовж 1942 р. значна частина оунівців, особливо на Волині та Західному Поліссі, полишала посади в окупаційній адміністрації та переходила на нелегальне становище⁷. Цей процес не відбувався раптово. Він був для кожного індивідуальним та залежав від багатьох обставин. Так, комендант української допоміжної поліції Луцького р-ну Микола Гаврилюк («Аркадій») отримав на початку 1942 р.

¹ Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. Торонто : Новий Шлях, 1991. С. 122.

² Огороднік В. Підготовчо-виховна діяльність у відділах Української народної міліції ОУН(Б) (липень-вересень 1941 р.). *Часопис української історії*. Київ, 2009. Вип. 11. С. 43-49.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75808. Арк. 181.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 168.

⁵ Лебедь М. УПА. Німецька окупація України. Мюнхен : Б.м., 1946. С. 17-18.

⁶ Кентій А. Нарис історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). Київ : Поліграф, 1998. С. 112-133.

⁷ Архів Управління СБУ в Житомирській області. Ф. 5. Спр. 32527. Арк. 99зв.

від військового інструктора «Пугача» (насправді співробітник СБ) завдання перейти на нелегальне становище. Як згодом виявилось, він таємно працював на цій посаді за завданням СБ. В умовлений день він виконав вказівку та очолив боївку СБ Луцького надрайону¹. Зазначені випадки спровокували щодо оунівців нову хвилю репресії німецької окупаційної влади. 27 листопада 1942 р. в околицях Чорткова було розстріляно 21 оунівця. Серед них повітовий референт СБ Юрій Сливка та районний референт СБ Богдан Ліцовський. Заарештований німцями повітовий референт СБ Лев Паливода помер від тифу у Коломийській в'язниці².

Важливою проблемою для підпілля у цей час стало посилення німцями репресій щодо українців та вивезення молоді на роботи до Рейху. Особливо важкою ситуація була у рейхскомісаріаті «Україна»³. Через свою агентуру СБ намагалася різними шляхами цьому перешкодити: агітацією, провокаціями, переведенням молоді на нелегальне становище тощо⁴. Водночас у багатьох районах Полісся радянські партизани почали залучати на свою сторону місцевих жителів, які шукали порятунку від німецьких репресій. Необхідність перехопити ініціативу спонукала Крайовий провід ОУН на ПЗУЗ до створення повстанських загонів⁵. Рішення про це ухвалили 15 лютого 1943 р. на конференції в с. Піддубці на Луччині⁶.

17–21 лютого 1943 р. поблизу м. Олесько на Львівщині проходила Третя Конференція ОУН⁷. Микола Лебедь заявляв: «Німці

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67434. Арк. 13.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 47. Арк. 158.

³ Сергійчук В. Український здвиг. Т. 2 : Волинь. 1939-1955. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 57.

⁴ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4338. Арк. 3 ; Спр. 6115. Арк. 15 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 32 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 226.

⁵ Патріляк І. До питання про початок антигітлерівського повстанського руху ОУН. *Визвольний шлях*. 2004. № 7-8. С.181.

⁶ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943-1949. Довідник другий. Нью-Йорк : Пролог, 1995. С. 172-173.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 4. Арк. 17.

виявилися добрими вояками, але поганими політиками». Висловлював думку, що своїм ставленням до підкорених народів вони уже програли війну¹. Згідно з таємним наказом Проводу ОУН наприкінці березня 1943 р. відбувся одночасний перехід на нелегальне становище української допоміжної поліції Волині та Західного Полісся². Загалом операція пройшла успішно та стала несподіванкою для німців. Найшвидше вона відбулася на півдні Волині, а дещо пізніше на Західному Поліссі. Так, українська поліція Заболотівського р-ну приєдналася до підпілля у червні 1943 р. Її комендант Михайло Ярмолук («Дуб») очолив місцеву боївку СБ³. Охоронний батальйон з Березівського р-ну (Берестейщина) здійснив цю операцію лише у липні 1943 р.⁴ Перехід на нелегальне становище української поліції спричинив нову хвилю німецьких репресій проти оунівців та їхніх симпатиків. Виконавцями каральних акцій здебільшого стали місцеві поляки, які вирішили скористатися ситуацією для зміцнення свого впливу у регіоні. Це стало однією із важливих причин кривавих подій Волинської трагедії⁵.

У цей період керівництво ОУН налагодило зв'язок з «четниками» Драголюба Михайловича, а також намагалося через кримських татар вийти на переговори з урядом Туреччини та іншими мусульманськими державами⁶.

Наприкінці 1943 р. керівникам підпілля ОУН та УПА були заборонені будь-які офіційні переговори з німцями⁷. Порушення цього наказу загрожувало смертною карою. Так, 7 березня 1944 р. на

¹ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 27359. Арк. 18.

² Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь): німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. Харків : Ранок-НТ, 2012. С. 77.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67454. Т. 28. Арк. 148.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 66. С. 350-353.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 97-98 ; Волинь радянська (1939–1964). *Збірник документів і матеріалів*. Львів : Каменярь, 1971. Ч. 3. С. 92 ; Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. Т. 1. С. 177.

⁶ Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 69 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75808. Арк. 206.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 44. Арк. 104.

Володимирщині Військовою СБ за це був страчений командир загону УПА імені Богуна Порфирій Антонюк («Сосенко»), а також весною 1944 р. на Кам'янець-Струмилівщині – керівник боївки референтури зв'язку Проводу ОУН «Орел»¹. Сувору догану за перемовини з німцями отримав командир УПА-Південь Василь Кук («Леміш»). Лише значні заслуги перед ОУН врятували його від більш суворого покарання². За цими ж звинуваченнями СБ намагалася арештувати курінного Максима Скорупського («Макса»). Однак йому вдалося втекти з Польщі до Баварії³. Через співпрацю з німцями у червні 1944 р. СБ намагалася заарештувати керівників Буковинської української самооборонної армії (далі – БУСА)⁴.

Однак відступаюча німецька армія уже не становила для ОУН та УПА небезпеки⁵. Тому підпілля намагалось уникати із нею сутичок⁶. При цьому увага приділялася налагодженню співпраці із союзними німцям іноземними підрозділами – угорськими, румунськими, литовськими, словацькими тощо⁷. Важливу роль у цьому відіграла дипломатична референтура (також називалася «Зовнішніх зв'язків») ОУН, яка тісно взаємодіяла з СБ⁸. Першим її керівником був Микола Леbedь («Максим Рубан»)⁹. Союзні німцям підрозділи укладали з повстанцями таємні угоди про нейтралітет. Обмінювали

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68246. Т. 1. Арк. 16 ; Ф. 6. Спр. 33286. Т. 2. Арк. 206 ; Бігун І. Переговори командування загону ім. Богуна з німецьким окупаційним керівництвом Володимир-Волинського гебіту (грудень 1943 р.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 367-370.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67418. Т. 2. Арк. 114.

³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2715. Арк. 104.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 1. Арк. 300-301.

⁵ Патриляк І., Боровець М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. С. 386-387.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 104 ; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 19.

⁷ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 2 : 1944–1945 / под ред. А. Артизова. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 409-413.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67418. Т. 2. Арк. 5.

⁹ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 27.

зброю, боєприпаси та інше військове майно на можливість вільно пройти підконтрольними УПА теренами¹. Одні із таких перемовин провів 25 грудня 1943 р. у с. Дермань на Рівненщині дипломатичний референт Андрій Кисіль («Немо»)². Інші переговори з угорськими військовими відбулися 6 січня 1944 р. у с. Працюки Дубровицького р-ну на Поліссі. Сторону ОУН на них представляли: шеф СБ округи Михайло Серeda («Шворний»), дипломатичний референт Анатолій Татура («Третій») та сотенний «Галайда». Спілкування відбувалося німецькою мовою. В обмін на зброю та боєприпаси угорцям гарантували коридор для виходу з оточення³. Відповідальним за усі переговори з угорцями був Іван Гриньох («доктор Орлів»). Спеціально для виконання цього завдання його відрядили у вересні 1944 р. до Будапешту⁴.

Незважаючи на суворі заборони, з наближенням фронту на неофіційному рівні мали місце домовленості з німцями. Одні з них відбулися 15 травня 1944 р. між керівництвом оточеного гарнізону м. Камінь-Каширськ (Полісся) та місцевими командирами УПА (цей факт згодом активно використовувала радянська пропаганда). За домовленістю німці залишили в місті склади зі зброєю, амуніцією, боєприпасами та відступили влаштованим повстанцями коридором до Ковеля⁵. Наприкінці червня 1944 р. референт СБ Ковельської округи Іван Демчук («Гонта») отримав від німецького гарнізону в м. Любомль віз боєприпасів, 15 автоматів, 25 кулеметів та 110 гвинтівок⁶. Подібний випадок трапився в липні 1944 р. поблизу м. Кременець (Волинь) з комендантом СБ «Голубцем»⁷.

¹ Літопис УПА. Т. 1 : Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга перша : Початки УПА, документи і матеріали / за ред. Є. Штендера, П. Потічний. Торонто : Літопис УПА, 1989. С. 154.

² ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9219. Т. 1. Арк. 86.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67430. Т. 1. Арк. 274-275.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Арк. 143.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 23018. Т. 20. Арк. 115.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67815. Арк. 26.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 33. Арк. 208 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 573. Арк. 14.

Протягом літа 1944 р. – весни 1945 р. німці закидали літаками в тил Червоної армії диверсантів, боєприпаси та озброєння¹. Значна частина згаданого військового майна потрапляла до рук підпілля. Крім того, багато диверсантів з місцевого населення переходили на сторону підпілля. Окремі з них навіть отримували керівні посади в СБ. Наприклад, уродженець Тернопільщини Володимир Івасюк («Ковальчук») закінчив 3-місячні курси диверсантів у м. Нюрнберг. Восени 1944 р. він був парашутом закинутий німцями на територію Дрогобищини. Згаданий диверсант не став виконувати поставлені завдання, а відразу приєднався до підпілля ОУН. Невдовзі він під псевдонімом «Ковальчук» отримав посаду слідчого СБ Дрогобицької округи². Подібною була доля уродженця м. Володимир-Волинський Костянтина Березовського. Восени 1944 р. він закінчив німецьку розвідувально-диверсійну школу в м. Луккенвальде (земля Бранденбург, Німеччина) та весною 1945 р. був парашутом висаджений на півночі Волинської обл. Невдовзі Костянтин Березовський під псевдонімом «Наливайко» очолив референтуру СБ Володимир-Волинського надрайону³.

Подібним чином складалася ситуація із керівниками ОУН. На українських землях вони намагалися уникати контактів з німцями. Наприклад, шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») рекомендував дотримуватися такої поведінки спецкур'єру Василю Чижевському («Демиду»)⁴. Крім того, керівники ОУН добре пам'ятали ненадійність колишніх союзників. В одному з листів до Романа Шухевича («Тура») зазначалося: «Ми маємо дуже тяжку науку нашої «гри» з німцями і тому нам потрібно бути дуже обережними»⁵.

Наприкінці 1944 р. нацисти почали звільняти з концтаборів ув'язнених керівників ОУН. При цьому різними шляхами намагалися схилити їх до співпраці. Проте досягти будь-яких помітних результатів у цьому напрямі їм не вдалося. Так, від Степана Бандери

¹ Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 8468. Арк. 107 ; Архів Управління СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 16858. Арк. 62, 84 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 26. Арк. 2.

² ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 53-55.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4957. Арк. 83.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Арк. 152.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 192.

вони вимагали очолити маріонетковий «Український національний комітет», навіть на правах приватної особи. Проте лідер ОУН категорично відкинув цю пропозицію¹.

Наприкінці Другої світової війни спеціальні підрозділи українських націоналістичних організацій розпочали перемовини з розвідками країн Заходу². Ще у січні 1944 р. у с. Батьківці Острозького р-ну (Рівненщина) відбулися переговори Крайового провідника ОУН Дмитра Клячківського («Клима Савура») з представниками британської розвідки, які прибули на Волинь з Югославії³. Повноцінно зазначені контакти розгорнула весною – влітку 1945 р. референтура СБ Закордонного центру (ЗЦ) ОУН⁴.

Базисом співпраці між оунівцями та розвідками країн Заходу була підготовка до майбутньої масштабної війни з СРСР. Вказівки щодо цього напряму роботи містилися в інструкціях «Оса» й «Муха»⁵. Надія на допомогу західних союзників була значним мотивувальним фактором продовження антирадянської боротьби⁶. Щороку підпільники сподівалися на її початок⁷. Навіть у вересні 1950 р. референт СБ Чортківського надрайону Михайло Ярчук («Клим») отримав від окружного провідника ОУН вказівки готуватися до війни між СРСР та Заходом, які передбачали: 1) підбір та підготовку антирадянськи налаштованих людей (повинні були у потрібний момент перейти на нелегальне становище); 2) посилити розвідувальну роботу у містах, військоматах та на залізниці; 3) посилити підготовку до зриву ймовірної мобілізації; 4) готувати базу для створення повстанської армії після перших поразок Радянської армії⁸.

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Арк. 155.

² Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 573. Арк. 28.

³ ГАРФ. Ф. Р-9478. Оп. 1. Д. 134. Л. 142-143.

⁴ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12513. Т. 1. Арк. 47 ; ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1213. Арк. 98-99 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 56232. Арк. 75 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 101. Арк. 159-160 ; Спр. 372. Т. 101. Арк. 281.

⁵ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 87.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 23. Арк. 62.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 22 ; Спр. 569. Арк. 21.

⁸ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 2. Арк. 176-177.

Здобуття необхідної для них військово-оперативної та стратегічної інформації становив важливий напрям діяльності СБ ОУН. Згідно з численними інструкціями, написаними протягом 1946–1951 рр., передбачалися наступні напрями розвідувальних зацікавлень у західних областях УРСР: 1) побудова авіабаз, укріплень, баз постачання; 2) військова підготовка цивільного населення; 3) розміщення радянських військових частин (чисельність, особовий склад, озброєння, якість техніки, постачання, настрої солдатів та офіцерів); 4) військові навчання Радянської армії, 5) робота стратегічних підприємств (інтенсивність, продукція, напрям постачання); 6) настрої населення щодо перспектив війни; 7) розмови між радянськими військовими про війну; 8) насиченість прикордонних регіонів військовими; 9) хід мобілізації та демобілізації; 10) евакуація підприємств¹. Окремо надавалися вказівки для розвідувальної роботи у східних та південних областях України. Щодо Одеського морського порту планувався збір даних за напрямками: стоянки для підводних човнів, торпедних катерів, кораблебудівельні заводи, портові ремонтні майстерні, склади, кількість кораблів та їхній вантаж. На Донбасі розвідку СБ ОУН цікавили відновлені та нові шахти, їх оснащення, кількість добутого вугілля².

Для збору інформації з інших республік або комуністичних країн нерідко використовували військовослужбовців строкової служби (відпускників та демобілізованих з місцевого населення). Розвіддані інколи передавалися листами через звичайну пошту. Для шифрування повідомлень вживалися умовні слова. Наприклад, «Америка» писалася як «Павло Д.», а «Радянський Союз» як «Володя П.»³. Завдяки згаданим розвідникам СБ ОУН отримувало військово-стратегічну інформацію з найрізноманітніших регіонів. 26 грудня 1949 р. у с. П'ятничани Кам'янець-Подільського р-ну при обшуку оунівської криївки співробітники МДБ виявили відомості з кількох областей Росії та Казахстану. У референта СБ «Мартина» вилучили відомості про військові частини Карело-Фінської РСР, а провідника ОУН Рогатинської округи ОУН Михайла Іванила

¹ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 30 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 40. Арк. 17-19 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 219. Арк. 118-119.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 11860. Т. 1. Арк. 37.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6642. Арк. 33-34.

(«Мирона») – самохідно-артилерійський полк 7-ї механізованої дивізії в Порт-Артурі (північно-східний Китай), а також записи бесід із солдатами, які служили в Калінінграді та східному Берліні¹. Під час ліквідації на території Львівської обл. боївки «Дуба» знайшли розвідувальний звіт про 7-му кавалерійську дивізію Забайкальського округу². Серед документів провідника Турійського р-ну ОУН Григорія Грушовця («Хоми») співробітники МДБ виявили розвідувальні дані про стратегічні об'єкти на території Монгольської Народної Республіки³. Кур'єр-радист ЗП УГВР Юрій Стефюк свідчив, що отримав у серпні 1952 р. від керівництва завдання прибути в район Карпат та через місцевих оунівців зібрати розвідувальні дані про наявність аеродромів та військових частин Радянської армії. Планувалося, що отриману інформацію він надішле радіошифром до розвідцентру армії США⁴.

Висновки

Від початку створення СБ активно співпрацювала з Абвером. Вона постачала німцям розвідувальні дані стосовно підрозділів Червоної армії та військово-стратегічних об'єктів в західних областях УРСР. Починаючи з липня 1941 р. взаємини оунівців та німців поступово погіршуються. Восени того ж року вони остаточно стають ворожими. Весною 1942 р. оунівці розпочали створення власних військових підрозділів. Упродовж року на території Волині та Західного Полісся чимало співробітників поліції та окупаційних установ перейшли на нелегальне становище. Це спровокувало хвилю репресій стосовно оунівців. Незважаючи на це боротьба з німцями посилювалася. Наприкінці березня 1943 р. більшість підрозділів української поліції Волині зі зброєю перейшли на нелегальне становище та стали основою повстанських підрозділів. Через кілька місяців цей процес відбувся на Західному Поліссі. Важливу роль у підготовці цієї операції відігравала СБ: поширювали чутки,

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 87.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 573. Арк. 29-30.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 76.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 36617. Т. 1. Арк. 62-63.

стежила за дотриманням конспірації, підшуковувала найбільш вдалий момент, чинила тиск на окремих поліцаїв. Це спричинило нову хвилю репресій стосовно оунівців та їхніх симпатиків. Нерідко виконавцями згаданих каральних акцій були місцеві поляки, які замінили в поліції українців. З наближенням фронту на рівні місцевого керівництва ОУН та УПА відновили переговори з німцями. Хоча на офіційному рівні це під загрозою смертної кари суворо заборонялося. Періодично СБ розслідувала подібні випадки та карала винних. Водночас заохочувалися переговори з союзними німцям підрозділами (угорськими, румунськими, литовськими тощо). Як правило, домовлялися про нейтралітет. Нерідко відбувався обмін зброєю, боєприпасами, амуніцією на продукти або можливість проходу. Безпосередньо при відступі німців на неофіційному рівні з ними були подібні переговори. При цьому керівництво ОУН, навіть на підконтрольній нацистам території, уникало будь-яких спроб втягнути їх у перемовини. Весною – влітку 1945 р. розпочалася співпраця оунівців з розвідками Великої Британії та США. У рамках підготовки до майбутньої війни з СРСР есбісти збирали та передавала на Захід стратегічну інформацію.

РОЗДІЛ 3

КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНА, СЛІДЧА, СУДОВО-ДИСЦИПЛІНАРНА, ОПЕРАТИВНО-ОБЛІКОВА ТА АРХІВНА ПРАКТИКА

3.1. Збір інформації про агентуру супротивника

Основою контррозвідувальної діяльності спецслужб є здобуття даних про агентуру супротивника. Важливу роль цей напрям завжди відігравав у роботі спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій¹.

Починаючи з весни 1940 р., на території Генерал-Губернії зазначену роботу здійснювала СБ. У червні того року було виявлено, що учасник осередку ОУН у м. Брауншвейг Федір Гавриш періодично зустрічається з співробітником радянського консульства в Берліні – Шуровим². Інколи радянські агенти добровільно зголошувалися на співпрацю з СБ. Один з таких випадків трапився в УДК м. Грубешів. Агент УНКВС Волинської обл. з власної ініціативи розповів СБ про свої завдання. Після цього його таємно перевели на роботу до осередку ОУН у Німеччині³.

Приблизно у той же час виявлення агентури НКВС-НКДБ почала здійснювати мережа ОУН у західних областях УРСР⁴. Цією роботою займалися протягом літа – осені 1940 р. розвідувальні осередки ОУН у містах Снятин та Обертин Станіславської обл.⁵ Крім того, виявлення «конфідентів» НКВС входило до обов'язків

¹ Книш З. На життя і смерть.... Сторінки з історії Української Військової Організації. Торонто : Срібна Сурма, 1980. С. 169.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 301. Арк. 147.

³ Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. Лондон : Українська видавнича спілка, 1975. С. 112-113.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 1. Арк. 258.

⁵ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 7346. Т. 1. Арк. 40 ; Спр. 10660. Т. 4. Арк. 307.

теренових провідників ОУН¹. Наприклад, весною 1940 р. на території Копичинецького повіту ОУН цим займався розвідник Петро Дутко («Варяг»), а весною 1941 р. – керівник Буцацької повітової «екзекутиви»².

Восени 1942 р. важливим напрямом діяльності СБ став збір інформації про німецьку агентуру. Першою згадана робота розпочалася на українських землях східніше Збруча, наприклад, референтурою СБ Крайового проводу ОУН на СУЗ в Києві³. За вказівкою референта СБ Миколаївського обласного проводу «Романа» розвідниці заводили знайомства з місцевими співробітниками поліції та жандармерії. Завдяки здобутій ними інформації було виявлено чимало німецьких агентів в оточенні підпілля⁴. Виконуючи завдання «Романа», співробітниця Миколаївського історичного музею Віра Дорохольська стежила за агентурою гестапо серед місцевої інтелігенції⁵. Подібні завдання обласного референта СБ у м. Миколаїв виконував місцевий житель Володимир Волков⁶. Завдяки даним розвідника з гуртожитку Лебединківської агрошколи СБ Уманської округи вдалося виявити та стратити німецького агента у місцевому молодіжному осередку ОУН⁷.

Зазначена практика поширилася весною 1943 р. на територію Західної України. Агенту СБ Едмунду Мартинцю («Круку») вдалося виявити, що розвідувальний референт Львівського Крайового проводу ОУН (м) Юрій Соколовський передав гестапо список із 60 бандерівців. Завдяки цій інформації багато з них уникли арешту,

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 8946. Арк. 274зв.

² Там само. Спр. 12615. Арк. 207 ; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 203.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 172-173.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 3. Арк. 7зв.

⁵ Зайцев Ю. Доля української героїні. Реабілітовані історією : у 27 т. Миколаївська область. Книга 2. Київ-Миколаїв : Світогляд, 2006. С. 205.

⁶ Архів Управління СБУ в Миколаївській області. Ф. 6. Спр. 12369. Арк. 1-85.

⁷ УПА: спогади, документи. Київ : ПП «Фоліант», 2016. С. 440.

перейшовши на нелегальне становище¹. Через інформаторів з школи німецької військової розвідки СБ вдалося виявити агентів гестапо, які стежили у Львові за Миколою Лебедем та Романом Шухевичем². У липні 1943 р. житель м. Теремовля (Тернопільщина) Йосип Яремчук отримав від окружного референта СБ завдання збирати інформацію про осіб, які підтримують зв'язок з гестапо та німецькою жандармерією³. Подібні завдання виконував взимку 1943 р. станичний інформатор СБ с. Целіїв Гусятинського р-ну (Тернопільщина) Василь Козак⁴.

Паралельно згадана робота відбувалася на Волині та Західному Поліссі. Основою збору інформації про агентуру супротивника були донесення станичних інформаторів СБ, наприклад, Миколи Стасюка («Зірка») з с. Бокійма на Дубенщині⁵. Влітку 1943 р. станичний інформатор СБ с. Воля Дружкопільська на Горохівщині (Волинь) Григорій Кравчук («Явір») стежив за місцевими жителями, які надавали підтримку німцям⁶. Восени 1943 р. розвідники СБ у містах Лановець та Кременець (Волинь) стежили за місцевими жителями, які часто відвідували приміщення районних жандармерій⁷. При цьому об'єктами контррозвідувальних зацікавлень СБ були одночасно усі вороги ОУН. Улітку 1943 р. інформатор з с. Воротнів Теремнівського р-ну (Волинь) повідомив, що місцевий українець Степан Данилюк працює «польським сексотом»⁸. У той же час інший інформатор з с. Чорніїв Турійського р-ну (Волинь) доповів про двох місцевих комуністів та одного комсомольця⁹. Мешканець с. Будище (Ковельщина) Іван Прокопчук («Журба») передавав СБ дані щодо осіб, вороже налаштованих до УПА¹⁰.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 25-26.

² Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Т. 2. Арк. 29.

³ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 495. Арк. 1.

⁴ Там само. Спр. 11. Арк. 59.

⁵ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 8. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 1зв.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68014. Т. 2. Арк. 14.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 177.

⁸ ДАВО. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 109.

⁹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8418. Арк. 17.

¹⁰ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 40.

У післявоєнний період контррозвідувальна діяльність СБ посилювалася. Відповідно активізувався збір даних про радянську агентуру. Основу цього напрямку роботи продовжували складати донесення мережі інформаторів СБ. Розвідувальна мережа СБ у м. Львові виявила протягом 1944 р. понад 300 осіб, запідозрених у зв'язку з радянськими спецслужбами¹. Стеженням за особами, звільненими органами НКВС-НКДБ з в'язниць, займалася восени 1945 р. мережа під керівництвом розвідниці Борщівського р-ну ОУН Анни Юрків («Волі»)². За наказом СБ «сексотів» с. Монастириха Гримайлівського р-ну Тернопільської обл. протягом 1945 р. вистежував місцевий житель Михайло Гонтар³. Подібну роботу в с. Боложівка Шумського р-ну Тернопільської обл. здійснював станичний ОУН Михайло Плоскун («Юрко»)⁴.

Починаючи з 1946 р. заведена робота інформаторів СБ поширилася на слабко опановані підпіллям ОУН терени Карпат. В с. Угря Тячівського р-ну Закарпатської обл. радянську агентуру виявляв Семен Мандзюк («Полуботок»), а в Садгірському р-ні Чернівецької обл. – Михайло Фокій⁵. Згідно із звітом референтури СБ Калузької округи ОУН за січень – грудень 1947 р. 81 % справ розпочинали за повідомленнями інформаторів. Також за їхніми даними було проведено 78 % допитів⁶. Жителька с. Пахутинці Чорноострівського р-ну Кам'янець-Подільської обл. Степанида Шмига протягом 1949–1950 рр. постачала інформацію щодо осіб, які мають зв'язок з органами МДБ-МВС⁷.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 2. Арк. 230.

² Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 274, 351.

³ Там само. Спр. 38. Арк. 52зв.

⁴ Там само. Спр. 37. Арк. 16.

⁵ Архів Управління СБУ в Закарпатській області. Ф. 7. Спр. 1307. Т. 3. Арк. 297 ; Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 5354. Арк. 41.

⁶ Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 168.

⁷ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. Ф. 7. Спр. 28096. Т. 2. Арк. 544-555.

Важливу роль у здобутті даних про радянських інформаторів відігравали подвійні агенти-«дворушники»¹. Керівниця пункту зв'язку ОУН у с. Пузів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. погодилася працювати інформатором райвідділу НКВС. Під час оформлення вербування вона поцікавилася у старшого лейтенанта Божка долею знайомої – «Зірки». Не знаючи, що згадану жінку звільнили й направили з агентурним завданням у підпілля, оперативник підтвердив її арешт. Невдовзі «Зірка» була заарештована есбістами².

До завдань подвійних агентів СБ входила також дезінформація співробітників радянських спецслужб, розвідка в їхньому середовищі, а також підкидання вороже налаштованих до підпілля ОУН особам компрометувальних матеріалів³.

В інструкціях СБ Карпатського Краю від 1950 р. рекомендувалося виготовляти фальшиві документи про роботу підпілля ОУН. Через «дворушників» вони підкидалися співробітникам МВС-МДБ. Особливо багато таких фальшивих документів було виготовлено у 1951–1952 рр. Для правдоподібності частину з них залишали в архівах, які навмисне здавалися агентурі МДБ⁴.

Інколи дані про «сексотів» надавали СБ її розвідники в радянських установах, наприклад, телефоністкою Радехівської районної контори зв'язку Стефанією Антонюк. За наказом референта СБ «Сурмача», використовуючи розташування свого кабінету, вона стежила за місцевими жителями, які відвідували приміщення райвідділу НКВС та НКДБ⁵. Подібну роботу виконувала протягом

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 298.

² ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 192.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 67427. Арк. 40-41.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 154.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 182. Арк. 33-34 ; Спр. 192. Арк. 382.

1944–1945 рр. розвідниця СБ «Мотря» у м. Монастириська¹. Особливо цінною роботою згаданих розвідників СБ уважалося копіювання або викрадання таємних документів з даними про радянську агентуру². Так, підпіллю ОУН вдалося здобути детальний список інформаторів Сокальського прикордонного загону військ НКВС на 35 осіб, які виїхали з Польщі до Одеської обл. У ньому подавалися персональні дані, оперативний псевдонім та дата вербування³.

Нерідко виявленню СБ радянських агентів сприяли помилки або зловживання оперативних співробітників. Так, заступник начальника Перемишлянського райвідділу МДБ Ралка завітав 20 липня 1945 р. у нетверезому стані до будинку свого інформатора в с. Ладанці. Невдовзі він був страчений боївкою СБ⁴. На ґрунті особистого конфлікту між чотирма агентами НКВС у грудні 1945 р. референту СБ Буковинської округи Мирославу Сулятицькому («Кривоносу») вдалося їх викрити. З них двоє приєдналися до підпілля, а інші, на чолі з керівником «псевдобоївки» Петром Денисом («Задорожний»), були вбиті⁵. У донесенні від серпня 1947 р. повідомлялося, що оперуповноважений Чортківського райвідділу МДБ Мордвінкін неодноразово викликав агентів до себе на квартиру. Інколи їм доводилося тривалий час чекати на прибуття оперативника у коридорі. Внаслідок зазначених порушень досвідчений есбіст «Шум» виявив агентів МДБ «Крука» та «Березовича»⁶.

Висновки

Починаючи з весни 1940 р., СБ збирала дані про радянську агентуру, яка діяла на території Генерал-Губернаторства. Паралельно цією роботою займалися розвідувальні осередки та теренові провідники ОУН у західних областях УРСР. Восени 1942 р. важливу

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 179.

² ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 186-189.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 526. Арк. 125-131.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 183. Арк. 88.

⁵ Ільницький В. Використання радянськими силовими органами внутрішньої агентури у боротьбі із українським визвольним рухом на Чернівецьчині (1945–1946). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 3. С. 334-335.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 21.

роль у контррозвідувальній діяльності СБ почало відігравати здобуття інформації про німецьку агентуру. Спочатку цим напрямом найбільш активно займалися есбісти з осередків ОУН на українських землях східніше Збруча. Весною 1943 р. виявленням німецьких агентів почала займатися мережа СБ у Західній Україні. На Волині та Західному Поліссі контррозвідувальна робота опиралася на донесення мережі станичних інформаторів СБ. При цьому вони паралельно збирали дані про німецьку, радянську та польську агентуру. У Галичині цю інформацію СБ отримувало від розвідників в середовищі супротивника.

З відновленням на території Західної України радянської влади контррозвідувальна робота підпілля ОУН посилилася. В усіх регіонах її основою були донесення станичних та кущових інформаторів СБ. Ґрунтуючись на них, есбісти розпочинали більше 80 % справ. Крім того, важливу роль відігравали донесення подвійних агентів.

3.2. Внутрішні перевірки та контроль за дотриманням конспірації

Конспірація (лат. *conspiratio* – одностайність) є основою усіх підпільних організацій. Підкреслюючи її важливість, у одній з брошур ОУН зазначалося: «...це найсильніша твердиня, найміцніший панцир, найкраща зброя поневоленого народу... Ніщо так не страшить, лютить і дратує ворога як таємне організування революційного підпілля»¹. Одним з важливих завдань спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій був контроль за дотриманням конспірації та перевірка членів.

Від початку створення цими напрямами роботи займалася СБ. Кожного нового члена ОУН на території Генерал-Губернії ретельно вивчали, навіть тих, які уже давно мешкали в Польщі². Через службовців УДК в Кракові стежили за біженцями-українцями з західних областей УРСР. Наприкінці грудня 1939 р. відповідальним за це був Федір Федечко («Ярема»). Щоденно він передавав списки

¹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 2.

² Архів Управління СБУ в Черкаській області. Ф. 5. Спр. 2470. Арк. 51.

новоприбулих та результати їх перевірки до референтури СБ Проводу ОУН¹. Усіх звільнених з тюрем або втікачів з-під варти підозрювали в агентурній співпраці з органами НКВС-НКДБ². Кожного запідозреного розпитували про деталі біографії, особливо обставини арештів, звільнень та переходу кордону. Цікавилися особами, які можуть підтвердити певні факти розповіді³.

У липні 1940 р. до Кракова прибув завербований органами НКВС керівник вишкільного відділу крайового повстанського штабу у Львові Ярослав Горбовий («Буй»). Згідно з розробленою в Москві «легендою» він добровільно зізнався співробітникам СБ, що був схоплений радянською спецслужбою та ув'язнений. Перебуваючи у тюрмі, вдавав з себе психічно хворого. Через це його перевели до лікарні, звідки вдалося здійснити втечу. Після цього «Буй» нелегально перетнув радянсько-німецький кордон та відновив зв'язок з ОУН. З огляду на численні невідповідності ця історія видалася референту розвідки Івану Равлику підозрілою. На допиті «Буй» зізнався, що розповідав «легенду» НКВС та почав розповідати правду⁴.

На початку 1940 р. на підконтрольній радянській владі частині Західної України розпочалося відновлення підпільних структур, у тому числі й референтури «контролю і розвідки» («РКР»). Згідно з наказом Станіславської обласної «екзекутиви» ОУН від березня 1940 р. її представників було залучено до складу окружних команд. До обов'язків референтів «РКР» входило стеження за дотриманням конспірації. Наприклад, членам окружної команди ОУН заборонялося здійснювати записи на папері без дозволу коменданта. Порухення цього наказу могло прирівнюватися до зради⁵. Збір даних референти «РКР» здійснювали через спеціальних інформаторів. Степан Крижанівський («Хміль») доповідав 6 листопада 1940 р. у звіті про грубе порушення місцевими оунівцями конспірації. В одному з ресторанів м. Бучач Тернопільської обл. він помітив двох

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Т. 1. Арк. 93.

² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 59.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286. Арк. 94.

⁴ Кучерук О. Ярослав Горбовий – нові документи старої справи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Випуск 53. С. 116-117.

⁵ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 6872. Т. 2. Арк. 8.

«юнаків», які пиячили з «більшовиками». Згодом, перебуваючи в стані сильного алкогольного оп'яніння, згадані оунівці вихвалялися в студентському гуртожитку, що займають у підпіллі керівні посади¹. Паралельно проводилася перевірка підпільників звільнених з в'язниць. Про масштаб цієї роботи свідчить той факт, що згадувалася у довідці для начальників управлінь НКВС західних областей УРСР від 9 травня 1940 р.²

Після початку німецько-радянської війни перевірки всередині мережі ОУН посилилися. На той час чимало низових ланок почали діяти відкрито, а керівні кадри значно послабили пильність. Цією безпечністю відразу скористалися німці. Тому першими заходами у липні 1941 р. референта СБ Крайового проводу ОУН на ЗУЗ Григорій Пришляк («Мікушка») було негайне посилення конспірації³. Цю ж проблему протягом 1942 р. розглядали на кожній нараді Садгірського районного проводу ОУН⁴. Також проводилася перевірка оунівців, які несподівано звільнилися з німецьких в'язниць. У 1942 р. вона здійснювалася стосовно провідника Перемишльської обласної «екзекутиви» ОУН Щирби та військового референта Мефодія Павлишина («Дениса»)⁵. Частину виявлених німецьких агентів співробітники СБ перевербовували, наприклад, мешканця с. Устянова (біля м. Устрики-Долішні на Дрогобиччині) Івана Пишка-Сушуна, який співпрацював з СД⁶.

На українських землях східніше Збруча важливим напрямом діяльності СБ стало розслідування обставин ліквідації німцями керівників підпілля. 24 липня 1942 р. у Києві поблизу театру опери і балету німцями був вбитий Крайовий провідник ОУН Північно-Східних Українських земель Дмитро Мирон («Орлик»)⁷. Для розслідування цієї події до Києва прибув шеф СБ Микола Арсенич

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 16628. Т. 2. Арк. 166.

² ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 034-СП. Арк. 57.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 21.

⁴ Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 6304. Арк. 20.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 1. Арк. 158, 279.

⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 12 ; Спр. 195. Арк. 8.

⁷ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 54. Арк. 127.

(«Михайло»), який сам ледве не став жертвою Гестапо¹. Нерідко розслідування стосувалося розгрому німцями цілих осередків ОУН. Один з прикладів цьому трапився 7 січня 1942 р. у Кривому Розі. Розслідування СБ встановило, що підпільний осередок видали радянські агенти з місцевої української допоміжної поліції². У вересні 1943 р. референт СБ Кримського обласного проводу ОУН Григорій Вольчак («Іван») розслідував обставини розгрому німцями осередку ОУН в м. Джанкой. Йому вдалося встановити, що причиною арештів був донос в гестапо місцевого симпатика ОУН Іполита Скоропатського³. Співробітники СБ Південного Крайового проводу ОУН розслідували обставини викриття німецькою жандармерією 11 квітня 1943 р. у с. Костянтинівка біля Мелітополя таємної наради Запорізького обласного проводу ОУН⁴.

Водночас СБ періодично проводила перевірки підпільників. На початку серпня 1943 р. Леонід Ларжевський («Явір») був включений до складу боївки Південного Крайового проводу ОУН, яка базувалася в передмісті Дніпропетровська – Стальміст. Його завданням було виявлення серед зазначених оунівців німецьких та радянських агентів⁵. Однак есбістам осередків ОУН на СУЗ в цьому напрямі не вдалося досягнути надто помітних результатів. Протягом усього періоду німецької окупації серед місцевих оунівців була значна кількість німецьких та особливо радянських агентів⁶.

На теренах Галичини більшість перевірок СБ у цей час стосувалася дотримання конспірації. Учасник підпілля ОУН Василь

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 173.

² Матла З. Південна Похідна Група Мюнхен : Наша книгозбірня, 1952. С. 29.

³ Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 54 ; Антонюк Я. Діяльність Кримського обласного проводу ОУН(Б) (листопад 1941 – жовтень 1943 рр.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск II*. Дрогобич : Просвіт, 2015. С. 205.

⁴ Щур Ю. Життя і боротьба Іларіона Курило-Кримчака. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2016. Т. 32 (Події і люди). С. 27.

⁵ Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 32.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76063. Арк. 26.

Чижевський («Демид») свідчив, що за часів німецької окупації працював в одному з магазинів Львова. Час від часу він розмовляв з постійними клієнтами на суспільно-політичні теми. Наприклад, висловлював думку про необхідність створення у Галичині повстанських підрозділів для боротьби з німцями. У березні 1943 р. «Демид» викликав на зустріч у Стрийському парку референт СБ Костянтин Цмоць («Модест»). Він нагадав йому, що за правилами конспірації суворо забороняється обговорювати діяльність підпілля зі сторонніми людьми¹. Референт СБ Львівської Крайової «екзекутиви» ОУН проводив у інспекціях територіальних референтур, наприклад, весною 1943 р. розслідував втрату Тернопільським повітовим референтом СБ таємних документів щодо роботи агентури². За результатами інспекцій багатьох порушників позбавляли членства або застосовували більш серйозні покарання.

У цей період на теренах Волині та Західного Полісся перевірки СБ головним чином стосувалися поповнення УПА. Керівники усіх рівнів зобов'язані були написати автобіографію, яку згодом есбісти вивчали³. Починаючи від повстанської сотні та вище контррозвідники СБ залучали своїх агентів. Про їхню роботу не знали сотенні та курінні відповідного підрозділу⁴. Звіт шефа контррозвідки Корецького ВН «Аскольда» референту СБ Миколі Войтовичу («Зенону») від 12 жовтня 1943 р. повідомляє, що з 220 стрільців сотень «Негуса» та «Макса» за згаданим напрямом працювало 26 осіб, крім того 2 співробітники санітарної школи та 1 лікар УЧХ⁵. Тобто 13 % учасників згаданих підрозділів стежили за своїми колегами. На особистому зв'язку Крайового референта СБ були інформатори у середовищі обласних, окружних та надрайонних проводів ОУН⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Т. 1. Арк. 48.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 34.

³ Там само. Спр. 1828. Арк. 498 ; Спр. 46935. Т. 1. Арк. 40.

⁴ Там само. Спр. 67430. Арк. 115.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942–грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 635-636.

⁶ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 179-180.

Стеження за місцевими підпільниками в окремих населених пунктах входило до обов'язків станичних інформаторів СБ¹.

Інструкція «Робота розвідника всередині» надавала перелік першочергових питань на розроблюваного командира підрозділу УПА. Серед них як особа займається поповненням організації новими людьми, ставиться до своїх обов'язків, наскільки вміє згуртувати своїх підлеглих, визначити їхні обов'язки, чи користується авторитетом серед підпільників і місцевих жителів, знає свою територію².

Незалежно від заслуг підпільника СБ здійснювала планові перевірки. Серед керівного складу їхня періодичність була частішою. Більш ґрунтовне розроблення починалося після отримання перших сигналів. Ними могли бути донесення інформаторів або свідчення заарештованих ворожих агентів. Після цього розпочинався збір свідчень колег та керівників розроблюваної особи. Вивчалися організаційні звіти, щоденники праці, автобіографія. Під різними приводами проводилися особисті бесіди³. Підставою перевірки могла стати недисциплінованість чи інші негативні риси особи. Провідник «Юнацтва» ОУН м. Горохів Ростислав Братунь («Руслан») згадував, що влітку 1943 р. кілька разів не прибув на зв'язок до навколишніх сіл. Після цього на нього почали дивитися скоса, вважали «пацаном та гнилим інтелігентом», а районний референт СБ Петро Криштальський («Палій») ініціював звільнення з керівної посади⁴.

Ще більш ретельно проводилася перевірка бажаючих вступити до підрозділів ОУН або УПА. На початку червня 1944 р. референтура СБ Бережанської округи проводила згадані заходи стосовно дезертира з німецької армії. До місця його проживання в с. Липівці Перемишлянського р-ну (Тернопільщина) надіслали розвідницю. Шляхом опитування місцевих оунівців вона встановила, що новобранець не співпрацював з гестапо⁵. Особливо ретельно СБ

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 32238. Т. 1. Арк. 129.

² Єфіменко В. Тактика і методи роботи працівників спеціального підрозділу ОУН(б). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2000. № 2/4 (13/15). С. 510.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 25-37.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 270. Арк. 110.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 73.

перевіряла осіб, які вступали до її складу. Кожного з них ретельно вивчали, опитували керівників, неодноразово проводили з кандидатом бесіди¹. Повстанець з Любачівщини Володимир Чорний («Маєвий») згадував про розмову з ним влітку 1944 р. есбіста: «Під розлогим деревом сидів за столом шеф СБ зарившись з головою в купу якихось паперів. На наш прихід він навіть не звернув уваги. Хвилинку чекаємо. Нарешті Євця інформує його про справу. «Так, добре, якраз знайшов те, що шукав». На підставі папірця, якого тримає в руках, ставить мені формальні запитання: «Ваше ім'я та прізвище?» – «Так-то і таке» – відповідаю. «Проходили вишкіл СБ в Тимці?» – «Так». «Хто проводив вишкіл?» – «Іскра». «Ми стягуємо з терену всіх вишколених і творимо боївки. Покликано і вас. Чи ви готові вступити?»²

Після вступу до СБ на особу накладалися обмеження та зобов'язання³. У брошурі ОУН зазначалося: «Підпільна організація – це не кооперація, це залізне братство, орден всередині якого існує беззастережне довір'я всіх до всіх, найвища єдність і пошана, героїчний кодекс честі, що знає лише один наказ «Перемога або смерть». Хто в житті шукає почестей і кар'єри, хто самолюб і егоїст, хто не вміє слухати і наказувати, хто м'який і сентиментальний, хто лише спалахує солом'яним вогнем, той хай не пхається до нас, бо горе йому і горе нам... Виписатися можна з клубу, але ніколи з організації підпільної, з революційного ордену. Це є закон революційної боротьби поневоленої нації. Твердий, але справедливий»⁴.

Нерідко вступ до СБ супроводжувався урочистою клятвою на вірність ОУН⁵. Узгодженого її тексту та процедури виголошення не існувало. Усе залежало від регіональних відмінностей, ініціативності керівника та багатьох інших чинників⁶. На території

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26877. Т. 1. Арк. 126.

² Володимир Чорна – «Маєвий». Спогади повстанця з Любачівщини / упоряд. Є. Луць. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2016. Т. 33 (Події і люди). С. 18.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 158.

⁴ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 2.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 97. Арк. 11.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 121.

Заболоттівського р-ну Волинської обл. клятву додатково оформлювали письмово¹. У боївці СБ Вижницького повітового проводу Олексія Любомирського («Берії») вона передбачала зобов'язання життям рідних та звучала наступним чином: «За зраду моя ціла родина буде знищена до четвертого коліна і я увійду як зрадник української справи в історію України». Після цього давалося зобов'язання: «Підписуюсь, що нікому не виповім, хоч-би різали моє тіло на куски з тортурами, свого псевдо, котре я дістав від Проводу ОУН»². Учасники підрозділів ВПЖ складали «Клятву вояка УПА»³.

З наближення лінії фронту СБ посилила контроль за перебіжчиками від ворожих формувань на сторону УПА. Передбачалася їх ретельна перевірка та утримання окремо від повстанських підрозділів⁴. Наприклад, 16 травня 1944 р. поблизу м. Сокаль (Львівщина) на сторону УПА перейшло четверо службовців Бузької комендатури, уродженців Наддніпрянщини. Кілька днів в одному з сіл їх перевіряв референт СБ «Юрко»⁵. Як правило, перебіжчиків намагалися не допускати до організаційних таємниць. Хоча траплялися винятки. Наприклад, референтуру СБ Миколаївського р-ну ОУН очолив колишній «власівець», уродженець Чернігівської обл. Олександр Кальченко («Лисиця») ⁶. До складу підрайонної боївки СБ, яка базувалася в с. Новий Олексинець Почаївського р-ну Тернопільської обл., входив колишній «власівець», росіянин, уродженець Омської обл. Іван Фалєєв⁷.

Заарештований повстанець Микола Троцюк свідчив 3 лютого 1944 р. на допиті в Славутському райвідділі НКВС, що СБ мала в усіх підрозділах УПА чимало інформаторів⁸. Продовжувалася

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 23008. Т. 1. Арк. 73-74.

² Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 5. Спр. 209. Т. 1. Арк. 111-112.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 48. Арк. 388.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 82.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 73441. Т. 2. Арк. 109.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 171. Арк. 157-158.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 214.

⁸ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 62.

перевірка звільнених з в'язниць. У визволеного 13 червня 1944 р. із Львівської тюрми члена крайового проводу ОУН на ЗУЗ Олександра Луцького («Андрієнка») це тривало кілька тижнів¹.

Встановлення радянської влади лише посилило перевірку звільнених або втікачів з в'язниць. Це могло стосуватися навіть осіб близько зв'язаних з підпіллям. У грудні 1945 р. СБ викликало на допит священика собору св. Юра Івана Котіва, якого заарештовували органи НКВС². Звільнених підпільників, які добровільно зізнавалися у вербуванні, як правило, не карали. Станичній ОУН с. Матків Горохівського р-ну Волинської обл. Ганні Савчук («Мотрі») доручили у листопаді 1944 р. виявляти радянських агентів³. Подібним чином вчинили з Антоном Кузіком («Бурим»), звільненим у 1945 р. з Кременецької в'язниці⁴. Підпільника з с. Кідри Володимирецького р-ну Рівненської обл. Тараса Лапугу («Жука») перевели до боївки особистої охорони підрайонного політреферента Сергія Кибиша («Адама»)⁵. Оунівця Йосипа Паньківа («Гонту») зі Львова повернули на попередню посаду. Однак протягом квітня – травня 1945 р. здійснювали негласний нагляд⁶. Зв'язкову Львівського окружного проводу ОУН Іванну Клименко («Веселу») призначили у червні 1945 р. друкаркою референта СБ Миколаївського р-ну Степана Шумського («Сороки»)⁷. Восени того ж року одну з підпільниць призначили на посаду провідниці «Жіноцтва» Бібрського р-ну ОУН⁸. Звільнених оунівців, запідозрених у приховуванні вербування або активної співпраці зі слідством, як правило, страчували, наприклад, станичного Стефана Протаса («Ворона») з Жовтневого р-ну

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 13.

² Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75181. Арк. 280.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 3130. Т. 1. Арк. 17-18.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 17.

⁵ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76448. Арк. 10-11.

⁶ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 55028. Арк. 21-22.

⁷ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 31731. Арк. 17-29 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 241. Арк. 224.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 177. Арк. 100.

Станіславської обл. або сестру загиблого референта СБ Калуського повіту ОУН Ярослава Німого («Бориса»)¹.

Інколи перевірка СБ запідозрених у співпраці з супротивником підпільників призводила до неочікуваних результатів. Весною 1946 р. слідчі СБ Перемишльського надрайону ОУН «Холодний Яр» встановили стеження у підпільному шпиталі за окружним лікарем Антіном Пулою («Вуйком»). Його поведінка викликала підозри. Зокрема, «Вуйко» називав себе колишнім провідником Станіславського обласного проводу ОУН, написав місцевому референту СБ листа з вимогою стратити санітарку, яка поїхала на весілля, покинувши на три дні хворих, хвалився підопічним нібито володіє 8 мовами та працював особистим лікарем митрополита Андрея Шептицького. Після цього «Вуйка» 15 липня 1946 р. допитали та встановили, що насправді він є колишнім священиком, жодної медичної освіти не має та страждає на психічне захворювання².

Водночас СБ продовжувала стежити за дотриманням учасниками ОУН та УПА конспірації. У звіті СБ Перемишльського надрайону ОУН «Холодний Яр» від 15 листопада 1946 р. зазначалося: «Стверджено, що стрільці УПА, БСБ та інші члени Організації в часі стаціонарування в селах з українським та мішаним населенням не додержуються конспірації. Деякі з них перед дівчатами та іншими особами розказують про своїх зверхників, а також де були, що робили, куди йдуть і т. п. Таким чином несвідомо дають матеріали ворожій агентурі і спричиняють часті всипи. За таке розконспірування потягти винних до відповідальності організаційною дорогою»³. В інструкції «До відома орг. клітинам» (Тернопільщина) зазначалися покарання стосовно порушників конспірації: «а) упомінення, б) упомінення з доганою, в) упомінення з загрозою, г) організаційний суд»⁴. Частину засуджених страчували. Наприклад, за порушення конспірації навесні 1948 р. СБ розстріляла підпільників «Дем'яна» та «Пронозу», які повернулися на Тернопільщину з

¹ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 263-268 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Т. 2. Арк. 200.

² ІРН ВУ. 1554/75. К. 61-65 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68236. Т. 1. Арк. 264.

³ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 15.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 110.

Кам'янець-Подільської обл.¹ 16 березня того ж року вироком «адміністративно-організаційний суду» за порушення конспірації та видачу організаційних таємниць було страчено господарчого референта Скала-Подільського р-ну ОУН Дмитра Голанджу («Довбуша»)².

Наприкінці 1946 р. ставлення СБ до підпільників, запідозрених у співпраці з ворогом, стало м'якшим. В інструкції для СБ того місяця зазначалося: «Краще людину, яку ми підозрюємо, а не маємо конкретних даних, випробувати в роботі, або ізолювати, чим знищити»³. За подібних обставин підрайонну провідницю ОУН з Бібрщини Любов Щепанську забезпечили фіктивними документами на прізвище Криницька, дозволили легалізуватися та вступити до Львівського фінансового технікуму⁴. Після проведеної СБ у с. Печихвости Новомилятинського р-ну Львівської обл. перевірки членів районного проводу ОУН усіх ненадійних перевели на легальне становище. В підпіллі залишили 10 «активних, здібних, вірних членів, професійних революціонерів»⁵.

У листі шефа СБ Миколи Арсенича («Михайла») від 11 січня 1947 р. зазначалося, що у деяких районах Галичини на рівні станичних та кушових кожен четвертий був завербований⁶. Більшість з них саботує роботу на органи МДБ, тому згаданим агентам потрібно доручати дрібні завдання, наприклад, збирати в населення продукти або гроші. Частина можна збирати у групи по 2-3 особи та відправити до сіл, які не відіграють для підпілля важливої ролі⁷. У наказі для СБ Подільського Краю від червня 1947 р. вимагалось виключити зі складу підпілля ОУН: 1) арештованих та звільнених; 2) втікачів з в'язниць; 3) колишніх «істрибків» та міліціонерів; 4) репатріантів з Німеччини; 5) втікачів з Донбасу; 6) демобілізованих з Радянської армії; 7) переселенців з Польщі. Окремих осіб зі згаданих категорій

¹ Соловей В. Діяльність підпілля ОУН на центрально-східному Поділлі : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2018. С. 111-112.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 68.

³ Там само. Спр. 376. Т. 49. Арк. 25.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 182. Арк. 71.

⁵ Там само. Спр. 181. Арк. 118.

⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 263-268.

⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 3. Арк. 368.

дозволялося залишити в підпіллі за умови участі в ліквідації співробітників МДБ-МВС або керівників радянсько-партійного активу. Також передбачалася практика взяття керівником на поруки з обов'язковою перевіркою СБ¹. Важливе значення у цей час есбісти приділяли перевірці підпільників, які таємно проводили записи, самовільно підтримували зв'язок з родичами та проривалися неушкодженими з оточень². На Закерзонні згаданий напрям контррозвідальної роботи мав найбільші особливості. Есбісти виявляли не лише польських агентів, а й також радянських та навіть чехословацьких³.

У післявоєнний період розслідування обставин загибелі керівників підпілля посилювалося та поширювалося в Західній Україні та на Закерзонні⁴. Натомість поза її теренами воно припинилося. Цією діяльністю займалися референти СБ вищих провідів ОУН. Результати розслідувань фіксували у протоколах. При цьому інколи вони додатково мали карту розслідуваної події. Надалі протоколи використовували при складанні «некрологу» або «листи впадших»⁵. Передусім під підозру потрапляли вцілілі після загибелі керівника його підопічні⁶. Нерідко після їхнього опитування розслідування встановлювало випадковість трагедії. 16 червня 1944 р. поблизу с. Романів Перемишлянського р-ну Львівської обл. обласний провідник ОУН Михайло Шкамбара («Кедр») застрілювався через необережне поводження зі зброєю. Для розслідування цієї справи на місце події прибув шеф СБ ОУН Микола Арсенич («Михайло»). Він особисто опитав усіх очевидців та упевнився в випадковості загибелі обласного провідника⁷. Інколи згадані розслідування проводили не лише співробітники СБ. У квітні 1947 р. крайовий провідник ОУН

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 11-12.

² Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 139. Арк. 40.

³ Там само. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 320.

⁴ Там само. Спр. 59. Арк. 4-5.

⁵ IPN BU. 1554/74. К. 2-3 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 47. Арк. 250.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 410. Арк. 208.

⁷ Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / ред. П. Потічний, В. В'ятрович. Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2003. Т. 4 (Бібліотека). С. 31-32.

на ПЗУЗ Микола Козак («Вівчар») прибув на територію Бережанського р-ну Тернопільської обл. для встановлення обставин загибелі шефа СБ Миколи Арсенича («Михайла»)¹. Проводити згадану роботу йому допомагав величезний попередній досвід, здобутий на керівних посадах в СБ.

Розслідування есбістами загибелі керівників підпілля радянські спецслужби намагалися використати на свою користь. Нерідко вони маскували свої агентурно-бойові групи під слідчих СБ вищого рівня, які здійснюють згадану роботу². Інколи намагалися спровокувати ліквідацію безневинних людей. Прикладом цього можуть бути наслідки розслідування слідчою групою СБ на чолі з Василем Коренюком («Модестом») обставин загибелі 12 лютого 1945 р. засновника УПА Дмитра Кляківського («Клима Савура»)³. Усі місцеві керівники підпілля викликалися на допити до Крайової СБ, де писали детальні пояснення. При цьому кожен намагався применшити свою провину або перекласти її на іншого⁴. На думку Степана Янішевського («Далекого»), нагнітання терору після загибелі «Клима Савура» було наслідком радянської провокації. На ці здогадки його наштотували неадекватні дії провідника ОУН на ПСУЗ Федора Воробця («Верещаки»). У помсту за загибель «Клима Савура» він погрожував розстріляти кожного п'ятого мешканця с. Борівка Костопільського р-ну Рівненської обл., «засміченого сексотами»⁵.

Слід зазначити, що незважаючи на окремі помилки, переважна більшість здійснюваних СБ перевірок зміцнювали підпілля. Нерідко їм вдавалося виявляти не лише порушення, а й досвідчених агентів радянських спецслужб. Прикладом однієї з таких перевірок було викриття СБ «легендарного» розвідника МДБ полковника Якова Козлова («Богуна»)⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 198. Арк. 288.

² Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 512-513.

³ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9769. Арк. 29.

⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 841. Арк. 166.

⁵ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 4964. Арк. 7-8.

⁶ Безгін І. Слідами полковника Богуна. *Вечірній Київ*. 1963. 30 берез. С. 4.

Напередодні відправлення у підпілля він хизувався начальнику УМДБ Чернівецької обл. Миколі Решетову, мовляв, покаже як потрібно працювати¹. Запевняв, що найближчим часом отримає керівну посаду в мережі ОУН, а також упродовж місяця ліквідує Буковинського окружного провідника Василя Савчака («Сталя»)². Однак ситуація розгорнулася іншим чином. Неправдоподібна «легенда» Якова Козлова (видавав себе за високопоставленого офіцера, який перейшов на нелегальне становище через переслідування владою колишніх фронтовиків) розсипалася на першій перевірці СБ, а сам він 12 липня 1947 р. був арештований. На допиті «Яровий» зізнався у своїй агентурній роботі. Надав розлогі біографічні свідчення, описав відомих йому керівників органів МДБ, а також структуру та методи роботи радянських спецслужб³.

Перевірки СБ учасників підпілля ОУН тривали до початку 1950-х рр. При цьому почали більше цікавитися долею рідних, які могли стати об'єктом шантажу з боку органів МДБ-МВС. Улітку 1948 р. референт СБ Жовківського надрайону ОУН Роман Качан («Чорний») розпитував друкарку Ярославу Романину («Олю») про обставини арешту її молодшого брата «Богдана» та депортацією батьків. Через два роки новий референт СБ Жовківського надрайону ОУН Степан Петрушевич («Дем'ян») повторив з нею згадану бесіду. Крім того, розпитував про обставини втечі з тюрми м. Радехів її сестри Євгенії⁴. Протягом липня 1951 р. референт СБ Долинського надрайону ОУН Богдан Долішній («Баян») двічі проводив перевірки учасників Вигодського районного проводу ОУН⁵.

Протягом кінця 1940-х – початку 1950-х рр. есбісти брали участь у розбудові легальної мережі ОУН (передбачала інструкція «Олег»). До обов'язків окружних референтів СБ входила перевірка кандидатів. З них кожен сільський житель проходив шестимісячний

¹ ГДА СБУ. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 86736. Т. 25. Арк. 113.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1440. Арк. 32.

³ Ільницький В. Протистояння СБ ОУН і МДБ: спроба ввести у середовище підпілля агента Якова Козлова – «Яровий», «Богдан Богун». *Східно-європейський історичний вісник. Спецвипуск II*. 2017. С. 247-259.

⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 28621. Арк. 191-192.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68811. Т. 1. Арк. 235.

випробувальний термін, а міський – річний. На першому етапі їм доручали розповсюджувати листівки, проводити розвідку, здійснювати підпали колгоспної техніки та державних будівель. На завершальному етапі окремим кандидатам доручали здійснити індивідуальний теракт. Водночас СБ продовжувала здійснювали перевірку «новиків» (нових членів) з молоді, яку готували до поповнення підпілля ОУН¹.

Висновки

Від початку створення СБ стежила за дотриманням оунівцями конспірації та прибулими до Генерал-Губернії з західних областей УРСР біженцями, особливо за тими, які звільнилися або втекли з в'язниць. У них розпитували про деталі біографії, обставини арештів, звільнень та переходу кордону. Через свідків намагалися перевірити отриману інформацію. На початку 1940 р. у західних областях УРСР при окружних командах ОУН та вище розпочалося відновлення мережі референтури «контролю і розвідки». Збір даних вона здійснювала через спеціальних інформаторів. Водночас продовжувалася перевірка звільнених органами НКВС-НКДБ оунівців.

З початком німецько-радянської війни чимало низових ланок мережі ОУН почали діяти відкрито, а керівні кадри значно послабили пильність. Тому контроль за дотриманням конспірації став для референтури СБ протягом 1941–1942 рр. особливо важливим напрямом роботи. Крім того, здійснювалася перевірка оунівців звільнених з німецьких в'язниць. У цей час у діяльності СБ мережі ОУН на СУЗ помітну роль почало відігравати розслідування обставин загибелі керівників підпілля або викриття німцями цілих осередків. Починаючи з літа 1943 р., на Волині та Західному Поліссі важливим напрямом діяльності СБ стала перевірка кадрів УПА. Особливо це стосувалося поповнення або керівників. В середині повстанських підрозділів більше 10 % особового складу були інформаторами СБ. Після їхніх повідомлень, результатів планової перевірки або свідчень заарештованих агентів розпочиналося розроблення запідозреного підпільника. Збиралися свідчення колег та керівників, вивчалася біографія, звітування. Шляхом проведення бесід під вигаданими приводами здійснювалася перевірка інформації.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 26. Арк. 196-198.

З наближенням лінії фронту СБ посилила перевірку звільнених німцями з в'язниць підпільників, перебіжчиків на бік УПА, а також зв'язкових між вищим керівництвом. Ще більше згадана діяльність посилилася після відновлення на Західній Україні радянської влади. Підпільників, які добровільно зізнавалися у вербуванні, як правило, поновлювали на посадах або переводили на інші. Іншим було ставлення до осіб, які приховували свій зв'язок з радянськими спецслужбами. Здебільшого їх страчували. Наприкінці 1946 р. ставлення до згаданої категорії підпільників на станичному та кущовому рівні стало лояльнішим. Їх намагалися ізолювати від організаційних таємниць, переводили до інших теренів, доручали дрібні завдання. Окремим запідозреним наказували виїхати до великих міст та легалізуватися під фіктивними документами. Весною 1947 р. з підпілля ОУН було виключено усіх неблагонадійних осіб. Дозволяли залишатися лише за умови взяттям керівництвом на поруки або активної участі в диверсійно-терористичних операціях.

Розслідування СБ обставин загибелі керівників підпілля у післявоєнний період здійснювалося лише в Західній Україні. Як правило, цією роботою займалися слідчі групи СБ Крайових проводів. Здійснювалося опитування свідків серед підпільників та місцевого населення. Водночас вони були головними підозрюваними. Результати розслідувань згодом використовували при складанні некрологів. Згадану роботу СБ намагалися використати радянські спецслужби для прикриття роботи агентурно-бойових груп, а також провокування в підпіллі внутрішнього терору. Перевірки СБ мережі ОУН тривали до початку 1950-х рр. При цьому значну увагу почали звертати на долю родичів підпільників. Фаховий рівень перевірок СБ на цьому етапі посилювався. Він дозволяв ефективно виявляти досвідчених радянських агентів.

3.3. Проведення «оперативних ігор»

Термін «оперативна гра» вживається співробітниками органів державної безпеки для означення операції з дезінформації ворога за участі перевербованого подвійного агента. Використання цього методу вимагає досконалого вивчення ситуації, правильного розрахунку ймовірностей впливу та його результату, ретельного добору

засобів й заходів такого впливу, а також відповідного інформаційного забезпечення. В діяльності спецслужб оперативну гру можна вважати вищим проявом оперативного мистецтва. Термін «оперативні ігри» був запроваджений лише в 1920-х рр. співробітниками ОДПУ¹. Спеціальні підрозділи українських націоналістичних організацій його не вживали. Хоча використання ними подвійних агентів для дезінформації ворога траплялося неодноразово. Перші випадки згаданої оперативної діяльності зафіксовано під час німецько-радянської анексії Другої Речі Посполитої. Член ОУН Павло Лесків наказав восени 1940 р. жителю с. Ліщанці Золотопотіцького р-ну Тернопільської обл. Петру Шпундеру з'явитися до райвідділу НКВС та запропонувати свої послуги як агента. Після цього він повинен був дезінформувати радянських оперативників². Подібні завдання отримав розвідник ОУН Іван Кульчицький з Мостиського р-ну Львівської обл. Для прикриття своєї «легенди» він передав 20 грудня 1940 р. до райвідділу НКВС інформацію про «посібника українських націоналістів» поляка Павла Добровольського. Нібито в його столі переховувався комендант боївки ОУН Данило Плитка. Для правдоподібності оунівці туди підкинули обріз гвинтівки, патрони, хлібину та недопиту пляшку горілки³.

Використання цього методу оперативної діяльності співробітниками СБ продовжувалося у період німецької окупації. Весною 1943 р. гестапівці заарештували в м. Стрий на Львівщині завгоспа поліклініки Миколу Мушака, який надавав допомогу оунівцям. Погрожуючи розстрілом його змусили погодитись працювати агентом. Звільнившись Микола Мушак зустрівся з референтом СБ Костянтином Цмоцем («Модестом») та усе йому розповів. Після цього отримав наказ дезінформувати гестапівців⁴.

Найбільшого поширення практика використання СБ подвійних агентів (радянські спецслужби їх називали «дворушниками»)

¹ Ткаченко М., Шпальченко В. Оперативні ігри як метод керованого впливу: історичний аспект. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2019. № 1 (25). С. 134-138.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 207.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 1. Спр. 13444. Арк. 95.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Т. 1. Арк. 323-324.

для дезінформації супротивника набула у післявоєнний період¹. Лише на території Пониковецького р-ну Львівської обл. протягом жовтня – грудня 1945 р. зафіксовано два такі випадки². У «Пересторозі» СБ (Львівщина) зазначалося: «З зізнань агентів знаємо, що НКВД втягує підступно людей в свої сіті. Багато з них зрозуміли підлість цієї роботи. Вони рвуть зв'язки з цією чорною, брудною роботою та активно допомагають нам з корінням знищувати цей бур'ян»³.

Високий рівень професійності СБ засвідчує «оперативна гра», проведена у 1945 р. референтом СБ ОУН на ПЗУЗ Миколою Козаком («Вівчарем») з керівництвом НКДБ УРСР⁴. Наприкінці 1944 р. досвідчений співробітник НКДБ УРСР Сергій Карін-Даниленко подав ідею створення «легендованого» Проводу ОУН на СУЗ (охоплював Білоцерківську, Конотопську, Дніпропетровську, Криворізьку та Миколаївську округи). Керівником цієї псевдопідпільної структури було призначено досвідченого агента Михайла Захаржевського (оперативний псевдонім «Таран»), а його заступником – Катерину Мінковську (оперативний псевдонім «Євгенія»). До них долучили перевербовану учасницю Київського осередку ОУН Людмилу Фою (оперативний псевдонім «Апрельская»)⁵. Інші члени «Проводу ОУН на СУЗ» використовувалися «втемну» (тобто вважали, що дійсно є членами підпілля), у тому числі «референт СБ» Анатолій Єременко («Тимош»)⁶. Головним завданням «легендованого» проводу було налагодження контактів з керівництвом ОУН

¹ Єфіменко В. Особливості діяльності спецпідрозділу ОУН(б) на території України. *Збірник наукових праць Національної академії Служби безпеки України*. Київ, 2002. № 5. С. 139.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 150. Арк. 57 ; Спр. 161. Арк. 266.

³ Там само. Спр. 147. Арк. 84.

⁴ Історія органів державної безпеки на Волині : документально-публіцистичне вид. / наук. ред. М. Кучерепи. Луцьк : Ініціал, 2012. С. 98.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 342. Арк. 1-112 ; Спр. 343. Арк. 1-163 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74331. Арк. 20, 28, 33 ; Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 93-94.

⁶ Бурлака С. Український визвольний рух на Білоцерківщині (1941–1952 рр.): розсекречені документи, спогади коментарі : науково-документальне видання. Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. С. 83.

у Західній Україні та просуванням до його складу керівництва агентури. Для цього агенти НКДБ «Апрельская» та Антоніна Калуженко (оперативний псевдонім «Ірина») прибули 6 травня 1945 р. до Луцька. Під виглядом представників «Проводу СУЗ» вони намагалися вийти на зв'язок з керівництвом ОУН та передати сфабриковані документи псевдопідпілля¹. Серед них «лист українських націоналістів» з погрозами на адресу письменника Максима Рильського². Дії «Оксани» та «Ірини» привернули увагу СБ. За ними встановили стеження, а через чотири дні призначили місце зустрічі за містом. Відразу по прибутті двох згаданих «кур'єрок» заарештувала районна боївка СБ Петра Тихнюка («Михася»)³. Під час допитів «Апрельская» добровільно зізналася у співпраці з органами НКДБ та надала детальні свідчення про свої агентурні завдання⁴. Натомість «Ірина» заперечувала свій зв'язок з радянськими спецслужбами та була розстріляна⁵. Надалі вербуванням Людмили Фої займався особисто «Вівчар». Після кількох тижнів бесід вона погодилася взяти участь в «оперативній грі» СБ з керівництвом НКДБ УРСР. За вказівкою підпілля 19 липня 1945 р. Людмила Фоя повернулася до Луцька. Тимчасово вона зупинилася у сестри «Ірини» – Анастасії Зисько та намагалася відновити зв'язок з НКДБ. Через кілька днів Людмила Фоя зустріла на вулиці майора НКДБ та повідомила йому, що знаходиться в Луцьку з таємним завданням. Однак не може повернутися до Києва, адже її пропуск прострочений на два місяці. Згаданий офіцер допоміг «Апрельській» відновити через дорожньо-транспортний відділ втрачений зв'язок⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 453. Арк. 43.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 342. Арк. 12-27 ; Боярчук П. Як волинські бандерівці Рильського врятували. *Волинь (Луцьк)*. 1995. 15 черв. С. 2.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953) : у 2 кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. С. 363-364.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 166.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1981. Арк. 169-173.

⁶ Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2009. Т. 8 (Події і люди). С. 29.

23 липня 1945 р. Людмила Фоя із значною кількістю літератури підпілля ОУН повернулася до Києва¹. Зустрілася на конспіративній квартирі (поблизу костела на Володимирській гірці) з представником центрального апарату НКДБ – генерал-лейтенантом Павлом Дроздецьким. Доповідала про успіх операції та переконувала направити до Луцька «Тараса» з «Євгенією». Недооцінка керівниками НКДБ УРСР фаховості СБ ОУН та ейфорія від успіху забезпечила подальший успіх операції². 5 серпня 1945 р. Михайло Захаржевський та Людмила Фоя приїхали до Луцька. Через кілька днів вони прибули на «пункт зв'язку», де були схоплені СБ³. Під час допитів «Таран» намагався дотримуватися відпрацьованої легенди. Однак на очній ставці почав «сипатися» та погодився написати лист із пропозицією викликати «Євгенію»⁴. До нього було додано запрошення прибути на нараду Крайового Проводу ОУН на ПЗУЗ. 8 вересня 1945 р. Людмила Фоя успішно відвезла згадані документи до Києва та через 11 днів повернулася разом з «Євгенією» до Луцька. Згідно з умовленим планом операції на пункті зв'язку їх заарештували. Стратили «Євгенію» та «Тарана» під час несподіваної облоги військ НКВС⁵. Про провал операції керівництво НКДБ дізналося лише у квітні 1946 р.⁶ За «порятунок організації на ПЗУЗ» Микола Козак («Вівчар») був нагороджений рішенням УГВР від

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 212.

² Веденєєв Д., Биструхін Г. Мечі і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ : Генеза, 2006. С. 198.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 71184. Арк. 32-24.

⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 342. Арк. 1.

⁵ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8978. Т. 4. Арк. 191-198.

⁶ Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2009. Т. 8 (Події і люди). С. 37.

8 жовтня 1945 р. Золотим Хрестом Заслуги¹. Людмила Фоя редагувала підпільні часописи «За волю нації», «Молодий революціонер», «Діти України» та «Інформатор»².

При направленні до ворога своїх агентів важливу роль СБ приділяла розробленню «легенд». Інколи для правдоподібності дозволяли називати криївки, «мертві пунки» або й окремих осіб³. Напередодні відправлення на завдання референт СБ Ковельської округи Олександр Нікітич («Ворон») надав Галині Січкарук («Тіні») детальні інструкції: «Завтра рано Ви будете крутитися біля хати, кудю найбільше проїжджають большевики, щоб там Вас схопили. Коли Ви будете арештовані – нічого не говоріть доти, доки не перенесете початкових тортур. Говоріть по трохи, а саме: про мертві точки зв'язку з В. при дубі, що мали відійти на північ, про В. Гриба (підозрювався в «сексотстві»), який попереджав нас про вивози в Сибір, про криївку з горохом, про скриню, в якій заховано 6 гранат, говоріть про те, що ми наступаючи на Купичів хотіли вбити Гаркушу (Антон Гаркуша був начальником Турійського райвідділу НКДБ), заведіть до пустої хати І., де є 5 советських підручників і 7 летючок. Більше нічого не вільно говорити. Кого б Вам не ставили на «очну ставку» і чого б від Вас більше не вимагали – відмовляйтеся... За якийсь час Вам дадуть спокій і запропонують підписати декларацію. Декларацію підписуйте тремтячою рукою. Також при роботі, яку Вам доручать большевики, будуть хитрі, робіть так, щоб хтось міг Вас сконтролювати й зроблене відповідало б праці. Звітуйте Гаркуші так, щоб він вірив у це і був задоволений. Бо пам'ятайте, що ворог буде слідкувати на кожному кроці, а коли викриє щось, настрашите його, будете сидіти у в'язниці або розстріляні... Після підписання декларації зголосяться на точку У-ка, через яку пов'яжетеся зі мною й отримаєте інструкції до роботи. Рівно ж пам'ятайте про точне вивчення обов'язків, які наложить на Вас ворог і ніколи не пропускайте назначеного Вам часу»⁴.

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 94.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 168.

³ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 2234. Арк. 15.

⁴ ВКМ. Ф. КДФ-21337. КВ-93694. Арк. 40-45.

Незважаючи на значну увагу СБ до розроблення для агентури «легенд», провали траплялися нерідко. 15 січня 1946 р. до Волинського обласного МДБ за завданням референта СБ Луцької округи Федора Затовканюка («Мирона») прибула його друкарка – Надія Кудрик («Зірка»). На допиті підпільниця запропонувала виконувати агентурну роботу в обмін на амністію. Розповідала, що навідатися до Луцька їй дозволили через необхідність видалення зуба. Однак під час огляду стоматологом її «легенду» викрили¹. Розвідник СБ Антон Шептицький з'явився у грудні 1945 р. до Комарнівського райвідділу НКДБ під виглядом репатріанта з Німеччини².

З огляду на складність набуття в середовищі радянських спецслужб агентурних позицій СБ намагалася перевербовувати інформаторів супротивника, особливо тих, які добровільно зізналися та бажали спокутувати перед підпіллям свою провину³. Протягом весни 1947 р. зафіксовано три такі випадки на території Чортківського району Тернопільської обл., Бродівського р-ну Львівської обл. та у Львові⁴. Успіхи СБ у цьому напрямі визнавали навіть їхні супротивники. Начальник Немирівського райвідділу МДБ Черепеня скаржився 11 листопада 1947 р. на нараді у Львові, що СБ масово перевербовує їхню агентуру⁵. Головним завданням згаданих розвідників залишалася дезінформація радянських спецслужб. 26 липня 1947 р. співробітники УМДБ Чернівецької обл. почали розшук свого агента Якова Козлова («Ярового»), який припинив виходити на зв'язок. Під

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 7383. Т. 1. Арк. 1-109 ; Т. 2. Арк. 1-84 ; Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 298.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 88. Арк. 46.

³ Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 174.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 8. Арк. 61-62 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 212. Арк. 20 ; Спр. 226. Арк. 119-120.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 204. Арк. 247.

час цього завдяки «дворушнику» Івану Матіюсу СБ вдавалося протягом кількох місяців дезінформувати супротивника¹. Нібито «Яровий» успішно пройшов перевірку, отримав підпільний псевдонім «Змій» та найближчим часом буде призначений референтом СБ Гірського надрайону ОУН. Остерігаючись стеження, він вирішив певний час не виходити на зв'язок. Про долю «Ярового» співробітники УМДБ Чернівецької обл. дізналися лише 9 травня 1948 р. Вивчаючи документи захопленого архіву СБ Карпаського краю, вони виявили копії протоколів допитів «Ярового» від 13 липня 1947 р.²

Висновки

Перші випадки використання оунівцями перевербованих ворожих агентів зафіксовано восени 1940 р. у Східній Галичині. Головним їх завданням була дезінформація органів НКВС-НКДБ. Зазначена діяльність СБ ОУН стосовно гестапо продовжувалася під час німецької окупації. У післявоєнний період практика використання есбістами подвійних агентів набула ще більшого поширення.

Важливу роль СБ приділяло розробленню «легенд» для своїх розвідників. Напередодні виконання завдань їм надавалися детальні інструкції. Дозволяли для правдоподібності називати окремі «мертві пункти», криївки або й неблагонадійних підпільників. Найбільш відомою та успішною була «оперативна гра» референта СБ Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Миколи Козака («Вівчара») з керівництвом НКДБ УРСР. Тривала вона протягом травня – вересня 1945 р. Розвідниці СБ Людмилі Фої («Оксані») вдалося двічі відвідати Київ та дезінформувати керівництво НКДБ УРСР. Вивести до Луцька двох досвідчених радянських агентів, яких СБ схопила, допитала та страшила. Головним успіхом цієї операції стало недопущення проникнення членів «легендованого» проводу до складу керівництва ОУН.

Після 1947 р. більшість подвійних агентів СБ набирала з осіб, які добровільно зізналися у вербуванні їх органами МДБ-МВС та бажали спокутувати провину перед підпіллям. Головним їх завданням залишалася дезінформація супротивника.

¹ Ільницький В. Протистояння СБ ОУН і МДБ: спроба ввести у середовище підпілля агента Якова Козлова – «Яровий», «Богдан Богун». *Східно-європейський історичний вісник*. Спецвипуск II, 2017. С. 246.

² ГДА СБУ. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 86736. Т. 25. Арк. 114, 119-120, 150, 168.

3.4. Заходи агітаційно-психологічного впливу

Пропаганда, контрпропаганда, поширення чуток та інші маніпуляції суспільними настроями використовувалися для протидії ворогу з давніх часів. Згадані заходи агітаційно-психологічного впливу активно використовували спеціальні підрозділи УВО та ОУН¹.

Співробітники СБ розпочали практику інформування підпільників стосовно ймовірних небезпек після розгортання німецьких репресій щодо оунівців. 5 вересня 1941 р. у Дніпропетровську відбулася нарада Південного крайового проводу ОУН. На ній референт СБ доповів про підготовку гестапівцями арештів місцевої оунівської мережі. Після цього було ухвалено підготувати «пересторогу» та розіслати обласним проводам ОУН².

Починаючи з осені 1942 р. на Волині та Західному Поліссі співробітники СБ готували для місцевого населення «перестороги» стосовно провокацій німецьких спецслужб. У цей час Крайовий провід ОУН на ПЗУЗ видав листівку «Бережімось провокації!», де повідомлялося, що німецькі агенти під виглядом радянських партизан заходять до місцевого населення та просять допомоги³. 25 жовтня 1943 р. окружний провідник «Спартак» видав пересторогу «українському громадянству до відома». У ній зазначалося, що німці направляють в села агентів під виглядом втікачів з таборів, оточенців, прохачів продуктів тощо⁴.

Кількість пересторог населенню у післявоєнний період значно збільшилася. Вони охоплювали усі регіони Західної України та стосувалися винятково радянської агентури. Більшість згаданих листівок конспіративно були підписані як «Українські повстанці». Хоча

¹ Книш З. На життя і смерть... Сторінки з історії Української Військової Організації. Торонто : Срібна Сурма. 1980. С. 19-20 ; Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Вид. третє, доп. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. С. 269-277, 500-501, 533-536.

² Матла З. Південна Похідна Група. Мюнхен: Наша книгозбірня, 1952. С. 20.

³ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд.: О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 138-139.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 354.

насправді їх авторами були співробітники СБ ОУН¹. Восени 1944 р. вийшла «Пересторога: Українці міста Львова!». У ній повідомлялося, що органи НКВС-НКДБ створюють провокативні організації, які діють під виглядом мережі ОУН².

Головним чином у пересторогах місцеве населення закликали не вірити будь-яким незнайомцям. Зокрема, про це йшлося в листівках «Бережись агента НКВД» та «Громадяни, бережіться большевицьких підступів»³. Поряд з поширенням пересторог СБ проводило з населенням «пропагандистські бесіди». Зберігся проект однієї з них від 15 листопада 1945 р. У ній населення закликали «навчитися зберігати таємницю» та бути пильними, особливо до незнайомців, які видають себе за оунівців. Рекомендували за будь-якої ситуації «найкраще змовчати та себе убезпечити»⁴.

На Волині та Західному Поліссі своїм ворогом СБ уважала більшість священиків Російської православної церкви (далі – РПЦ)⁵. Передбачалося, що біля половини з них співпрацюють з органами НКВС⁶. Щодо них в листівці «Бережись агента НКВС» зазначалося: «В проповідях ведуть ворожу пропаганду, мовляв, що вся влада від Бога і тому їй потрібно треба коритись, як волі Божій, що всі ті, які піднімуть руку на Богом встановлену владу, діють від диявола, диявольською зброєю і тому нічого не стягнуть, а загинуть»⁷. Крайовим слідчим СБ Дмитром Омельчуком («Стародуб») було допитано священика с. Бочаниця Гощанського р-ну Рівненської обл. Він зізнався, що є агентом НКВС та погодився написати відозву до населення із

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 359, 360, 364.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 24390. Т. 2. Арк. 1.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 341-348, 355-357 ; ОУН і УПА в 1944 році : Документи. Ч. 1 / упоряд.: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2009. С. 30.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 30-31, 76.

⁵ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років : політологічний дискус. Київ : Світогляд, 2005. С. 67-72.

⁶ ІРН ВУ. 1554/124. К. 9 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 50. Арк. 4.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 355.

закликом не вірити духовенству РПЦ. Зазначену листівку розмножили друкарськими машинками та розповсюдили тереном¹. У ній зазначалося: «Мені і іншим священикам, доручили таку мерзенну роботу: 1) Слідкувати та доносити на других священиків; 2) Слідкувати та доносити на своїх парафіян; 3) Випитувати парафіян під час сповіді та зраджувати перед НКГБ тайну сповіді; 4) На проповідях агітувати за злочинною сталінською владою та очорнювати народню боротьбу проти неї»². На Кременеччині СБ змушувала священиків, запідозрених у співпраці з радянськими спецслужбами, підписати виготовлену на друкарській машинці «Заяву», де зазначалося: «...змушений був терором НКГБ служити як тайний агент. Як чесна людина я бачу, що в хвилині духовної слабості поповнив злочин перед Богом і народом. Даю обітницю, що відданою працею для народу буду старатися поправити свій ганебний вчинок...»³

Інколи «перестороги» містили досить дивні попередження. Одна з них від 13 травня 1946 р. (Перемишльщина) повідомляла, що Уряд Публічної Безпеки (УБП) надсилає до українських сіл вояків з венеричними захворюваннями, які гвалтують жінок. Їх метою є підірвати боєздатність підпілля ОУН та УПА⁴.

На теренах Галичини упродовж 1946 р. СБ чинила тиск на греко-католицьких священиків, які визнавали рішення Львівського собору⁵. Їм надавалася можливість відкликати «заяву про приєднання до сталінської, так званої, православної церкви, з богом – НКВД і проголосити про це перед своїми вірянами під час богослужіння». В іншому випадку заборонялося виконувати функції священика та надавався термін для виїзду з сім'єю до райцентру. Протягом 1946 р. лише на території Дрогобицької обл. такі листівки отримали 30 священиків⁶.

Розповсюдження та видання СБ серед населення пересторог продовжувалося до початку 1950-х рр. Наприкінці 1949 р. референт

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 98.

² ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 99. Арк. 3.

³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 464.

⁴ Там само. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 10.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 126 ; Т. 54. Арк. 173.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 84. Арк. 246-247.

СБ Рогатинської округи ОУН написав брошуру «Будьмо обережні»¹. Пересторогу стосовно «сексотів» інформатори СБ поширювали протягом 1948–1949 рр. серед учнів Берегівської профтехшколи (Закарпаття) та у листопаді 1950 р. у с. Старичі Івано-Франківського р-ну Львівської обл.² Листівки від 1951 р. повідомляли населенню, що органи МДБ часто мінують виявлені крийвки та навіть повстанські могили³. Інша застерігала щодо шифрування листів до рідних на засланні. Зазначалося, що таким чином вони лише привертають до себе увагу органів МДБ. Протягом 1949–1952 рр. кілька раз видавали листівку «Пересторога! Громадяни!» стосовно діяльності агентурно-бойових груп МДБ-МВС⁴.

Паралельно у цей час СБ випускала листівки, спрямовані проти «провокативних організацій». Одна з них під назвою «Бережіться провокативних організацій!» від 1949 р. інформувала: «МВД і МГБ творять ряд окремих невеликих організацій під різними назвами. Напр. ГМРУ, ОБЗВУ і т. д. Ці організації видають часом свої газетки. Провокаційний характер таких організацій пізнати легко. На це вказує вже сама їх назва. Бо пам'ятайте, що єдиною справжньої підпільною організацією в Україні являється сьогодні тільки Організація Українських Націоналістів (ОУН). Інших немає! Кожна організація з іншою назвою – це провокативна організація». У листопаді 1950 р. вийшла «Пересторога! Студенти м. Львова!», яка повідомляла про спроби агентів МДБ, «граючи на патріотичних почуттях», створити фіктивні підпільні організації. Провокатори, навіть під погрозами смерті, змушують студентів приєднуватися до них та переходити на нелегальне становище. Есбісти застерігали, що ОУН згаданої роботи не проводить та просили повідомляти про усі факти провокацій⁵.

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 50213. Т. 2. Арк. 168.

² Архів Управління СБУ в Закарпатській області. Ф. 7. Спр. 2067. Арк. 272 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 367.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 352 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 295. Арк. 12-13.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 360, 364, 366.

⁵ Там само. Арк. 360, 362.

На основі матеріалів СБ видавалися застереження для підпілля ОУН стосовно різноманітних снодійно-паралітичних спецпрепаратів, які агентура підливала у напої та їжу. Найпоширенішим серед них був «Нептун-47»¹. У серпні 1951 р. було видано листівки «Про снодійні речовини» та «Вживання більшовиками отрутно-бактереологічних середників»². Завдяки цим застереженням референту СБ Рахівського надрайону ОУН Івану Дійчуку («Карпатському») вдалося уникнути дії спецпрепарату та врятуватися від арешту³.

Потужний напрям пропаганди СБ спрямовувався на деморалізацію ворогів. Головним чином він полягав у різних способах залякування місцевого населення, вороже налаштованого до підпілля ОУН⁴. Розпочалися ці заходи ще за часів німецької окупації. Представник громади євангелістів Михайло Подворняк (не підтримував ОУН) згадував про репутацію СБ на Волині: «Цих двох літер наші люди боялися не менше, як НКВД чи гестапо»⁵. Однак найбільшого розвитку згаданий напрям діяльності СБ набув у післявоєнний період. Пропаганда проти радянської агентури спрямовувалася на її знеособлення та залякування. В одній з листівок зазначалося: «Сексот – це найбільш підла людина. Це взагалі не людина – це собака. І тому йому належить собача смерть»⁶. Залежно від регіону вони мали певні особливості. Листівка ОУН з Вербського р-ну Волинської обл. застерігала: «Хто зрадник свого народу, мусить бути знищений або втікай до райцентру в Н.К.В.Д.»⁷. Нато-

¹ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 246 (1953). Спр. 29. Арк. 387.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 215 ; Ф. 71. Оп. 7. Спр. 90. Арк. 71-73.

³ Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 181.

⁴ Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 6304. Арк. 72.

⁵ Панас Хуртовина. Під небом Волині (Воєнні спомини християнина). Вінніпег : The christian press, 1952. С. 143 ; Подворняк М. Вітер з Волині. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1981. С. 182.

⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та підпілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 295.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 238.

мість агітка з Галичини погрожувала: «Ми завсіди знайдемо зрадників, перед нами не сховається, не втече. Навіть в районі, чи де, хай не почувають себе безпечно, бо і там ми скоріше чи пізніше досягнемо і знищимо»¹.

У 1947 р. СБ видала спеціальний комікс під назвою «Донощикам і сексотам пощади не буде» (прочитай і другому передай). Текст брошури мав віршовану форму, яку доповнювали карикатурні ілюстрації. Сюжет коміксу змальовував ганебну та трагічну долю таємного співробітника радянських спецслужб. Останній, замаскувавшись собакою, видав за 100 крб. криївку з оунівцями, які героїчно загинули в бою. Пам'ять про них шанує населення. Натомість «сексота» есбісти вистежили та повісили. Ось як про це зазначено в коміксі: «Гляньте, очі вивертає. Юда-гад на мотузку. Так він вік свій доживає. За невинну кров людську»².

Окремі з листівок спрямовувалися на деморалізацію співробітників радянських спецслужб. Одну з них під назвою «До суходільської міліції від проводу СБ» було виявлено 21 вересня 1945 р. у с. Суходіл Гусятинського р-ну Тернопільської обл. У ній зазначалося: «Хочемо вам повідомити, що життя ваше у наших руках і що воно держиться на тоненькій волосині. Наближається час відплати за ваші знуцання над українським населенням. Наближається кінець усім задолизам нквдистів, усім «лозам», які гнуть у усяку сторону»³. Іншу схожу листівку під назвою «Як загинув начальник Рогатинського РВ МГБ Аносов» есбісти видали у вересні 1947 р. Вона повідомляла, що начальник УМДБ Станіславської обл. майор Бугайов дозволив внутрішньому агенту Михайлу Довгому («Сороці») для успіху операції вбити на вибір будь-кого з десяти офіцерів⁴. Нерідко есбісти намагалися деморалізувати супротивника погрозовими листами. Один з них адресувався начальнику Гусятинського райвідділу НКВС: «Ми звертаємось до вас з великим проханням

¹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 75.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 70. Арк. 554-561.

³ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 171 ; Спр. 487. Арк. 229.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75386. Т. 2. Арк. 281 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 206.

щоб ви залишили роботу з вивезенню людей. Якщо цього не виконаєте, місця вам в районі не буде...»¹

Ефективним методом психологічного впливу СБ на радянську агентуру були написи поблизу тіл страчених. В інструкції від 6 грудня 1944 р. зазначалося, що напередодні проведення каральних акцій потрібно підготувати відповідні таблички². Написи на них були виражено емоційними та не завжди лаконічними. У с. Терешів Острожецького р-ну Рівненської обл. – «Смерть сексотам», на території Деражненського р-ну Рівненської обл. – «Сексотам пощади не буде!», с. Сокіл Мостиського р-ну Дрогобицької обл. – «Страчений за роботу на НКВД», с. Раковець Золотниківського р-ну Тернопільської обл. – «Увага! Зістала знищена за зраду відомих українських громадян про яких доносила НКВД. Хто буде таку роботу робити, то стріне те саме!», с. Лапшин Бережанського р-ну Тернопільської обл. – «Так буде з усіма ворогами української нації, хто буде сексотити в НКВД. Смерть зрадникам», с. Велика Горожанна Комарнівського р-ну Дрогобицької обл. – «Смерть донощикам! За зраду українського народу», с. Зарубинці Скалатського р-ну Тернопільської обл. – «Смерть сексотам НКВД і зрадникам»³.

Інколи написи робили на стінах будівель. 18 жовтня 1944 р. поруч з ліквідованим у с. Заплатине Стрийського р-ну Дрогобицької обл. розмістили вирок-пересторогу «За зраду України і УПА»⁴. Під час повішення 26 лютого 1946 р. боївкою СБ у с. Войславичі (Сокальщина) агента УБП на вербі розмістили табличку «Собаці собача смерть! Смерть донощикам!»⁵

Зрідка в написах була заборона на кілька днів знімати тіло повішеного⁶. Наприклад, у с. Золотковичі Крукеницького р-ну

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 487. Арк. 32.

² IPN BU. 944/458. К. 30 ; ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 26. Арк. 4.

³ Архівний сектор Головного управління Національної поліції в Тернопільській області. Ф. 52. Спр. Р-48. Арк. 27 ; Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 410937. Т. 2. Арк. 132 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 54 ; Спр. 453. Арк. 112 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 28. Арк. 60 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 13 ; Спр. 31. Арк. 58.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 68.

⁵ Там само. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 232.

⁶ IPN BU. 944/458. К. 30.

Дрогобицької обл. – «Не вільно рушити доки не приїдуть енкаведисти»¹. В одному з сіл Теремнівського р-ну Волинської обл. – «Увага до 3-х днів не знімати бо хто зніме той буде сам висіти»². У с. Доброгостів Дрогобицького р-ну боївкою СБ на телефонному стовпі був повішений боєць винищувального батальйону. Поруч була табличка з написом: «Смерть донощикам. Знімати може лише НКВД»³.

Інколи таблички поєднували пояснення ліквідації певної особи з елементами пропаганди. 19 вересня 1944 р. у с. Прошова Велико-бірківського р-ну Тернопільської обл. боївкою СБ було вбито місцевого польку Мар'яну Мархевку. Поруч повісили табличку: «Смерть донощикам НКВД – ворогам трудящого народу. Мархевка гине не тому, що полька, а тому що сексот. Смерть фашистам, большевикам, імперіалістам, капіталістам»⁴.

Поєднання покарання радянської агентури з елементами пропаганди відбувалося на «народних судах» (публічні страти)⁵. Напередодні їх проведення референт СБ ретельно готувався. Для цього існували спеціальні інструкції, наприклад, «Думки до гутірки з населення проти зарази сексотства»⁶.

Послідовність проведення «народних судів» подають «Вказівки до масово-усної пропаганди боротьби з сексотством та провокацією»: а) підібрати ворожого агента з місцевого населення, який має значні провини та готовий у них публічно зізнатися; б) спільно з референтом пропаганди підготувати промову; в) гарантувати «сексотам», які не вчинили важких злочинів та добровільно зізнаються, збереження життя та зарахування до категорії «не активних»; г) роз'яснити населенню шляхи уникнення агентурної співпраці з ворогом (вдавання хворого, психічно не стійкого, нездатного до аналітичного мислення тощо); д) пояснити, що обіцянкам оперативників вірити не можна, та яскраво змалювати аморальність

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 27. Арк. 47.

² ДАВО. Ф. Р-511. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 45.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 79.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 133.

⁵ IPN BU. 944/458. К. 30 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 17.

⁶ IPN BU. 1063/85/1. К. 33.

роботи «сексота»; ж) навести конкретні приклади ліквідації ворожих агентів та аргументовано довести, що нікому з них не вдасться уникнути покарання¹. Наприклад, боївка СБ Монастириського р-ну привела до с. Заставці місцевого жителя Залізняка. Його односельців зібрали на площі. Районний пропагандист «Мазепа» зачитав промову, а референт СБ протоколи допиту засудженого. За вироком «народного суду» Залізняка як агента НКВС привселюдно повісили². Подібна публічна страта відбулася в с. Боложівка Шумського р-ну Тернопільської обл. «Десятники» зібрали населення поблизу кооперації, де референт СБ Михайло Тарнавський («Яструб») зачитав вирок. У ньому зазначалося, що засуджений доносив органам МДБ про сім'ї, які надавали оунівцям допомогу. Після цього арештованого повісили на дереві³. Восени 1945 р. боївка СБ Бродівського р-ну ОУН Івана Стародуба («Остапа») провела «народний суд» у с. Корсів. Засуджений Бляхарь виступив перед селянами з покайням. Після цього його повісили біля школи⁴. Подібний «народний суд» над трьома оунівцями, запідозреними у співпраці з органами НКВС, боївка СБ провела упродовж жовтня 1945 р. у кількох селах Новострілищанського р-ну Дрогобицької обл.⁵

Цілком інше пропагандистське спрямування, менш агресивне, мала діяльність СБ з протидії заходам радянської влади. Першою з них на території Волині та Західного Полісся була спроба зриву мобілізації до Червоної армії. Відбувалося це різними шляхами: подачею фальшивих списків, масовою неявкою у військкомати, а також розповсюдженням агіток та чуток⁶. 10 березня 1944 р. на приміщенні сільради с. Сильне Цуманського р-ну Волинської обл.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 349-350 ; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 75.

² ГДА СБУ. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 4. Т. 1. Арк. 353.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68245. Т. 6. Арк. 259.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 289. Арк. 112.

⁵ Там само. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 318.

⁶ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 72 ; Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. С. 296.

боївка СБ залишила відозву до населення. У ній молоді заборонялося з'являтися на призовні пункти¹. Референт СБ Микола Мандзюк («Олег») дозволив йти у Здолбунівський районний військомат лише старим та інвалідам². Інформатори СБ поширювали серед місцевого населення чутки, що «західників» відправляють на передову для якнайшвидшого винищення³.

Упродовж 1944–1945 рр. СБ проводила агітацію проти виходу з повинною. Одним з способів її проведення була організація в селах зібрань, які висміювали амністії. У грудні 1944 р. воно відбулося в с. Боголюби Луцького р-ну Волинської обл. Під час виступу комендант СБ «Дорош» заявив: «Це вже втретє нам прощають гріхи. Значить й надалі будуть прощати. Совіти не дочекаються, щоб учасники УПА вбивали своїх командирів. На рахунок того, що померемо з голоду, нехай не хвилюються, ми ситі і в теплих хатах». Того ж місяця в с. Градиськ Маневицького р-ну Волинської обл. комендант боївки СБ «Береза» заявляв: «Совіти випускають папірці з проханням, щоб здавалися до полону. Це вони роблять тому, що нас бояться. Чого б не робили совіти, УПА існує та буде існувати»⁴. Подібний двогодинний мітинг відбувся увечері 23 січня 1945 р. у клубі с. Заруддя Зборівського р-ну Тернопільської обл. Перед жителями виступав повітовий референт СБ «Лев» та повітовий пропагандист «Журавель»⁵. З метою проведення агітаційних зібрань 10 серпня 1944 р. боївка СБ «Богдана» залучила до свого складу Героя Радянського Союзу Івана Килюшика («Далекого»), який повернувся додому у відпустку⁶. На мітингу СБ у с. Нагоряни Товстенського р-ну Тернопільської обл. 8 січня 1946 р. виступав колишній начальник винищувального батальйону. Він закликав населення бойкотувати вибори та розповідав, що жодного разу не вистрілив в українця. Через це йому зберегли життя⁷.

¹ ДАВО. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 3.

² Там само. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 1349. Арк. 15.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 115 ; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67426. Т. 2. Арк. 39.

⁴ Там само. Спр. 166. Арк. 117-118.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 12.

⁶ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 13408. Арк. 310.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 94-95.

Паралельно всередині підпілля відбувалося залякування осіб, які обдумували ймовірність виходу з повинною. Референт СБ Сенкевичівського р-ну ОУН Петро Солоненко («Самуїл») розповідав підпільникам, що амністії насправді є пасткою. Зрештою доведеться працювати радянським агентом або відправитися до таборів¹. Друкарка референтури СБ Ківерцівського р-ну Марія Семенюк заявляла на допиті, що боялася вийти з повинною, будучи переконаною, що її неминуче розстріляють².

У грудні 1945 р. – січні 1946 р. пропагандистські зусилля спрямовувалися на зрив виборів до Верховної Ради СРСР. Районна боївка СБ Михайла Дмитерка («Козака») провела в читальні с. Гаї Винниківського р-ну Львівської обл. два мітинги. На них населення агітували саботувати вибори та не з'являтися на голосування. Крім того, подібний мітинг вони провели в с. Глуховичі³. Референт СБ Богородчанського р-ну Іван Балацко («Пластун») вимагав від селян у день виборів сховатися у лісі та не брати участі в голосуванні⁴. Учасник боївки СБ Немирівського р-ну «Кожум'яка» розповсюджував у січні 1946 р. листівки для зриву виборів⁵. Таке ж завдання у грудні 1945 р. виконував у с. Блищиводи Жовківського р-ну Львівської обл. учасник СБ Михайло Вадило («Явір»), а також у с. Рогізна Садгірського р-ну Чернівецької обл. інформатор СБ Іван Ланівський⁶. Станичний с. Липки Мостиського р-ну Дрогобицької обл. Мирослав Головка за вказівкою референта СБ особисто написав більше 100 листівок зазначеної тематики⁷. Листівки ОУН із

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 7714. Арк. 13.

² Там само. Спр. 5007. Арк. 226.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 168. Арк. 24.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 108.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 184. Арк. 212зв.

⁶ Архівний сектор Головного управління Національної поліції в Чернівецькій області. Ф. 100. Спр. СО-495. Т. 1. Арк. 16 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 212. Арк. 42.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 88. Арк. 145.

закликами саботувати вибори до Верховної Ради СРСР були зафіксовані на Київщині та Берестейщині¹.

Наступна пропагандистська акція спрямовувалася на зрив виборів до Верховної Ради УРСР. 31 грудня 1946 р. у вбитого референта СБ Брюховицького р-ну ОУН «Богдана» співробітники МДБ знайшли близько двох тисяч листівок, присвячених зазначеній проблемі². У січні 1947 р. інформатор Віталій Цибульський за завданням районного референта СБ Костянтина Цимбала («Марка») знищив на виборчій ділянці в школі с. Чемерин Олицького р-ну Волинської обл. радянські агітаційні плакати. Крім того, побив двох школярів, які зривали оунівські листівки³.

У меншу міру СБ у 1947–1949 рр. брала участь в агітації проти суцільної колективізації⁴. 27 листопада 1948 р. оперативна група Цуманського райвідділу МВС виявила у криївці районного референта СБ Василя Чепелюка («Перця») листівки із закликом: «Знищуйте весь реманент, що його стягуватимуть до колгоспів. Приводьте в стан непридатності всі будинки, призначені для колгоспних приміщень»⁵. Наприкінці 1940-х рр. інформатори СБ активізували розповсюдження антирадянських листівок. Провідник Вигодського р-ну ОУН Степан Тишківський («Волиняк») свідчив, що щомісяця передавав референту СБ Василю Надівському («Солов'ю») для розповсюдження антирадянські листівки⁶. Зазначена робота здійснювалася через мережу інформаторів, особливо в містах Галичини⁷. Слід зазначити, що ніколи агітація не входила до прямих обов'язків СБ. Однак вона нерідко була доповненням диверсійно-терористичних операцій.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 39142. Т. 2. Арк. 288 ; Незримый рубеж: Управление КГБ по Брестской области / автор концепции и текста А.М. Суворов. Брест : Полиграфика, 2014. С. 178.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 193. Арк. 14 ; Спр. 210. Арк. 24.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6952. Арк. 13-14.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 162. Арк. 20.

⁵ Данилюк В. За що загинув «Перець»? *Віче (Луцьк)*. 2001. 16 серп. С. 3.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68811. Т. 1. Арк. 155-156.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 129. Арк. 51 ; Спр. 142. Арк. 87.

Висновки

Перші заходи інформування оунівців стосовно ймовірних небезпек СБ розпочала восени 1941 р. після розгортання німецьких репресій стосовно оунівців. З осені 1942 р. до початку 1944 р. на Волині та Західному Поліссі співробітники СБ готували для місцевого населення перестороги стосовно провокацій німецьких агентів, які діяли під виглядом радянських партизан.

У післявоєнний період кількість пропагандистських акцій СБ значно зросла та охопила усі регіони Західної України. Більшість виданих пересторог адресувалися місцевому населенню та конспіративно підписувалися від імені УПА. Переважно у них йшлося про необхідність дотримання таємниці та пильності. Окремі з листівок стосувалися певних видів радянської агентури: таємних співробітників з місцевих селян, псевдопідпільників, спекулянтів, жебраків тощо. На думку СБ, близько 50 % православних священиків співпрацювали з радянськими спецслужбами. Тому для протидії їхньому впливу на мешканців Волині та Західного Полісся видавалися спеціальні відозви. Продовженням цієї роботи у Галичині був тиск СБ на греко-католицьких священиків, які переходили протягом 1946 р. у православ'я. Видання пересторог продовжувалося есбістами до початку 1950-х рр. При цьому в останні роки вони стосувалися застосування МДБ-МВС проти підпілля снодійно-паралітичних препаратів.

Не менш потужний напрям інформаційно-психологічної роботи СБ – залякування місцевого населення, вороже налаштованого до ОУН. Розпочався він ще за часів німецької окупації. Проте значного розвитку набув лише в післявоєнний період. З однієї сторони, пропаганда спрямовувалася на висвітлення аморальності роботи радянської агентури. З іншої – залякування осіб, які могли цим займатися. Реалізовувалося згадана пропаганда шляхом листівок, агітаційних виступів перед населенням, а інколи навіть коміксів з віршами та ілюстраціями-кариатурами.

Жорстоким та водночас ефективним способом психологічного впливу на радянську агентуру було залишення поблизу тіл страчених відповідних табличок, записок або написів. Вони емоційно пояснювали провину ліквідованого. Інколи вимагали кілька днів не знімати тіло повішеного.

Різновидом публічного виконання вироків з елементами пропаганди були «народні суди». Послідовність їхнього проведення передбачала підбір засудженого радянського агента, який готовий публічно зізнатися. Після цього на площі скликалися його односельці. З доповіддю виступав референт СБ, а радянський агент з каяттям. Завершувався «народний суд» привселюдним повішенням засудженого.

Менш агресивною була пропагандистська діяльність СБ з протидії заходам радянської влади. У 1944 р. вона спрямовувала перешкоджання мобілізації до Червоної армії, 1944–1945 рр. – амністіям, грудень 1945 р. – січень 1946 р. – зрив виборів до Верховної Ради СРСР, грудень 1946 р. – січень 1947 р. – виборів до Верховної ради УРСР, 1947–1949 рр. – протидія суцільній колективізації. Зазначена діяльність СБ не входила до її прямих обов'язків, а лише була доповненням диверсійно-терористичних операцій.

3.5. Оперативно-облікова та архівна справа

Впорядкування та збереження зібраної інформації завжди становили важливу ділянку діяльності спецслужб. Не стали у цьому винятком СБ.

На початку 1940 р. мережа ОУН у західних областях УРСР розпочала складання «чорних листів». Цією роботою займалися розвідники ОУН від станичного до повітового рівня, а також відповідні територіальні провідники¹. До «чорних листів» заносили усіх «ворожих українському національно-революційному визвольному руху» осіб: радянських чиновників, активістів, комуністів, міліціонерів,

¹ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 6872. Т. 1. Арк. 199 ; Спр. 10660. Т. 4. Арк. 319 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 8363. Арк. 21 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 2. Арк. 258.

співробітників та агентів НКВС-НКДБ тощо¹. При цьому визначалася національність особи, а також ступінь небезпечності з рекомендацією ліквідувати, заарештувати або встановити стеження².

Продовжилася ця робота влітку – восени 1943 р. на усіх окупованих німцями теренах України. У липні того року СБ ОУН у м. Фастів (Київщина) внесла до «чорних списків» шестеро осіб: 1) секретаря гебітскомісара; 2) контролера міського театру; 3) диякона церкви; 4) завідувача відділом постачання міської управи та інших³. Найбільший розвиток зазначена діяльність мала на Волині та Західному Поліссі, де починаючи від підрайону впроваджувався систематизований облік підозрілих осіб⁴. При районних референтурах СБ та вище передбачалися посади технічних секретарів, які вели «книгу обліку» з компрометувальною інформацією на підозрілих осіб⁵. Переважно згадані картотеки мали вигляд зошитів, які інколи зшивали разом⁶. Їхня тематика та структура значно відрізнялися. Наприклад, «список вихрестів» с. Ведмедівка (Рівненщина) передбачав пункти: місце проживання, час зміни віросповідання та сімейний стан⁷. Складений референтурою СБ Радивилівського р-ну «Спис дезертирів з УПА» мав 3 групи: адреса, зовнішній вигляд та «проти-народня робота»⁸.

Ведення СБ повноцінної оперативно-облікової документації розпочалося у післявоєнний період. Добре розроблена оперативно-облікова документація дозволяла використовувати напрацювання

¹ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 7346. Т. 2. Арк. 4 ; Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4338. Арк. 381

² Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 25827. Арк. 104 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 39 ; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67853. Арк. 60.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 57699. Т. 3. Арк. 215.

⁴ ІРН ВУ. 944/458. К. 30 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 313.

⁵ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 26.

⁶ ІРН ВУ. 1554/101. К. 101 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 22.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3967. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1-4.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67954. Т. 9. Арк. 51-53.

попередників, швидко увійти в курс справ, ефективно контролювати роботу підопічних та надавати їм рекомендації¹.

Підбір матеріалів здійснювався за територіальним принципом². Розмір карток був довільним (від чвертини до половини аркуша)³. Переважно їх виготовляли з картону⁴. Картки мали лаконічний текст та уніфіковане оформлення. У верхньому лівому кутку вказувалися шифрована група зазначеної особи і порядковий номер картки⁵. Нижче подавалося: прізвище, ім'я по батькові, дата і місце народження, псевдонім (якщо був), освіта, професія та стисло компрометувальний матеріал⁶. Порядковий номер з однієї сторони та посилення на «книгу компрометуючих матеріалів» з іншої. При нумерації карток брали до уваги шифр району. Це дозволяло групувати дані за територіальним принципом⁷. Якщо особа розслідувалася у колективній справі, робилася відповідна відмітка на пункт збірника компрометувальних матеріалів, по якій проходила особа⁸. Залежно від регіональних особливостей існували специфічні позначки. Так, референт СБ Шумського р-ну Михайло Тарановський («Борис») систематизував картки умовними літерами: «А» – чесний, «Б» – невідомий, «В» – нейтральний та «Г» – ворог⁹. СБ Гощанського р-ну ОУН за наступним принципом: «1-а» – затримання, допит, фізичне знищення; «1-б» – перевірка, переведення в картотеку «1-а»; «2-б» – служба в німецькій поліції, старости, нетактовні комсомольці¹⁰. Референт СБ Почаївського р-ну ОУН Борис Комаревич («Рец»)

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 22.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 46.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 51. Арк. 1.

⁴ Там само. Спр. 372. Т. 22. Арк. 373.

⁵ Там само. Спр. 376. Т. 49. Арк. 19.

⁶ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 117. Арк. 1-229.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 46.

⁸ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 19.

⁹ Клименко О. СБ ОУН (Б) на Тернопільщині 1942–1952 рр. *Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика* : матеріали Всеукр. Наук.-практ. конф. (приуроченої до 75-ої річниці утворення Української Повстанської Армії, 13–14 жовтня 2017 р.). Тернопіль, 2017. С. 161.

¹⁰ Лановець Є. Хто ж він «Степовий»? *Радянське життя (Гоща)*. 1991. 21 берез. С. 4.

комплектував восени 1945 р. картотеку за напрямками: 1) заарештовані органами НКВС-НКДБ починаючи з 1939 р.; 2) мобілізовані до Червоної армії; 3) співробітники радянської адміністрації; 4) «чорна книга сексотів»¹.

Неповні та неточні дані аналізували, записували та систематизували². У листі референта СБ Коломийської округи Романа Тучака («Морозенка») від 22 червня 1949 р. вимагалось, щоб дані карток були вичерпні та перевірені. Зазначалося, що вислови «зненавиджений», «утискає народ», «вислужник», «сексот» тощо, без доказів є пустими словами³. У «Заувагах» СБ Золочівської округи ОУН зазначалося, що при заповненні карток потрібно уникати узагальнених формулювань стосовно: 1) осіб (одна жінка, братів син тощо); 2) часу (одного разу, часто, рідко); 3) ворожих формувань (більшовики замість райвідділ МВС); 4) здогадок (мабуть, правдоподібно) та висновків на основі здогадок; 5) посилалися на загальну думку та чутки⁴.

За своєю будовою більшість картотек СБ поділялося на три головні групи: 1) виявлені агенти; 2) запідозрені; 3) співробітники ворожої адміністрації та силових структур⁵. На Крайовому та окружному рівнях існували більш розгалужені картотеки, які поділялися на п'ять-шість груп⁶. Одна з таких подавалася у «Правильнику ведення картотеки СБ» (Волинська обл.):

Перша група включала усіх викритих ворожих агентів та мала підгрупи: І-а (зібрано точні дані), І-б (існують підозри, які ще потрібно перевірити), І-в (добровільно повідомили про залучення їх ворогом до агентурної роботи).

Друга – підозрілих у співпраці з ворогом. Поділялася на підгрупи: ІІ-а (наймити, ремісники, репатріанти, які походили зі східних областей України), ІІ-б (втікачі з в'язниць, примусових робіт,

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 344.

² Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ : Пульсари, 2002. С. 320.

³ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 4зв.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 342.

⁵ Там само. Спр. 376. Т. 51. Арк. 8-10, 17-26.

⁶ IPN BU. 944/458. К. 30.

арештовані та звільнені підпільники, особи, які вийшли з повинною, звільнені зі служби у міліції та винищувальних батальйонах, репатріанти з Німеччини, колишні учасники німецьких допоміжних формувань, курсанти різноманітних професійних шкіл, члени та кандидати ВКП(б), колишні політичні емігранти, які раніше переховувалися, а останнім часом жили легально), П-в (спекулянти-«західники», колгоспники та робітники зі східних областей України, які прибували у пошуках продуктів харчування).

Третя – співробітники радянських силових органів (керівні особи центральних та республіканських управлінь, начальники підрозділів управлінь своєї та сусідніх областей).

Четверта – представники ворожої адміністрації (чиновники обласних, районних, місцевих установ, вчителі, працівники радгоспів, МТС, медичних закладів). Окружні референтури СБ додатково вносили керівників державного та партійного апарату сусідніх областей.

П'ята – пособники підпілля та оунівці, які мешкали легально та щодо них були дані про викриття ворогом¹. Подібним чином будувалася картотека референта СБ Подільського Краю Степана Пелеха («Ковалю») та Холмської округи – Леона Лапінського («Зенона»)².

Відповідно до рівня референтур СБ періоду діяльності, регіональних особливостей та багатьох інших обставин існували профільні картотеки. Тематично вони суттєво відрізнялися між собою³. Надрайонні референти СБ вели облік членів ОУН (до кущового проводу включно). Періодично кожен підпільник зобов'язаний був писати автобіографію, один з примірників якої надходив районному референту СБ. До автобіографії долучалися усі матеріали негативного та позитивного характеру, а також характеристики від керівників. Після цього їх надсилали до надрайону СБ. На основі зазначених матеріалів на кожного оунівця складався особовий лист, який зберігався у кадровій картотеці⁴. Усі вони позначалися спеціальним

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 51. Арк. 20-24.

² ІРН ВУ. 944/458. К. 30 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 40.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 104.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 36.

шифром, наприклад, особові картки на Львівщині – «1-25» та «26-32»¹.

Частиною картотек були збірники компрометувальних матеріалів (далі – ЗКМ)². Вони містили більш детальну інформацію на осіб, які вказувалися у картках з відмітками про її походження. Дані до ЗКМ вносилися за часом отримання. За наявності матеріалу на одну особу могли завести кілька окремих томів³. ЗКМ Гошанського р-ну ОУН містили списки на майже 500 осіб. У них зазначалися: прізвища, ім'я, по батькові, час та місце народження, де проживає, національність, освіта, родинний стан, фах та опис зовнішності. Наприкінці кожного зошита укладач зазначав, на якому номері він закінчується⁴. Нерідко ЗКМ будувалася за тематичними блоками. Один з них на жителів с. Гориньгород-ІІ Рівненського р-ну від 1947 р. поділявся на розділи: 1) ворожа адміністрація; 2) комсомольці; 3) репатріанти з Німеччини; 4) колишні німецькі поліцаї. Інший ЗКМ з с. Мнишин Гошанського р-ну мав додаткові розділи: а) колишні учасники УНДО; б) інтелігенція; в) переселенці до райцентру; в) дезертири з Радянської армії; г) колишні учасники ОУН та УПА; д) особи, які переховувалися від мобілізації до Червоної армії⁵. Подібним чином будувався ЗКМ референтури СБ Чортківського надрайону ОУН⁶. За необхідності з них робилися витяги на надсилалися слідчому СБ⁷.

Матеріали картотек постійно доповнювалися та переносилися з однієї групи в іншу. Щодо цього в «Дорученні по роботі СБ» зазначалося: «Картотека і матеріали не можуть стояти на місці, бо тоді ціла наша робота ведення картотеки буде зайва»⁸. Важливою складовою архівів СБ були різноманітні звіти. Щомісяця референт СБ районного проводу ОУН надсилав надрайонному референту СБ та

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 22. Арк. 42-118.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68236. Т. 2. Арк. 111.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 22.

⁴ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 117. Арк. 1-229.

⁵ Там само. Спр. 115. Арк. 1-35.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 2. Арк. 168.

⁷ ІРН ВУ. 1554/73. К. 49.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 51. Арк. 3.

надрайонному провіднику «Вісті з терену», «Інформаційний звіт» (додаткові дані, які не увійшли до «Вістей з терену»), «Звіт праці», касові та господарські звіти. Один з примірників кожного зазначеного документа передавався в архів¹. Подібним чином звітування відбувалося у вищих референтурах СБ.

Архівна робота посідала важливе місце у роботі. Згідно з щоденником коменданта СБ Великодедеркальського р-ну «Гонти» за січень – лютий 1948 р. – приблизно 50 % часу². Тому, починаючи з надрайонного рівня СБ та вище, передбачалися посади архіваріусів. Нерідко вони мали назву канцеляристів, секретарів або технічних підреферентів. До канцелярської роботи надрайонного архіваріуса входило: 1) складання інформаційних звітів; 2) переписування протоколів; 3) складання списків ліквідованих без допиту; 4) ведення картотеки; 5) ведення поліцейного реєстру і складання звітів; 6) ведення окремих справ; 7) складання некрологів; 8) переписування документів, здобутих у ворога; 9) переписування доданих зверхником матеріалів до кадрових справ. Крім того, вони займалися веденням касової та господарської книг, а також підготовкою бойовиків.

Архіваріус окружної референтури СБ керував картотекою внутрішньої агентури, аналізував протоколи проведених справ та інколи сам проводив слідство. До його компетенції також входило ведення персональних справ організаційних кадрів (автобіографії, характеристики, нагороди, дисциплінарні покарання)³. На Крайовому рівні архіваріуси також займалися перевіркою оформлення окружними референтурами СБ документації та її відповідного збереження⁴.

Умови зберігання таємних документів передбачала оперативна необхідність. Заборонялося без необхідності затримувати їх у себе. Значна частина використаних поточних документів підлягала знищенню⁵. Найважливіші з них зберігалися у нагрудних кишенях, а менш значні – в сумці⁶. Під час базування у лісі її закопували

¹ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 5-7.

² Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 43-44.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 135-136.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 94. Арк. 41.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 54.

⁶ Там само. Спр. 372. Т. 22. Арк. 373.

неподалік табору або постійно тримали біля себе¹. Навіть у криївках заборонялося відкрито на полицях зберігати таємні документи². Для цього використовували шкіряні або фанерні валізи³.

Навіть документи кущових інформаторів СБ передбачалося зберігати у невеличких сховках. Переважно для цього використовували трьохлітрові скляні банки або жерстяні коробки. Їх щільно закривали та закопували на глибину 10-20 см. у садку, присадибній ділянці або на пасіці⁴. Інформатор СБ з с. Радохинці Нижанковецького р-ну Дрогобицької обл. використовував для зберігання документів пляшку з-під шампанського⁵.

Відповідальним за збереження таємних документів був референт СБ та архіваріус-канцелярист. Вони мали право їх вилучати, використовувати у роботі, а також передавати зверхникам. Бойовики СБ ознайомлювалися лише з навчальною літературою. Суворо заборонялося залишати таємні документи під час відступу. Якщо такі випадки траплялися, відповідальна особа була зобов'язана негайно надіслати керівництву звіт-пояснення. Вказати, що саме та за яких обставин потрапило до рук ворога⁶. При оточенні криївок передбачалося знищення таємних документів. Наприклад, шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») перед загибеллю облив їх гасом та спалив⁷. Подібним чином діяв його наступник Ярослав Дякон («Мирон»), який наказав облити таємні документи фосфорною кислотою⁸. Однак нерідко траплялося, що таємну документацію не встигали знищити й вона потрапляла до рук ворога⁹. 25 листопада

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 133.

² Там само. Спр. 372. Т. 17. Арк. 75.

³ Там само. Т. 22. Арк. 373.

⁴ Там само. Т. 17. Арк. 250.

⁵ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68240. Т. 1. Арк. 140.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 133.

⁷ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2731. Арк. 97 ; Ішук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 160.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 221. Арк. 3-4.

⁹ АСПОРМ. Ф. 3280. Оп. 1. Спр. 1073. Арк. 113-114 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 147зв ; Спр. 104. Арк. 7.

1945 р. в Оришківському лісі Гримайлівського р-ну Тернопільської обл. оперативною групою НКВС було вбито референта СБ Скалатського надрайону ОУН «Бурого». У його польовій сумці виявили: 1) брошуру «З тактики НКГБ»; 2) повідомлення про агентурну роботу органів НКВС-НКДБ; 3) структуру органів НКДБ; 4) 8 протоколів допитів радянських агентів; 5) наказ НКВС СРСР № 590 від 9 вересня 1943 р.¹

Найбільш надійним способом зберігання таємних документів уважалися архіви. Місце для їх розміщення обирали в малолюдних місцях, які можна було легко замаскувати². Заборонялося їх розміщувати в житлових криївках³. Один з архівів СБ виявила 19 березня 1945 р. оперативна група НКВС у колодязі спаленої садиби на хуторі біля с. Литва Торчинського р-ну Волинської обл.⁴ Архів СБ Холмської округи був закопаний 1947 р. між селами Зерники та Жечиця поблизу колишнього російсько-австрійського кордону⁵. Архів СБ Столинського р-ну ОУН знаходився у господарстві мешканця хутора Верх-Ліс на відстані 50 м. від сараю⁶. Архів СБ Львівського Крайового проводу ОУН закопали 1950 р. у полі за кілометр від м. Миколаїв поблизу старих шанців⁷.

Місце знаходження архіву знало обмежене коло осіб: відповідний референт, архіваріус, двоє надійних бойовиків та безпосередній зверхник, тобто не більше 5-6 есбістів⁸. Відкривати архіви, вилучати або додавати нові документи мали право лише відповідний референт СБ та архіваріус⁹. Вони також, за необхідності, переносили його до нового місця, дбали про належне маскування. Кожну весну закопані документи перевіряли щодо ймовірності ушкоджень водою. Для надійного збереження архівів використовували герметичні металеві бідони на 20-40 літрів. Заборонялося використовувати

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 55.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 130.

³ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 110.

⁴ Там само. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 43.

⁵ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 19.

⁶ ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 4853. Арк. 95.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 99707. Т. 2. Арк. 228.

⁸ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 130.

⁹ Там само. Спр. 398. Т. 21. Арк. 116.

нещільний посуд, який може протікати або ржавіти¹. Хоча траплялися винятки. Архів СБ Вижницького надрайону зберігався у дерев'яній скрині, обшитій залізом, Яворівського р-ну – просмоленому дерев'яному ящику, Карпатського краю – двох дерев'яних бочках, залитих смолою, Закерзонського Краю – металевому ящику, Корецького надрайону – сейфі².

Передбачалося, що для архіву районних референтур СБ достатньо одного бідону. Надрайонні СБ мали «залізний» (резервний) та «підручний» (повсякденний) архіви. У кожному з них знаходяться ідентичні матеріали. Якщо документ існував лише в одному примірнику, його зберігали в «залізному». Повсякденний архів передбачалося закопували на глибину 40-60 см., а підручний – 10-15 см.³ Інколи архіви СБ окружного або Крайового рівнів поділяли на більше ніж дві частини, які переховували окремо. Референт СБ Львівської округи Дмитро Кривокульський («Треф») мав восени 1951 р. три архіви. Перший з них був закопаний поблизу с. Вуйковичі Судово-Вишнянського р-ну Дрогобицької обл., другий – на узбіччі шосе Йорданівка – Рогізне Крукеничівського р-ну, третій – присадибній ділянці мешканки с. Твіржа⁴.

Матеріали архіву зберігалися в окремих пакетах чи мішках із відповідним написами або номерами⁵. Інколи на документах та фотографіях ставили штампи «Архів» або «Для Архіву»⁶. Найважливіші матеріали опечатувалися референтом СБ або архіваріусом. Робилося це для того, щоб бойовики, які знали про місце знаходження архіву, не могли з ними ознайомитися. Кожен документ заносили до списку-опису. У ньому зазначався заголовок та автор (за наявності) кожного документа. Один з примірників зберігався в архіві, а інший – канцеляриста або референта СБ. При

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 130-131.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68240. Т. 1. Арк. 139 ; Спр. 67443. Т. 1. Арк. 177 ; Ф. 60. Оп. 1. Спр. 99707. Т. 3. Арк. 294 ; Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 19 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 31. Арк. 11.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 130-131.

⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68240. Т. 1. Арк. 138-139.

⁵ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75386. Т. 2. Арк. 282.

⁶ IPN BU. 1554/104. К. 2 ; 1554/108. К. 2 ; 1554/109. К. 2 ; ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 22. Арк. 56 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 58зв.

вилученні або додаванні документів у списку робилися відповідні помітки¹. Наприклад, документи архіву референтури СБ наприкінці 1943 р. були загорнуті папером. Кожен згорток мав напис: «Інформації військові /сов. парт. – німці/ та рух колії транспорт», «Вишкільна частина» та ін.²

Наповненість кожного архіву мала свої особливості. На рівні районних референтур СБ зберігали мінімум необхідних документів³. 30 березня 1948 р. оперативна група Гусятинського райвідділу МДБ виявила в сосновому гаю біля гори Кальдче схрон з архівом районної СБ. Серед знайдених документів були: 1) картотека обліку членів ОУН куца «Гонти» (чотири села) на 179 осіб; 2) протоколи допитів агентів МВС-МДБ; 3) «бофони» номіналом 50 крб. – 110 штук; 4) 1345 радянських крб. (старого зразка) та 150 крб. (випущених після грошової реформи)⁴. В архівах надрайонних референтур СБ передбачалися картотеки таємних співробітників⁵. Крім того, важливе місце у них посідала судово-слідча документація щодо заарештованих радянських агентів та активістів⁶.

Найбільш таємні картотеки «внутрішньої агентури» мали право зберігати лише архіви окружних СБ⁷. Крім оперативно-облікової, нормативної та звітної документації вони могли містити найрізноманітніші матеріали. В архіві СБ Холмської округи знаходилися доповіді військ прикордонної охорони, 25 тис. злотих та документи польських солдат⁸. Також особисті документи допитаних осіб зберігалися в архіві референта Закерзонського крайового проводу ОУН Петра Федоріва («Дальнича»)⁹. Зокрема, зазначений архів містив документи УБП: інформаційні повідомлення, рапорти, перепустки,

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 17. Арк. 132-133.

² Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 82-329.

³ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 2.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 135-137.

⁵ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 2.

⁶ ДАЛО. Ф. 5001. Оп. 7. Спр. 219. Арк. 142.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 2.

⁸ Там само. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 19.

⁹ IPN BU. 1554/22. К. 1-34 ; 1554/80. К. 64 ; 1554/83. К. 192-193, 281 ; 1554/93. К. 9-17.

службові посвідчення, запрошення та картки¹. Восени 1951 р. в архіві СБ Тернопільської округи ОУН оперативна група виявила: фотокартки цивільних осіб, особисті документи радянських громадян, зшивки «Полісся», «Тиса», «Буковина» і «Круча» та 180 анти-радянських агіток².

Архіви СБ Крайових референтур мали ще більш розгалужену будову. У Карпатському краї він складався з п'яти блоків: 1) інформаційні звіти: а) боротьба ворогів з підпіллям; б) радянські каральні органи; в) вивчення суспільно-політичної ситуації в СРСР; г) військові та стратегічні об'єкти; 2) протоколи допиту затриманих СБ осіб; 3) матеріали для картотеки СБ; 4) некрологи; 5) трофейні документи³.

Загалом встановити кому саме належав певний архів буває важко. Чітких правил їх комплектування не існувало. Нерідко в архівах СБ знаходили листівки, брошури, «бофони», гроші, а серед документів територіальних провідників ОУН – розвідувальні звіти, протоколи допитів та навіть картотеки. 31 липня 1947 р. у криївці провідника Брюховицького р-ну ОУН опергрупа МДБ виявила звіти про роботу СБ за 1945–1946 рр., протоколи допитів радянських активістів та агентів НКВС-НКДБ⁴. 6 квітня 1949 р. опергрупа УМДБ Пінської обл. (БРСР) знайшла в архіві Столинського над-району характеристики та автобіографії на 63 оунівців⁵. 16 серпня 1949 р. у Зозульківському лісі Золочівського р-ну Львівської обл. опергрупа МДБ виявила архів заступника провідника ОУН в Україні Василя Кука («Леміша»). Серед його документів були: інструкції для роботи СБ, звіти роботи СБ на СУЗ, ліквідаційні справи СБ Карпатського краю та оперативні документи СБ⁶. Єдиною чіткою відмінною рисою архівів СБ була наявність оперативно-облікової документації.

¹ IPN BU. 0259/64/1. К. 45.

² Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26877. Т. 2. Арк. 205-220.

³ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 102.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 7. Арк. 83.

⁵ ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 4853. Арк. 95.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 243. Арк. 273.

Висновки

Зародження архівної справи спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій розпочалося на початку 1920-х рр. з відділів «канцелярської роботи та діловодства» «РБ» УВО. Продовженням її розвитку було поширення взимку 1940 – весною 1941 рр. розвідкою ОУН у західних областях УРСР практики складання списків неблагонадійних осіб – «чорних листів». Улітку 1943 р. вона відновилася та спрямовувалася проти німецької агентури. Найбільш активно оперативно-облікова справа СБ у цей час розвивалася на теренах Волині та Західного Полісся. Крім ймовірної німецької агентури збиралися також дані про радянську та польську, дезертирів з УПА, вихрестів, переселенців зі сходу та інших підозрілих осіб. Здобуту інформацію заносили до спеціальних зошитів – «книг обліку».

Повноцінний розвиток архівної справи СБ розпочався у післявоєнний період. Його основою були різноманітні картотеки, які комплектувалися за територіальним принципом та передбачали уніфіковане оформлення. За будовою більшість картотек СБ поділялося на три групи: виявлені агенти, запідозрені, співробітники радянської адміністрації та силових органів. На крайовому та окружному рівнях нараховувалося 5-6 відповідних груп. При надрайонних СБ передбачалися кадрові картотеки, які формувалися на основі автобіографій оунівців. Оперативно-облікові матеріали про внутрішню агентуру зберігалися на рівні окружних СБ.

Важливою частиною оперативно-облікової документації СБ були збірники компрометувальних матеріалів. За необхідності вони доповнювали дані та допомагали встановити джерело походження інформації. Робота з картотеками вимагала чимало часу та спеціальної підготовки. Тому починаючи з надрайонів СБ та вище передбачалися посади архіваріусів, яких ще називали канцеляристами, секретарями або технічними підреферентами. Крім діловодства та архівної справи вони займалися веденням фінансово-господарчих звітів, а також підготовкою бойовиків. На окружному рівні архіваріус мав право проводити слідство.

Вилучення таємних документів з архіву допускалося лише за службової необхідності. Їх зберігання поза архівом детально регламентувалося, а за небезпеки заволодіння ворогом передбачалося знищення.

Архіви СБ розміщалися в малолюдних місцях, які було легко замаскувати. Знали про розташування кожного не більше 5-6 есбістів. Серед них відповідний референт СБ та архіваріус. Для збереження архівів використовували герметичні металеві бідони на 20-40 літрів, які закопували на 10-60 см. Зрідка їх також заміняли скрині, бочки, ящики або сейфи. Районні СБ мали лише поточний архів. На рівні надрайонів передбачався «залізний» (резервний) та «підручний» (повсякденний) архіви СБ. Окружні та Крайові референтури СБ могли мати їх більше двох. Будова матеріалів архівів СБ також залежала від їхнього рівня. У районних СБ зберігалося мінімум документів. Натомість Крайові архіви СБ мали п'ять тематичних блоків. Крім нормативної, звітної, судово-слідчої, оперативно-облікової документації вони могли містити найрізноманітніші матеріали: листівки, брошури, світлини, «бофони» тощо. Водночас архіви теренових провідників ОУН нерідко зберігали документи СБ. Тому доволі важко встановити між ними різницю. Найбільш помітною відмінністю архівів СБ була наявність картотек.

3.6. Проведення слідчих дій

Важливою складовою слідчих дій є допит. Як процедура отримання необхідної інформації він використовувався спецслужбами з давніх часів. Певні елементи слідчих дій можна віднайти ще у польський період діяльності ОУН¹. Однак перші допити заарештованих розпочалися лише весною 1940 р. на території Генерал-Губернаторства. Їх писали від руки, а важливіші виготовляли у кількох копіях на друкарській машинці². Найбільш відомим з них був проведений заступником шефа СБ Іваном Равликом («Марчаком») стосовно колишнього керівника вишкільного відділу крайового повстанського штабу у Львові Ярослава Горбового («Буя»). Протягом липня 1940 р. його тримали під охороною в спеціальній квартирі та записували свідчення. Допитуваний детально описав

¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. С. 500-501.

² IPN BU. 1554/82. К. 1-8.

багатьох співробітників НКВС, з якими зустрічався у Львові, Києві та Москві. Зізнався, що добровільно розповів ворогу усю відому йому інформацію про підпілля ОУН. Цікавими є його спостереження щодо Москви: «Коли б не російська мова і написи, так і не пізнати б, що це большевія. Майже всі вулиці асфальтові, евентуально бруковані, скрізь в трамваях, автобусах, трейльбусах переповнення. Чистота досить можлива». Загалом у протоколі було зафіксовано відповіді на 61 питання. Слідчих цікавили обставини арешту, перебування в тюрмі, прізвища виданих підпільників, перехід через кордон, агентурні завдання НКВС тощо¹.

Улітку 1943 р. розвиток проведення СБ допитів активно продовжувався на території Волині та Західного Полісся. Повноваження на цю діяльність мали референтури СБ від районного рівня та вище. Як правило, допити на місці проводив комендант боївки СБ. Важливішими справами займалися слідчі². Згідно з звітом поліцейсько-виконавчого відділу СБ Костопільського та Сарненського надрайонів за 15 вересня – 15 жовтня 1943 р. покарання смертю застосували до 43,8 % засуджених. З них 50 українців звинувачених у співпраці з ворогом, 33 поляків, 18 «комуністів», 5 німецьких агентів, 2 полонених німці, 1 голландець та 1 єврей³. Восени 1943 р. зазначена діяльність поширилася на територію Галичини. Референт СБ Крайового проводу ОУН на ЗУЗ проводив у листопаді на території Перемишлянського р-ну допити стосовно кількох агентів гестапо, які займали у мережі ОУН високі посади: заступника референта СБ Львівського обласного проводу «Кривого» та кілька осіб нижчого рангу, які в минулому працювали охоронцями тюрми на Лонцького⁴.

Улітку 1943 р. набула поширення практика затримання та забезпечення варті підозрюваних в українському націоналістичному підпіллі зі створенням мережі «запілля» УПА. Однак найбільшого поширення та розвитку набула у післявоєнний період.

¹ Кучерук О. Ярослав Горбовий – нові документи старої справи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Випуск 53. С. 114-117.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67783. Арк. 32.

³ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 5 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 312.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 36.

Санкцію на затримання підозрюваного надавав слідчий або референт СБ від районного рівня та вище¹. Стосовно цього виписувалася «постанова на арешт». У ній зазначалися: персональні дані запідозреної особи, коротко вказувалося звинувачення та вказівка доставити арештованого на допит. Підписував «постанову» голова Революційного суду².

Здійснювали затримання боївки СБ та ВПЖ. Залежно від методу проведення їх поділяли на види: 1) «випадкові» (проводились винятково конспіративно); 2) «раптові» (за браком часу здійснювалися відрито); 3) «планові» (ретельно готувалися)³.

Напередодні виконання завдання учасникам боївки СБ надавався короткий інструктаж. Залежно від категорії агентури використовувалася певна «легенда». Передбачалося, що усі арешти здійснюватимуться конспіративно. Внутрішніх агентів – під виглядом виклику до керівництва, вишколу, переведення на іншу посаду тощо⁴. Учасників легальної мережі ОУН – для переведення на нелегальний стан або маскуючись під радянських військових⁵. Наприклад, боївка СБ «Бурлаки» представилася старшому винищувальної групи с. Чемеринці Поморянського р-ну Львівської обл. уповноваженими з райцентру⁶. Боївка СБ Рудківського р-ну «Скала» (Дрогобиччина) провела у січні 1947 р. арешт радянської агентури під виглядом оперативної групи МВС, яка перевіряла в населення документи⁷.

Для дезінформації сімей підслідних їм надсилали листи з повідомленням про переведення до іншого терену або включення до рейдуючого підрозділу УПА. Це дозволяло зберігати надалі прихильність до підпілля родини затриманого та його друзів⁸. Зовнішню агентуру заарештовували під приводом показати дорогу, певне

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 17.

² ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 113. Арк. 8.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 50. Арк. 271.

⁴ Там само. Спр. 372. Т. 22. Арк. 122.

⁵ Там само. Т. 21. Арк. 157-158.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 163. Арк. 96.

⁷ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 49. Арк. 177.

⁸ Там само. Т. 22. Арк. 111.

місце, людину тощо. Запевняли, що його викликано за якоїсь незначної справи¹.

Стосовно повстанців арешт проводився за спеціальним наказом командира або заступника ВПЖ та уповноваженням на це жандармів. Лише коли підозрюваного затримували на місці злочину, не потрібно було отримувати жодних санкцій. Обшуки повстанців проводилися у присутності не менше двох свідків. При цьому складався відповідний протокол, який передавався до канцелярії ВПЖ. Відібрані в арештованого речі описувалися у двох примірниках. Один надавався власнику, а інший долучався до справи².

Незважаючи на ретельно розроблені інструкції, під час проведення арештів траплялися прикрі помилки. Один з таких випадків відбувся в с. Глажева Костопільського р-ну Рівненської обл. Під час арешту боївкою СБ Василя Грицюка («Василя») місцевого жителя, запідозреного у співпраці з органами НКВС, останній несподівано кинувся на бойовика «Норчика» та намагався відібрати у нього автомат. Під час сутички той вистрілив і випадково вбив бойовика «Сашка»³. Зазвичай радянські спецслужби, дізнавшись про запланований арешт таємного співробітника, організовували засідки. Оперативна група Рудківського райвідділу НКВС зробила її 6 грудня 1944 р. поблизу будинку свого агента «Олега» в с. Новий Острів. Вночі на засідку вийшло троє есбістів, які загинули у перестрілці⁴. Саме тому есбісти намагалися уникати відкритих арештів. Особи, які чинили супротив при затриманні, автоматично вважалися винними та підлягали страті. Двоє братів з хутора Мельники вбили у Ступенському лісі Мізоцького р-ну Рівненської обл. учасника боївки СБ «Дорошенка». За це у жовтні 1945 р. їх стратили есбісти⁵.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 79.

² Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 500-502.

³ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 113. Арк. 16.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 12.

⁵ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67867. Т. 1. Арк. 36.

Конвоювання залежало від способу затримання підозрюваного. Найкращим уважалося добровільне прибуття підозрюваного на допит¹. Під час несення варті конвоїру заборонялося відволікатися – чистити зброю, читати, їсти тощо. При затриманні та передачі арештованого проводився ретельний обшук. У кожного з конвоїрів СБ для цього повинен був бути електричний ліхтарик². Згідно з наказом референтури СБ Дрогобицької округи ОУН від липня 1947 р. охоронцям, які допустили втечу заарештованого, могла загрожувати смертна кара³. Незважаючи на усі заходи безпеки, подібні випадки нерідко траплялися. Схопленому у листопаді 1945 р. боївкою СБ агенту-бойовику Поморянського райвідділу НКДБ «Андрію» вдалося застрелити одного з охоронців та відірватися від переслідування⁴.

Значну увагу есбісти приділяли обшуку заарештованого. Недбалість у цій важливій справі призводила до самогубств заарештованих. Затриманий боївкою СБ у с. Білів Клеванського р-ну Рівненської обл. приховав у нагрудній кишені дзеркало, яким зарізався⁵. На теренах Надвірнянського р-ну Станіславської обл. арештований СБ Іван Оленюк втік з-під варті та зарізав себе ножем⁶. Під час затримання есбістами життя самогубством покінчив учасник кущової боївки ОУН Мар'ян Дідик («Богдан»)⁷.

Відомі випадки нападів підслідних на конвоїрів та слідчих. Заарештований боївкою СБ «Грізного» в с. Топча Корецького р-ну Рівненської обл. чоловіку вдалося приховати бритву. На допиті, скориставшись темнотою, він накинувся на слідчих. При цьому зумів кількох порізати, доки його не повалили на землю⁸. Один із підозрюваних, доставлених боївкою СБ Турківського р-ну ОУН

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 23. Арк. 158.

² Там само. Т. 22. Арк. 124.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1117. Арк. 53.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 147. Арк. 182.

⁵ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 113. Арк. 15.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68263. Т. 12. Арк. 194.

⁷ Там само. Спр. 67417. Т. 6. Арк. 242.

⁸ Скорупський М. Туди, де бій за волю : збірник у пам'ять Максима Скорупського – Макса. Лондон ; Париж : Фундація ім. О. Ольжича у Великій Британії, 1989. С. 170-171.

в криївку на допит, зумів розв'язати мотузки, переламати ноги охоронцю та втекти¹. На території Свалявського р-ну Закарпатської обл. заарештований бійовик «Снігур» несподівано вихопив у одного з охоронців гранату. Підірвав себе, окружного референта СБ Антона Літуса («Летуна») та бійовика «Креміння»². Восени 1943 р. есбісти допитували на хуторі Березина біля с. Угорськ (Кременеччина) колишнього червоноармійця (на той час стрільця УПА). Несподівано заарештований кинув у слідчих угорську гранату, наповнену олов'яними кульками, та вискочив через вікно³. Згідно з слідчо-оперативним звітом референтури СБ Перемишльської округи ОУН упродовж травня – червня 1945 р. при спробі втечі загинуло 9 % заарештованих⁴.

Для уникнення подібних випадків есбістам заборонялося залишати зброю поблизу заарештованого, супроводжувати його для справлення фізіологічних потреб зобов'язані були не менш як двоє вартових. Заборонялося без вказівки слідчого розмовляти з заарештованим та розв'язувати його⁵. Під час роботи слідчого СБ Зборівського р-ну «Кота» при ньому знаходилося 5 бійовиків⁶.

Слабкою ділянкою слідчої роботи СБ була відсутність можливості тривалого утримування ув'язненого. Інструкція «Порада слідчому» зауважувала: «Провести слідство, коли об'єкт заздалегідь агентурним шляхом «розроблений», коли на його є «гора» компрометувальних матеріалів і свідків не є складна справа. Сидіти за столом в затишному кабінеті, мати до послуг численну агентуру, телефони і 3-4 місяці часу на переведення однієї справи – теж не важко. Але переслухати людину, звільнену після двотижневого

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9159. Т. 1. Арк. 216.

² Архів Управління СБУ в Закарпатській області. Ф. 7. Спр. 1925. Арк. 104 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 99. Арк. 17.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 11. Спр. 57. Т. 5. Арк. 285.

⁴ Brożyniak A. Uwagi o pracy Służby Bezpieczeństwa Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle sprawozdania referenta I okręgu OUN za maj-czerwiec 1945 roku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2006. 5/1 (9). S. 390.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 124.

⁶ Там само. Спр. 108. Арк. 158.

перебування в НКГБ, за 2-3 години на «одній нозі» під смерекою – це вже дуже складна справа»¹.

Протягом літа – осені 1943 р. на Волині та Поліссі були територіальні осередки СБ із слідчими ізоляторами та тимчасового утримання підозрюваних. Так, референтура СБ 10-го (Рівненського) р-ну ОУН проводило восени 1943 р. допити в школі с. Заріцьк. Заарештованих тримали в окремій кімнаті. При цьому ув'язнення тривало не більше тижня. Після цього підслідного звільняли або карали². Відомо про функціонування слідчого ізолятора СБ у с. Біличі на Володимирщині. Харчування есбістів та заарештованих при ньому забезпечувала польова кухня³. Один з слідчих ізоляторів СБ на Дубенщині детально описав у своїх спогадах учасник підпілля ОУН(м) Петро Пісоцький: «Подвір'я було огорожене досить високим полотом із штахетів, а замість воріт так само з дошок була висока брама... Хата складалася з двох частин – з кухні і другої кімнати. На кухні з лівої сторони була піч, біля печі ліжка, а проти ліжка в стіні побите вікно, навіть не затулене. На ліжку замість дошок лежали соснові кругляки і мені запропонували на ньому відпочити. З правої сторони в стіні було також вікно, але не побите, при стіні стояв столик і одне старомодне крісло, на якому сидів вартовий»⁴. Зберігся також опис слідчого приміщення СБ, яке діяло восени 1943 р. на Кременеччині. Будинок складався з трьох кімнат. В одній перебували під охороною підозрювані. Крім того, вартовий есбіст постійно чергував у сінях. Інша кімната призначалася для допитів. У ній за столом сидів слідчий, а перед ним підозрюваний. Третя кімната відводилася для утримання засуджених⁵. Підозрюваних, які проходили за однією справою, заборонялося утримувати разом. Передбачалося,

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 164.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67430. Т. 1. Арк. 107-108.

³ Стецюк Г. Чорні дні Волині. Володимир-Волинський : Світазь, 1992. С. 76.

⁴ Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині. Спогади учасників боротьби про трагічні події на Волині 1941–1944 рр. Тернопіль : Лілея, 2001. С. 140.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 11. Спр. 57. Т. 5. Арк. 284.

що будучи ізольованими, вони не зможуть домовитися про спільну стратегію захисту¹.

У післявоєнний період існування слідчих ізоляторів СБ не зафіксовано. Як правило, допити проводили безпосередньо в будинку підозрюваного, лісах, покинутих будинках або в криївках². Інструкція для референтури СБ Перемишльського надрайону ОУН передбачала наявність 1-2 криївок для проведення допитів у кожному районі³. Інколи вони відбувалися в господарствах симпатиків⁴. Згідно з інструкцією для СБ за 1945 р. передбачалося щонайменше дві криївки на район ОУН для ведення слідства⁵. Зовні вони нічим не відрізнялися від житлових схронів та мали багатофункціональне призначення, зокрема, серед іншого, могли використовуватися для допитів заарештованих. Нерідко слідчі та підозрювані тривалий час спільно мешкали у невеликій підземній кімнатці. Наприклад, шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») перед загибеллю кілька тижнів розслідував у криївці біля с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл. справу зв'язкової Проводу ОУН «Наталки». Увесь цей час з ним перебувала також дружина – керівниця жіночої референтури Львівського міського проводу Ганна Гунька («Віра»). Будучи 21 січня 1947 р. оточеними в криївці оперативною групою МВС, «Михайло» застрілив з пістолета дружину та підслідну, а після цього покінчив з власним життям⁶.

Найбільшого розвитку слідча справа СБ досягла у післявоєнний період. При цьому розширилося коло учасників підпілля ОУН, які могли займатися такою діяльністю. Інструкція для районних СБ від 20 жовтня 1948 р. зазначала: «Як вимагає цього потреба, а порваний зв'язок, тоді може кожний вести слідство»⁷. У таких випадках на протоколі ставився напис «слідчий» і відповідний цифровий

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 124.

² Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 17.

³ IPN Lu. 18/128/1. К. 35.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 8951. Арк. 167 ; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 37.

⁵ IPN BU. 944/458. К. 31.

⁶ Ішук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : «Вік», 2010. С. 160-161.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 81.

псевдонім¹. Надалі матеріали передавалися до СБ за спеціальною посвідкою².

Головне значення у слідчій роботі продовжував відігравати допит. У пріоритеті були психологічні методики проведення, які нерідко вирішували подальшу долю заарештованого. Як зазначалося в інструкції СБ від травня 1949 р.: «Слідство по своїй суті ближче лучиться з мистецтвом, ніж з наукою». Головними принципами допиту були: аналіз, логіка та психіка, які керувалося поняттями «розум», «почуття» та «страх». Як правило, завдання слідчого полягало не в оперуванні фактами, а в їх виявленні³. Відповідно до розроблених методик передбачалося ґрунтовне визначення емоційного стану підслідного та типу його темпераменту⁴. Від слідчого вимагалось дотримуватися неупередженості. Заборонялося мати особисті симпатії або антипатії до підслідного, піддаватися впливу товаришів або суспільної думки. Неупередженість рекомендували досягати за допомогою методів: 1) чіткого дотримання наказів та інструкцій; 2) оперування доказовою базою; 3) використання основ психології⁵.

В інструкціях СБ увага зверталася на постановку світла, позицію слідчого, його голос, зовнішній вигляд та міміку. Передбачалося ставити влучні та стислі питання, психологічно переважати допитуваного. Слідчому рекомендувалося іронічною посмішкою натякнути підозрюваному, що про нього знають набагато більше, ніж розповіли. Заборонялося виражати розгубленість та невпевненість⁶. Слідчий повинен був відзначатися виваженістю, плановістю та солідністю⁷. Спілкування із підслідним рекомендувалося проводити чомно й тактовно⁸. Наприклад, слідчий СБ Карпатського Краю Василь Шеванюк («Залізний») завжди на допиті поводив себе

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68245. Т. 2. Арк. 38.

² ІРН ВУ. 944/458. К. 30.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 87, 103.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 22. Арк. 1-2.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 315.

⁶ Там само. Арк. 110-112.

⁷ Там само. Т. 50. Арк. 269.

⁸ Там само. Т. 49. Арк. 69.

спокійно та намагався уникати жодного тиску на підслідного¹. Хоча допускалися натяки на ймовірність трагічного завершення допиту для підозрюваного. Один з таких випадків трапився у серпні 1944 р. у с. Обгів Дубенського р-ну Рівненської обл. Слідчий СБ «Коля» заявив місцевому священику, якого підозрювали в зв'язках з органами НКВС: «Тепер будемо мати ризу попівську. Генеральську шинель уже маємо»².

Брошура «Що потрібно в'яснити при допиті агентури» подавала напрями зацікавлень слідчого СБ. Серед них: методи вербування, інструктаж, прикриття агента, завантаженість роботою, шляхи зв'язку³. Передбачалося, що подібну інформацію повинен надати кожен ворожий агент⁴. Зазначені справи рекомендували розглядати з трьох сторін. Першою з них були «методи агентурної роботи», яка окреслювали питання: 1) вербування; 2) маскування; 3) завдання; 4) інструктаж. Другою стороною була «агентурна мережа». Вона визначалася напрямками зв'язку: 1) керівництвом; 2) іншими агентами; 3) підлеглими. Третьою стороною була «провина агента». Слідчому рекомендувалося з'ясувати питання: 1) причини, які підштовхнули до агентурної роботи; 2) тип агента; 3) активність роботи⁵.

Згідно з інструкцією СБ рекомендувалося опитати якомога більше свідків. Наприклад, вони становили 67 % усіх «переслуханих» слідчими СБ Перемишльської округи ОУН протягом травня – червня 1945 р.⁶ Кожного свідка допитували окремо. На основі отриманої від них інформації слідчий складав характеристику підозрюваного. За рівнем достовірності дані поділяли на три групи: 1) позитивні (переважно надавали родичі або друзі); 2) негативні (особисті вороги); 3) об'єктивні⁷.

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9158. Т. 1. Арк. 178.

² Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 18.

³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 602. Арк. 58-66.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 50. Арк. 272.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 49-53.

⁶ Brożyniak A. Uwagi o pracy Służby Bezpieczeństwa Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle sprawozdania referenta I okręgu OUN za maj-czerwiec 1945 roku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2006. 5/1 (9). S. 390.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 126.

При цьому враховували вік та стать свідків. Свідчення людей старшого віку прирівнювалося до підлітків. Уважалося, що жінки краще запам'ятовують деталі та схильні спотворювати інформацію під впливом емоцій. Найбільш достовірною вважалася інформація, надана чоловіками середнього віку¹.

В інструкції для слідчих СБ розрізнялося три види неправдивих свідчень: 1) «несвідома брехня»; 2) «брехня – фантазія»; 3) «брехня – самооборона»; 4) «брехня – обман». Свідчення підлітків розглядалися під кутом особливостей характеру та ступеня обізнаності конкретної особи. Слідчі СБ зважали на обставину, що діти не володіють життєвим досвідом, а тому не можуть об'єктивно оцінити побачене. З огляду на особливості підліткової психіки слідчі СБ намагалися уникати будь-якого тиску на допитуваного. Рекомендувалося проводити допит підлітків за участі батьків або рідних². Дорослих свідків за свідомі наклепи карали. Особливо це стосувалося членів мережі ОУН. Відповідно до наслідків наклепу покарання варіювалося від 25 ударів палицею до смертного вироку³.

Відповідно до багатьох розроблених СБ інструкцій «властивий» (безпосередній) допит поділявся на вступ та три частини⁴. На початковому його етапі підозрюваний не повинен був здогадуватися, що перебуває під слідством. Вступну розмову з потенційними внутрішніми ворожими агентами проводили під виглядом заслуховування звіту або написаної автобіографії. Щодо зовнішньої агентури рекомендували надати можливість підозрюваному виговоритися. Слідчий повинен був вдавати з себе «простака» та виявити психологічні особливості підозрюваного. Перша частина «властивого» допиту передбачалася короткою. Головна увага зосереджувалася на «життеписі» допитуваного. Слідчий задавав питання з біографії підозрюваного та визначав подальшу методику⁵.

У другій частині допиту підслідному повідомляли, що він заарештований. Рекомендувалося провести це несподівано, щоб

¹ IPN BU. 944/458. К. 30-32.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 321-326.

³ Там само. Т. 22. Арк. 193.

⁴ Там само. Т. 23. Арк. 157-158.

⁵ IPN BU. 1554/76. К. 332-333 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 125.

вивести його з рівноваги. Цього разу біографію розглядали більш детально. Слідчий підбирав подальші питання та складав повне враження щодо об'єкта.

Третя частина допиту була головною. Біографію поділяли на окремі періоди та детально розглядали кожну подію. Отриману інформацію слідчий ретельно фіксував. Допитуючи кількох осіб з однієї справи, застосовували метод «конфронтації» або «провадження на віч» (очної ставки). Його поділяли на «німий» (коли заарештовані не бачили один одного) та «голосний» – слідчий повинен був пильнувати, щоб підозрювані не виробили спільної стратегії та не спілкувалися між собою (навіть жестами та мімікою)¹. Наприклад, боївка СБ Сергія Турчина («Грибка») заарештувала у вересні 1944 р. у с. Дермань-2 Мізоцького р-ну Рівненської обл. священика Малиновського та дяка Володимира, які підозрювалися у співпраці з органами НКВС. Після погроз останній визнав свою провину та почав надавати свідчення. Натомість священник мовчав. Тоді слідчі СБ організували для них очну ставку². Як правило, цей метод виявлявся досить ефективним. Кожен з допитуваних розумів, що приховування інформації може коштувати життя. 13 січня 1948 р. у с. Тетильківці Шумського р-ну Тернопільської обл. боївці СБ вдалося схопити агентів-бойовиків МДБ «Кравця» та «Ворона». Кожен з них бажав першим надати детальні свідчення. Під час допитів згадані агенти видали 19 «сексотів» у Кременецькому, Шумському та Великодедеркальському р-нах Тернопільської обл. «Кравець» розповів, що оперативники Комаров, Кравченко та Міщенко з Кременецького райвідділу МДБ брали у населення хабарі грошима, продуктами та випивкою. Допускали зустріч із агентурою в службових приміщеннях. При цьому розпивали спиртні напої та панібратськи обговорювали оперативне планування. Скаржилися агентурі на безперервні перевірки з обласного центру, які паралізували роботу. Начальник відділу Кобозєєв нарікав «Кравцю», що керівництво «відірве йому голову», якщо не знайде тіло вбитого оунівцями молодшого лейтенанта Сурніна³.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 76-80.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67867. Т. 2. Арк. 86.

³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1330. Арк. 110-113.

«Перехресний» метод допиту передбачав ведення справи кількома слідчими. При цьому питання задавав один з них, а інші робили замітки та згодом обмінювалися міркуваннями¹.

Кульмінацією допиту вважалося «психологічне зломлення» (зізнання) підозрюваного. Тобто стан глибокої депресії та ваганням між наміром розповісти правду та страхом відповідальності. «Психологічне зломлення» поділяли на повне (говорить правду) та часткове (намагається змінити тактику захисту)². Слідчий повинен був підготувати достатньо компрометуючих матеріалів та «наступальним» допитом морально підірвати підозрюваного³.

Одним із методів слідчої роботи СБ було застосування пропаганди. Її поділяли на види психологічних впливів:

- «ідейний» – залежав від виховання допитуваного. Якщо він формувався у радянському середовищі, пояснювали хибність більшовицької ідеології. Національно свідомим доводили, що ворог намагається зіткнути брата з братом, застосовує тортури при вербуванні, погрожує виселенням родин до Сибіру. Однак справжній українець не може стати зрадником;

- «сімейний» – слідчі апелювали до родинних зв'язків заарештованого. Зазначали, що його сім'я завжди була порядною. Лише трагічний збіг обставин змусив його стати на шлях зради. Водночас погрожували, що приховуючи від слідства правду, заарештований неминуче буде розстріляний, а його сім'я навіки оганьбиться;

- «особистих взаємин» – слідчий цікавився здоров'ям заарештованого, частував доброю їжею, пригощав цигарками. Якщо допитуваний був спеціалістом (учитель, агроном, кваліфікований робітник тощо), зазначав, що такі люди знадобляться самостійній Україні. Співчував йому, мовляв, радянські керівники не цінують простих людей, посилаючи їх на неминучу смерть. Слідчий вказував, що вони отримують за це ордени, проте самі не хочуть наражатися на небезпеку та виконувати «собачу роботу» (агентурну);

- «надії порятунку» – слідчий доводив, що їм не потрібна смерть заарештованого. Пояснював, що СБ могла його вбити уже давно.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 76-80.

² Там само. Арк. 105-106.

³ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 90-104.

Однак заарештованому вирішили надати шанс. Лише щире каяття та співпраця зі слідством дозволить йому врятувати життя¹.

Метод «конвеєру» застосовувався у випадках, коли було вдосталь компрометувальних матеріалів, але підозрюваний відмовлявся надавати свідчення. Проводився він у наступний спосіб: заарештованого позбавляли сну (до п'яти діб), періодично обливали водою та використовували методику «доброго» та «поганого» слідчого². Для допиту «конвеєром» могли залучати двох-трьох або й більше слідчих. Один з них був головним та керував справою. Метою допиту «конвеєром» було психологічно та фізично виснажити підслідного та змусити його надавати правдиві свідчення. При виявленні агентурних «легенд» кілька слідчих аналізували розповідь підозрюваного. Уточнювали найменші деталі, які згодом перевіряли за картами та інформаційними звітами, наприклад, описами маршруту втечі з в'язниці, кабінетів, тюремних камер тощо. Порівнюючи зазначені дані та суперечності у свідченнях, слідчі отримували «гаки» (невідповідності), які викривали агентурну «легенду»³. Поширеною була також методика повторення питань у різних формах. На їх основі складався «протокол аналізу», де шукали розбіжності та планували стратегію додаткового допиту⁴.

Оцінюючи достовірності отриманих зізнань, їх поділяли на чотири групи: 1) несвідомо неправдиві; 2) правдиві; 3) «сліпі» (не впевнені у правдивості чи неправдивості); 4) неправдиві (свідомо говорить неправду)⁵. В останньому випадку, коли підозрюваний категорично відмовлявся надавати свідчення, а проти нього були незаперечні докази, дозволялося застосовувати фізичний примус⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 121.

² Там само. Спр. 376. Т. 50. Арк. 272.

³ Там само. Т. 49. Арк. 81.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 500-501.

⁵ ІРН ВУ. 944/458. К. 31 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 69.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 1. Арк. 217.

При цьому його поєднували з обіцянками порятунку у випадку надання правдивих свідчень¹.

Переважно обмежувалися залякуванням підозрюваного, позбавленням їжі або сну. Застосування фізичної сили вважалося радикальним методом². Щодо останнього інструкція СБ застерігала: «Побиття на допиті – винятковий метод. Бити потрібно не для того, щоб мучити, а лише для залякування»³. У надзвичайних випадках застосовували посилені тортури, не передбачені інструкціями (керівництво ОУН та УПА завжди засуджувало такі методи)⁴.

Нерідко використання тортур призводило до наклепів на безневинних підпільників. Під час такого допиту у квітні 1945 р. надрайонного референта пропаганди Григорія Семенюка («Мручка») він зізнався, що є агентом НКВС. Наводив численні «докази» та посилався на свідчення очевидців. Коли їх почали перевіряти, усе сказане допитуваним виявилось вигадкою⁵. Подібним чином поводив себе на допиті слідчого СБ «Дяді Кості» провідник Житомирської округи ОУН Микола Мельник («Павло»). Під впливом тортур він почав вигадувати, нібито з осені 1939 р. працює під оперативним псевдонімом «Катран» агентом НКВС Тернопільської обл.⁶ Скомпрометований оперативниками Товстенського райвідділу МДБ оунівець Стах Кубишин («Федя») під час тортур 14 червня 1947 р. слідчих СБ вигадав, що був завербований радянською спецслужбою під псевдонімом «Петро». Назвав своїми «спільниками» ще п'ятьох підпільників⁷.

Траплялося, що навіть моральний тиск слідчого призводив до наклепів на безневинних людей. У вересні 1946 р. комендант районної боївки СБ Петро Юхно («Трясило») допитував мешканку с. Яцулі Дубровицького р-ну Рівненської обл. Ольгу Рабович. Перед цим її попередили про суворе покарання за «неправдиве зізнання». Засвідчив «правдивість» вищеназваних фактів власноручним

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 50. Арк. 272-273.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68245. Т. 2. Арк. 228-229.

³ Там само. Ф. 13. О. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 111.

⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68236. Т. 2. Арк. 108.

⁵ Там само. Спр. 48139. Арк. 98-100.

⁶ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7970. Арк. 24.

⁷ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 600. 141-143.

підписом» допитуваної. Незважаючи на це, перелякавшись, жінка назвала агентами НКВС двох безневинних людей, яких невдовзі боївка СБ стратила¹.

Слідчі СБ чудово розуміли недоліки допиту із застосуванням тортур та зобов'язані були провести перевірку отриманих свідчень². Референт СБ Карпатського краю Володимир Лівий («Йордан») писав: «Ті, хто добиваються свідчень шляхом побиття, ніколи не стануть хорошими есбістами»³. Критикуючи застосування тортур, шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») писав: «Це найдурніша процедура в слідстві і чим більша порожнеча в голові слідчого, тим більше він працює руками»⁴.

Важливим напрямом слідчої роботи СБ було оформлення протоколів допитів⁵. Незважаючи на прагнення дотримуватися уніфікації та періодичне розсилення «взірів» (зразків), усе залежало від досвідченості слідчого, умов проведення допиту та регіональних особливостей⁶. На Закерзонні зверху зліва протоколу ставився номер, де починалася справа – район, надрайон або округа. Нижче зазначалося, стосовно кого ведеться допит і його характер. З правої сторони вносилися автобіографічні дані звинуваченого. Далі записувалися його свідчення у вигляді оповіді. Лише зрідка протокол містив питання та відповіді. Наприкінці зізнання підписувалися допитаним та слідчим⁷. Навпроти слів «Зізнав» зазначалося «Переслухав» або «Протоколював»⁸. Нерідко найбільш важливі

¹ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 1396. Арк. 27-28.

² IPN BU. 944.458. K. 32 ; Brożyniak A. Uwagi o pracy Służby Bezpieczeństwa Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle sprawozdania referenta I okręgu OUN za maj-czerwiec 1945 roku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2006. 5/1 (9). S. 393.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Мечі і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ : Генеза, 2006. С. 208.

⁴ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия, 2010. С. 118.

⁵ IPN BU. 1554/77. K. 197-198.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 22зв.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 305-308 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 144-145 ; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 114. Арк. 2-14.

⁸ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 128-130.

протоколи оформлювали у вигляді окремих брошур на кілька десятків аркушів¹. Інколи у протоколах були додатки «додаткові зізнання», наприклад, «Опис розвідників УБП району Варяж» від 2 лютого 1946 р.²

Слідче діловодство СБ передбачало також оформлення «протоколів доказу» або «протоколів зізнання». На них зверху вказувалася посада та псевдо слідчого СБ, який проводив справу, а також вказувалася дата складання. Далі зазначався псевдонім радянського агента, персональні дані, стислий виклад агентурної роботи. Завершувався документ підписом двох-трьох свідків та слідчого, який проводив допит³. «Акт звинувачення» (обвинувачення) виносилися переважно щодо учасників ОУН та УПА. Їх складання входило до компетенції начальника слідчо-оперативного відділу СБ або слідчого ВПЖ. Зазначалися персональні дані, посада в підпіллі, останнє псевдо, зібрані компрометувальні дані. Наприкінці вказувалося покарання⁴. В окремих теренах вирoki могли затверджувати печатками. Наприклад, це здійснював командир ВПЖ Військової округи «Говерля» (Карпатський край) Дмитро Вітовський («Зміюка»)⁵. Під час ліквідації 10 лютого 1946 р. Львівської міської боївки СБ ОУН співробітники НКДБ виявили штамп з написом «Вирок смерті»⁶. Страти засуджених есбісти фіксували у «повідомленнях» або «листах зліквідованих», у тому числі щодо звинувачених, які отримали вирок заочно та не допитувалися⁷.

Результати протоколів допитів нерідко шифрувалися: «1-11» (визнаний невинним), «2-12» (визнаний винним, звільнений з подальшим негласним наглядом), «3-13» (страчений)⁸. Відсоток виправданих відрізнявся за регіонами та періодами. Згідно із звітом СБ надрайону «Затока» (Рівненщина) від 1 квітня 1944 р. смерті вирoki

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 55. Арк. 1-39.

² ІРН ВУ. 1554/79. К. 276.

³ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 113. Арк. 1-7.

⁴ Там само. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 113. Арк. 17.

⁵ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 3. Арк. 213.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 182. Арк. 194.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68236. Т. 2. Арк. 110.

⁸ Веденєєв Д., Биструхін Г. Мечі і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ : Генеза, 2006. С. 207.

отримали 86 % засуджених¹. У звіті СБ району ОУН «Броди» (Березнівський р-н Рівненської обл.) від 27 лютого 1945 р. – 34 %²; СБ Перемишльської округи ОУН за травень – червень 1945 р. – 68 %³; СБ Городоцького надрайону ОУН за 1946 р. – 92 %⁴; СБ Влодавського надрайону СБ за липень – вересень 1946 р. – 50 %⁵; СБ Перемишльської округи ОУН за грудень 1946 р. – 93 %⁶; СБ Лемківської округи ОУН за квітень 1947 р. – 79 %⁷. Загалом за результатами слідства виправдовували менше 30 % звинувачених. Відповідно не рідкістю були помилки та страти безневинних. Так, 26 липня 1947 р. провідник Кіцманського р-ну ОУН Василь Кантемір («Денис») вбив запідозреного у зраді кущового провідника ОУН Ярему Одинського («П'ястука»). Невдовзі виявилось, що звинувачення були безпідставними⁸.

Небагатьох заарештованих, яких визнали помилково запідозреними, звільняли. Мельниківець Петро Пісоцький згадував про завершення стосовно нього допиту: «Прокурор почав наскоро складати свої папери. На столі залишив шмат паперу, на якому він щось писав. Передав мені і сказав на ньому розписатись. Я йому відмовив. І не підписав. Він ще щось бурчав собі під ніс... щось кинув до тих двох, що сиділи збоку. Ті підійшли до мене і сказали, щоб я йшов з ними... Мені чогось всього стало шкода і я почув, що з моїх очей потекли сльози. Нараз кілька з них підійшли до брами, відчинили її і вийшли на доріжку. Есбісти знову щось радились, а відтак шеф СБ Пицалюк, обернувшись до мене сказав: Ти можеш йти додому... Я не знав, що робити – чи йти, чи чекати до ранку. Але прокурор знову

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 161-162.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67783. Арк. 94.

³ Brożyniak A. Uwagi o pracy Służby Bezpieczeństwa Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle sprawozdania referenta I okręgu OUN za maj-czerwiec 1945 roku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2006. 5/1 (9). S. 390.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. К., 2007. С. 102.

⁵ IPN BU. 1554/96. К. 9.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 164. Арк. 39.

⁷ IPN BU. 1554/72. К. 2.

⁸ Мустеца В. Василь Кантемір – «Остап». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2013. Кн. 25 (події і люди). С. 41.

в досить гострий спосіб сказав: Чого чекаєш? Йди додому»¹. В окремих випадках звільненим видавали спеціальний документ. На початку 1946 р. жителю с. Гринів Бібрського р-ну Львівської обл. співробітник СБ надав довідку, що він не співпрацює з радянськими спецслужбами².

Після допиту запідозреного вдома, як правило, обмежувалися попередженням. 16 квітня 1945 р. відбувався допит мешканця с. Олишківці Збараського р-ну Тернопільської обл. Степана Зайця. Відбувався він у будинку підозрюваного та тривав півтори години. Референта СБ Юрія Бойдуника («Зірку») цікавили обставини його звільнення з в'язниці райвідділу НКВС. Допитуваний відразу зізнався, що умовою була агентурна співпраця у виявленні оунівців. Однак жодної інформації до НКВС він не надав та запевнив, що й надалі цього робити не збирався. Записавши усе, есбіст попередив, що коли повідомить до НКВС про людей, які допомагають оунівцям, буде повішений³. Наприкінці 1945 р. подібний випадок трапився поблизу Чернівців⁴. У слідчо-оперативному звіті слідчого «Віктора» референтурі СБ Холмського надрайону ОУН від 18 березня 1946 р. повідомлялося про допити та звільнення трьох осіб з с. Доброчин (Сокальщина). Усі вони добровільно зізналися, що були завербовані органами НКВС⁵.

Частину заарештованих після допиту залишали в підпіллі. 21 січня 1945 р. боївка «Тетиви» Коломийського р-ну ОУН здійснила диверсію на станції Годи-Турка та захопила працівника залізниці. Допитував його слідчий СБ «Дунай». Залізничник розповів, що входив до мережі ОУН с. Годи-Добровідка та був заарештований органами НКВС. За результатами допиту залізничника відправили на роботу до господарської референтури, видали «посвідчення» та присвоїли підпільне псевдо «Гордий»⁶.

¹ Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині. Спогади. Тернопіль : Лілея, 2001. С. 140.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 621.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 33468. Т. 3. Арк. 75-76.

⁴ ДАЧО. Ф. Р-2838. Спр. 716. Арк. 56.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 205-212.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 92. Арк. 19.

Після завершення слідства справи здавалися до районних, надрайонних або окружних архівів. Найважливіші з них відбирали та зі супровідним листом передавали наверх, район до надрайону, а звідти до округи¹. Так, влітку 1943 р. на Ковельщині коменданти кущових боївків СБ виготовляли протоколи допитів у трьох примірниках. Перший залишали собі, другий – надсилали районному керівництву, а третій – надрайонному². На Костопільщині районний референт СБ виготовляв протокол допиту в двох примірниках. Один надсилав до надрайонної СБ, а інший залишав собі³. Для комендантів районних боївків СБ передбачалося подвійне звітування. Усі протоколи вони складали в двох примірниках, які надсилав референту СБ свого району та окружному коменданту боївків СБ⁴. Протокол допиту Марії Кубин із с. Рафайлів Надвірнянського р-ну Станіславської обл. виготовлено у 10 примірниках. Один з них відправлено на зберігання в архів, а інші надіслано керівництву⁵.

Окружний референт СБ надсилав протокол Крайовому референту СБ та окружному провіднику ОУН. Якщо була можливість особисто зустрітися, з протоколами ознайомлювалися на місці (дозволялося конспектувати). Після цього окружний референт СБ їх забирав з собою. На рівні районів та надрайонів есбіст лише надавав протоколи для ознайомлення територіальному провіднику ОУН при особистій зустрічі. Найважливіші протоколи, особливо внутрішньої агентури, перебували під посиленою секретністю. Вони взагалі не виходили за межі СБ⁶.

Крім того, починаючи з районного рівня, щомісячно референти СБ направляли керівництву слідчо-оперативні звіти, де повідомляли про проведені арешти та страти⁷. У «заувагах» референта СБ Крайового проводу ОУН «Поділля» зазначалося про необхідність чітко

¹ IPN BU. 1554/78. К. 481 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 16.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 79.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67783. Арк. 32.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 78.

⁵ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68263. Т. 6. Арк. 329-330 ; Ф. 62. Оп. 4. Спр. 71. Арк. 1-2.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 48.

⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 26617. Арк. 131.

вказувати причину ліквідації особи: «Бо коли ми, наприклад, без жодних пояснень читаємо у звіті, що в такому то селі «повстанці зліквідували кінооператорів», то така вістка може створювати враження, що ми без розбору ліквідуємо всяких, ні в чому не винних людей...»¹

Висновки

Практика проведення СБ ОУН допитів розпочалася весною 1940 р. у Генерал-Губернаторстві. Влітку 1943 р. вона продовжила свій розвиток на території Волині та Західного Полісся. Право проводити допити мали референти, коменданти та слідчі СБ від районного рівня. З осені 1943 р. зазначена діяльність відбувалася у Галичині.

Необхідність затримання, конвоювання та охорони підслідних виникла влітку 1943 р. після створення «запілля» УПА. Спеціально для цього були розроблені відповідні інструкції. Арешти намагалися проводити таким чином, щоб особа не підозрювала про небезпеку. Залежно від ситуації вигадувалася відповідна «легенда». Найкращим уважалося добровільне прибуття підозрюваного до слідчого. Затримання повстанців передбачало спеціальний наказ командира або заступника ВПЖ. Лише коли це відбувалося безпосередньо на місці злочину жодних санкцій не потребувалося. Важливу роль приділяли обшуку заарештованого та пильності охоронців.

Тюрем для утримання ув'язнених у підпіллі ОУН не існувало. Однак на півдні Волині протягом літа – осені 1943 р. діяли слідчі ізолятори СБ. Вони розміщувалися в залишених приватних або громадських будівлях. У післявоєнний період допити проводили безпосередньо в будинку підозрюваного, лісах або в криївках.

У післявоєнний період слідча робота СБ досягла найбільшого розвитку. Головну роль у ній відігравало проведення допитів, які ґрунтувалися на психологічних методиках. Переважна більшість справ стосувалася заарештованих агентів радянських спецслужб. Тому саме питанням їхнього допиту присвячувалися численні

¹ Клименко О. СБ ОУН(б) на Тернопільщині 1942–1952 рр. *Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика*. Тернопіль, 2017. Вип. 2. С. 162-163.

інструкції СБ. Покази свідків відігравали другорядну роль. Як правило, їх записували в домівках зазначених осіб. При цьому враховувалися вік, стать та достовірність інформації. За надання неправдивих свідчень передбачалося покарання до смертного вироку включно.

Згідно з розробленими інструкціями допит поділяли на вступ та три частини: ознайомчу, повідомлення звинувачень, головну. Під час останньої нерідко застосовували методи: «конфронтації» (очної ставки), «перехресний», «пропаганди», «конвеєр». Якщо допитуваний відмовлявся надавати свідчення, а проти нього були незаперечні докази, допускалися тортури. Переважно вони обмежувалися залякуванням, позбавленням їжі або сну. Рідше застосовували побиття або жорстокіші методи тортур. Зазначені радикальні заходи нерідко призводили до неправдивих зізнань, наклепів та страт невинних. За результатами слідств виправдовували незначну кількість звинувачених. Більшість з них звільняли, а частину залишали в підпіллі.

Важливе значення СБ приділяла уніфікації оформлення протоколів допитів. Для цього періодично розсилалися «взіри» (зразки). Результати справи нерідко шифрувалися. Крім того, слідче діловодство передбачало «протоколи доказу», «протоколи зізнань» та «акт звинувачення».

3.7. Судово-дисциплінарна практика

Судово-дисциплінарні органи діяли в ОУН від часу її створення¹. Винесення вироків ґрунтувалося на внутрішніх кодексах підпілля². Восени 1939 р. судово-дисциплінарна система ОУН зосередилася на теренах підконтрольного німцям Генерал-Губернаторства. Своєю будовою та функціями вона продовжувала попередні структури. Головним суддею був обраний Олег Кандиба («О. Ольжич»). Під його керівництвом працювала комісія щодо устрою «Міністерства справедливості» майбутньої Української держави. Передбачалося, що воно поєднуватиме функції прокурорської

¹ Книш З. Становлення ОУН. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. С. 96, 118-119.

² Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. С. 276, 500-501.

та суддівської гілок влади¹. Після II Великого Збору ОУН (бандерівського) у Кракові (1–4 квітня 1941 р.) Головним суддею був призначений Володимир Горбовий².

На початку 1940 р. у західних областях УРСР, починаючи з повітового рівня, запроваджувалися «Суди ОУН». До їх компетенції входило винесення смертних вироків щодо осіб, запідозрених у співпраці з органами НКВС. При цьому ліквідація члена ОУН санкціонувалася лише на Крайовому рівні, а цивільного населення – повітовому³. За незначні провини передбачалися дисциплінарні покарання. Наприклад, спізнення на зустріч з керівництвом загрожувало підпільникам ОУН Тернопільщині ходінням «гусячим кроком» або «пластунським» повзанням по землі⁴.

Виконання оунівцями у 1939–1941 рр. смертних вироків повторювало попередню практику. У ніч на 18 листопада 1940 р. з «маузера» було застрелено провідника Монастириського р-ну ОУН Оріховського, якого запідозрили у зв'язках з органами НКДБ⁵.

30 червня 1941 р. у Львові оунівцями було проголошено відновлення Української держави. До складу її виконавчого органу – Українського державного правління (УДП) увійшов «міністр справедливості» (судове міністерство) Юліан Федусевич та його заступник – Богдан Дзерович. Однак уже 11 липня 1941 р. УДП перестало діяти. Більшість його учасників були заарештовані «айнзацгрупою» СС та відправлені до концтаборів⁶.

Новий етап у розвитку судово-дисциплінарної практики українських націоналістів розпочався влітку 1943 р. Рішенням III Надзвичайного Великого Збору ОУН (21–25 серпня) зберігалася посада Генерального судді, який відповідав за дотримання «основних законів, націоналістичної моралі та виміру справедливості в Організації Українських Націоналістів». Він встановлював «правильник»,

¹ Архів ОУН. О. Ольжича. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 195-а. Арк. 9.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 70138. Т. 2. Арк. 211.

³ Там само. Спр. 75895. Т. 2. Арк. 62.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 204.

⁵ Там само. Арк. 204.

⁶ Бедрій А. Українська держава, відновлена Актом 30 червня 1941 року. Київ : Джура, 2001. С. 18.

скликав «Революційний трибунал» та затверджував його рішення¹. На теренах Волині та Полісся у цей час виникли судово-дисциплінарні органи повстанського «запілля»². Прокурором ГК УПА у цей час був шеф СБ Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Василь Макар («Безрідний»), а його заступником – Олекса Присяжнюк («Мітла»)³.

Головним дисциплінарним органом був «Революційний суд». Скликати його мав право провідник або референт (від надрайону), який повинен був два ранги вище підозрюваного⁴. До його складу входили: 1) голова та двоє суддів; 2) прокурор; 3) захисник (призначався референтом СБ); 4) секретар⁵. «Революційний трибунал» Колківської «повстанської республіки» також передбачав «дорадника» (ймовірно адвоката)⁶. На теренах Галичини посади суддів передбачалися від районних проводів та вище. У складі багатьох з них були посади виконавців вироків⁷. Категорично заборонялося включати до складу суду слідчого, який вів справу⁸. При винесенні вироків «Революційні трибунали» посилялися на «Закони Української Національної Революції»⁹. По завершенню судового процесу матеріали відправляли до референтури СБ вищої ланки. Виконувати покарання доручали місцевій боївці СБ¹⁰. Для цього виносилася «Постанова Революційного суду». У ній зазначалося кого справу розглянуто та за якими звинуваченнями винесений

¹ АЦДВР. Ф. 9. Т. 14. Арк. 3.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67418. Т. 2. Арк. 5.

³ Пушкар Н. Олексій Васильович Присяжнюк – «Мітла», «Макар», «Каруспун» – референт Служби безпеки північно-західних українських земель. *Літопис Волині*. Луцьк, 2010. Ч. 7. С. 84.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 53. Арк. 20.

⁵ Там само. Спр. 482. Т. 1. Арк. 9.

⁶ Стецюк Г. Чорні дні Волині, або не поставлений пам'ятник. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН. Володимир-Волинський, 1992. С. 74.

⁷ Архів УСБУ в Тернопільській обл. Ф. 7. Спр. 12388. Арк. 1-91 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 191 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 49 ; Спр. 39. Арк. 292.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 26.

⁹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 381.

¹⁰ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 17.

вирок¹. Далі «постанову» направляли коменданту боївки СБ. На його основі давалася вказівка щодо покарання засудженого². Після виконання вироку (очного або заочного) комендант боївки СБ складав «Акт виконання присуду». Зверху зазначався його номер та дата написання. Повідомлялося, якого дня, кого і за що покарано. Зазначалося псевдо виконавця вироку³.

Частину вироків «Револьюційний трибунал» виносив заочно⁴. У таких випадках засуджені інколи зверталися з клопотанням про помилування або перегляд рішення. В одному з листів зазначалося: «...буду просити Вас, коли мене не покараєте смертю, то дайте мені роботу яка має мене оправдати»⁵. Колишній підрайонний провідник «Микола» з с. Княгинінок біля Луцька відправив Олександру Савирі («Ярошу») «клопотання». У ньому пояснював, що 17 грудня 1943 р. відмовився прибути на виклик СБ через непорозуміння. Після цього йому заочно винесли смертний вирок. Просив надати можливість виправдатися, погоджуючись на виконання будь-якого завдання. Наприкінці листа зазначив, що у випадку відмови хоче передати підпілля 300 кг. топленого масла, яке після смерті уже ніхто не знайде⁶.

У складі багатьох проводів ОУН діяли «Револьюційні трибунали». Вони будувалися за принципом «трійок» на чолі з «головуючим»⁷. Наприклад, весною 1943 р. такий склад суду діяв при СБ Скалатського повіту ОУН (Тернопільщина)⁸. У жовтні 1943 р. до «Револьюційного трибуналу» були притягнуті більшість керівників Тербовлянського повітового проводу ОУН. Усіх їх звинувачували в розкраданні «організаційного майна» (запасів цукру, солі, нафти, спирту, муки, шкір, тканини тощо). Спеціально для проведення суду прибули представники з Крайового проводу ОУН на ЗУЗ. За кілька

¹ ДАРО. Р-30. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 20.

² ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9769. Арк. 30.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 8. Арк. 193 ; ДАРО. Р-30. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 1-19.

⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 23-27.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 23. Арк. 4.

⁶ Там само. Т. 22. Арк. 27-28.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 49 ; Спр. 107. Арк. 157.

⁸ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 11082. Т. 1. Арк. 170.

днів вони ознайомилися з матеріалами справи та приступили до допитів свідків. Розслідування встановило, що безпосередньої провини звинувачених осіб у розкраданні «організаційного майна» не було. Однак вони отримали покарання за недоліки в роботі. Терехівський повітовий провідник Ілля Цисак («Арнольд») був знятий з посади та переведений з пониженням до Бучацького повіту. Повітового референта СБ Сергія Кароля («Грека») та районного провідника Володимира Литвина («Лемпарда») покарали подібним чином. Натомість повітового фінансово-господарського референта Миколу Юрківа («Чалого») виправдали та залишили на посаді¹. Подібні м'які покарання були швидше винятковими. У більшості випадків «Революційні трибунали» виносили смерті вирoki², наприклад, 15 жовтня 1943 р. за «аморальні вчинки у відношенню до жінок» був розстріляний оунівець Ананій Стуга³.

Застосовувати смертну кару дозволялося лише з санкції районної СБ, який узгоджував вирок з районним проводом ОУН⁴. Усіх заарештованих агентів супротивника підрайонна СБ не допитувала, а відразу передавала до районної СБ⁵. Більшу частину ухвалених районним референтом СБ вироків виконували на місці кушові (підрайонні) боївки СБ. Інколи вони при цьому проводили допит засудженого та складали відповідний протокол. Один із таких випадків відбувся у жовтні 1944 р. у с. Чемеренці Перемишлянського р-ну Львівської обл.⁶ Ліквідація підозрюваних без винесення вироку вважалася злочином. Кожен такий випадок підлягав розслідуванню та покаранню⁷.

Власний дисциплінарний орган – «Польовий суд» мали підрозділи УПА. Протягом літа – осені 1943 р. він постійно діяв при повстанській базі «Січ» (Свинаринський ліс на Володимирщині). Очолював зазначений «Польовий суд» комендант ВПЖ військової

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76081. Арк. 23, 100зв.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 27.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 370.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 79.

⁵ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67430. Т. 1. Арк. 111.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 103. Арк. 57.

⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 23-27.

округи «Тури» Олександр Косаревич («Омелько»), а функції слідчого виконував «Аркадій»¹. За необхідності «Польові суди» могли скликатися при кожній сотні². Відбувалося це наступним чином. Командир ВПЖ загону вносив клопотання відповідному командирі УПА. Той, у свою чергу, призначав трьох суддів. Перший з них повинен був займати посаду не нижче рівня сотенного, другий – не нижче ройового. ВПЖ надавала їм матеріали розслідування. Вирок або «Засуд» затверджував командир загону³. На теренах Перемишльської округи ОУН до складу «Польового суду» входили: командир сотні, комендант ВПЖ та референт СБ. Крім того, передбачався «оборонець» звинуваченого⁴.

Згідно з «Дисциплінарним статутом УПА» важкими злочинами вважалися: 1) зрада; 2) шкідництво; 3) невиконання наказу, яке призвело до значних втрат; 4) повторне дезертирство. Здебільшого звинувачених за ними страчували⁵. Виходячи з рішень «Польових судів» Групи «Заграва» (Рівненщина) основна їх частина стосувалася повторних дезертирств з УПА⁶. Хоча нерідко до суворих покарань засуджували крадіїв та запідозрених у співпраці з ворогом⁷. Так, весною 1944 р. на території Острожецького р-ну Рівненської обл. було розстріляно повстанця, який вкрав у господаря сало, чим скомпрометував перед місцевою чеською громадою цілу сотню⁸. У грудні 1944 р. під час бою з військами НКВС стрілець «Обух»

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 2976. Арк. 85.

² ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9109. Т. 2. Арк. 61.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8054. Арк. 72 ; ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 335.

⁴ Brożyniak A. Uwagi o pracy Służby Bezpieczeństwa Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle sprawozdania referenta I okręgu OUN za maj-czerwiec 1945 roku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2006. 5/1 (9). S. 388.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9109. Т. 1. Арк. 62 ; Сергійчук В. ОН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. С. 272-274.

⁶ Ковальчук В. Протоколи допитів у системі документообігу Організації Українських Націоналістів ОУН (б) і Української Повстанської Армії (1940–1944 рр.). *Воєнна історія*. 2008. № 5(41). С. 79.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8467. Т. 1. Арк. 125.

⁸ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 10406. Арк. 90.

намагався застрілити з гвинтівки командира сотні УПА «Морозенка». Його справу розслідувала ВПЖ. На допиті «Орел» зізнався, що виконував завдання начальника Лановецького райвідділу НКВС. Після цього йому винесли вирок – розстріл перед шеренгою стрільців «за зраду УПА»¹.

При виконанні страт існували певні регіональні відмінності. Наприклад, на півночі Рівненщини при Групі УПА Петра Олійника («Енея») траплялися випадки засудження «Революційним трибуналом» до відрубання голови перед шеренгою повстанців². До такого ж покарання були засуджені: шеф зв'язку Групи Микола Мартиновський («Муха»)³, козак «Тимошенко» з охорони «Енея»⁴, 26 листопада 1943 р. – козак «Ризикант» з загону УПА «Лайдаки» (Дубровицький р-н)⁵, у квітні 1944 р. – козак з загону «Кори» (Володимирецький р-н)⁶.

До повноважень «Польового суду» входив розгляд справ не лише рядових повстанців, а й командирів підрозділів УПА. Одним із поширених звинувачень були помилкові рішення в бойовій ситуації. Наприклад, невдалий обстріл артилерійською чотою «Берези» у вересні 1943 р. німецького гарнізону м. Мізоч на Здолбунівщині. Незважаючи на те, що гармати стріляли прямим наведенням зі зручної позиції, поцілити жодного разу їм не вдалося⁷. У березні 1944 р. відбувся «Польовий суд» над командиром «Кривим», який розмістив свій підрозділ біля м. Броди, де їх обстріляли німці⁸. Як правило, у подібних справах застосовували дисциплінарні покарання. Восени 1945 р. на території Олеського р-ну Львівської обл.

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19299. Арк. 29.

² Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 12247. Арк. 15.

³ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9219. Т. 1. Арк. 231.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72945. Арк. 33зв.

⁵ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67961. Арк. 65зв.

⁶ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 1148. Арк. 22.

⁷ Марчук І., Тищенко О. УПА. Гурби: квітень 1944-го. Видання четверте, доповнене. Рівне : Видавництво Олега Зеня, 2007. С. 163.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 197.

відбувся «Польовий суд» над сотенним УПА «Опокою». За звинуваченням у боягузтві під час бою його понизили до рядового стрільця¹.

Значно суворіше карали невиконання або порушення наказу. 6 березня 1944 р. «Польовий суд» розглядав справу курінного УПА Порфирія Антонюка («Кліща»). Його звинувачували у несанкціонованих переговорах з німцями. На суді головував «Омелько», а членами були: суспільник «Золотаренко» та сотенний «Летун». Справу розглядали протягом дня. За вироком «Польового суду» курінного «Кліща» засудили до розстрілу із правом апеляції протягом 24 годин після оголошення вироку². 21 березня 1944 р. за панікерство та відмову виконати наказ про передислокацію на Полісся було розстріляно командира куреня «Погром» Григорія Кузьму («Мороза»)³. Звинувачення у невиконанні наказу не завжди завершувалися стратою. Звинуваченого у переговорах з німцями начальника вишкільного відділу штабу УПА-Захід Івана Вересюка («Іванчука») виправдали⁴. Командира сотні УПА «Чорні чорти» (Коломийщина) Михайла Дарабана («Дона») відсторонили у січні 1944 р. на три місці від посади⁵. Подібне покарання отримав за невиконання наказу командир Кременецького куреня УПА Іван Климишин («Крук»)⁶. Останні «Польові суди» діяли при повстанських куренях на Закерзонні до осені 1947 р.⁷

Переважно легкими злочинами серед вояків УПА займалися «козацькі суди», які вперше були запроваджені наказом ГВШ УПА

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 7. Спр. 5. Арк. 96.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 54. Арк. 1.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 14 : УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2010. С. 116.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74268. Арк. 177.

⁵ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 35197. Арк. 13.

⁶ Данилюк М. Повстанський записник. Нью-Йорк ; Джерсі-Сіті : Свобода, 1968. С. 280.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9108. Т. 2. Арк. 61-62 ; Спр. С-9109. Т. 1. Арк. 62.

№ 2/43 від 18 грудня 1943 р.¹ Скликали «козацькі суди» командири повстанських підрозділів². До їхньої компетенції входило: 1) пияцтво; 2) невиконання наказу, яке не призвело до важких наслідків; 3) незначні крадіжки³. Переважно «козацькі суди» присуджували покарання 10-20 ударів буками (палкою) перед шеренгою повстанців⁴. У сотні УПА «Орла» на Ковельщині застосовували покарання: «долів» – падіння за командою тридцять раз на землю, «стійка» під гвинтівкою від 10 хвилин до години, «шомполування» перед шеренгою – 10-25 ударів⁵. За невиконання наказу стрілець ВПЖ Дмитро Грицько («Цяпка») був засуджений до 48 годин «під рушницею», а зв'язковий Ярослав Глух з с. Славна Зборівського р-ну Тернопільської обл. – до 10 ударів палицею⁶. Якщо обвинуваченого судили вдруге, кара посилювалася та передавалася до «Польового суду». У цьому випадку страчували за порівняно незначні провини, наприклад, трьох повстанців сотні УПА Михайла Кучери («Яра») ТВ «Лемко» (Лемківщина), хворих венеричними недугами, засудили до розстрілу⁷.

Одним із видів дисциплінарних покарань за легкі злочини було відправлення до «карних відділів». У них засуджені повстанці виконували найважчі роботи та перебували на спеціальному харчуванні, який розробляв господарчий референт⁸. Діяльність «карних

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74268. Т. 2. Арк. 13зв ; Веденєєв Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української Повстанської Армії. *Воєнна історія*. 2002. № 5-6. С. 35.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 74268. Т. 2. Арк. 13зв.

³ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 11-22 ; Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. С. 275-277.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19299. Арк. 29.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 10584. Арк. 193.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 18 ; Горить ліс! Спомини колишнього вояка УПА. Лондон : Українська видавнича спілка, 1975. С. 66.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 10 ; Samborski M. Służba Bezpieczeństwa w tzw. Zakierzońskim kraju OUN-SD. Sposób organizacji i obsada kadrowa. *Dzieje najnowsze, Rocznik*. XLV. 2013, 1. S. 98.

⁸ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. С. 275.

відділів» передбачалася при ВПЖ кожного загону УПА. Їх головним завданням було посилення дисциплінованості повстанця. Так, стрільця Федора Безушка («Бурчака»), який загубив гвинтівку, спочатку змусили її відшукати. Лише після цього його відправили до «карного відділу» при загоні УПА Макара Мельника («Кори») на Сарненщині¹. Восени 1943 р. стрілець Григорій Пастушок («Сокіл») втік з підстаршинської школи в с. Мочалки Турійського р-ну (Волинь). Невдовзі його заарештували вдома співробітники СБ та відправили до «карної сотні» на Поліссі. Після відбуття двомісячного покарання «Сокола» включили до сотні УПА «Сіромахи»². У грудні 1943 р. стрілець УПА Микола Квятковський, будучи п'яним, відкрив безпричинну стрілянину. Після цього він намагався дезертирувати та був схоплений боївкою СБ Порицького р-ну ОУН. На «Польовому суді» у с. Мокрець (Володимирщина) його засудили до розстрілу. Однак невдовзі покарання замінили на чотири тижні перебування у «карній» сотні «Голуба», яка знаходилася неподалік у с. Ставки³. Відомо про існування спеціальних «карних таборів» для засуджених повстанців. Один із них діяв влітку – восени 1943 р. при осередку ВПЖ групи «Тури» на чолі з Олександром Косаревичем («Омельком») на «Січі» в Свинаринському лісі (Володимирщина)⁴. На початку 1944 р. у підпорядкуванні штабу УПА-Північ на Поліссі діяв карний табір «Кентавр»⁵. Здебільшого дисциплінарне покарання через «карні відділи» застосовували на Волині та Західному Поліссі. Хоча окремі випадки траплялися у Галичині. Так, комендант СБ Теремовлянського повіту Степан Ситник («Мак»)

¹ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 68144. Арк. 11.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 1577. Арк. 13.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 23018. Т. 2. Арк. 2-3.

⁴ Там само. Спр. 2976. Арк. 86.

⁵ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ : Генеза, 2006. С. 300 ; ОУН і УПА в 1944 році : Документи : в 2 ч. Ч. 1 / упоряд.: О. Веселова, О. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ : Інститут історії НАН України, 2009. С. 29.

арештував у листопаді 1943 р. оунівця Йосипа Гловацького. Після допиту його відправили до «карної сотні» УПА¹.

Існувало також покарання «карним арештом» при підрозділі УПА. При цьому засудженому заборонялося курити, читати, грати й співати. «Карний арешт» поділявся на кілька видів: 1) звичайний (умови як і в інших повстанців); 2) загострений (передбачався відпочинок на твердому ліжку); 3) важкий (засуджений отримував протягом двох днів по 200 грам хліба та літр води, а на третій день – варену їжу, вдень заборонялося лежати чи сидіти, дозволялася лише одна прогулянка на добу, тривалістю до 15 хвилин, вночі з 22.00 до 5.00 відпочинок передбачався у холодному приміщенні з твердим ліжком)². За затримання у відпустці до місяця карного арешту був засуджений стрілець Федір Безушко («Бурчак») з с. Дубівка Володимирецького р-ну. Відбуваючи покарання, він щодня бігав, повзав землею та маршував. Після цього «Бурчака» призначили станичним СБ та дозволили повернутися додому³.

Подібні дисциплінарні покарання за легкі злочини застосовувалися також у боївках СБ. За порушення конспірації передбачалися покарання: а) «упімнення» (попередження); б) «упімнення з доганою»; в) «упімнення з загрозою»; г) «пониження або усунення з орг. поста»; д) організаційний суд⁴. Одним з різновидів дисциплінарних покарань було виконання фізично важких робіт. У січні 1947 р. за недбале переховування організаційного майна бойовик СБ Роман Сус («Орел») був покараний «реабілітаційною працею»⁵. Коменданта боївки СБ Рівненського надрайону «Чечіля» засудили на двомісячні роботи з копання криївок⁶. Подібне покарання за невиконання поставлених завдань отримав весною 1944 р. комендант СБ Мізоцького р-ну ОУН Василь Андросчук («Молодець»)⁷.

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 4966. Арк. 263.

² Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. С. 276-277.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68144. Арк. 94.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 21. Арк. 116.

⁵ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9109. Т. 1. Арк. 51.

⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2745. Арк. 1.

⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67868. Т. 1. Арк. 70.

Нерідко застосовували також тимчасове позбавлення прав. Референт СБ Козівського р-ну «Саверко» отримав у жовтні 1948 р. «сувору догану з попередженням»¹. Окружний референт СБ «Рибак» був покараний у січні 1945 р. виключенням з членів ОУН з правом реабілітації². У листі шефа СБ Миколи Арсенича («Михайла») до провідника ОУН в Україні Романа Шухевича («Тараса Чупринки») від 11 січня 1947 р. повідомлялося, що одному з керівників мережі ОУН смертну кару замінили на дворічне позбавлення членських прав. Воно передбачало: 1) заборону впродовж року залишати криївку «навіть для справлення природних потреб»; 2) щоденно, крім неділі, виконувати канцелярську роботу; 3) у випадку вимушеного залишення криївки покарання продовжувалося на новому місці³.

1 серпня 1945 р. було затверджено «Правильник судівництва в ОУН», який регламентував судово-дисциплінарні повноваження на кожному рівні. Головним у системі вважався «Виконуючий обов'язки Генерального Судді ОУН» (далі – «ВОГеС»)⁴. Згадану посаду займав шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»), а згодом Василь Сидор («Шелест»)⁵. До обов'язків «ВОГеС» входив розгляд справ особливої важливості. Одна з них стосувалася гучного конфлікту між Крайовими провідниками Степаном Янішевським («Далеким») та Миколою Козаком («Вівчарем»), який призвів до розколу підпілля ОУН на Волині. Процес тривав більше року. «Далекого» неодноразово викликали з'явитися на суд⁶. Однак він категорично відмовлявся, вважаючи, що живим він звідти не повернеться⁷. 25 серпня 1948 р. «Далекого» заочно засудили до смертної кари без

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 3. Арк. 42.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 190.

³ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 254.

⁴ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 11.

⁵ Там само. Спр. С-7443. Арк. 387.

⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та за-
пілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ;
Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 1267-1268.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та за-
пілля. 1944–1946. Документи і матеріали. С. 1158-1159.

права реабілітації. За матеріалами цього процесу був виданий «Комунікат суду ОУН в справі Далекого»¹.

Суддівські повноваження мали члени ОУН 1-4 ступенів². До 1-го належали члени Проводу ОУН, 2-го – референти Проводу ОУН та Крайові провідники, 3-го – референти Крайових проводів та окружні провідники ОУН, 4-го – референти окружних проводів та надрайонні провідники³. Їх компетенцією були звинувачення: 1) зрада організаційних таємниць; 2) порушення політичної лінії ОУН; 3) дисциплінарні та кримінальні порушення⁴. Передбачалося, що суддя повинен бути щонайменше на два ранги вище підсудного, тобто районного провідника ОУН повинен був судити окружний. Чіткої регламентації покарань не існувало. Здебільшого вирoki виносилися на підставі «революційної совісті»⁵. При цьому легковаження, прикривання злочинів або надуживання повноваженнями суворо каралося⁶. Влітку 1946 р. надрайонний провідник ОУН Лемківщини «Зорич» розстріляв за самовільне залишення терену районного провідника «Залізняка». Невдовзі він сам постав перед «Революційним судом ОУН» за перевищення повноважень⁷.

Для розгляду справ та винесення вироків всередині мережі ОУН передбачалося два види судів – «ТОС» та «САП». «Суд адміністративним порядком» (далі – САП) скликався у випадку безсумнівної провини, яка вимагає негайного вирішення⁸. Здійснювався він одним суддею на два ступені вищим за підслідного. Заслуховувалися обидві сторони процесу, а також головні свідки справи. САП 1-2 ступенів мав право виносити смертні вирoki в усіх справах, а 3-4 ступенів лише за кримінальні та дисциплінарні провини⁹. Матеріали за усіма смертними вирокami, винесеними САП, передавалися до

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 8. Арк. 187-191.

² Там само. Спр. 372. Т. 20. Арк. 294-295.

³ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 12-13.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 360-361.

⁵ Там само. Спр. 372. Т. 20. Арк. 296.

⁶ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 13-14.

⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1212. Арк. 107.

⁸ Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 174.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 11-22.

ВОГЕС, де їх перевіряли на предмет обґрунтованості. Приховування інформації або свідоме її фальшування суворо каралося. Уникнення цієї процедури допускалося лише за відсутності можливості налагодити зв'язок. Іншою підставою могло бути «нанесення зволіканням шкоди українському революційно-визвольному руху»¹. 2 травня 1949 р. САП розглядав у с. Лючки Яблунівського р-ну Станіславської обл. справу чотового «Тигра», а також чотового та стрільця з його підрозділу. Згідно з спеціально складеним «комунікатом» вони поширювали у червні 1948 р. серед повстанців чутки, нібито місцеве керівництво має намір таємно виїхати за кордон, а їх залишити напризволяще. За вироком САП усіх трьох заарештованих засудили до страти².

У бойовій ситуації, коли дисциплінарна або кримінальна провина могли деморалізувати інших стрільців, смертні вироки виконувалися на місці без жодних судових формальностей. Це ж саме стосувалося підпільників, які намагалися під час бою перейти на сторону ворога³.

Вищим за САП був «Тереновий Організаційний Суд» (далі – ТОС), який скликався за обставин, коли: 1) докази сторони звинувачення викликали сумніви; 2) розглядалася справа поважного члена ОУН; 3) стосувалася провин у справах судівництва, розголошенні організаційних таємниць та недотримання політичної лінії ОУН⁴, хоча інколи ТОСи розглядали справи кримінально-дисциплінарного характеру, наприклад, 6 вересня 1949 р. у Бібрському р-ні Львівської обл. «Грома», звинуваченого у «насилюванні жінок та розконспіруванні квартир»⁵. Засуджених за подібні злочини страчували⁶. Наприклад, 8 червня 1948 р. боївкою СБ Заложцівського р-ну ОУН за «непідпорядкування, підрив авторитету керівників, компрометацію підпілля перед населенням» було розстріляно

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 361.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67580. Т. 3. Арк. 134.

³ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 11-22.

⁴ Там само. Арк. 15.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 378-380.

⁶ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67579. Т. 7. Арк. 215 ; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 113. Арк. 18-19 ; Ф. 2771. Спр. 5480. Арк. 35.

Євгена Гляса («Завзятого»)¹. Схожі дисциплінарні суди існували в багатьох підпільних організаціях, зокрема, Союзі борців за звільнення Литви, який карав смертю грабіжників, гвалтівників та крадіїв поміж свої членів².

Робота ТОС відбувалася наступним чином. Серед трьох його членів обирався головуючий. Він повідомляв звинуваченому причину його притягнення до відповідальності та оголошував склад суду. Свідків та інших учасників процесу повідомляли, що персональні дані усіх задіяних осіб конфіденційні. Підсудний міг вимагати замінити одного із членів ТОС³. Для цього він надавав головуючому докази про можливе упереджене ставлення зазначеного судді. У випадку притягнення до судової відповідальності референта один із членів ТОС повинен бути компетентним в ділянці його роботи⁴. При винесенні вироку усі троє членів ТОС мали рівні права. За відмови або відсутності можливості у звинуваченого прибути на суд щодо нього виносився заочний вирок, у тому числі й смертна кара. Провідник, який скликав ТОС, мав право подати одну апеляцію. Новий вирок того ж складу ТОС вважався повноправним та обов'язковим до виконання⁵.

Винятково справами внутрішньої та зовнішньої радянської агентури займався «Надзвичайний суд СБ» (далі – НССБ)⁶. Більшість звинувачених у ньому отримували смертні вироки⁷. Відмінити або пом'якшити його мав право референт СБ не нижче обласного (згодом окружного) рівня. При цьому обов'язково подавався відповідний звіт до референтури СБ Крайового проводу ОУН⁸. За

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 61.

² Malinauskaitė A. Partizano Juliaus Adomaičio dienoraštis. *LAISVĖS KOVOS Prisikėlimo apygardoje*. Šiaulių : «Aušros» muziejus, 1999. P. 174.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 258.

⁴ Там само. Спр. 376. Т. 49. Арк. 362-363.

⁵ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 11-22.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 22. Арк. 17.

⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7442. Арк. 189 ; Спосіб Д. Правове становище і організація діяльності Служби безпеки ОУН(б). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія Право. 2019. № 8 (20). С. 68.

⁸ IPN BU. 944/458. К. 30.

неможливості провести допит вирок виносили заочно. При цьому передбачалося його зачитування засудженому¹.

За менш значні провини карали попередженням, штрафами або побиттям². Наприклад, референт СБ Перемишльського р-ну Іван Кривуцький («Аркадій») засудив до 10-20 ударами палицею кілька місцевих жителів (українців та поляків)³.

Більш м'які види покарань входили до повноважень кущового (підрайонного) коменданта СБ: 1) примусові роботи від 1 до 28 днів; 2) накладання штрафу до 500 крб. або 5 центнерів зерна; 3) «шом-полування» до 75 ударів⁴. Наприклад, учасник кущової боївки СБ Василь Ворожко («Сосна») покарав восени 1943 р. 15 ударами шом-полом жителя с. Любохини Седлищенського р-ну (Волинь) Якова Гея, який відмовився возити землю для спорудження пам'ятника загиблим воякам УПА⁵. Підрайонна боївка СБ Великодедеркальського р-ну протягом весни – осені 1943 р. карала самогонщиків штрафом та конфісковувала у них спирт⁶. Улітку 1943 р. на Володимирщині (Волинь) місцевих жителів, які ухилялися від військового вишколу УПА, вперше карали двогодинним стоянням зі зброєю. При повторному порушенні могли оштрафувати. Після третього порушення особу передавали місцевому коменданту СБ⁷.

Щодо жінок есбісти «шомполування» застосовували рідко, хоча й траплялися винятки. Так, 4 серпня 1944 р. боївка СБ покарала 30 ударами палицею мешканку с. Жолобки Шумського р-ну Тернопільської обл. Павлину Бассарт за стосунки з радянським офіцером⁸.

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 109.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 24769. Т. 1. Арк. 105.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 26617. Арк. 132-133.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 40.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 23008. Т. 1. Арк. 147.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 4918. Арк. 19, 42 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67862. Арк. 17.

⁷ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 9038. Арк. 13зв.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 484. Арк. 195.

23 серпня 1945 р. надрайонна боївка СБ Олександра Нікітіча («Ворона») покарала 25 ударами шомполом фінагента с. Вербичне-2 Турійського р-ну Волинської обл. Надію Кошалеви¹. Мешканка с. Жеребки Королівські Скалатського р-ну Тернопільської обл. Галина Пандза була засуджена до 60 ударів гумовою палицею².

Нерідко засуджених жінок звільняли від покарання, обмежуючись попередженням. Боївка СБ «Цьока» заарештувала в с. Вислік Великий Сяноцького повіту (Польща) дівчину, яку завербував польський капітан з Команчі. Після допиту її засудили до 10 ударів буками. Однак вирок вирішили не виконувати. Відвели до чехословацького кордону та наказали назад не повертатися³.

Психологічним видом покарання, яке стосувалося винятково жінок (не членів підпілля ОУН та УПА), було обстригання на голові волосся. У тогочасному консервативному суспільстві Західної України це вважалося публічним приниженням. Лише на території Волинської обл. восени 1944 р. подібні випадки зафіксовано в с. Крушинець Шацького р-ну⁴, с. Радомишль Луцького р-ну⁵, а також с. Могильне Вербського р-ну⁶. Боївка СБ Цуманського р-ну ОУН покарала 7 лютого 1945 р. «обстриганням» продавщицю магазину с. Чорниж, яка відмовилася передати підпіллю сіль⁷. Восени 1949 р. такий самий вид покарання боївка СБ Самбірського р-ну ОУН Лева Демківа («Чуйного») застосувала до мешканки с. Береги Лобайко із попередженням припинити роботу в комсомольській організації⁸. Інколи «обстригання» поєднували з «шомполуванням». Таким чином боївка СБ Фадея Бродовського («Збруча») восени

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 12528. Арк. 37.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 187.

³ Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії / упоряд. Богдан Гук. Варшава : Tytuś, 1994. С. 50.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68233. Т. 1. Арк. 217.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 49. Арк. 1.

⁶ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67815. Арк. 176.

⁷ Там само. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 3.

⁸ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 189. Арк. 57.

1944 р. покарала мешканку с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинський обл. Оксану Найдич¹.

Висновки

На початку Другої світової війни судово-дисциплінарна практика ОУН продовжувала свої традиції 1920–1930-х рр. Найбільший розвиток вона мала на території Генерал-Губернії. В окремих теренах західних областей УРСР, від повітового рівня та вище, діяли організаційні суди, які мали право виносити смертні вироки.

Упродовж 1940–1941 рр. на підконтрольних німцям теренах оунівці готували інструкції для розбудови судових органів на звільнених від радянських окупантів українських землях. Посада «міністра справедливості» передбачалася у складі Українського державного правління. Однак через репресії німців оунівці змушені були повернутися до ведення судочинства в підпільних умовах.

Згідно з рішенням III Надзвичайного Великого Збору ОУН від 25 серпня 1943 р. зберігалася посада Генерального судді, який скликав «Революційний трибунал» та затверджував його рішенням. На місцевому рівні це право мали провідники або референти (від надрайону/повіту). Передбачалися, що суддя повинен бути на два щаблі вище підозрюваного. При винесенні вироків (частина заочно) керувалися «Законами Української Національної Революції». Нерідко передбачалася можливість апеляції, а також направлення клопотання про помилування. Матеріали засідання «Революційних трибуналів» надсилалися референтурі СБ вищої ланки.

Дисциплінарними органами в підрозділах УПА були «Польові суди». За необхідності вони скликалися при кожній сотні. Передбачалося, що з трьох суддів «Польового суду» один займатиме посаду не нижче рівня сотенного, другий – ройового. Вироки виносилися на основі «Дисциплінарного статуту УПА». У ньому злочини поділялися на легкі та важкі. До останніх входили: зрада, шкідництво, невиконання наказу, яке призвело до значних втрат, повторне дезертирство. Звинувачених за важкими злочинами переважно страчували. Затверджував вирок «Польового суду» командир відповідного повстанського підрозділу.

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 13017. Т. 5. Арк. 200.

Як правило, легкими провинами займалися «козацькі суди». Скликали їх командири повстанських підрозділів у випадку: пияцтва, невиконання наказу без важких наслідків, незначних крадіжок. Вироками були: відправлення до «карних відділів», «карний арешт», «шомполуванням» перед шеренгою, «стійка під рушницею» або «падання долів» за командою. При повторному притягненні до відповідальності покарання посилювалося включно до страти. У післявоєнний період «козацькі суди» нерідко проводилися в боївках СБ. Поширеними покараннями в них були: попередження, догана, пониження у посаді, виконання фізично важких робіт та позбавлення членських прав на певний термін.

3 серпня 1945 р. повноваження судово-дисциплінарних органів підпілля визначав «Правильник судівництва в ОУН». Ключовою у системі вважалася посада «Виконуючого обов'язки Генерального Судді ОУН» («ВОГеС»). Суддівські повноваження мали члени ОУН 1-4 ступенів: 1-й – члени Проводу ОУН, 2-й – референти Проводу ОУН та Крайові провідники, 3-й – референти Крайових проводів та окружні провідники ОУН, 4-й – референти окружних проводів та надрайонні провідники ОУН. Для розгляду справ, які вимагають негайного вирішення та провина звинуваченого не викликала сумнівів, скликався «Суд адміністративним порядком» («САП»). На рівні 1-2 ступенів він мав право виносити смерті вироки в усіх справах, а 3-4 ступенів лише за кримінальні та дисциплінарні провини. «Тереновий Організаційний Суд» («ТОС») скликався для перевірки доказів сторони звинувачення, звинуваченні поважного члена ОУН, зловживаннях суддів та розголошенні організаційних таємниць. На практиці «САП» та «ТОС» не завжди дотримувалися вимог «Правильника», а діяли за ситуацією.

«Надзвичайний суд СБ» займався винятково справами агентури радянських спецслужб. Вироки у ньому вирізнялися суворістю. Відмінити або пом'якшити їх мав право референт СБ не нижче окружного рівня.

Смертну кару застосовували здебільшого до ворожої агентури. Менш значні провини карали попередженнями, штрафами, побиттям палицею. Їх виконання входило до завдань підрайонної боївки СБ. Стосовно жінок застосовували психологічний вид покарання – обстригання волосся.

РОЗДІЛ 4

ДИВЕРСІЙНО-ТЕРОРИСТИЧНА, ПОЛІЦІЙНА, ОПЕРАТИВНО-БОЙОВА ТА ОХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ

4.1. Диверсії, спрямовані на дезорганізацію окупаційних держустанов, військових та економічних об'єктів

Диверсійний напрям діяльності характерний для більшості підпільних організацій та повстанських загонів. Швидкий його розвиток у мережі СБ ОУН відбувався напередодні німецько-радянської війни. 30 січня 1940 р. співробітниками НКВС у с. Білопіль Локачинського р-ну Волинської обл. було виявлено інструкцію підрайону ОУН. У ній зазначалося, що завданням коменданта СДБ (далі – Служби державної безпеки) було захоплення під час повстання документів радянських державних установ, архівів, судів та органів НКВС¹. На початку 1941 р. у західних областях УРСР підпілля ОУН створювало глибоко законспіровані диверсійно-терористичні групи. Одна з таких діяла в м. Комарно Львівської обл. До її завдань входило: здійснення вибухів на залізничних коліях, мостах, шосейних дорогах, аеродромах та інших важливих стратегічних об'єктах². Створенням подібних диверсійних груп на Волині займався Іван Климів («Легенда»). Передбачалася спеціалізація кожної з них. Одні діяли на шосейних дорогах, інші – на залізницях або лініях телефонно-телеграфного зв'язку³. Переважна більшість згаданих диверсійних груп чекала початку війни. Лише окремі з них наважувалися діяти раніше. Наприклад, боївка на чолі з референтом розвідки Теремовлянського повіту ОУН Іваном Ковальчуком намагалася у ніч на 10 березня 1941 р. здійснити диверсію на бомбосховищі⁴.

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4338. Арк. 381.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 39.

³ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 2. Арк. 324.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 213.

Після 22 червня 1941 р. оунівці розпочали повстання в тилу Червоної армії. Знищували телеграфні та телефонні лінії, підривали мости, захоплювали держустанови¹. Найбільших успіхів оунівцям вдалося досягнути на Тернопільщині. Ще до проходження німців під їхнім контролем опинилося більшість сіл та міст². Наприклад, в с. Кобиловолоти Буданівського р-ну Тернопільської обл. розгромили приміщення сільради. Порвали радянські плакати та портрети вождів. Вивісили жовто-блакитний прапор³. До появи німців оунівцям вдалося взяти під контроль м. Долина Станіславської обл.⁴

Відомо про захоплення СБ ОУН у цей час архівних матеріалів НКВС Львівської в'язниці на вул. Замарстинівській⁵. Аналізуючи згодом ці документи, вдалося встановити інформацію про багатьох радянських агентів, а також долю заарештованих підпільників, наприклад, справу процесу над групою ОУН Івана Максиміва («Ромба»)⁶. У Луцьку СБ ОУН зуміла заволодіти частиною архіву із пошкодженого вибухом приміщення обласного НКВС⁷. До рук підпілля ОУН потрапили особові справи агентів, директивні документи ВББ НКВС СРСР, а також повідомлення «закордонних джерел» про конфлікт між бандерівцями та мельниківцями⁸. У Станіславі архів НКВС захопив обласний референт СБ Василь Бандера (брат Степана Бандери)⁹. Після встановлення німецької влади та українських органів самоврядування диверсії тимчасово припинилися.

¹ Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. С. 145.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 18. Арк. 136.

³ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 206.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 585. Арк. 24.

⁵ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 165-166.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 25.

⁷ Мудрик-Мечник С. Люди, роки й події. Спогади: четверта частина. Мюнхен : Українське вид-во, 1986. С. 208.

⁸ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 164.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 192.

Відновлення цього напряму діяльності СБ відбулося у січні 1943 р. на Волині та спрямовувалося проти колишніх союзників – німців. З метою заволодіння зброєю, боєприпасами, амуніцією та продовольством здійснювалися напади на склади та державні господарства. Частина з них маскувалася під диверсії радянських партизан¹. Починаючи з весни 1943 р. об'єктами нападів боївок СБ стали німецькі комунікації. Знищувалися мости на шосейних дорогах, перерізувався телефонний та телеграфний зв'язок, підривалася або розбиралися залізничні колії². З ослабленням німецьких гарнізонів боївки СБ наважувалися робити напади на окремі містечка. Так, у ніч на 3 грудня 1943 р. здобули в Шацьку аптеку для потреб повстанського шпиталю³.

Восени 1943 р. диверсії проти німців почало здійснювати підпілля ОУН Галичини. При Тернопільській обласній «екзекутиві» було створено боївку на чолі з Володимиром Андрухівим («Туром»), яка здійснювала напади на німецькі господарства, військові склади та обози. Вона підпорядковувалася безпосередньо Крайовому проводу ОУН та лише інформувала обласного провідника стосовно проведення акцій. Обласні, окружні та повітові референти СБ зобов'язані були забезпечувати згадану боївку інформацією, а станичні провідники – надавати житло, продукти та підводи⁴. Напередодні відступу німців здійснювати диверсії проти німців наважувалися навіть боївки СБ ОУН на СУЗ. Одна з них у лютому 1944 р. здійснила напад на транспортну контору в Миколаєві, де забрала пару кращих коней з тачанкою⁵.

Вибух диверсійної діяльності боївок СБ відбувся у «фронтний період». Тобто проміжок часу від моменту евакуації німців до

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 4. Арк. 78-79.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67436. Арк. 14.

³ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2006. Т. 7 (Бібліотека). С. 230.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76081. Арк. 136зв-137 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 52.

⁵ Там само. Спр. 76057. Т. 2. Арк. 27.

встановлення радянської влади¹. Головним завданням цих акцій було поповнення матеріальних ресурсів підпілля². 17 січня 1944 р. підрайонна боївка СБ та підрозділ УПА здійснили напад на м. Острог, де захопили склад палива та мотоциклів³. У цей же період боївка СБ Почаївського р-ну ОУН захопила в Кремінці друкарню⁴. Під час «фронтового періоду» траплялися також напади боївок СБ на військові склади супротивників. Вночі у липні 1944 р. рій військової СБ з сотні УПА «Чумака» нейтралізував на хуторі Грабове Шацького р-ну Волинської обл. вартового та захопив 2 кулемети, автомат та 4 гвинтівки⁵.

Після встановлення радянської влади напади боївок СБ на містечка продовжувалися. Переважно вони здійснювалися спільно з підрозділами УПА. Один з них відбувся вночі на 21 грудня 1944 р. стосовно райцентру Овадне Волинської обл.⁶ На Станіславщині лише протягом 1944 р. підпілля ОУН на УПА здійснило 27 нападів на райцентри⁷. Подібні операції продовжувалися до весни 1945 р. У лютому зазначеного року об'єднані боївки СБ здійснили напад на райцентр Верба Волинської обл.⁸ У ніч на 27 квітня 1945 р. кілька боївок СБ та підрозділ УПА здійснили напад на райцентр Пониковиця Львівської обл.⁹ Інструкція для СБ від 28 травня 1945 р. зобов'язувала провести «відплатні акції» (напади) на районні центри у відповідь на депортацію населення. Їхньою метою було: а) звільнення арештованих учасників ОУН та УПА; б) знищення документів; в) ліквідація ворожого керівництва; г) здобуття зброї,

¹ ОУН і УПА в 1944 році : Документи. Ч. 1 / упоряд. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ : НАН України. Інститут історії України. 2009. С. 20.

² ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 271.

³ Там само. Спр. 22. Арк. 166.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 19401. Арк. 123.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21706. Т. 4. Арк. 40.

⁶ ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 13.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Арк. 212.

⁸ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67815. Арк. 169.

⁹ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 147. Арк. 130.

боєприпасів та матеріальних засобів; д) засідки на каральні загони з райцентрів¹. Крім того, напади на райцентри мали важливе пропагандистське значення. Успішна диверсійна акція 17 жовтня 1944 р. боївки СБ на м. Ланівці Тернопільської обл. мала вплив на місцеве населення. Окремі з них заявляли, що СБ працює краще, ніж НКВС, хоча остатній сильніший за гестапо².

Не менш важливим у цей час завданням боївок СБ було недопущення закріплення радянської влади у сільській місцевості. Найбільше диверсій зазначеного спрямування відбулося восени 1944 р. Знищувалася мережа комунікацій. Так, боївка СБ Олександра Панчука («Мамая») спалила чотири мости на шосе в Млинівському р-ні Рівненської обл., а боївки СБ зі Станіславщини тричі зрізали телефонну лінію між райцентрами Яблунів та Коломия³. Протягом 10 червня – 15 липня 1945 р. боївки СБ Болехівського та Рожнятівського р-нів ОУН спалили два дерев'яні мости, підірвали один залізничний міст, розібрали кілометр вузькоколійки⁴. Восени 1944 р. на Рівненщині до складу районних референтур СБ входили диверсійні групи (20–25 вояків), які спеціалізувалися на руйнуванні інфраструктури ворога: мостів, залізничного полотна, телеграфно-телефонного зв'язку. У меншу міру вони здійснювали знищення радянських господарських об'єктів: склади, громадське майно, майстерні МТС, сільгоспмашини⁵.

Здійснювалися напади на приміщення сільських державних будівель. Наприклад, комендант боївки СБ Заболоттівського р-ну ОУН Лука Потапейко («Луй») кинув до приміщення сільради с. Любохини гранату, забив дошками двері та вікна й заборонив людям відновлювати будівлю⁶. Боївка СБ Костянтина Майданського

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 23. Арк. 95.

² Там само. Спр. 44. Арк. 300.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 7569. Арк. 114 ; ДАІФО. Ф. Р-38. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 11.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 58. Арк. 37.

⁵ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 2 : 1944–1945 / под ред. А. Артизова. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 522-523.

⁶ Архівний сектор Головного управління Національної поліції у Волинській області. Ф. 101. Спр. Р-3028. Т. 1. Арк. 2.

(«Юрася») здійснила напад на сільраду с. Топорівка Садгирського р-ну Чернівецької обл.¹ 15 жовтня 1944 р. боївка СБ здійснила напад на приміщення школи с. Підгайці Луцького р-ну Волинської обл. Знищили радянські гасла, плакати та портрети «вождів». Крім того написали крейдою на дошці: «Панове вчителі! Навчайте дітей в дусі української національної культури, інакше позбудетесь голови»². Як правило, під час цих нападів ніхто з радянського активу опору не чинив, а навпаки намагався показати свою лояльність ОУН. Так, голова сільради с. Воля-Задеревацька Стрийського р-ну Дрогобицької обл. особисто передав учасникам боївки СБ ключі від службового приміщення та сейфу. Після цього підпільники усе розгромили, а документи спалили³.

Диверсійна акція проти державних установ у селах повторилася на початку 1945 р. Референт СБ Станіславського окружного проводу ОУН Іван Синенко («Яр») наказував: «Не допустити перепису, паспортизації населення. Це полегшить більшовикам боротьбу з нами і арешт самих людей. Знищуйте в сільрадах усі списки та книги»⁴. У ніч на 1 травня 1945 р. боївки СБ провели у Добромильському та Мостиському р-нах Дрогобицької обл. знищення в приміщеннях сільрад, клубів, шкіл документації, а також портретів радянських «вождів» та більшовицькі гасла⁵. Напередодні подібна операція відбулася у Щирецькому та Миколаївському р-нах тієї ж області⁶.

Наприкінці 1944 р. посилювалися диверсії боївок СБ стосовно економічних об'єктів. Їхнім завданням було поповнення матеріальних ресурсів підпілля. Одним з об'єктів згаданих нападів були підсобні господарства радянських правоохоронних підрозділів. У грудні 1944 р. боївка СБ здійснила напад на підсобне господарство Жидачівського райвідділу НКВС⁷. На початку квітня 1945 р. боївка СБ Володимир-Волинського р-ну Йосипа Собчака («Бойка»)

¹ Архівний сектор Головного управління Національної поліції в Чернівецькій області. Ф. 100. Спр. О-50. Т. 1. Арк. 2.

² ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 155.

³ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 2348. Арк. 48.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 3. Арк. 51-52.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 37. Арк. 14.

⁶ Там само. Спр. 32. Арк. 28.

⁷ Там само. Спр. 38. Арк. 14.

намагалася захопити коней у підсобному господарстві прикордонного загону НКВС у с. Підгайці¹. Референт СБ Ковельського р-ну Іван Дмитрук («Бунтар») доручив своїм агентам спалити будівлю підсобного господарства в с. Облапи². Згодом подібних диверсій зазнавали цивільні об'єкти. На початку 1946 р. боївка СБ Стрийського р-ну Йосифа Бориса («Осипа») здобула в підсобному господарстві санаторію м. Моршин два коні та дві корови³.

Важливим напрямом диверсійної діяльності СБ був зрив державних заготівель. Згадана тактика застосовуватися ще за часів німецької окупації. Наприклад, підрайонна боївка СБ Великодедерекальського р-ну протягом весни – осені 1943 р. карала побиттям шомполами місцевих жителів, які відвозили німцям до міст продукти⁴. Продовжувалася вона також у радянський післявоєнний період. Боївки СБ перешкоджали заготівлям радянською владою збіжжя, дерева, молока, грошових позик тощо⁵. У наказі Дрогобицького обласного проводу ОУН від 14 серпня 1944 р. зазначалося: «Не дати з села ні однієї зернини в руки радянської влади. Усе забрати. Дати окупантам відчутти, що тут діє ОУН і змусити з нами рахуватися»⁶. Весною 1945 р. на Дрогобиччині боївки СБ заборонили місцевим селянам возити до міст для продажу продукти. Завданням цієї акції був підрив постачання адміністративних центрів супротивника та поширення невдоволення владою серед міщан⁷. Диверсії зі зриву державних заготівель тривали до весни 1947 р. Наприклад, 29 січня того ж року боївка СБ ліквідувала в с. Біличі Старосамбірського р-ну Дрогобицької обл. двох уповноважених з вивезення лісу⁸. Частину здобутого майна боївки СБ забирали для потреб підпілля, а що не могли використати – знищували. Так,

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 2796. Арк. 51.

² Там само. Ф. 5. Спр. 1530. Арк. 44.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 290. Арк. 25.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 4918. Арк. 19.

⁵ Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943–поч. 1946 років). Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. С. 250.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 19.

⁷ Там само. Спр. 88. Арк. 241.

⁸ Там само. Спр. 144. Арк. 42.

10 травня 1947 р. у лісі біля с. Холоневичі Цуманського р-ну Волинської обл. боївка СБ Нестора Ховайла («Голуба») зупинила підводу, яка везла з молокоприймального пункту сметану та забрала її для власного вжитку¹. 13 травня 1947 р. кущова боївка СБ «Стріли» спалила в с. Старе Село Магерівського р-ну Львівської обл. молоко-вершковий пункт².

Починаючи з осені 1945 р., роль СБ у диверсійній діяльності підпілля ОУН значно посилилася³. Однією з причин цього було розформування повстанських підрозділів. У таємному наказі референта СБ Надвірнянського надрайону ОУН від 29 жовтня того ж року зазначалося: «УПА перестає діяти. Ми повинні взяти на себе проведення диверсійних акцій. У зв'язку із цим заготовляйте велику кількість вибухових речовин, плани об'єктів та підбирайте людей для цієї роботи»⁴.

Наприкінці 1945 р. головний напрям диверсійної діяльності СБ спрямовувався на зрив виборів до Верховної Ради СРСР, призначених на 10 лютого 1946 р. Обидві сторони вважали їх стратегічними. У разі позитивного проведення вони б легітимізували чинну владу та прискорили радянізацію регіону. Зрив виборів навпаки показав би силу підпілля та деморалізував противників⁵. Перша диверсія зазначеної спрямованості зафіксована 24 листопада 1945 р. на Коломийщині. Вночі боївка СБ Отинянського р-ну Ореста Комановського («Орка») розгромила приміщення виборчої дільниці та спалила виявлені документи⁶. Однак переважна більшість диверсій відбулася безпосередньо в день виборів. Майже одночасно на значних територіях Західної України були зрізані стовпи ліній дротяного зв'язку, здійснювалися напади на військові гарнізони, підпалювалися будинки, де вони розміщувалися, мінувалися виборчі

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4975. Арк. 210.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 211. Арк. 289.

³ Романюк М. Структура й особовий склад референтури СБ Золочівського окружного проводу ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. № 24. С. 353.

⁴ ДАІФО. Ф. П-25. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 47.

⁵ Гончарук Г., Нагайцев О. Украинские повстанцы в советских литературе и документах 1944-1953 гг. Одесса : Астропринт, 2004. Часть 1. С. 190.

⁶ ДАІФО. Ф. П-27. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 108.

дільниці та залізниці¹. Наприклад, житель с. Соснівка Дубенського району Рівненської обл. Костянтин Шевчук за завданням підрайонного коменданта СБ Василя Бакшина («Дуная») перерізав телефонний зв'язок між місцевими військовими гарнізонами². Розвідник СБ з с. Скриголов Берестечківського р-ну Волинської обл. Григорій Войтович розгромив урну для голосування³. Дещо менша диверсійна активність СБ відбувалася напередодні та під час виборів до Верховної Ради УРСР (9 лютого 1947 р.)⁴. У ніч на 16 січня районна боївка СБ Ярослава Предзимирського («Хмари») розгромила виборчу дільницю с. Любель Великомоствівського р-ну Львівської обл. Вибили вікна, знищили портрети вождів, гасла, виборчі списки та агітаційну літературу⁵. Боївка референта СБ Василя Надівського («Солов'я») розгромила в кількох селах Вигодського р-ну Станіславської обл. виборчі дільниці та спалила списки⁶. Незважаючи на усі зусилля, СБ зірвати вибори знову не вдалося. У звітних документах ОУН за лютий 1947 р. зазначалося: «Цьогорічна передвиборча кампанія з нашої сторони не була такою ефективною як в минулому році»⁷. Однак диверсійні заходи проти радянзації сіл продовжувалися. Того ж місяця боївка СБ Калуської округи Павла Яцука («Данила») провела акцію проти телефонізації. Зрізала стовпи, перерізала дроти та розбивала апарати⁸. Метою згаданих акцій було недопущення зв'язку радянської агентури з оперативниками⁹.

¹ Деревінський В. Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році. *Визвольний шлях*. Грудень 2001. Кн. 12. С. 68.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 5412. Арк. 153.

³ Там само. Ф. 5. Спр. 4584. Арк. 109.

⁴ Motyka G. *Ukrainska partyzantka 1942–1950. Dzialalnosc Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa : RYTM, 2006. S. 528.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 198. Арк. 111.

⁶ Там само. Ф. 6. Спр. 68811. Т. 1. Арк. 174.

⁷ Стасюк О. Протистояння влади та націоналістичного підпілля під час виборчих кампаній 1946–1947 років у західноукраїнських областях. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 26. С. 185.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 144. Арк. 62.

⁹ Там само. Ф. 6. Спр. 68811. Т. 2. Арк. 41.

Диверсії СБ зі зриву виборів не досягли бажаного результату. Шляхом грубих фальсифікацій та залученням значної кількості військових радянська влада оголосила про більше, ніж 95 % явку на дільниці 10 лютого 1946 р.¹ Очевидно, що за принципом декоративності виборів у сталінській тоталітарній системі інакше статися не могло.

Починаючи з 1946 р. одним із заходів диверсійної протидії радянській пропаганді було знищення боївками СБ пересувних кіноустановок². Слід зазначити, що у цей час навіть ігрові стрічки мали серйозне агітаційне навантаження. Для місцевого селянства перегляд кінофільму був непересічною подією³. Люди не були звиклі до критичного сприйняття поданої таким чином інформації. Цим відразу скористалася радянська пропаганда. Лише протягом 1946 р. кіноустановка Рожищенського р-ну Волинської обл. обслужила понад 1200 глядачів⁴. Намагаючись цьому протидіяти СБ розгорнула протягом 1947–1948 рр. диверсійну боротьбу з демонстрацією радянських фільмів. 10 вересня 1947 р. на території Великоглубоцького р-ну Тернопільської обл. підпільниками було розбито кіноапарат⁵. Подібні випадки відбулися 6 листопада 1947 р. у с. Омеляна Рівненського р-ну та 4 травня 1948 р. у с. Руда-Красна Клеванського р-ну Рівненської обл.⁶ Загалом протягом першого півріччя 1948 р. підпілля ОУН знищило на території Рівненської, Львівської,

¹ Ihnyski V. The unknown documents to the history of the elections into the supreme council of the USSR (on February 10th, 1946). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 8. С. 153-168.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 158 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 104. Арк. 103 ; Спр. 168. Арк. 163.

³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 24 ; Вельма М. Ковельщина повоєнна. Люди, події, факти : історико-краєзнавчі нариси. Луцьк : Надстир'я, 2009. С. 53.

⁴ Загадченко М. Покращити кінообслуговування селян. *Більшовицький шлях (Рожище)*. 1946. 21 листоп. С. 2.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 490. Арк. 115.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4964. Арк. 213 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 6 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1943-1959). Книга третя: 1948 / упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко, К. Абрамова. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2003. С. 145.

Дрогобицької та Станіславської обл. 24 сільські кіноустановки та 28 кінострічок¹. З січня по липень 1948 р. на території Львівської та Тернопільської обл. було зафіксовано по 7 таких випадків². У виняткових випадках кінострічки забирали з собою. Під час обшуку 14 березня 1948 р. оперативною групою МДБ криївки референтури СБ Підволочиського р-ну ОУН Петра Дідика («Зінька») було виявлено кінострічку «Москва»³. Інколи напади здійснювалися під час постановок вистав, танців, концертів тощо. Наприклад, 24 жовтня 1948 р. о 21.00 боївка СБ розіграла молодь, яка зібралася в клубі с. Таурів Козівського р-ну Тернопільської обл. на танці. Знищили радянські гасла, забрали з собою грамофон та акордеон⁴. Внаслідок зазначених диверсій вдалося частково нейтралізувати наступ радянської пропаганди. Найбільш помітним цей результат був на місцевій молоді, яка продовжувала поповнювати підпілля ОУН.

Окремо слід виділити диверсійну діяльність боївок СБ у містах. Їх обов'язком було «тероризувати ворога там де він не чекає (місто, райцентр та найближчі околиці, шосейні станції)»⁵. Наприклад, окружна боївка СБ «Вишні» здійснила у 1945 р. напад на машинно-тракторну станцію (далі – МТС) у м. Янів (Івано-Франкове) Львівської обл. Підпалила гаражі, майстерні та пошкодила три трактори⁶. Більшість міських боївок СБ диверсії здійснювали зрідка. Одна з таких у ніч на 10 лютого 1946 р. проникла до міського поштамту в Луцьку⁷. З січня 1946 р. по липень 1948 р. Дрогобицька міська боївка СБ (8–10 осіб) під керівництвом Романа Різняка («Макомацького») здійснила 23 акції (з них 7 диверсійні, тобто 30 %) ⁸. Найбільш

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 219. Арк. 57.

² Там само. Спр. 218. Арк. 94-95 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 14зв ; Спр. 490. Арк. 128, 156, 163, 168-169, 179-180.

³ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 215. Арк. 51-52.

⁴ Там само. Спр. 222. Арк. 81.

⁵ Там само. Спр. 376. Т. 57. Арк. 81.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 211. Арк. 86.

⁷ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 55 ; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2955. Арк. 77.

⁸ Діяльність Служби безпеки ОУН на Дрогобиччині: документи і матеріали (1944–1951) / упоряд. В. Ільницький, М. Галів. Дрогобич : ПП «Швидкодрук», 2009. С. 20.

поширеними були напади на районні лікарні з метою визволення ув'язнених підпільників. На початку 1945 р. боївка СБ викрала з лікарні м. Пустомити Львівської обл. оунівця Миколу Лапчака («Ваньку»), який вдавав з себе психічно хворого¹. 23 травня 1946 р. боївка СБ «Левка» з шести вояків здійснила напад на Яремчанську районну лікарню². 10 липня 1951 р. боївка СБ Луки Гринішака («Довбуш») у одностроях офіцерів МДБ проникла до Надвірнянської міжрайонної лікарні³. У ній після поранення та ампутації руки перебувала його помічниця Ганна Попович («Ружа»). В результаті сутички двох солдат охорони було вбито, а підпільницю врятовано та переправлено у гори⁴. Загалом диверсійна робота СБ у містах завжди мала другорядне значення.

Набагато важливішим напрямом диверсійної діяльності есбістів була протидія колективізації. Перші зі згаданих акцій здійснювали ще весною 1945 р. Наприклад, боївка СБ Комарнівського р-ну «Прута» на колгосп ім. Сталіна в райцентрі Рудне⁵. Кульмінація диверсій зазначеного напрямку припадає на 1948 р. Для більшості колгоспів західних областей України це був перший або другий рік становлення. Тому завданням СБ стало нанесення їм максимальної матеріальної шкоди⁶. Радянські активісти с. Біла Чортківського р-ну Тернопільської обл. відправили у лютому 1948 р. лист Микиті Хрущову. У ньому зазначалося: «Поки будуть бандерівці колективізація не буде мати успіху. Бандерівці насміхаються над нашими військами МВС та держбезпеки, що не можуть з ними нічого зробити. МВС і МГБ посилають у села загони по 5-10 чоловік, а проти них виступають по 30-40 бандерівців, які зберуться докупі, обстріляють

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 178. Арк. 132.

² ДАІФО. Ф. Р-753. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 143.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Війна у кам'яних джунглях. Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945–2005). Київ : Генеза, 2006. С. 95.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 105.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 120. Арк. 40.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 9. Арк. 223 ; Motyka G. *Ukrainska partyzantka 1942–1950. Dzialalnosc Organizacji Ukraińskich Nacjonalistow i Ukraińskie Powstanczej Armii*. Warszawa : RYTM, 2006. S. 514-515.

їх і зразу ж зникають»¹. Начальник Новояричівського райвідділу МДБ капітан Уханов зазначав 20 травня 1948 р. на оперативній нараді у Львові: «Бандити з нашого району і сусідніх районів вдарили по колгоспах, ми мали шість терактів виключно в колгоспному секторі, підпали колгоспного майна»². З трьох диверсійно-терористичних операцій, проведених протягом 22–31 червня 1948 р. боївкою СБ Горохівського р-ну ОУН Григорія Собчука («Юрченка»), дві стосувалися колгоспів³. 18 серпня 1948 р. боївка СБ в с. Бабина Самбірського р-ну Дрогобицької обл. спалила близько 20 тон колгоспного зерна⁴. 30 вересня 1948 р. боївка СБ «Трояна» спалила 2 щойно збудовані хліви колгоспу с. Новий Яр Яворівського р-ну Львівської обл.⁵ 17 серпня того ж року в колгоспі імені В. Леніна с. Оришківці Копичинецького р-ну Тернопільської обл. було спалено хлів з 10 центнерами необмолоченого зерна, конюшню, вбито 9 коней, 10 корів, 3 телят та 2 поросят⁶.

Заклики нищити майно колгоспів та радгоспів лунали до кінця 1948 р. Рівненський окружний провідник Анатолій Маєвський («Уліян») писав у вересні референту СБ Богдану Кузьмі («Вугляру»): «Потрібно знищити МТС, особливо трактори та іншу техніку під час роботи в полі. В антиколгоспну кампанію включити і радгоспи, які потрібно знищити як помістя партійно-радянської буржуазії. Зокрема під час жнив потрібно палити врожай на полях радгоспів, але так, щоб від цього не постраждало населення...»⁷ Особливо активною диверсійна робота СБ була в останній рік суцільної колективізації. Наприклад, боївка СБ Копичинецького

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 179-180.

² Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 224. Арк. 232.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8586. Арк. 90.

⁴ Архівний сектор Головного управління Національної поліції у Львівській області. Ф. 111. Спр. Р-33759. Т. 1. Арк. 3.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 222. Арк. 195.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 490. Арк. 168.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 16 : Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр. / упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2011. С. 332-333.

району Петра Дударя («Хорька») діяла упродовж січня – березня 1950 р. винятково у цьому напрямі¹.

На той час перед підпіллям ОУН гостро постала проблема матеріального забезпечення. Одним із шляхів її вирішення було пограбування боївками СБ крамниць. Поодинокі випадки згаданих диверсій траплялися й у попередні періоди². Так, влітку 1945 р. боївка СБ Мізоцького р-ну Андрія Олейничука («Садового») пограбувала кіоск сільпо, де забрали сірники, мило, одеколон та цукерки³. Проте справді важливого значення ця диверсійна практика набула у 1948 р. Лише протягом 14–24 січня на території Острозького р-ну Рівненської обл. органами МВС було зафіксовано 3 випадки пограбування оунівцями крамниць на суму 19884 крб.⁴ Підрайонна боївка СБ Миколи Жабокрівського («Сагайдачного») пограбувала магазин у с. Хорошів Лановецького р-ну Кам'янець-Подільської обл., забравши з нього 5 літрів спирту, 1 кг. солі і 100 пачок сірників⁵. Боївка СБ Надвірнянського надрайону Луки Гринішака («Довбуша») забрала у вересні 1949 р. у магазині с. Красна Тячівського р-ну Закарпатської обл. товарів на 20 569 крб.⁶ Траплялись випадки, коли бойовики СБ та працівники радянської торгівлі, заздальгідь домовившись, імітували пограбування. У ніч на 21 травня 1949 р. продавець сільпо с. Смиків Горохівського р-ну Волинської обл. Петро Демчунь добровільно відкрив магазин. З нього боївка СБ винесла усі товари та перевезла в ліс⁷.

Протягом 1950 р. пограбувань зазнавали також каси держпідприємств та колгоспи. Так, 4 червня боївка СБ забрала в Заболотівському лісгоспі (північ Волинської обл.) близько 60 тис. крб.⁸ 12 грудня в колгоспі «30-річчя ВЛКСМ» учасники боївки СБ

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 486. Арк. 117.

² ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 106. Арк. 57.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 170. Арк. 24.

⁴ Баталов В. Перевертні. *Зоря комунізму* (Острог). 1979. 26 грудня. С. 3.

⁵ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 20895. Арк. 114.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 284.

⁷ Архівний сектор Головного управління Національної поліції у Волинській області. Ф. 101. Спр. Р-6055. Т. 1. Арк. 45-46.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67859. Т. 2. Арк. 184.

Новострілищанського р-ну ОУН «Ігоря» закололи троє свиней. Відразу ж на місці підпільники їх розібрали, забравши частину сала та м'яса з собою¹. Слід зазначити, що СБ розуміла пропагандистську шкоду згаданих пограбувань, які підтверджували радянські ідеологічні штампи про нібито кримінальний характер ОУН. Тому боївки СБ зважувалися на них винятково за потреби виживання.

Висновок

На початку 1940 р. на Волині та в Галичині розпочалося створення глибоко законспірованих диверсійних груп. Під час бойових дій вони повинні були діяти в тилу Червоної армії. Водночас місцеві боївки розвідувальної референтури ОУН наважувалися на початку 1941 р. здійснювати окремі диверсії.

З початком німецько-радянської війни оунівці підняли повстання. Їхні диверсійні групи знищували мережу комунікацій та захоплювали державні будівлі. У цей час співробітникам СБ ОУН вдалося захопити чимало архівів місцевих управлінь НКВС-НКДБ. Влітку 1941 р. диверсійна діяльність оунівців тимчасово припинилася.

У січні 1943 р. боївки СБ почали здійснювати напади на німецькі склади та державні господарства, а з квітня до цього додалася мережа комунікацій. Восени того ж року ця практика поширилася на Галичину. Під час відступу німців напади на їхні установи здійснювали навіть боївки СБ південних та східних регіонів України.

Значне посилення диверсійної діяльності відбулося у «фронтний період». Боївки СБ спільно з підрозділами УПА здійснювали напади на залишені німцями міста з метою поповнення матеріальних ресурсів підпілля. Після встановлення радянської влади зазначена диверсійна діяльність продовжувалася. Переважно їхньою метою було звільнення заарештованих, здобуття зброї, боєприпасів та матеріальних ресурсів. Також у цей час боївки СБ здійснювали диверсії на систему комунікацій. Протягом осені 1944 р. – весни 1945 р. – на державні будівлі в сільській місцевості з метою недопущення утвердження радянської влади. Здебільшого об'єктами нападів були сільради. Диверсій зазнавали також підсобні господарства радянських правоохоронних підрозділів. Весною – влітку 1945 р.

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 191. Арк. 31.

зафіксовано напади на спиртзаводи. Починаючи з листопада того ж року, боївки СБ стають головною диверсійною силою підпілля.

У перші післявоєнні роки ключовим важливим напрямом протидії радянській Західної України був зрив державних заготівель. Розпочався він ще за часів німецької окупації. Однак особливого значення набув лише у 1944–1947 рр. Захоплене боївками СБ майно забиралося для потреб підпілля, частково роздавалося населенню або знищувалося. Сплеском диверсійної діяльності у цей період були вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. Боївки СБ знищували лінії телефонного та телеграфного зв'язку, здійснювалися напади на виборчі дільниці та військові гарнізони, які їх охороняли. Значно менша диверсійна активність СБ була під час виборів до Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 р.

Протягом 1947–1948 рр. СБ розгорнула боротьбу з демонстрацією радянських фільмів як новітнім видом ворожої пропаганди. Учасниками боївок знищувалися кінообладнання та стрічки, а глядачів розганяли з клубів.

Диверсійна діяльність СБ у містах обмежувалася поодинокими операціями. Найбільш поширеним серед них були напади на районні лікарні з метою визволення ув'язнених підпільників.

Спалахом диверсій боївок СБ проти колгоспів та радгоспів став 1948 р. Більшість з них була щойно створена. Підпільники спалювали споруди, техніку, реманент, забирали або знищували збіжжя. Після завершення у 1949 р. суцільної колективізації підпілля втраатило матеріальну підтримку від місцевого селянства. Намагаючись здобути ресурси для виживання боївки СБ, здійснювала напади на сільські магазини, каси держпідприємств, а також колгоспи.

4.2. Винищення внутрішніх агентів

У світовій історії покарання за зрадництво завжди було найбільш суворим. Особливо це стосувалося підпільних організацій, де агентурна співпраця з супротивником могла завдати непоправної шкоди.

Восени 1939 р. ослаблена мережа ОУН у західних областях України не могла ефективно протистояти потужному натиску органів

НКВС. На Волині з метою збереження кадрів виявленим підпільникам дозволялося підписувати зобов'язання про співпрацю. Умовою була дезінформація ворога та уникнення виконання агентурних завдань. При загрозі арешту згадані «декларанти» (підпільники, які підписали зобов'язання про співпрацю) повинні були перейти на нелегальне становище¹.

Проте уже на початку 1940 р. підпілля ОУН набрало сил та змінило ставлення до співпраці своїх членів з ворогом. Довідка НКВС УРСР від 17 травня 1940 р. повідомляла, що оунівці ліквідовують у власній мережі осіб, запідозрених у зв'язках з радянськими спецслужбами². Восени 1940 р. у райцентрі Піддубці Волинської обл. боївка ОУН вбила Любу Драницьку, яка підтримувала зв'язок з органами НКВС³.

Весною 1943 р. на Волині та Західному Поліссі СБ здійснювала ліквідацію німецької агентури всередині підрозділів УПА. Переважно це стосувалося керівного складу. Так, 20 червня 1943 р. поблизу с. Малий Стидин (Степанщина) СБ заарештувала шефа зв'язку при Групі УПА «Енея» – Миколу Мартиновського («Муху»). На допитах він зізнався, що з січня 1942 р. працював агентом гестапо в підпіллі ОУН⁴. Через три дні слідства, за вироком «Револьюційного трибуналу», його засудили до страти⁵. Влітку 1943 р. військова СБ арештувала агента СД Ігоря Огибовського з Рівного. На допитах він зізнався, що закінчив німецьку розвідувальну школу в Лодзі та отримав завдання увійти до складу керівництва УПА⁶. Покаранням у подібних випадках завжди була смерть.

Окремі ліквідації німецьких агентів СБ здійснювала на українських землях східніше Збруча. На кожен з них вимагалася санкція обласного або Крайового провідника ОУН⁷. На початку 1943 р.

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 2. Арк. 63, 326.

² Там само. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 034-СП. Арк. 75-76.

³ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 2. Арк. 63, 326.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9145. Т. 1. Арк. 67 ; Смовський К. Спомини учасника бандерівської УПА. Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1982. С. 9.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9219. Т. 1. Арк. 231.

⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1640. Арк. 27.

⁷ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 1. Арк. 163.

есбісти встановили, що референт пропаганди Одеської округи ОУН Іван Щавель («Борис») був агентом сигуранци. За це його виключили з Організації та заочно засудили до страти, однак здійснити вирок не вдалося через відсутність у місцевої СБ боївки¹. Влітку 1943 р. референтурою СБ Крайового проводу СУЗ був заарештований та страчений керівник Київського обласного проводу ОУН, який співпрацював з гестапо².

Агентурні позиції в середовищі підпілля ОУН намагалися створити також польські націоналістичні організації. За наказом підполковника АК Яна Жабського у березні 1943 р. до осередку ОУН у м. Бучач (Тернопільщина) вступив Володимир Стельмахук, який видавав себе за українця. Восени того ж року його призначили референтом розвідки Бучацького р-ну ОУН³. Студент Львівської політехніки Євген Пригода був розвідником АК у розвідувальній мережі СБ, де відповідав за виготовлення фіктивних документів⁴. Слід зазначити, що згаданих агентів всередині мережі ОУН було небагато. Тому робота СБ у цьому напрямі не вирізнялася активністю. Переважно цікавилися керівниками підпілля, які мали сімейні зв'язки з поляками. Референт СБ Устилузького р-ну заарештував восени 1943 р. підрайонного коменданта СБ Івана Кусинського («Ластівку») за звинуваченнями у допомозі виїзду за р. Буг сім'ї своєї нареченої – місцевої польки. Однак на Револуційному суді його виправдали⁵. Натомість коменданта боївки СБ на Дубенщині «Журбу» розстріляли за таємне листування з дружиною-полькою⁶. У післявоєнний період зазначені сімейні зв'язки не переслідувалися. На території Томашівського повіту Люблінського воєводства комендант боївки СБ «Кармелюк» тривалий час перебував у підпіллі разом зі своєю дружиною – полькою Ельжбетою Бельською⁷.

¹ Архів Управління СБУ в Одеській області. Ф. 6. Спр. 25307. Т. 1. Арк. 19-20.

² Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим. Ф. 5. Спр. 22581. Т. 1. Арк. 212.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 32. Арк. 101.

⁴ Там само. Спр. 200. Арк. 163в.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 9121. Арк. 27.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67866. Арк. 23.

⁷ IPN Lu. 18/128/1. К. 60.

З наближенням восени 1943 р. до Волині та Західного Полісся лінії фронту на перший план вийшла проблема з радянською агентурою в УПА. Найбільше її було серед колишніх червоноармійців, особливо не українського походження. У період формування повстанських підрозділів поповнення їх червоноармійцями сприяло підвищенню боєздатності. Однак після активізації радянських партизан ситуація змінилася. Значна частина червоноармійців розглядала своє перебування в УПА як вимушений крок. За першої нагоди вони прагнули перейти на сторону радянських партизан. 15 вересня 1943 р. СБ арештувала козака загону УПА «Гордієнка» – колишнього червоноармійця Трохима Беляєва. На допиті він зізнався, що організував на території Мізоцького р-ну (Рівненщина) втечу до партизанського загону Івана Шитова 56 черкесів. З собою вони /забрали 6 автоматів, 2 станкових та один ручний кулемети. Також назвав своїх спільників – осетина «Костю» та узбека «Джаля». Після завершення слідства усіх їх стратили¹. Подібний випадок трапився 8 жовтня 1943 р. на території Корецького надрайону².

Незважаючи на активні каральні дії СБ, з наближенням фронту перехід колишніх червоноармійців на сторону радянських партизан посилювався. Наприкінці січня 1944 р. до 1-ї Української партизанської дивізії імені Сидора Ковпака зі зброєю перейшли підрозділи УПА вірмен Сергія Арутюнянца («Ашота») та узбеків Міра Олієва («Ташкента»), які розповіли про розташування господарських та військових об'єктів, їхню охорону, паролі³. Те ж саме здійснив підрозділ волзьких татар на чолі з Долматовим, а також 28 лютого 1944 р. – залишки грузинського відділу⁴. На бік червоних партизан також переходили підрозділи УПА з українців «східняків», наприклад, Андрія Пілішенка («Бортенка») та Миколи Семенюка («Орла») ⁵. Лише із штабу з'єднання УПА Федора Воробця («Верещаки») на бік

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2608. Арк. 395-397.

² Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942–грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 635-636.

³ ЦДАГО України. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 25-26.

⁴ Боляновський А. Інтернаціональні військові відділи в складі УПА (1943–1944). *Галичина*. 2013. № 24. С. 128.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 9, 12-13.

ворога перейшли: колишній старший лейтенант прикордонної застави Андрій Балицький, а також лейтенант зенітно-артилерійського дивізіону Микола Дитковський («Миронюк»)¹.

Намагаючись зменшити втрати від перебіжчиків, усі неблагонадійні повстанські відділи відокремили та посилили внутрішнє стеження². За найменшої підозри СБ розпочинало слідство³. Курінний УПА Максим Скорупський («Макс») згадував: «Важко, майже неможливо, було їм захистити себе від закидів «неблагонадійності», бо їх насправді ніхто не знав, рідко були випадки, що двоє було з однієї місцевості чи якоїсь військової частини, що хоч трохи щось знали один про одного і могли б у разі потреби виступити на захист...»⁴. Під час перевірки СБ школи мінерів Групи УПА «Енея» (Кременеччина) було заарештовано двох колишніх червоноармійців, які працювали кухарями. На основі їх допитів було страчено близько 40 повстанців «східняків» (з них 15 мали керівні посади)⁵. Восени 1944 р. військова СБ у групі «Панька» (північ Кам'янець-Подільської обл.) заарештувала, допитала та стратила 5-х повстанців-«східняків», яких звинуватили в псуванні кулеметів⁶. За однією з версій ліквідацію СБ «східняків» в УПА спричинили, в тому числі, свідчення схопленого радянського розвідника Миколи Кузнєцова. Нібито він розповів шефу СБ Миколі Арсеничу («Михайлу») про агентурну мережу з колишніх червоноармійців у повстанських підрозділах. На підтвердження своїх свідчень навіть назвав кількох осіб та паролі. Ймовірно радянський розвідник хотів таким чином

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 163, 203.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 118 ; Іщук О. Діяльність Проводу ОУН(б) на Північно-західних українських землях у 1948–1952 роках. Київ : б.в., 2009. С. 12-13.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 57. Арк. 45 ; Дзюбан О. Документ про агентурну роботу спецслужб СРСР проти українського національно-визвольного руху. *Український визвольний рух*. Львів, 2003. Збірник № 1. С. 22.

⁴ Скорупський М. Туди, де бій за волю: збірник у пам'ять Максима Скорупського – Макса. Лондон ; Париж : Фондація ім. О. Ольжича у Великій Британії, 1989. С. 145.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 1. Арк. 221 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 36 ; Спр. 575. Арк. 9.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 195-196.

спровокувати в УПА «шпигуноманію»¹. Однак ця версія виглядає малоімовірно. Судячи з документів та експертизи ексгумації поховання, Микола Кузнєцов підірвався 9 березня 1944 р. оточений боївкою «Чорногори» у с. Боратин Підкамінського р-ну Львівської області².

Після проходження фронту СБ розпочала на Волині та Західному Поліссі нову масштабну ліквідацію радянської агентури в підрозділах УПА³. Пояснюючи її причини, референт СБ Рівненської округи ОУН Микола Андрощук («Вороний») згадував: «Ця пошесть, що розточувала відділи з середини, була страшнішою від танків та гармат»⁴. Василь Галаса («Орлан») писав: «Агентура ширила зневіру, наштовхувала, намовляла»⁵. Цього разу ліквідація внутрішньої агентури (в документах підпілля називалася «чисткою») стосувалася переважно повстанців місцевого походження. Загалом протягом жовтня – грудня 1944 р. на території Волині та Західного Полісся есбістами було страчено близько 60 командирів УПА різних рівнів⁶. Референт СБ Ковельської округи Микола Гаврилюк («Федось») свідчив, що у грудні того ж року провів з групою слідчих у Трепетенському лісі Рівненської обл. «чистку» бригади УПА Дмитра Калинюка («Ярка»). Радянських агентів, які добровільно зізнавалися, вербували. Інших, які намагалися приховати свою співпрацю з ворогом, страчували⁷. Хоча нерідко добровільне зізнання не рятувало від страти. Прикладом може бути трагічна доля повстанця «Гонти». Пораненого його 25 грудня 1944 р. залишили лікуватися в Лугинському р-ні Житомирської обл. Наступного дня місцевий голова сільради привів до будинку співробітників НКВС. На допитах у Житомирі «Гонта» підписав заяву про співпрацю та

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 11. Спр. 56. Т. 4. Арк. 275-276 ; Спр. 57. Т. 5. Арк. 283.

² Там само. Ф. 71. Оп. 11. Спр. 55. Арк. 164 ; Спр. 56. Арк. 432.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 163. Арк. 4-5.

⁴ Микола Андрощук – «Вороний». Записки повстанця / упоряд. І. Марчук. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2011. Кн. 13 (Події та люди). С. 79.

⁵ Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто ; Л., 2009: Літопис УПА (Бібліотека). С. 27.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 13.

⁷ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 45-46.

повернувся у підпілля. Невдовзі його викрила СБ. На допиті «Гонта» в усьому зізнався та був засуджений до розстрілу. Останніми його словами були: «Друзі! Ви даремно мене знищуєте. Я вам усе розповів. Пожертвував своє життя для України. Бажаю вам успіхів у подальшій боротьбі за Українську Державу. Слава Україні!»¹.

Оголошення радянською владою амністії після капітуляція Німеччини спричинило у підпіллі ОУН та УПА нову потужну хвилю дезертирств². Водночас активізувалася агентура НКВС-НКДБ. У відповідь на це СБ розпочала масштабну «чистку», яка тривала до кінця 1945 р.³ Протягом весни на території Клеванського р-ну Рівненської обл. за спробу вийти з повинною розстріляли сотенного «Рубайла», районного політреферента «Лісовика», підрайонних комендантів СБ «Галузу» та «Високого», а також чимало рядових підпільників⁴. Повітова боївка СБ Василя Ковальчука («Лиса») стратила в Скалатському лісі на Тернопільщині повстанця Василя Мачуру, який збирався вийти з повинною⁵.

Особливо багато жертв було серед керівництва підпільної мережі, а також їхнього оточення⁶. Протягом 1945 р. СБ стратила двох провідників Лановецького р-ну ОУН – Леоніда Довганюка («Вершигору») та його наступника Арсена Бобувала («Климка»)⁷. Зі складу «почету» провідника ПЗК Івана Литвинчука («Дубового») СБ розстріляла близько 20 осіб⁸. Слід зазначити, що не всіх запідозрених ліквідовували, особливо серед рядового складу. Провідник Камінь-Каширського р-ну ОУН Микола Прядун («Ліщина») свідчив, що 5 липня 1945 р. надрайонна СБ проводила «чистку» його

¹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 23.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 58-59 ; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75175. Арк. 131 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 7.

³ Ковальчук В. Розкол підпілля ОУН на «Далеківців» та «Смоківців» (Волинь, 1945–1946 рр.). *Мандрівець*. 2012. № 4. С. 29.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1698. Арк. 8.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 238.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 50-52.

⁷ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 243-244.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67809. Арк. 16.

підопічних. За її результатами було страчено 9 запідозрених підпільників та 6 роззброєно й відправлено додому¹. Не оминули ліквідації й саму СБ. Страти дезертирів з боївок зафіксовано на території Любомльського та Луцького р-нів Волинської обл.² За підозрою у співпраці з органами НКВС було розстріляно учасника боївки СБ Кременецького надрайону «Голода» та повішено старшого слідчого СБ штабу УПА-Південь Григорія Данилюка («Юрка»)³.

Найбільш масштабними ліквідації СБ внутрішньої агентури були на Рівненському Поліссі. Під підозру співпраці з органами НКВС-НКДБ потрапило до 50 % підпільників, а в Сарненському надрайоні – 85 %⁴. На теренах Костопільського надрайону СБ щомісяця страчувала близько 20 підпільників⁵. У з'єднанні УПА «Хмельницький» (Костопільщина) станом на 1 грудня 1945 р. було ліквідовано 248 повстанців⁶. Підсумовуючи згодом наслідки ліквідації внутрішньої агентури на цих теренах, референт СБ Крайового проводу «Одеса» Степан Янішевський («Далекий») зазначав: «Багато впало в нас героїв, як провідників, так і командирів і стрільців, але в п'ять разів більше подушили ми самі себе... Ніхто тепер з поліщуків не хоче України, бо в кожного вже хто-небудь задушений»⁷. Хоча й сам «Далекий» не уникнув звинувачень у надмірностях при ліквідації радянської агентури. Комендант СБ Костопільського р-ну ОУН Остап Грицюк («Василь») писав своєму колишньому шефу: «Що вам скажуть родичі тих, чийх синів ви подушили? Кого за цю

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 7199. Арк. 14.

² Там само. Ф. 5. Спр. 7383. Арк. 62-63 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 22697. Т. 2. Арк. 222.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67640. Арк. 19 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 465. Арк. 49.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ : Наукова думка, 2002. С. 768.

⁵ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 2533. Арк. 7.

⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 39.

⁷ ОУН і УПА в 1945 році : Збірник документів і матеріалів. Ч. 1 / упоряд. О. Веселова, В. Гриневич В., В. Сергійчук. Київ : Інститут історії України, 2015. С. 26.

роботу будуть карати? Я думаю, що в цьому лише ваша провина, тому що все це робилося лише з вашого наказу. Ви ж самі зважилися повідомити про масові вбивства лише тоді, коли вас поставили перед ямою»¹.

На теренах Галичини ліквідації СБ внутрішньої ворожої агентури мали значно менші масштаби. Внаслідок її проведення у 1945 р. на півдні Тернопільщини було ліквідовано: військового референта Бучацького повіту «Горліса», 2 районних, 5 підрайонних, 5 кущових провідників, 2 районних референтів пропаганди, 1 коменданта СБ району та біля 40 рядових оунівців. Більше 100 осіб вивели з підпілля та перевели на легальне становище². Під час перевірки на початку 1945 р. Тернопільським обласним референтом СБ Іваном Лисишиним («Максимом») шести районних проводів ОУН було страчено п'ятьох керівників, з них одного районного референта СБ³. Масштабна перевірка СБ підрозділів УПА в Карпатському краї відбулася у липні 1945 р. За її результатами на легальне становище було переведено значну кількість повстанців, найбільше у Коломийській та Калуській округах – до 25 %, найменше у Станіславській окрузі⁴. На території Белзького повіту ОУН «чистку» взимку 1945 р. проводив обласний референт СБ «Вадим»⁵.

Починаючи з 1946 р., кількість ліквідованих СБ радянських агентів всередині підпілля ОУН зменшилася. Інструкція для СБ від 26 грудня того ж року застерігала: «Внутрішню агентуру розробляти дуже обережно, щоби жертвою не падали невинні люди, дуже конспіративно і дуже ґрунтовно. Проконтролювати компрометуючі матеріали по кілька раз»⁶. Незважаючи на більш виважену роботу СБ, окремі ліквідації продовжувалися. Восени 1946 р. за зв'язок з органами МДБ був розстріляний учасник боївки СБ Жаб'ївського р-ну

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67426. Т. 2. Арк. 55.

² Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 27359. Арк. 67 ; Клименко О. СБ ОУН(Б) на Тернопільщині 1942–1952 рр. *Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика*. Тернопіль, 2017. Вип. 2. С. 159.

³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 50.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Арк. 212.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 228. Арк. 180 ; Спр. 234. Арк. 294.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 25.

ОУН «Яструб», а також станичні сіл Ясенів Горішній та Красноїлля на Станіславщині¹. Того ж року за співпрацю з польськими органами безпеки есбістами був повішений військовий референт Закерзонського Крайового проводу ОУН Володимир Павлишин («Ірка»)². 7 лютого 1947 р. у Садівському лісі Луцького р-ну Волинської обл. було розстріляно боївку Миколи Пекного («Мазепи») з восьми осіб, референта СБ Торчинського р-ну Олексія Шевчука («Ігор») та колишнього сотенного УПА Миколу Білозіра («Голуба»), яких звинувачували у зв'язках з органами МДБ³.

Інколи внутрішнім терором окремі керівники ОУН прикривали власні провали у роботі. Наприклад, Закарпатський окружний провідник Семен Гут-Кульчицький («Тиміш») та референт СБ Антон Літусь («Летун») дійшли висновку, що причиною відсутності успіху в створенні ними підпільної мережі стали дії радянської агентури. Внаслідок проведених ними у 1947 р. слідчих дій було страчено майже увесь склад Закарпатського окружного проводу ОУН. З одинадцяти бойовиків охорони вони стратили дев'ятьох. Намагаючись обґрунтувати перед керівництвом Карпатського Крайового проводу ОУН свої злочинні дії, «Летун» та «Тиміш» сфальшували протоколи допитів⁴. Слід зазначити, що подібні випадки були винятковими. У випадку розкриття зловживань винним особам загрожувала смертна кара.

Значну небезпеку для підпілля ОУН становили радянські агенти-бойовики. Згідно з довідкою УМВС Тернопільської обл. вони були залучені до 30 % операцій проти рядових оунівців та 80 % керівного складу підпілля⁵. Перші ліквідації СБ агентурно-бойових груп НКВС-НКДБ зафіксовані ще весною 1945 р.⁶ Однак особливо

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67443. Т. 1. Арк. 259.

² Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 32401. Т. 3. Арк. 84 ; Спр. 38294. Арк. 189.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4968. Арк. 6.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 99. Арк. 13, 40 ; Спр. 117. Арк. 105.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 307. Арк. 6.

⁶ Літопис УПА. Нова серія. 27 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946–1952. Книга 3 / ред. М. Романюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2017. С. 214.

актуальним цей напрям діяльності став наприкінці 1940-х рр. Як правило, в живих цю категорію зрадників не залишали. 16 травня 1951 р. у лісі північніше с. Блищанка Заліщицького р-ну Тернопільської обл. боївка СБ впіймала агента-бойовика Михайла Ящука («Дуба»), а також його підопічних – Михайла Сута («Думу») та Петра Білецького («Ясного»). Полонених допитали із застосуванням тортур та стратили на місці¹.

Восени 1950 р. голова Проводу ОУН в Україні Василь Кук («Леміш») наказав есбістам обмежити розробку «сексотів» з цивільного населення та зосередитись на внутрішній агентурі². В інструкції для СБ зазначалося: «Для нашої підпільної організації найбільш небезпечним видом агентури є агенти-внутрішники. Вони грізні для нас є тим, що працюючи серед нас, є рівночасними членами та поводять себе так, щоби поведінкою чи працею заволодіти довір'ям своїх зверхників і провідників, чи командирів. Таке довір'я завойовують вони надзвичайною «активністю», спрямованою проти наших ворогів. Ця «активність» і «відданість» загальній справі часто засліплює і збиває з толку навіть високоосвічених і відповідальних працівників»³. У серпні 1950 р. референтом СБ Золочівської округи «Романом» було арештовано боївкаря Ярослава Дудка («Бойка»). На допитах він зізнався у співпраці з органами МДБ та був розстріляний⁴.

Окремі ліквідації СБ внутрішніх ворожих агентів продовжувалися до початку 1950-х рр. Наприклад, боївка СБ Новосельського району ОУН «Скакуна» намагалася стратити оунівця Степана Ровинського («Лиса»), запідозреного у зв'язках з органами МДБ. Однак йому вдалося втекти. Лише у 1951 р. вирок стосовно «Лиса» виконали⁵. У серпні того ж року боївка СБ стратила на Тернопільщині оунівця Михайла Ромеза («Максима»), запідозреного в агентурній роботі на органи МДБ⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67640. Арк. 130-131.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1593. Арк. 266.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 241.

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 979. Т. 22. Арк. 214.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 455. Арк. 217.

⁶ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7970. Арк. 42.

Значний вплив на масштаби та трагізм ліквідації СБ внутрішньої агентури мали провокації радянських спецслужб. Різними шляхами вони намагалися спровокувати терор усередині підпілля. У близькому оточенні головного ініціатора «чисток» – референта СБ Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Миколи Козака («Смока») був агент НКДБ¹. Шпигун НКВС «105» користувався повною довірою референта СБ Рівненської округи Миколи Андрощука («Вороного») відомого нещадним ставленням до радянської агентури². До складу боївки СБ Львівського Крайового проводу 8 листопада 1945 р. увійшов агент НКДБ «Октябрський»³. Нерідко радянські агенти-бойовики вбивали під виглядом СБ учасників підпілля ОУН⁴. На рівні округ та нижче створювалися «легедовані проводи»⁵. Значної шкоди мережі ОУН завдала зрада референта СБ Закерзонського краю Леона Лапінського («Зенона») та референта СБ Коломийського окружного проводу ОУН Романа Тучака («Клима»). За участі остатнього органами МДБ було ліквідовано або схоплено близько 150 підпільників⁶.

Найбільш поширеним методом провокацій було підкидання листів з вигаданим компроматом. У них окремому підпільнику або й цілій боївці дякували за нібито проведену агентурну роботу та надавали подальші інструкції⁷. Інколи зазначені компрометувальні листи мали форму зауважень або погроз агенту, який погано виконував свою роботу. Наприклад, референту СБ Шумського р-ну ОУН Семену Собчуку («Бойку») співробітники райвідділу МДБ писали: «Семене Івановичу! Ви зовсім відірвались від нас. Невже Ви забули

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 134.

² Там само. Спр. С-7736. Т. 3. Арк. 12.

³ Там само. Спр. С-9111. Т. 1. Арк. 82.

⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 233.

⁵ Там само. Спр. 852. Арк. 177.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2834. Арк. 197 ; Hałagida I. Prowokacja «Zenona». Geneza, przebiegi skutki operacji MB Pokrytonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954). Warszawa : IPN, 2005. S. 73, 80, 233, 242, 270.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 25 ; Ковальчук В. Агентурно-оперативні комбінації НКВС-МДБ УРСР по підробці документів ОУН(б). *Мандрівець*. Тернопіль, 2007. Вип. 3. С. 40.

про надану Вами підписку. Якщо Ви дійсно забули, що Ви «Суботін», то вам про це нагадає СБ. Нагадає не лише Вам, але й Вашій подрузі Вірі, яка вже співпрацює з нами, але більш добросовісно. Для відновлення старої дружби нам необхідно якомога скоріше зустрітися. Врахуйте, що Вас з Вірою уже розробляє СБ. «К-13» (референт СБ Тернопільської округи ОУН Богдан Кузьма) надіслав стосовно Вас та Віри запит в Рівненське СБ...»¹

Нерідко для підготовки провокаційних текстів залучали колишніх оунівців, які добре знали особливості місцевого підпілля². Підкидання або передача провокаційних листів здійснювалася переважно через інформаторів радянських спецслужб з місцевого населення. Потрапивши до СБ, вони призводили до арештів, допитів та страт багатьох підпільників³. Унаслідок згаданих провокацій у січні 1945 р. на Сарненщині був страчений комендант Микола Жура («Стіжок») та 12 учасників його боївки⁴. Восени 1945 р. на Ковельщині – диверсійна група Івана Тарасюка («Кубася»)⁵, комендант боївки СБ Морочненського р-ну Пилип Горошко («Босота»)⁶, брати Соковські – оунівці з Дубровицького р-ну Рівненської обл.⁷ У лютому 1947 р. – четверо учасників станичного проводу ОУН с. Стефанівка Войнилівського р-ну Станіславської обл. та травні того ж року – провідник Дрогобицького р-ну ОУН «Сухий», а також оунівець з Товстенського р-ну Тернопільської обл. Стах Кубишин («Федя»)⁸. 11 липня 1948 р. – організаційний референт Підволочиського р-ну ОУН Василь Кизима («Олег»)⁹. Подібних прикладів можна навести чимало.

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 278.

² Проданик Д. Микола Кричун – «Черемшина». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2012. Кн. 19 (Події та люди). С. 19.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 410. Арк. 208-210.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 72. Арк. 4-5.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1693. Арк. 123 ; Спр. 1720. Арк. 170.

⁶ Там само. Спр. 2962. Арк. 34.

⁷ Там само. Спр. 1700. Арк. 197.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 600. 141-143 ; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 56. Арк. 374 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 41.

⁹ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 29.

Намагаючись протидіяти провокаціям радянських спецслужб, СБ розробляла спеціальні інструкції¹. У брошурі СБ «Агентура большевицьких органів поліції» за 1948 р. зазначалося, що органи МДБ-МВС навмисне підставляють людей «жертвених козлів» під підозру підпілля. Тим самим вони відвертають увагу від дійсних агентів супротивника та винищують кадри ОУН². Інколи траплялися випадки викриття СБ провокацій радянських спецслужб з підкиданням компрометувальних листів. Підполковник УМДБ Львівської обл. Алексєєв доповідав 14 червня 1948 р. про один з таких випадків на території Яворівського р-ну. Внаслідок підкинутої радянським агентом записки СБ заарештувала боївку «Ірочки» з 5-ти осіб. Проте через відсутність досвіду оперативник не завершив операцію. Нібито загублений документ ніхто не шукав. На основі цього співробітники СБ дійшли висновку, що це провокація органів МДБ та звільнили заарештованих оунівців³.

Аналізуючи наслідки проведених СБ у післявоєнний період акцій з ліквідації внутрішніх агентів, можна стверджувати, що вони були неоднозначними. З однієї сторони, вдалося знищити чимало агентів⁴. Це неодноразово визнавали керівники радянських спецслужб⁵. З іншої сторони, СБ створили атмосферу страху та підривали бойовий дух⁶. Провідник Камінь-Каширського р-ну ОУН Микола Прядун («Ліщина») свідчив: «СБ стежить за кожним. Найменші підозри призводять до розстрілів за неблагонадійність та саботаж»⁷.

Паралельно виник супротив діям СБ. Про засудження «чисток» заявляли колишній заступник шефа СБ Василь Турковський

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 341-342.

² ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 196.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 224. Арк. 281.

⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2608. Арк. 382 ; там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67954. Т. 4. Арк. 165 ; там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8467. Т. 1. Арк. 147.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 121. Арк. 7 ; Спр. 173. Арк. 8.

⁶ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 278.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 49.

(«Павло»)¹, члени Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Ростислав Волошин («Горбенко») та Ніл Хасевич («Зот»), а також багато інших². Командир Буковинського куреня УПА Назарій Данилюк («Перебийніс») написав у 1947 р. вірш «Есбісти», де критикував дії референта СБ Коломийської округи Юліана Матвіїва («Недобитого») з ліквідації безневинних підпільників³. Окремі керівники зважувалися на більш рішучі дії. Дізнавшись про заплановану «чистку», командир сотні УПА Микола Косарик («Перченко») наказав своїм воякам розійтися по домівках⁴. Схожим чином поступив колишній командир ВОП Млинівського р-ну Максим Шостак («Бульба»)⁵. Інколи зі сторони повстанців траплявся збройний супротив виконавцям «чисток». У січні 1945 р. поблизу с. Мар'янівка Сарненського р-ну Рівненської обл. відбулася сутичка між підрозділом УПА та боївкою СБ. З обох сторін були загиблі. Зрештою 18 співробітників СБ потрапили до повстанців у полон. Шістьох з них повісили, а решту розстріляли⁶. На початку червня 1945 р. подібний випадок трапився у Володимирецькому р-ні Рівненської обл. Місцевий підрозділ УПА розгромив боївку СБ Колківського надрайону Андрія Олейничука («Сахара»). Лише завдяки охороні провіднику Ковельської округи ОУН Валерію Бондарчуку («Гордію»), який прибув разом з есбістами, вдалося врятуватися втечею⁷.

Найбільш масштабний прояв супротиву «чисткам» СБ відбувся на теренах Рівненської обл. Колишній референт СБ Степан Янішевський («Далекий»), який 4 грудня 1945 р. дивом врятувався від страти, проголосив створення опозиційного Крайового проводу «Одеса»⁸. Досить швидко на його сторону перейшло близько 150

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Т. 2. Арк. 184.

² Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9145. Т. 1. Арк. 49.

³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1043. Арк. 341-343.

⁴ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 5492. Арк. 15.

⁵ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 3626. Арк. 402.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 94. Арк. 153-154.

⁷ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 7199. Арк. 16.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67426. Т. 2. Арк. 60 ; Т. 5. Арк. 41 ; Веденєєв Д. Внутрішній терор в УПА та підпіллі Організації Українських Націоналістів в 1944-1950 рр. *Геноцид українського народу* : міжнародна науково-теоретична конференція. Київ. Нью-Йорк, 2003. С. 525-526 ; Motyka G. Służba

місцевих підпільників, які об'єдналися в 19 підрайонних проводів та 14 боївок. Під впливом «Далекого» була більша частина Рівненської обл., а також осередки ОУН на Житомирщині та Київщині. У своїх листівках опозиціонери підкреслювали, що відокремились винятково через терор СБ, однак продовжують визнавати над собою зверхність Проводу ОУН¹. Загалом опозиційний провід «Одеса» проіснував до весни 1949 р. Після цього його члени поновили зв'язок з мережею ОУН на ПЗУЗ². Останній «далеківець» Микола Мельник («Онищенко») самотійно переховувався до 16 червня 1950 р.³

Найбільш поширеною реакцією багатьох підпільників на терор СБ було розірвання будь-яких зв'язків з керівництвом та самотійне перебування на нелегальному становищі⁴. Підрайонний шеф розвідки куреня УПА «Лихо» (Здолбунівщина) писав товаришу: «Настав для мене такий час, що неможливо жити, а вмерти страшно. Немає мені куди подітися. Ховаюсь від усіх та чекаю своєї загибелі»⁵. Подібною восени 1945 р. була ситуація в підрайонного референта пропаганди ОУН з Рафалівського р-ну Рівненської обл. Василя Вакулика («Явір»)⁶, а також влітку 1948 р. оунівця з Нижньо-Устрицького р-ну Дрогобицької обл. Івана Гриневича («Ваньки»)⁷. Після сварки 1948 р. із керівництвом старший слідчий СБ ПЗК Порфирій Яковюк («Гліб») переховувався до загибелі самотійно⁸.

Частина зі згаданих підпільників не лише розривала зв'язки з керівництвом, а й переходила до інших теренів. Остерігаючись арешту СБ, командир загону УПА «Котловина» (300 вояків) Степан

Bezpeky OUN-B (Służba Bezpieczeństwa OUN-B): z warsztatów badawczych. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2006. 5/1 (9). S. 262.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67426. Т. 3. Арк. 1-2.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1226. Арк. 113-115.

³ Архів Управління СБУ в Житомирській області. Ф. 6. Спр. 33090. Арк. 98.

⁴ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 10. Оп. 19. Спр. 19. Арк. 314.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18.

⁶ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 12961. Арк. 123.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 127. Арк. 148.

⁸ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1588. Арк. 259.

Коваль («Рубашенко») нелегально виїхав у листопаді 1945 р. до с. Зубків Радехівського р-ну Львівської обл. Невдовзі дістав посвідчення переселенця з Польщі та під фіктивним прізвищем легалізувався на території Войнилівського р-ну Станіславської обл.¹ В окремих випадках згадані підпільники продовжували на нових теренах антирадянську боротьбу. Після виклику до СБ провідник Зарічненського р-ну ОУН Степан Трусевич («Орел») та бойовик Олександр Ланевич («Павло») перейшла на північ Берестейщини. Діючи автономно, їм вдалося протистояти радянській владі до 1956 р.² Нерідко подібні нелегали відновлювали згодом зв'язок з підпіллям ОУН. Провідник Кіцманського р-ну ОУН Олександр Федірчик («Тарас») у суперечці випадково вбив районного референта СБ «Шаленого». Остерігаючись покарання, він розірвав зв'язок з підпіллям. Переховуючись самотійно, «Тарас» не припиняв боротьби з радянською владою. При цьому надсилав до надрайону «штафетки» з проханням вибачити його. Врешті «Тараса» помилували та відправили з завданням до Румунії³.

Висновки

Від початку створення СБ здійснювали ліквідації підпільників, запідозрених у агентурній співпраці з супротивником. Протягом 1939–1941 рр. це стосувалося оунівців, запідозрених у співпраці з органами НКВС-НКДБ. З виникненням весною 1943 р. повстанських підрозділів СБ виявляла та знищувала серед їхнього керівництва німецьку агентуру. Паралельно подібна робота здійснювалася в осередках ОУН на українських землях східніше Збруча. При цьому ліквідація кожного виявленого в підпіллі агента вимагала санкції обласного або Крайового провідника.

Робота СБ щодо шпигунів АК у мережі ОУН та УПА не вирізнялася активністю. Переважно цікавилися керівниками підпілля, які мали сімейні зв'язки з поляками.

¹ Ковальчук В., Стеценко С. Степан Коваль («Рубашенко») – командир загону УПА «Котловина» на Волині. *Військово-історичний альманах*. 2009. № 1. С. 41-46.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2762. Арк. 48, 375-381.

³ Мустеца В. Василь Кантемір – «Остап». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2013. Кн. 25 (Події та люди). С. 35.

Восени 1943 р. головну небезпеку для УПА почала становити радянська агентура. Найбільше її було серед червоноармійців, які вимушено приєдналися до повстанців, особливо не українського походження. За першої нагоди вони прагнули перейти на сторону радянських партизан. При цьому забирали з собою зброю, видавали місця розташування господарських та військових об'єктів, їхню охорону, паролі. Намагаючись не допустити подібного, неблагонадійні підрозділи відокремили та посилили за ними стеження. За найменших підозр СБ проводила слідство та страчувала запідозрених у зраді.

Після проходження на Волині та Західному Поліссі фронту СБ розпочала ліквідацію радянської агентури серед місцевих повстанців. У документах підпілля її називали «чисткою». Заарештованих радянських агентів, які добровільно зізнавалися, як правило, перевербовували, а тих, які приховували свою провину, – страчували. Оголошення радянською владою амністії спричинило посилення дезертирства з УПА та збільшення кількості агентів НКВС-НКДБ. У відповідь весною 1945 р. СБ розпочала нову масштабну «чистку» підрозділів УПА та мережі ОУН. Вона охопила усі регіони Західної України та тривала до кінця того ж року. Цього разу чимало жертв було серед керівництва підпільної мережі, а також їхнього оточення, у тому числі СБ провела «чистку» власних співробітників. Частину неблагонадійних рядових підпільників було переведено на легальне становище. Серед регіонів Західної України найбільші ліквідації внутрішньої агентури відбувалися на території Рівненської та Волинської обл., особливо на Сарненщині та Костопільщині. На теренах Галичини «чистки», здійснювані СБ, мали значно менші масштаби. Залежно від округи вони тривали з літа до зими 1945 р.

Починаючи з 1946 р., ліквідація СБ внутрішньої агентури стала більш виваженою. Хоча також траплялися помилки, зловживання або прикриття вбивствами власних провалів. Окремі випадки ліквідації внутрішніх агентів у підпіллі ОУН продовжувалися до початку 1950-х рр. При цьому важливу роль відігравало знищення радянських агентів-бойовиків.

Протягом усього післявоєнного періоду радянські спецслужби намагалися використати «чистки» для взаємного винищення під-

пільників. Їхня агентура провокувала терор, а нерідко й безпосередньо винищувала учасників мережі ОУН. Найпоширенішим методом провокацій було підкидання листів з нібито подякою за агентурну роботу. Жертвами цієї діяльності радянських спецслужб стали сотні підпільників.

Наслідки ліквідації СБ у післявоєнний період внутрішньої агентури були неоднозначними. З однієї сторони, вони виявилися досить ефективними, що визнавали навіть вороги. З іншої – згадані ліквідації створили атмосферу страху та підривали бойовий дух. У підпіллі виник супротив каральним діям СБ. Окремі повстанські команди попереджали своїх підопічних про «чистки» або розпускали підрозділи. Інколи траплявся збройний супротив СБ з жертвами з обох сторін. Унаслідок «чисток» більшість підпільної мережі на території Рівненської обл., а також підпільні осередки Житомирщини та Київщини утворили наприкінці 1945 р. опозиційний Крайовий провід «Одеса», який знову об'єднався з ОУН на ПЗУЗ весною 1949 р. Поширеною реакцією більшості оунівців на терор СБ було розірвання зв'язку з керівництвом та самостійне перебування на нелегальному становищі. Частина згаданих підпільників продовжувала боротьбу з радянською владою та згодом відновлювала зв'язок з мережею ОУН. Не менша кількість виходила з повинної або легалізовувалася під фіктивними документами на інших теренах.

4.3. Знищення інформаторів супротивника серед оточення підпілля

Основою ефективної діяльності більшості підпільних організацій є всебічна підтримка місцевого населення. З іншої сторони, ворожа агентура з їхнього середовища може становити найбільшу небезпеку. Першою ліквідацію згаданих осіб розпочала у 1930-х рр. бойова референтура ОУН¹. Зазначена практика продовжувалася під

¹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1 : 1920–1939. Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : Українське видавництво, 1968. С. 366 ; Книш З. На життя і смерть... Сторінки з історії Української Військової Організації. Торонто : Срібна Сурма. 1980. С. 57 ; Мірчук П. Нарис історії

час анексії Червоною армією Західної України. У березні 1941 р. на вулиці Курковській (м. Львів) було застрелено студента, запідозреного в співпраці з органами НКВС¹.

З початку 1942 р. СБ розпочала ліквідації німецької агентури. Першою ця робота розпочалася в осередках ОУН на СУЗ. Наприклад, боївка СБ Кам'янець-Подільської округи стратила протягом вересня 1942 р. – червня 1943 р. 21 особу, запідозрену у видачі гестапівцям оунівців².

Весною 1943 р. на території Волині та Західного Полісся СБ почала ліквідовувати окремих поляків, запідозрених в агентурній співпраці з німцями³, наприклад, В'ячеслава Лисаковського, який передав через ксьондза Хомицького до німецького гарнізону жан-дармерії в Клесові (Сарненщина) дані про місце знаходження підрозділу УПА⁴. За подібними звинуваченнями 22 травня 1943 р. в с. Антонівка (Турійщина) боївка СБ розстріляла двох поляків⁵.

Улітку – восени того ж року ліквідації поляків посилилися. Зазначена робота проводилася есбістами навіть у містах⁶. При цьому застосовувалася колективна відповідальність. На початку грудня 1943 р. районна боївка СБ ліквідувала в м. Турійськ три польські сім'ї, яких звинувачували в агентурній роботі на німців. Смертний вирок погодив окружний комендант боївок СБ Федір Шабатура

ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. С. 250, 269-277.

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 41.

² Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 8468. Арк. 28.

³ Курило-Шванс С. У вихорі війни. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2003. С. 140-141.

⁴ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 54. Арк. 86.

⁵ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське протистояння на терені Турійського району Волинської обл. у 1939–1945 роках. Київ : ГАРТ, 2011. С. 15.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 22085. Арк. 111 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942–грудень 1943 рр.). / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 774 ; Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4 : Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1. Варшава ; Київ, 2004. С. 388.

(«Щука»)¹. Окремі випадки ліквідації поляків, запідозрених в агентурній роботі на німців, траплялися до фронтового періоду, наприклад, 21 лютого 1944 р. в с. Стегниківці на Тернопільщині².

У взаєминах з волинськими чехами СБ намагалася дотримуватися нейтралітету. Частина з них підтримувала оунівців. Наприклад, Вербський районний комендант СБ Микита Рой («Хижий») нерідко переховувався в чеській колонії Довге Поле на Дубенщині³. З-поміж них ліквідовували лише активних ворожих агентів. Так, 9 жовтня 1943 р. боївкою СБ «Херсона» в Іванківському лісі Млинівського р-ну на Волині була розстріляна чешка Ольга Рудик, яка співпрацювала з гестапо⁴.

Паралельно СБ знищувала німецьких агентів українського та російського походження. Першою ця практика розпочалася в осередках підпілля на східних українських землях. Референт пропаганди Нижньодніпровського р-ну ОУН Микола Самійленко («Лисий») згадував, що боївка СБ Єфима Макаренка («Петра») наприкінці 1941 р. вбила у Дніпропетровську чотирьох агентів СД на чолі з місцевим жителем Федуловим. Їхні тіла закопали у тереконі шлаку в районі «Боржом»⁵. Улітку 1943 р. боївка СБ Миколаївського обл. проводу ОУН важко поранила на вулиці гестапівського агента Бойка, а також ліквідувала в с. Піски Баштанського р-ну – Шапова⁶. У цей же період ліквідації німецької агентури поширилися на Західну Україну. Боївка СБ Гримайлівського повіту ОУН (Тернопільщина) арештувала лісника з с. Красне, який підозрювався у співпраці з гестапо. Після допиту його повісили. Восени 1943 р. есбісти заарештували мешканця м. Скала-Подільська, який підозрювався в агентурній роботі на німців. За результатами слідства його засудили до

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 79.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67825. Т. 3. Арк. 28.

³ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76377. Арк. 23зв.

⁴ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 10406. Арк. 15.

⁵ Спогади Миколи Самійлена (1917–2001) – члена ОУН «Лисого» та бійця УПА «Колеси». Націоналістичний портал. 12.11.2018. URL: <http://ukrnationalism.com/history/3480-spohady-mykoly-samiilenka-19172001-chlena-oun-lysoho-ta-biitsia-upa-kolesy.html>.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 4. Арк. 119, 139.

розстрілу¹. Не становили для СБ виняток священики, які працювали німецькими інформаторами. Слід зазначити, що подібним чином діяли й радянські партизани². Найбільш резонансною подією був арешт співробітниками СБ єпископа Володимирського Мануїла (Михайла Тарнавського)³. За результатами цієї справи було видано спеціальну листівку «За зраду – смерть!»⁴. У ній зазначалося, що єпископ був давнім агентом органів НКВС, а згодом й гестапо⁵. Наслідками його роботи став арешт багатьох підпільників ОУН⁶. Під час допитів Мануїл зізнався у своїх злочинах та 11 вересня 1943 р. був засуджений Револьюційним трибуналом до страти⁷. Згідно із спогадами Григорія Стецюка його розстріляли⁸. Ліквідація СБ німецьких агентів продовжувався до періоду вигнання Червоною армією їх з Західної України. Референт СБ Кам'янець-Подільської округи ОУН Арсен Латюк («Зоря») у помсту за розстріл німцями як заручників батька та молодшого брата наказав своїй боївці повісити 11 резидентів гестапо⁹. Навіть у червні 1944 р. референт СБ Тернопільської обласної «екзекутиви» ОУН допитував захоплених агентів гестапо¹⁰. Окремі страти продовжувалися навіть після проходження

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67825. Т. 2. Арк. 68-69.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 16. Арк. 32.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 84. Арк. 12.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ : Наукова думка, 2002. С. 677.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 22. Арк. 78.

⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 80 ; Смирнов А. Архіпастирська діяльність єпископа Володимир-Волинського Мануїла Тарнавського в роки німецької окупації України. *Гілея* : науковий вісник. 2018. Вип. 136. С. 68.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1 : Видання Головного Командування УПА / упоряд.: О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1995. С. 106-107.

⁸ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник (Спогади). Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1988. С. 69.

⁹ Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 8468. Арк. 144.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68211. Т. 1. Арк. 56-57.

фронту. В інструкції для СБ Кременецького надрайону від 15 листопада 1944 р. зазначалося: «Свідомих німецьких агентів ліквідувати»¹.

Не менш важливе значення відігравала ліквідація радянської агентури. Влітку 1943 р. СБ запровадила облік усіх червоноармійців, які переховувалися у місцевих селян². Більшість з них мобілізували до УПА, а вороже налаштованих до ОУН – стратили³. Боївка СБ «Шуляка» розстріляла у травні 1943 р. у с. Великі Дедеркали на Тернопільщині росіянина Степанова, якого звинувачували у співпраці з радянськими партизанами⁴. Подібний випадок трапився влітку 1943 р. у лісі біля с. Кримне Седлищенського р-ну (Волинь) п'ятьох «оточенців»⁵. У той же період боївка СБ Шацького р-ну Івана Дебалука («Пугача») затримала трьох червоноармійців, які намагалися зв'язатися з радянськими партизанами. Після допиту їх розстріляли⁶.

Водночас СБ ліквідовувала місцевих жителів, запідозрених у співпраці з радянськими партизанами⁷. Найбільш помітною ця діяльність була в північних районах Західного Полісся⁸. З наближенням у грудні 1943 р. лінії фронту згадана діяльність поширилася також на територію Волині⁹. Вбивства боївками СБ окремих агентів радянських партизан продовжувалися й після відступу німців, наприклад, 17 серпня 1944 р. у с. Бутмир Шацького р-ну Волинської області¹⁰.

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 148.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67430. Арк. 34.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 67430. Арк. 34 ; ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 2.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68217. Арк. 39.

⁵ Там само. Спр. 67454. Т. 33. Арк. 144.

⁶ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21706. Т. 4. Арк. 353.

⁷ Там само. Спр. 13017. Т. 3. Арк. 97.

⁸ Там само. Спр. 21706. Т. 1. Арк. 87 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67963. Арк. 266.

⁹ Там само. Спр. 11092. Арк. 19 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67864. Т. 3. Арк. 180.

¹⁰ Там само. Спр. 21706. Т. 4. Арк. 51.

З наближенням до території Волині та Західного Полісся фронту СБ провела масштабні ліквідації місцевих жителів, які вважалися радянськими агентами¹. Восени 1943 р. було видано кілька таємних наказів стосовно цієї операції шефом СБ Миколою Арсеничем («Михайлом») до комендантів СБ надрайонів². Зазначена операція тривала з грудня 1943 р. по квітень 1944 р. За цей період боївкою СБ Радивилівського р-ну було ліквідовано біля 200 осіб, Рівненського району – 140 осіб та подібну кількість боївкою СБ Колківського району³. У зв'язку із неточністю даних загальну кількість страчених підрахувати важко. Можна припустити, що їх було більше тисячі. На території Галичини кількість вбитих була значно меншою. Загалом упродовж 1943 р. референтура СБ Львівського Крайової «екзекутиви» ОУН (на той час включала й Перемишльщину) стратила близько 150 осіб⁴. Навіть на Грубешівщині напередодні приходу фронту знищення комуністичних осередків підпілля «Гвардії Людової» проводив заступник референта СБ Холмської округи Олександр Савира («Аркадій») ⁵. В осередках ОУН на СУЗ також траплялися окремі випадки ліквідації осіб, які могли загрожувати підпіллю. Наприклад, з цієї причини оунівцем Владиславом Нечаєвим («Тополею») на початку грудня 1943 р. у Лебединському агротехнікумі (Кіровоградщина) було вбито одного з студентів⁶.

Незважаючи на проведену СБ ліквідацію, серед місцевих жителів залишалося чимало осіб, які підтримували радянську владу. Значна їх частина добровільно погоджувалася працювати

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6417. Арк. 18.

² Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 2143. Арк. 10 ; Ф. 5. Спр. 67427. Арк. 39 ; ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 146 ; Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 106.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 1238. Т. 1. Арк. 163зв ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67834. Т. 2. Арк. 56 ; ДАРО. Ф. 4054. Оп. 4. Спр. 63. Арк. 51-52.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 196.

⁵ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 6. Арк. 270.

⁶ Архів Управління СБУ в Кіровоградській області. Ф. 6. Спр. 1105. Арк. 58, 86.

«сексотами» (рос. секретный сотрудник)¹. Дії згаданих осіб завдавали підпіллю ОУН та УПА найбільше шкоди². Роман Шухевич («Тарас Чупринка») зазначав, що внаслідок діяльності радянської агентури на Волині протягом 1944 р. загинуло 60 % місцевого керівного складу ОУН та УПА³.

У відповідь на це СБ розпочало весною – влітку 1944 р. нову ліквідацію⁴. До неї було залучено не лише усіх співробітників СБ, а також й територіальних провідників ОУН від рівня кущових⁵. Волинський обласний провід ОУН створював у червні 1944 р. підрозділи, які повинні були допомагати СБ ліквідувати «сексотів»⁶. Через відсутність статистичних даних важко встановити кількість ліквідованих. Відомо, що боївка СБ Сенкевичівського р-ну втратила протягом жовтня – грудня 1944 р. 12 осіб, запідозрених у зв'язках з органами НКВС⁷, а боївка СБ Маневицького р-ну ОУН з січня 1944 р. по березень 1945 р. – 33 особи⁸. Загальна кількість вбитих ймовірно становила кілька тисяч осіб.

Вирішальну роль у долі запідозрених відігравали донесення місцевих інформаторів. На їх основі виносилися вироки. Наприклад, боївка СБ «Ліщини» ліквідувала 14 серпня 1944 р. трьох жителів с. Білозірка Новосільського р-ну Тернопільської обл. За даними інформаторів, вони видали співробітникам «Смерш» 47 учасників

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 315.

² Микола Андрощук – «Вороний». Записки повстанця / упоряд. І. Марчука. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2011. Кн. 13 (Події та люди). С. 70.

³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Т. 1. Арк. 202.

⁴ Там само. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 3. Т. 1. Арк. 335 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 235.

⁵ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 55684. Арк. 29 ; Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 13417. Арк. 4 зв ; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 358 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 618.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68246. Арк. 26.

⁷ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 11095. Арк. 19.

⁸ Там само. Спр. 12529. Арк. 49.

мережі ОУН та 2 вози зброї¹. Референтура СБ Великомоствіського р-ну ОУН влітку 1944 р. протоколів не вела, а страчувала підозрілих осіб за «чорними списками»². Інколи подібні «донесення» робилися для особистої помсти. Микола Мамус згадував, що за клопотанням однієї з мешканок села біля Луцька боївка СБ повісила кільканадцять осіб³. У с. Бугаївка Радивилівського р-ну Рівненської обл. СБ мало не повісила за зраду місцеву жительку. Як згодом з'ясувалося, на неї донесла подруга, приревнувавши до хлопця⁴. Причиною до ліквідації могло стати навіть необережне слово, емоційно мовлене у сварці між сусідами⁵.

Ліквідації відбувалися переважно вночі, без шуму та опору засуджених. Для кожної операції формувалася спеціальна група бойовиків. Вони отримували детальні інструкції зі списком осіб, яких планувалося ліквідувати⁶. Наприклад, референтом СБ Володимир-Волинського р-ну «Климом» було створено чотири терористичні групи. За кожною з них було закріплено кілька сіл⁷. Інколи для ліквідації залучалися підрозділи УПА або боївки СБ з сусідніх районів⁸. Одна з них прибула у жовтні 1944 р. з Бродівського р-ну Львівської обл. до с. Сестрятин Радивилівського р-ну Рівненської обл.⁹

У січні 1945 р. операція з ліквідації радянської агентури серед місцевого населення розпочалася в Галичині. Стосовно цього референтура СБ Львівського Крайового проводу видала спеціальний наказ¹⁰. У кожному регіоні вона мала відмінності. На теренах Карпатського краю Дрогобицька округа СБ проводила ліквідації

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 25.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67416. Арк. 43.

³ УПА: спогади, документи. Київ : ПП «Фоліант», 2016. С. 237.

⁴ Мороз К. Заарештували за доносом. *Із криниці печалі. Реабілітовані історії. Збірник спогадів та документів*. Рівне : Азалія, 2006. Вип. 5. С. 59.

⁵ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 10.

⁶ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 55684. Арк. 29 ; ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 125. Арк. 11зв.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 23.

⁸ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 204. Арк. 55.

⁹ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 11388. Арк. 31 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 5. Арк. 188.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 98.

масово. Людей страчували за найменших підозр. Калуська округа СБ ретельніше займалася розробкою підозрюваних. Однак робила це також поспіхом та під фізичним тиском. Цілком відмінною була методика СБ Станіславської округи. Підозрюваних розроблювали довго та наполегливо. Ліквідовували вибірково, переважно лише резидентів¹. Боївка СБ Лопитинського р-ну ОУН здійснила на початку травня 1945 р. рейд з ліквідації радянської агентури в Топорівському, Троїцькому, Оплицькому, Миколаївському та Хмелівському куцах. Над 20 підозрюваними було проведено слідство. Частину з них стратили².

Кількість ліквідованих боївками СБ у регіонах Західної України також відрізнялася. На території Сокальської округи ОУН протягом восьми місяців 1945 р. було страчено 480 осіб³. На території Вижницького надрайону ОУН з січня по вересень 1945 р. – близько 150 осіб⁴. На території Луцького, Горохівського, Колківського, Камінь-Каширського, Ковельського та Любомльського надрайонів з січня по жовтень 1945 р. було страчено 589 «зовнішніх» радянських агентів⁵. Найбільше (242 особи) знищили у Колківському надрайоні⁶. Упродовж грудня 1944 р. – грудня 1945 р. на території Крайового проводу «Одеса» СБ ліквідувала близько 700 осіб⁷. З травня по вересень 1945 р. боївка СБ Мізоцького р-ну на чолі з Єфимом Артемчуком («Сахаром») стратила 20 осіб, запідозрених у співпраці з органами НКВС-НКДБ⁸.

Слід зазначити, що нерідко ініціатива проведення ліквідації «сексотів» надходила від місцевих інформаторів. Один з них під

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 156-157.

² Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 185. Арк. 140-141.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67416. Арк. 55.

⁴ Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 5. Спр. 209. Т. 1. Арк. 209.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 39.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 3.

⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67426. Т. 2. Арк. 50.

⁸ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 19120. Т. 3. Арк. 160.

псевдонімом «Голуб» з с. Хильчиці Золочівського р-ну Львівської області писав референту СБ «Морозенку»: «В нашому селі багато сексотів, які постійно за нами стежать. Наприклад, Гунько Дмитро, Герим Володимир й дві советки... Тобі тут потрібно бути»¹. Інформатор СБ Петро Сохацький («Вишня») з с. Маковичі Турійського району Волинської обл. періодично подавав звіти стосовно своїх односельчан, які підтримували зв'язок з радянськими спецслужбами. При цьому він нерідко додавав від себе емоційні коментарі: «Цим донощикам і агентам треба за шкіру залити сала»².

Намагаючись зменшити кількість ліквідованих, співробітники СБ практикували взяття розписки з частини запідозрених у співпраці з органами НКВС-НКДБ. У одній з таких від 18 червня 1945 р. зазначалося: «Я нижче підписана заявляю, що ніколи не співпрацювала з більшовиками і зараз не маю з ними жодного зв'язку. Від них не одержувала я жодної кореспонденції. Також перед ніким не зраджу сьогоденішньої розмови. Якщо не додержу слова, прийму засуд Революційного суду»³. У випадку порушення зобов'язання підозрювану особу страчували⁴.

Окремої уваги заслуговує проблема застосування боївками СБ колективної відповідальності. Існували численні накази, які цього не допускали. У розпорядженні комендантам СБ районів та надрайонів від 26 травня 1944 р. заборонялося карати «через одного зрадника всю сім'ю»⁵. У грудні 1944 р. референт СБ Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Микола Козак («Смок») видав таємний наказ із суворою заборорою вбивати дітей молодше 12-ти років. Щодо підлітків від 13-ти років рекомендувалося уникати покарання стратою⁶. Інструкція для СБ від 28 травня 1945 р. попереджувала: «...забороняється

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 176. Арк. 5 ; Спр. 184. Арк. 186.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 5006. Арк. 35.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 294.

⁴ Там само. Т. 53. Арк. 56.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 373.

⁶ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 2 : 1944–1945. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 523–524.

збірна відповідальність та інші жорстокі кари (жінки, діти і т. д.). Усі випадки мордування цілих родин до дітей включно, родин поляків, учителів, часто в садистський спосіб це НКВД-истська провокація, яка має на мені нас компрометувати»¹. Інструкція для СБ Холмської округи зазначала: «Не вільно карати родини! За ліквідацію дітей будемо карати смертю без реабілітації»². Справи окремих підпільників, звинувачених у застосуванні колективної відповідальності, розглядав Революційний суд. Так, 6 жовтня 1945 р. на Дубенщині смертний вирок отримав бойовик «Довбуш», який проводив «безпідставну ліквідацію родин» та порушив «орг. Інструкцію /збірна відповідальність/»³. Подібний випадок трапився того ж року в с. Антонівка Березнівського р-ну Рівненської обл. За вбивство двох місцевих сімей до розстрілу був засуджений бойовик СБ «Сулима»⁴.

Водночас діяли інструкції та накази, які допускали застосування колективної відповідальності у надзвичайних випадках, наприклад, якщо усі члени сім'ї підозрювалися в агентурній роботі на органи НКВС-НКДБ⁵. Боївка СБ «Олеся» ліквідувала у серпні 1944 р. в с. Антонівці Шумського р-ну Тернопільської обл. сім'ю Козачуків⁶. Боївка СБ Городенківського повіту ОУН провела у грудні 1944 р. ліквідацію місцевого населення, запідозреного в агентурній роботі на НКВС. Під час п'яти акцій було страчено більше сорока сімей⁷. На початку березня 1945 р. боївкою СБ Заложцівського р-ну ОУН був повішений 11-річний Василь Боканюк, звинувачений у співпраці з органами НКДБ⁸. У березні 1946 р. боївкою СБ «Ромка» в с. Грушів Меденицького р-ну Дрогобицької обл. було розстріляно сім'ю Андрухівих (батька, сина та дочку)⁹.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 23. Арк. 94.

² IPN BU. 944/458. К. 30.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1061. Арк. 9.

⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67783. Арк. 11.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 71. Арк. 29 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 25, 217 ; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 280 ; Спр. 38. Арк. 15.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 468. Арк. 216.

⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 39.

⁸ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 69.

⁹ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 125. Арк. 67.

Однією із підстав застосування колективної відповідальності могла бути агітації сім'ї підпільника до виходу з повинною¹. За цими звинуваченнями надрайонна боївка СБ «Трохима» стратила дружину та тестя колишнього провідника Морочненського р-ну ОУН Миколи Шрамовича («Коваленка»)². Загалом серед ліквідованих боївками СБ місцевих жителів було чимало колишніх учасників підпілля, які вийшли з повинною та пішли на співпрацю з ворогом³. Одна з таких операцій відбулася вночі 10 вересня 1945 р. у с. Чорнокінецька Воля Пробижнянського р-ну Тернопільської обл. Боївка СБ «Лисого» розділилася на чотири групи. З них три здійснювали ліквідації, а одна пильнувала село. До кожного будинку засуджених заходило троє бойовиків. Перед цим вони упевнювалися, що там живе розшукувана особа. Зайшовши до будинку, усім присутнім давали команду «руки доверху» та засудженому наказували повернутися обличчям до стіни. Ліквідації здійснювалися пострілами з гвинтівок. Після цього на кожного з страчених на паркані біля вивісили друковане на машинці «повідомлення». У ньому зазначалося: «Повідомляється українське населення, що гр... який був в рядах Українських повстанців зрадив свій нарід та пішов на службу до ворога. Видав ворогові в руки організаційні таємниці, організаційних людей та прихильних нам селян. Судом дня... 45 р. гр... засуджено на кару смерті через розстріл з конфіскацією майна. Наказую: всім котрі були в рядах Українських повстанців, хоч би один день, не здаватись ворогу в руки. Вірити в свою сили і остаточну перемогу. На кожному кроці переслідувати тих, що здаються, і стріляти без жодного суду. Служба Безпеки»⁴.

Весною 1945 р. для перешкоджання зв'язку радянської агентури з оперативними співробітниками СБ заборонила селянам часто

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21366. Т. 1. Арк. 34.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75509. Арк. 17.

³ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 28072. Арк. 106 ; Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 7033. Арк. 24 ; ДАВО. Ф. Р-511. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 27 ; ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 1326. Арк. 15.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 69-70.

навідуватися до міст. Виняток зробили лише для голів сілрад¹. В інструкції СБ з Холмської округи зазначалося: «Створити хінський (китайський) мур село – місто»². Стосовно порушників заборони СБ отримували дані від своїх інформаторів. Наприклад, Петро Сохацький («Вишня») повідомив коменданта районної боївки СБ Івана Конащука («Тараса»), що житель с. Маковичі Петро Щербик часто навідувався до райцентру Турійськ. Його бачили біля приміщення НКВС³. Частина згаданих осіб жорстко карали. Весною 1945 р. боївка СБ «Ореста» стратила двох жителів с. Межиріччя Жидачівського р-ну Дрогобицької обл., які часто відвідували райцентр та були запідозрені у зв'язках з органами НКВС⁴. Подібний випадок влітку 1945 р. відбувся в с. Чайчинці Вишнівецького р-ну Тернопільської обл., а також на території Острозького р-ну Рівненської обл.⁵ Блокування СБ зв'язку між сілами та містами приносило певні результати. 2 січня 1946 р. на оперативній нараді начальників райвідділів УНКДБ Львівської обл. зазначалося, що оперативникам важко отримати інформацію з віддалених теренів⁶.

Намагаючись скомпрометувати місцевих жителів, які надавали оунівцям допомогу, співробітники НКВС-НКДБ навмисне їх викликали на допити до райцентру⁷. Протягом грудня 1945 р. Івано-Франківським райвідділом НКДБ було застосовано такі дії до 200 осіб., переважно посібників ОУН. З них 95 завербували⁸. Чимало таким чином скомпрометованих місцевих жителів стали невинними жертвами під час ліквідації СБ. У січні 1946 р. до райвідділу НКВС двічі викликали на допити трьох жителів с. Макунів Судово-Вишнянського р-ну Дрогобицької обл. Невдовзі СБ запідозрила їх у зраді та

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1061. Арк. 63 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 97-98, Оп. 9. Спр. 133. Арк. 5, Спр. 120. Арк. 4-5.

² IPN BU. 944/458. К. 30.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 5006. Арк. 51.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 69. Арк. 244.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 36 ; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 50.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 170. Арк. 5.

⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 57.

⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 376.

стратила¹. Того ж місяця подібний випадок трапився в с. Хотин Людвипільського р-ну Рівненської обл.² Співробітники Микулинського райвідділу НКДБ заарештували наприкінці липня 1945 р. Сташку Гарматну, батько та брат якої були учасниками підпілля ОУН. Невдовзі їм направили листа із шантажем: «Ваша дочка є нашим співробітником. За її доноси ми заарештували чимало осіб, які мали зв'язок з бандитами. За даних умов у Вас два шляхи – здатися нам або загинути від СБ»³.

Інколи боївки СБ страчували рідних оунівців, які співпрацювали з радянськими спецслужбами. При цьому їм пояснювали причини. За цих обставин зазначені оунівці продовжували виконувати в підпіллі свої обов'язки. Такий випадок трапився з батьком охоронця провідника Рогатинського надрайону ОУН Олексія Демського («Шувара»), а також батьком охоронця заступника провідника ОУН Василя Кука («Леміша»)⁴.

Окремо слід розглянути ліквідації СБ у післявоєнний період священиків. Зазначене суворе покарання застосовували винятково до звинувачених в агентурній роботі на ворога⁵. Переважна більшість страт боївками СБ православних священиків відбулася протягом 1944 р. на території Волині, наприклад, у селах Дермань Мізоцького р-ну, Пляшева Червоноармійського р-ну Рівненської області, а також Липне Ківерцівського р-ну Волинської обл.⁶ На території Галичини ліквідацій СБ греко-католицьких священиків було значно менше. Одна з них трапилася вночі 31 грудня 1945 р. у с. Зубрець Золотопотіцького р-ну Тернопільської обл. Поблизу будинку було повішено священика Івана Верешкуна. На його шії

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 6.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2962. Арк. 20.

³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 207-208.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 50213. Т. 2. Арк. 202, 205 ; Літопис УПА. Нова серія. 27 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946–1952. Книга 3 / упоряд. М. Романюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2017. С. 322.

⁵ IPN BU. 944/458. К. 30.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 2. Арк. 275 ; ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 210.

повісили табличку з написом червоним олівцем: «За зраду Христа та народу! СБ»¹. Ліквідації дещо посилилися після Львівського собору 8–10 березня 1946 р. Як правило, це стосувалося звинувачень у співпраці з органами МДБ-МВС та виявленні підпільних осередків Греко-католицької церкви. Протягом 1946 р. страти боївками СБ священників зафіксовано в с. Добряни Щирецького р-ну Львівської обл., с. Ляховичі Подорожні Журавнівського р-ну Дрогобицької обл., с. Тисів Долинського р-ну Станіславської обл.² Наступного року згадану ліквідацію здійснила боївка СБ Крайового проводу «Поділля»³. Повідомлення про арешт та допит священника було в записнику референта СБ Карпатського краю ОУН Володимира Лівого («Йордана») від 1948 р.⁴

До категорії ворожих агентів СБ відносила також осіб, які надавали свідчення проти заарештованих учасників ОУН та УПА. Перший випадок ліквідації згаданих осіб зафіксовано у грудні 1944 р. у с. Годомичі Ківерцівського р-ну Волинської обл.⁵ На території Львівської обл. протягом 1945–1946 рр. відбулося 7 випадків вбивства 14 осіб, які свідчили проти оунівців, зокрема в селах Крехів Жовківського р-ну, Гринів Бібрського р-ну, Новостав Куликівського р-ну, Черкаси Щирецького р-ну, Руда Кам'янка-Бузького р-ну, Конурівці Бібрського р-ну та Грибовичі Брюховицького р-ну⁶. Перебуваючи під вартою в КПЗ Радехівського райвідділу МДБ, слідчий СБ Іван Близнюк («Граб») зумів передати у лютому 1946 р. своєму заступнику «Андрію» записку із списком осіб, які були свідками у справі, наприкінці додавши: «...шкода, що ми їх раніше не знищили»⁷. Подібний випадок трапився восени того ж року з заарештованим референтом СБ Озютичівського р-ну

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 1-2 ; Спр. 471. Арк. 8.

² Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 84. Арк. 247 ; Оп. 9. Спр. 155. Арк. 71 ; Спр. 183. Арк. 122зв ; УПА: спогади, документи. Київ : ПП «Фоліант», 2016. С. 231.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 53. Арк. 129.

⁴ Там само. Т. 23. Арк. 169.

⁵ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 119. Арк. 79.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 619-620.

⁷ Там само. Спр. 185. Арк. 139.

Степаном Ядощуком («Сокирою»)¹. Були розроблені також певні інструкції стосовно тиску на осіб, які виступають свідками проти оунівців. Одну з них Тернопільський окружний провідник ОУН Ярослав Бабій («Шах») розіслав 15 грудня 1946 р. до надрайонів. У ній зазначалося, що ігноруючих попередження свідків потрібно знищувати. Водночас він рекомендував писати через агентуру СБ скарги у прокуратуру на порушення правоохоронцями радянського законодавства². Начальник Чортківського райвідділу МДБ полковник Козачук доповідав 30 червня 1948 р. керівництву, що засуджені оунівці листами повідомляють родичам про осіб, які надали на них покази. Після цього зазначених свідків ліквідовувала СБ³.

Слід зазначити, що незважаючи на усі недоліки, ліквідації СБ виявилися доволі ефективними. За даними органів УМДБ Львівської обл., лише протягом липня 1946 р. боївки СБ знищили 19 їхніх агентів серед місцевого населення: у Перемишлянському р-ні – 6, Лопатинському р-ні – 5, Олеському р-ні – 3, Підкаміньському р-ні – 2, Магерівському р-ні – 1, Глинянському р-ні – 1 та Щирецькому районі – 1⁴.

Восени 1946 р. вийшли накази для СБ з вимогою проводити ліквідації виваженіше. В одному з них від 25 грудня того ж року зазначалося: «Часто зустрічається в терені свідоме ліквідування невинних людей, керуючись тільки аргументом «чистої роботи» – мовляв, цей чоловік мені підозрілий. Зобов'язується всіх референтів СБ і провідні чинники ОУН заборонити практикувати такі прийоми – всім своїм підвладним. Повідомити негайно про тих осіб, які після доведення цього наказу до відома будуть далі практикувати цей ворожий і шкідливий для організації метод. Таких, що будуть такі прийоми далі практикувати – карати найвищим виміром кари. Покаранню підлягають не тільки безпосередньо винні, але і ті, які такого роду випадки будуть затаювати»⁵. Нерідко для виконання терактів у містах залучали агентуру, яка могла швидко залишити

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8194. Т. 2. Арк. 4.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 208. Арк. 25.

³ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 219.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 183. Арк. 122.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 24 ; Т. 51. Арк. 24.

терен. У квітні 1947 р. підрайонний СБ Сава Гордійчук («Якір») пообіцяв росіянину зі Смоленщини Василю Ніколаєву (рятувався від голоду) щедрю винагороду за вбивство в м. Острозі Антона Литвинчука, який видавав оунівців¹.

Кількість страчених СБ осіб у цей час значно зменшилася. Згідно з слідчо-оперативним звітом СБ Ковельської округи ОУН за період 21 листопада 1946 р. по 21 січня 1947 р. на території 5 районів було розглянуто 13 справ щодо «зовнішньої агентури». З них 23 покарано смертю та 10 завербовано до інформаційної мережі². У «Листі зліквідованих» СБ Чортківського надрайону ОУН за 1947 р. подавалося 87 осіб, страчених за підозрами у зв'язках з органами МДБ³.

Наприкінці 1940-х рр. органи МДБ почали встановлювати в будинках агентури радіосигналізаційні апарати «Тривога» та «Метео»⁴. Лише протягом червня 1948 р. – січня 1951 р. унаслідок їх дії було схоплено або вбито 136 оунівців⁵. До «мертвих пунктів» заклали «міни-сюрпризи»⁶. З огляду на це під підозру СБ потрапили інженери, геологи та інші «спеціалісти», які вешталися з обладнанням⁷. За згаданими особами стежили. У розвідувальному звіті СБ від 1948 р. згадується археологічна експедиція АН УРСР, яка проводила в Кельменецькому, Сокирянському та Хотинському р-нах Чернівецької обл. розкопки поселень трипільської культури⁸. Окремих радянських «геологів» заарештовували, допитували та страчували. 18 червня 1948 р. боївка СБ Крайового проводу «Мирона» схопила на хуторі Гута-Щирецька Новострілищанського району

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67968. Т. 3. Арк. 89-90.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 309.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 2. Арк. 187.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 360. Арк. 149 ; Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 295-296.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 90. Арк. 66-67 ; там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 254. Арк. 126.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 457. Арк. 58.

⁷ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57. Арк. 111.

⁸ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2010. Арк. 150.

Дрогобицької обл. учасників геолого-розвідувальної групи – інженера Синтікова та інструктора Андрія Киселя¹. Боївка СБ Калушського надрайону ОУН заарештувала 4 серпня того ж року в Карпатах геологів з Москви – Наталію Балашову та Леоніда Рибкіна. Після допиту їх обох стратили як агентів МДБ².

Починаючи з 1949 р., відбулося суттєве пом'якшення методів боротьби СБ з агентурою³. У вказівках для СБ від червня того ж року зазначалося, що санкцію на ліквідацію надає референт не нижче надрайону ОУН. Порушникам цього наказу загрожував «Револьюційний трибунал»⁴. У вказівках для СБ за серпень 1949 р. заборонялося проводити масові ліквідації «сексотів». Рекомендувалося застосовування розшифрування або попередження⁵. Інструкція для СБ Бережанського р-ну ОУН від жовтня 1949 р. зобов'язувала звільняти неактивних «сексотів»⁶. Слідчий СБ Кутського р-ну ОУН Василь Юсипчук («Олесь») свідчив, що отримав весною 1950 р. вказівку уникати вбивств цивільного населення⁷. В інструкції Копичинецької надрайонної СБ за липень 1950 р. зазначалося: «Заборонити масову ліквідацію сексотів, а застосовувати в таких випадках розшифрування менш небезпечної агентури. Ліквідацію агентів-східняків проводити при особливій активності їх агентурної роботи, в усіх інших випадках домагатися припинення роботи пропагандистсько-виховними мірами...»⁸

Після зміни тактики підпілля значно знизилася кількість ліквідованих. Протягом травня – жовтня 1949 р. референтура СБ Шумського р-ну ОУН стратила лише 8 осіб, запідозрених у зв'язках з органами МДБ⁹. Референтура СБ Надвірнянського надрайону ОУН планувала у 1951 р. здійснити 25 збройних акцій¹⁰.

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 6. Арк. 285.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 103. Арк. 3.

³ Там само. Т. 54. Арк. 132.

⁴ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 4зв.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 7. Арк. 410.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 26.

⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67579. Т. 2. Арк. 85.

⁸ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 21. Арк. 249-250.

⁹ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68245. Т. 12. Арк. 433.

¹⁰ Там само. Спр. 68263. Т. 1. Арк. 105.

За радянськими даними протягом 1944–1953 рр. підпіллям ОУН та УПА було вбито 12839 місцевих жителів, запідозрених у зв'язках з радянськими спецслужбами, тобто 57 % від загальної кількості¹. Стосовно діяльності боївок СБ це співвідношення було ще більшим. У «Ліквідаційному листі» СБ Городоцького р-ну ОУН за 1944–1949 рр. воно становило 65 %². Слід зазначити, що подібна ситуація типова для більшості підпільно-повстанських організацій, особливо національно-визвольних. Можна навести сотні аналогій різних народів планети. Наприклад, диверсійно-терористичний відділ АК Львівської округи ліквідовував переважно місцевих поляків, запідозрених у зраді³. В основах тактики підпільно-партизанської боротьби закладений терор відносно цивільного населення.

Висновки

Ліквідацією місцевих жителів, запідозрених у співпраці з польською поліцією, протягом 1920–1930-х рр. займалася бойова референтура УВО та ОУН. Після вересня 1939 р. згадана діяльність продовжувалася стосовно радянських агентів.

Перші масштабні ліквідації СБ ворожих інформаторів серед цивільного населення розпочалися весною 1943 р. Переважно це були поляки, запідозрені у співпраці з німецькими спецслужбами. Влітку – восени того ж року ліквідації посилилися. У цей час вони охоплювали не лише села, а й частково міста. Вперше почала застосовуватися колективна відповідальність. Ліквідації на Волині та Західному Поліссі поляків продовжувалися до прибуття Червоної армії.

Паралельно СБ знищувала німецьку агентуру серед українців, у тому числі службовців та окремих православних священиків. Боївки СБ південних та східних інколи ліквідовували німецьких агентів російського походження.

Весною 1943 р. СБ розпочала боротьбу з агентурою радянських партизан. Влітку того ж року на Волині та Західному Поліссі було запроваджено облік усіх червоноармійців, які переховувалися

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 100. Арк. 110.

² Там само. Спр. 376. Т. 51. Арк. 389-390.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 69. Арк. 28.

в місцевих жителів. Серед них найбільш вороже налаштованих до ОУН стратили. Особливо це стосувалося червоноармійців, які переховувалися в лісах. Ліквідація СБ агентури радянських партизан серед місцевого населення здебільшого відбувалися в північних районах сусідніх з Білоруссю. З наближенням фронту вона поширилася на Волинь та місцями ще південніше. У цей же час СБ спільно з тереновими боївками ОУН провели на Волині та Західному Поліссі ліквідацію більше тисячі осіб, які підтримували радянську владу. Кількість страчених у Галичині була значно меншою.

Після проходження фронту на території Волинської та Рівненської обл. розпочалася нова масштабна операція з ліквідації радянської агентури серед місцевого населення. Проводили її на основі донесень інформаторів. Нерідко без жодного розслідування. Це призводило до багатьох помилок, а інколи й навмисних наклепів з метою особистої помсти. Напередодні кожної операції готувався список засуджених до страти осіб та формувалася група бойовиків, яка отримувала інструкції. Проводили ліквідації переважно вночі. При цьому намагалися уникнути шуму та опору засуджених. У січні 1945 р. згадана операція поширилася на територію Галичини. Кількість страчених осіб в кожній з округ значно відрізнялася. У значну міру це залежало від фахового рівня місцевої СБ, де він був нижчим, кількість вбитих була більшою. На основі звітної документації СБ можна припустити, що протягом 1944–1945 рр. у західних областях України було ліквідовано кілька тисяч місцевих жителів, запідозрених у співпраці з радянськими спецслужбами.

Серед окремих категорій місцевих жителів, які потрапляли під терор СБ, можна виділити православних священників. Страчували їх винятково за співпрацю з радянськими спецслужбами. На Волині це відбулося здебільшого у 1944 р., а в Галичині після Львівського собору весною 1946 р. Протягом 1945–1946 рр. поширення набув терор СБ стосовно осіб, які надавали свідчення проти заарештованих учасників ОУН та УПА.

Прагнучи зменшити кількість страт, співробітники СБ застосовували практику розписок. Запідозрена особа зобов'язувалася не мати жодних зв'язків з радянськими спецслужбами та попереджувалася стосовно смертної кари у випадку порушення.

Починаючи з травня 1944 р., численні інструкції та накази для СБ суворо забороняли застосовувати колективну відповідальність. Порушникам загрожувало покарання до розстрілу включно. Однак на практиці протягом 1944–1945 рр. колективна відповідальність СБ застосовувалася нерідко. Причиною цього могли бути звинувачення усіх членів сім'ї в співпраці з органами НКВС-НКДБ. Виняток становили діти молодше 13 років, яких за жодних обставин суворо заборонялося вбивати.

З метою недопущення зв'язку радянської агентури з оперативниками весною 1945 р. СБ заборонила селянам часто навідуватися до міст. Місцевих жителів, які ігнорували заборону, залежно від обставин попереджували або страчували. У відповідь органи НКВС-НКДБ почали масово викликати на допити до райцентрів симпатиків. Таким чином вони намагалися скомпрометувати їх перед СБ. Жертвами цих провокацій стало чимало безвинного цивільного населення. Незважаючи на усі недоліки та помилки, ліквідація СБ радянської агентури з місцевого населення виявилася досить ефективною. Це визнавали навіть її супротивники.

Наприкінці 1946 р. страти СБ інформаторів МДБ-МВС стали більш виваженими та їхня кількість значно зменшилася. У 1948 р. траплялися випадки ліквідації геологів, інженерів та інших спеціалістів, яких підозрювали у встановленні радіосигналізаційних апаратів. Наступного року СБ відмовилася від масових ліквідацій «сексотів», надаючи перевагу попередженню або розшифруванню. Після 1950 р. взагалі рекомендувалося уникати вбивств цивільного населення.

4.4. Ліквідація прибічників та представників окупаційної адміністрації

Важливим противником для більшості національно-визвольних рухів були місцеві жителі, які співпрацювали з окупантами. Починаючи з 1920-х рр., бойовики УВО та ОУН здійснювали теракти стосовно цієї категорії осіб¹. Після анексії у вересні 1939 р.

¹ Motyl A. J., *Ukrainian Nationalist Political Violence in Inter-War Poland, 1921-1939. East European Quarterly*. March, 1985. Vol. 19. № 1. P. 50 ; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ : Наукова

Червоною армією Західної України зазначена діяльність спрямовувалася на прибічників радянської влади. Згідно із свідченнями провідника Волинської Крайової «екзекутиви» Івана Скоп'юка («Базувлука») спеціально для цього під час повстання планувалося створити «ліквідаційну групу»¹. У перші тижні війни боївки СБ заарештували або стратили на території Західної України багатьох радянських чиновників та комуністів. Слід зазначити, що частина зі згаданих осіб перейшла на сторону ОУН. Вони добре знали у своєму терені багатьох прибічників радянської влади, тому були особливо цінними для СБ. Протягом 1939–1941 рр. секретарями сілрад працювали: заступник керівника розвідувально-інформаційного відділу Кременецького ВН УПА Микола Богуславський («Скирта») та комендант СБ Озютичівського р-ну Степан Ядошук («Сокира»)². Комендант СБ Колківського р-ну Юрій Шевченко («Моряк») працював секретарем однієї з районних держустанов³. Колишнім членом ВЛКСМ був підрайонний комендант СБ с. Дидятичі Садово-Вишнянського р-ну Дрогобицької обл. Михайло Хухра («Сова»)⁴. Комендант СБ Устилузького р-ну Іван Кусинський («Ластівка») був не лише комсомольцем, а й заготівельником райспоживспілки⁵.

У цей період на окупованій німцями території СБ намагалася уникати проведення терактів, хоча поодинокі випадки траплялися. Згідно із свідченнями провідника Широківського р-ну ОУН Григорія Ільченка один з терактів планувався есбістами 13 листопада 1940 р. у Берліні. Спрямовувався він проти наркома закордонних справ СРСР В'ячеслава Молотова, який прибував підписувати «Пакт чотирьох держав». Підготовкою цього теракту керував шеф СБ Микола Лебедь («Максим Рубан»), а групу бойовиків очолював

думка, 2002. С. 557 ; Юрик Ю. Протистояння ОУН і Польської держави (1929–1935 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13. С. 387.

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 2. Арк. 62.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8194. Т. 1. Арк. 45-46 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 10407. Арк. 10 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 1. Арк. 187.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 22061. Арк. 28.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 23.зв.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6115. Арк. 4.

«Орел». Однак напередодні візиту усіх їх заарештувало гестапо¹. На жаль, знайти жодної іншої згадки про цей випадок не вдалося.

Однією з найбільш трагічних сторінок Другої світової війни на території Волині та Західного Полісся став кривавий українсько-польський конфлікт. Протягом усіх етапів активну участь у ньому брали боївки СБ. Українські націоналісти постійно підкреслювали, що підставою каральних акцій стосовно поляків була не їхня віра або інші національні особливості. Головними причинами стала нелояльність до УПА та протиукраїнська співпраця з німцями². На початковому етапі конфлікту боївки СБ намагалися проводити показові каральні акції. У ніч на 30 червня 1943 р. за наказом референта СБ Здолбунівського надрайону Володимира Ступака («Гандзі») було спалено кілька будинків вороже налаштованих до підпілля ОУН місцевих поляків. Символічно згадану операцію присвятили річниці «Акту відновлення української державності»³.

Інколи ініціаторами конфлікту ставали самі поляки. Один з найбільш відомих прикладів цього відбувся у ніч на 11 липня 1943 р. у с. Домінопіль на Турійщині (Волинь). Під час німецької каральної операції місцеві поляки напали на повстанських вартових, які охороняли шлях до штабу загону «Січ» у Свинаринському лісі. Однак вони отримали відсіч та змушені були відступити⁴. Після цього дві сотні УПА та боївки СБ провели каральну акцію на Домінополі⁵. За архівними документами тоді загинуло 100–150 поляків⁶. Резонанс цієї події засвідчує листівка штабу загону «Січ» від 15 липня 1943 р. «До відома громадянству». У ній пояснювалися причини

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 70119. Арк. 28-29.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 66. Арк. 2.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 10406. Арк. 39.

⁴ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське протистояння на терені Турійського району Волинської обл. у 1939–1945 роках. Київ : ГАРТ, 2011. С. 16-18.

⁵ Шумук Д. Пережите і передумане: спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981 рр.). Детройт : Вид-во «Українські вісті», 1983. С. 126-128, 130-133.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67808. Арк. 55 ; ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 145. Арк. 25-26.

знищення Домінополя та зазначалося, що примирення українців і поляків залежить винятково від волі останніх, а повстанці «на добре діло завжди готові»¹.

До волинських чехів, переважно католиків, СБ ставилася доволі зважено². У жовтні 1943 р. староста чеської громади с. Купичів на Ковельщині Юзеф Кучера проводив переговори з комендантом районної СБ «Косом». За домовленістю між ними чехи надіслали до повстанської бази «Січ» своїх кравців та чоботарів³. На Здолбунівщині СБ вдалося налагодити співпрацю з чеською підпільною організацією «Бланік»⁴. Припинення співпраці ОУН з чехами відбувалося лише у селах, які контролювала АК⁵.

Протягом липня – серпня 1943 р. українсько-польське протистояння на Волині швидко перейшло до взаємного винищування. За цих обставин боївки СБ спільно із підрозділами УПА брали участь у каральних акціях⁶. Під час однієї з них у липні 1943 р. на поляків с. Сандове Порицького р-ну (Володимирщина) комендант СБ «Бурлай» розділив сотню УПА «Забережного» на 5 «роїв» по 15 бійців. На чолі кожного з них було призначено військовика та есбіста⁷. На Кременеччині українсько-польський конфлікт тривав протягом

¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942–грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 754.

² ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 280 ; Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Київ : Дух і літера, 2013. С. 284.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 1801. Арк. 51.

⁴ Марчук І. Переговори між керівництвом ОУН(Б) на Волині та чеським підпіллям восени 1943 року. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Спецвипуск II. Дрогобич : Просвіт, 2015. С. 219-226.

⁵ Антонюк Я. Волинські чехи в українській визвольній боротьбі (на прикладі колонії Купичів). *Український визвольний рух*. Львів, 2014. Збірник 19. С. 215.

⁶ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21706. Т. 1. Арк. 65-69 ; Спр. 23008. Т. 1. Арк. 73-74 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 22085. Арк. 79 ; Спр. 67434. Арк. 14 ; ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 258. Арк. 132.

⁷ Там само. Спр. 23018. Т. 19. Арк. 202 ; Спр. 21532. Арк. 59-60.

серпня – вересня 1943 р.¹ У цей час 63 % вбитих боївкою СБ Почаївського р-ну ОУН були поляками². У Галичині українсько-польський конфлікт розпочався у листопаді 1943 р.³ На теренах Рудківського р-ну Дрогобиччини каральні акції проводила боївка СБ «Гордого», Славського р-ну – боївка СБ «Орла» та Боринського р-ну – боївка СБ «Хмари»⁴. Референт СБ Тереховлянського повіту ОУН Сергій Кароль («Моряк») спалив у лютому – березні 1944 р. три польські села⁵. Завданням згаданих акцій було спонукання поляків до виїзду⁶. Незважаючи на вказівки здійснювати каральні акції проти поляків «у мудрий спосіб», атмосфера взаємної ненависті та особистої помсти нерідко призводила до нелюдських жорстокостей⁷.

На початку 1944 р. конфлікт з поляками на Волині та Західному Поліссі припинився⁸. Однак він продовжувався на Закерзонні⁹. Протягом 1944–1945 рр. у дещо спокійнішому темпі він охоплював також Галичину. Цього разу багато місцевих поляків пішли на співпрацю з радянською владою. Чимало з них вступило до винищувальних батальйонів або працювали агентами органів НКВС-НКДБ. Найбільш активно це відбувалося на Тернопільщині¹⁰. Зазначена співпраця з радянською владою розпочалася ще під час руху фронту. Наприклад, 20 березня 1944 р. польське населення с. Гори-Стрийовецькі Збаразького р-ну Тернопільської обл. зробили наклеп

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 151-152.

² Там само. Спр. 19401. Арк. 119-120.

³ Там само. Спр. 4966. Арк. 234 ; там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67417. Т. 1. Арк. 117-118.

⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67417. Т. 3. Арк. 200-202.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 118.

⁶ Там само. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 3. Т. 2. Арк. 222-223 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 88. Арк. 9.

⁷ ДАВО. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 53.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 412.

⁹ ІРН Лу. 08/289/1. К. 16.

¹⁰ Ковальчук В., Яремчук А. «Польські» винищувальні батальйони під час радянзації Галичини (весна 1944 – початок 1945 рр.). *Військово-історичний меридіан*. 2019. № 1(23). С. 89-98.

стосовно місцевих українців. Після цього підрозділ Червоної армії розстріляв з кулемета 27 безневинних місцевих жителів¹.

Незважаючи на зазначену позицію багатьох поляків, у цей час СБ вдалося налагодити співпрацю з підпіллям АК. Весною 1945 р. такі переговори відбулися у с. Нова Гута Монастириського р-ну Тернопільської обл.² Згідно з досягнутими домовленостями боївки СБ зобов'язувалися ліквідовувати поляків, які пішли на співпрацю з радянською владою (агентів НКВС-НКДБ, бійців винищувальних батальйонів та частково активістів). Щодо кожного ліквідованого складався протокол, який надсилався представнику АК³. Так, 27 березня 1945 р. боївка СБ Микулинецького р-ну ОУН спалила в с. Гаї Великі 10 будинків польських «істрибків»⁴. Співпраця СБ з АК були частиною більш широких домовленостей⁵. На хуторі біля с. Мазури Ходорівського р-ну Дрогобицької обл. 13 березня 1945 р. оперативною групою НКВС було знищено об'єднану боївку з учасників ОУН та АК⁶. Згідно з домовленостями планувалося передати у підпорядкування ОУН два підрозділи АК на території Рава-Руського р-ну Львівської обл. та Перемишлянського р-ну Тернопільської обл.⁷ Однак у повну міру заплановану співпрацю реалізувати не вдалося. Причиною цього став обмін населенням між УРСР та Польщею. Після виїзду поляків з Галичини контакти між СБ та підпіллям АК на цих теренах припинилися⁸. Однак вони продовжувалися на Закерзонні⁹. У березні 1946 р. ВПЖ сотні УПА «Хріна» передала

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75591. Арк. 147.

² Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 27359. Арк. 53-57.

³ ГДА СБУ. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 4. Т. 2. Арк. 356-357 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 83.

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 90.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 45-47, 51 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 104.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 1.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 99.

⁸ Там само. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 4. Т. 2. Арк. 357-358.

⁹ Там само. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 95. Арк. 38 ; Brożyniak A. Uwagi o pracy Służby Bezpieczeństwa Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle sprawozdania referenta I okręgu OUN za maj-czerwiec 1945 roku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2006. 5/1 (9). S. 390.

командирам підрозділу АК 30 польських солдат, захоплених при нападі на заставу прикордонних військ у с. Яселко Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства¹.

Стосовно українців, які працювали в підконтрольних німцям органах самоуправління, позиція СБ була схожою. Страчували переважно лише осіб, запідозрених у співпраці з гестапо. Наприкінці липня 1943 р. боївка СБ Корецького надрайону «Лихо» здійснила поблизу с. Користь засідку на автомобіль міської управи. Заблокувавши шосе, вони змусили водія зупинитися. Одного з пасажирів при спробі втекти застрелили. Інших відвели на допит до Копитівського хутора. Двох затриманих розстріляли як агентів гестапо, а решту відпустили додому². Боївка СБ Миколаївського обл. проводу ОУН застрелила влітку 1943 р. співробітника міської управи Кокота, який підозрювався у роботі на гестапо³. Протягом листопада 1943 р. боївка СБ Устилузького р-ну ОУН на чолі з Павлом Вавренюком («Темним») ліквідувала старост сільських управ Микитичі та Пузів, запідозрених у співпраці з німецькою СД⁴. Восени 1943 р. боївка СБ заарештувала службовця з с. Вікно Гусятинського р-ну Тернопільщини, який підозрювався у роботі на гестапо. За результатами слідства його стратили⁵.

Наприкінці 1944 р. боївки СБ розпочали знищувати представників сільської та районної адміністрації, які намагалися активно впроваджувати радянізацію⁶. Стосовно направлених радянською владою до Західної України чиновників есбісти застосовували попередження. В одному з них зазначалося: «У зв'язку з тим, що більшовики цілево в Україні насаджують сільську адміністрацію з населення зі Сходу, а тому що Ви належите до таких, наказуємо протягом двох днів після одержання цього попередження, опустити місце своєї праці»⁷. В іншому: «...за два дні опустити місце

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 36617. Т. 3. Арк. 200.

² Там само. Спр. 76453. Арк. 61.

³ Там само. Спр. 76057. Т. 4. Арк. 119, 139.

⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67853. Арк. 21.

⁵ Там само. Спр. 67825. Арк. 65-70.

⁶ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 236. Арк. 114 ; Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 14109. Арк. 40.

⁷ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 22.

сьогоднішнього свого урядування і виїхати в свої родинні сторони, бо українське населення не бажає собі наїздної адміністрації. За невиконання цього наказу Революційний суд засуджує на кару смерті»¹. Частину цінних для підпілля фахівців боївки СБ забирали з собою. Наприклад, лікаря Путильського раймедвідділу Полякова, якого відправили до куреня УПА «Перебийноса» (Чернівеччина)².

Починаючи з січня 1945 р. обов'язки з ліквідації радянських активістів та чиновників переходять винятково до повноважень боївок СБ. На території Галичини також цим займалася ВПЖ³. Після кожної також операції складався «протокол з ліквідації ворожих чинників»⁴.

Терористична діяльність СБ виявилася досить ефективною та протягом певного часу стримувала радянізацію Західної України. Вночі 19 листопада 1944 р. боївка СБ розстріляла в м. Добромиль Дрогобицької обл. начальника пожежної команди Пляницького, який брав участь у виселенні сімей оунівців⁵. У січні 1945 р. на території Борщівського р-ну боївкою СБ Івана Сапіщука («Дуба») був обстріляний секретар Тернопільського обкому КП(б)У⁶. Робітник електроцеху заводу № 2 м. Дрогобич поляк Пасікевич заявляв весною 1945 р.: «В усіх районах області господарями становища є бандерівці...»⁷. Голова сільради с. Комарове Маневицького р-ну Волинської обл. скаржився товаришу про небезпечні умови роботи: «В мене петля вже висить на шії, залишилося лише підтягнути зверху»⁸.

Наприкінці 1945 р. боївки СБ зосередили зусилля на зриві виборів до Верховної Ради СРСР. Провідник ОУН в Україні Роман Шухевич («Тарас Чупринка») стосовно цього писав: «Незалежно від

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 291.

² Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 5. Спр. 209. Т. 2. Арк. 150.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 2015. Арк. 121 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 67.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 51. Арк. 244.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 4.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 113.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 8.

⁸ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 7790. Арк. 30.

любих жертв і наслідків для народу, зірвати вибори необхідно. Навіть якщо ми програємо, боротися потрібно»¹. Згідно з інструкцією, вилученої 6 лютого 1946 р. в учасників боївки СБ Дрогобицької округи ОУН Осипа Мицика («Донського»), передбачалося два етапи операції зі зриву виборів. Перший – «підготовчий», тривав до 1 лютого. Другий – «виступ», передбачав розповсюдження листівок, мітингів, диверсій та терактів². Задіяних у підготовці виборів осіб попереджували. Учасник кущової боївки СБ Володимир Томник («Блакитний») сказав у грудні 1945 р. члену виборчої комісії з с. Новосілки Краснянського р-ну Львівської обл. Павлу Ногачу: «Чому ти в списки записуєш усіх дорослих? Голосувати їм не обов'язково. Росіяни як німці, сьогодні є тут, а завтра може й не бути»³. Після бесіди з учасниками боївки СБ голова виборчої дільниці с. Дацьки Яворівського р-ну Львівської обл. Іван Пирожик не з'явився на робоче місце та сам розповсюджував антирадянські листівки⁴.

У випадку ігнорування попереджень згаданих осіб страчували⁵. 24 листопада 1945 р. боївка СБ Отинійського р-ну Ореста Комановського («Орка») повісила голову виборчої дільниці, а директора школи, який агітував населення, забрали з собою⁶. У ніч на 20 січня 1946 р. у с. Ниці Седлищенського р-ну Волинської обл. боївкою СБ було вбито місцевого жителя, який розклеював передвиборчі гасла⁷. Ввечері 22 січня 1946 р. боївка СБ з Дрогобицької обл. зайшла до приміщення школи с. Буковець Воловецького р-ну Закарпатської області, де відбувалися передвиборчі збори селян, та забрали з собою агітатора республіканських партійних курсів Михайла Пупишева⁸. Того ж місяця боївка СБ повісила голову виборчої дільниці с. Ворона Ковельського р-ну Волинської обл. До тіла вбитого

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 218.

² Там само. Оп. 6. Спр. 54. Арк. 28.

³ Там само. Оп. 9. Спр. 164. Арк. 79.

⁴ Там само. Спр. 184. Арк. 212зв.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 191. Арк. 243.

⁶ ДАІФО. Ф. П-27. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 108.

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2955. Арк. 20.

⁸ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 47-48.

прикріпили табличку із написом «Покарав Народ!»¹ Окремі проти-виборчі акції оунівці проводили за межами Західної України. Зокрема, готували на початку січня 1946 р. у м. Шепетівка Кам'янець-Подільської обл. теракт на маршала Семена Будьонного, який зустрічався з виборцями².

Протягом усього післявоєнного періоду важливим напрямом діяльності СБ був контроль за діяльністю радянських вчителів та комсомольських осередків. Особливо немісцевими, які не походили з Західної України. Щодо них намагалися не застосовувати сили. Інструкція для СБ від 28 травня 1945 р. зазначала: «Шкільництво, учителів, навіть сексотів, не вільно мордувати»³. На початковому етапі їх уважно вивчали⁴. Увечері на початку грудня 1946 р. референт СБ Затурцівського р-ну ОУН Степан Ковальчук («Ведмідь») зайшов до будинку вчительки с. Осьмиговичі Софії Волчук. Запитав, звідки вона родом, чи давно працює в школі. Усе почуте занотував у записник та прощаючись наголосив, що візит таємний⁵. Вчителям, які проводили серед школярів радянську пропаганду, наказували негайно виїхати. Найчастіше це відбувалося шляхом підкидання погрозливих записок. Вчителю Душко з Золотопотіцького району Тернопільської обл. 26 травня 1947 р. написали: «Попереджуємо вас, що якщо буде помічено роботу в комсомолі, то ви будете нести відповідальність як зрадник»⁶. Інколи рядових комсомольців били та відбирали у них квитки. Зокрема, такий випадок трапився наприкінці грудня 1945 р. у с. Малі Кусківці Лановецького р-ну Тернопільської обл.⁷

Якщо попередження не діяли, а тим більше вчитель підозрювався в агентурній роботі на радянські спецслужби, СБ могла застосовувати ліквідації⁸. Прикладом цього є трагічна доля

¹ ДАВО. Ф. Р-511. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 15.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 70667. Арк. 135.

³ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 83.

⁴ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 98. Арк. 148.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 5641. Арк. 138.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 14.

⁷ Там само. Спр. 474. Арк. 83.

⁸ Там само. Спр. 211. Арк. 78 ; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4968. Арк. 1.

вчительки с. Гаї Винниківського р-ну Львівської обл. Раїси Борзилової, уродженки Сватівського р-ну Ворошиловградської обл. Прибувши на місце роботи, вона розпочала активну агітаційну роботу серед місцевого населення¹. Створила в школі піонерську організацію та ігнорувала попередження від підпілля. У ніч на 25 листопада 1946 р. її заарештувала районна боївка СБ. На допиті вчителька поводи́ла себе зухвало, як «перекона́на більшовичка». Того ж дня її стратили². 16 липня 1948 р. боївкою СБ був вбитий завідувач школи селища Космач Станіславської обл. Василь Чукур. Його провиною було «виховання дітей у комсомольському дусі та організація піонерських організацій»³. Інколи боївки СБ робили напади на комсомольські збори. Такий випадок трапився 7 серпня 1947 р. у клубі с. Трудовач Красненського р-ну Львівської обл. Троє учасників надрайонної боївки СБ «Андрія» обстріляли з автоматів комсомольські збори, вбивши семеро осіб⁴. У жовтні 1947 р. боївка СБ «Богдана» ліквідувала завідувача клубом с. Баранівці Самбірського р-ну Дрогобицької обл.⁵

Щодо рядових виконавців держзаготівель місцевого рівня СБ діяла шляхом погроз. У ніч на 3 червня 1945 р. у селах Брониця та Медвежа Дрогобицького р-ну на стінах будинків та телеграфних стовпів були вивішені агітки з вказівкою лісорубам не виходити на роботу та погрозами порушникам⁶. Учасник СБ Улян Гутник («Бистрий») попередив у серпні 1945 р. жителів с. Коцюбинчики Пробіжнянського р-ну Тернопільської обл.: «Хто здаватиме хліб державі буде покараний». Після цього план хлібопоставок у цьому селі був виконаний лише на 7 %⁷.

Секретар Пильганивської сільради Луцького р-ну Волинської обл. Опацький зустрів на дорозі референта СБ Дмитра Ремарчука («Неситого»), який йому заявив: «Ти, більшовику, будеш в людей гроші потребувати? Гляди, бо Черногузка ще не зовсім вами

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 176. Арк. 180.

² Там само. Спр. 165. Арк. 43 ; Спр. 185. Арк. 154.

³ ДАІФО. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 73.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 49. Арк. 193.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 171. Арк. 184.

⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 245.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 154.

закидана»¹. Вночі 5 серпня 1946 р. до будинку голови сільради с. Вербляни Буського р-ну Львівської обл. прийшли двоє учасників боївки СБ «Беніто». Підійшли до ліжка, посвітили ліхтариком та запитали: «Як живе пан голова?». Далі, не чекаючи відповіді, заявили, щоб він перестав забирати в селян збіжжя. Наприкінці застерезливо додавши «поважай себе, а то навчимо»².

Стосовно виконавців державних заготівель СБ діяла більш жорстко. Звичайним робітникам наказували повертатися додому та більше не працювати на радянську владу. Натомість керівників державних заготівель нерідко страчували³. Жорсткі дії СБ стосовно виконавців держзаготівель давали змогу симпатикам ОУН протистояти їхньому свавіллю та погрожувати помстою. Секретар сільради с. Полонка Луцького р-ну Волинської обл. Марина Коханська, проводячи за наказом райвиконкому перепис худоби, виявила, що в господарських книгах не було записано однієї корови, бугая і кількох свиней. Коли ж вона звернулася з претензіями до винного в нестачі родича Крайового референта СБ Олекси Присяжнюка («Мітли»), той попередив: «В нас був такий розумний голова сільради Онуфрій Данилюк, який за більшовиків голову положив, на нього прийшов чорний день, прийде він і на Вас...»⁴ Василь Бивалюк з с. Бобли Турійського р-ну Волинської обл., син якого перебував у СБ, відмовлявся добровільно здавати хліб державі. У 1946 р. він погрожував сестрі голови сільради: «Нехай Чорнолис не думає, що у нього влада, за мною також є сила»⁵.

Боротьба СБ з ініціаторами створення та керівниками колгоспів розпочалася в Західній Україні відразу після вигнання Червоною армією німців. Так, 20 серпня 1944 р. в с. Підберезці

¹ Якименко М. Не забудемо, не простимо. *Слава праці (Луцьк)*. 1978. 21 берез. С. 4.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 157. Арк. 21.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 7. Арк. 54 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68245. Т. 2. Арк. 208 ; ДАРО. Ф. 2772. Спр. 1381. Арк. 123 ; Мустеца В. Василь Кантемір – «Остап». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2013. Кн. 25 (Події та люди). С. 50.

⁴ Архівний сектор Головного управління Національної поліції у Волинській області. Ф. 101. Спр. Р-3230. Т. 1. Арк. 2.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 7494. Арк. 25.

Винниківського р-ну Львівської обл. боївка СБ Івана Царя («Ірода») розстріляла голову та обліковця колгоспу¹. 3 лютого 1946 р. підрайонна боївка СБ «Гамалії» вбила завідувача відділом колгоспного будівництва Тлустянського райвиконкому Воробеля². Однак на початковому етапі подібних акцій було небагато. Вони загалом відбувалися в контексті зриву державних заготівель. Після розгортання у 1947 р. суцільної колективізації зазначена діяльність боївок СБ стала головною³. Протягом цього та наступного років переважна кількість акцій стосувалася ініціаторів створення колгоспів. Як правило, справа обмежувалася надсиланням попереджень з погрозами. В одному з них вимагалось до 3-х днів відкликати свою заяву про вступ до колгоспу та до 10-ти днів (як покарання) зібрати вказану суму на «бойовий фонд УПА». За невиконання погрожували смертю з конфіскацією майна⁴. У випадку ігнорування попереджень боївки СБ вдавалися до ліквідацій⁵. Референт СБ Тернопільської округи ОУН Богдан Кузьма («Кайдаш») наказав у кожному районі повісити найбільш активних ініціаторів колгоспів⁶. Так, 9 липня 1948 р. до страти був засуджений мешканець с. Ліщина Велика Нижньоустрицького р-ну Дрогобицької обл. Михайла Лашка, який «щоб зломити фронт селян в проти колгоспній боротьбі першим подав заяву до нього»⁷.

Починаючи з 1948 р. увага СБ перемістилася з ініціаторів утворення колгоспів до їхніх керівників. У ніч на 1 червня того ж року боївка СБ «Захара» вбила в с. Русилів Золотопотіцького р-ну Тернопільської обл. голову колгоспу Лева Литвинова⁸. За наказом окружного референта Анатолія Згаб'юка («Михайла») 16 листопада

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 212. Арк. 292.

² Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 367.

³ ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 12.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 397.

⁵ ДАЛО. Ф. 5001. Оп. 9. Спр. 145. Арк. 12.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 185зв.

⁷ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 127. Арк. 148.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 490. Арк. 167.

1949 р. боївка СБ стратила керівництво колгоспу с. Городище Дубровицького р-ну Рівненської обл.¹ Місце та час проведення кожної операції трималися в таємниці від боївкарів. Провідник Путильського р-ну ОУН Ілля Мацьопа («Хмара») свідчив, що лише за кілька годин до її проведення комендант повідомляв кожному завдання².

Для захисту від терору СБ головам колгоспів радянська влада видавала вогнепальну зброю³. Однак скористатися нею вдавалося рідко. Наприклад, голову колгоспу імені Дзержинського в с. Квасилів Рівненського р-ну не врятував від загибелі пістолет «Маузер», який він постійно носив при собі⁴. Завідувач млином с. Капустинці Чортківського р-ну Тернопільської обл. вихвалявся місцевим жителям, що отримав у 1946 р. в органах МВС зброю. Заявляв: «Нехай мене бандерівці бояться, а не я їх». Невдовзі він був вбитий боївкою СБ⁵.

Застосуванням терору СБ вдалося тимчасово стримувати суцільну колективізацію. 28 травня 1948 р. у с. Гранатів Локачинського району Волинської обл. депутат сільради Собіпан відмовився підписати заяву про вступ до колгоспу, заявивши, що для нього «колективізація – це гарантована петля»⁶. Трагічність ситуації полягала у тому, що заручником цієї безкомпромісної боротьби стало місцеве селянство⁷.

За радянськими даними, на 1 травня 1949 р. колективізація восьми областей Західної України становила 54,2 % подвір'їв та

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 23. Арк. 50.

² Мустеца В. Василь Кантемір «Остап». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2013. Кн. 25 (Події та люди). С. 60.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 225. Арк. 184.

⁴ ДАРО. Ф. Р-30. Спр. 113. Арк. 20.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 297.

⁶ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / НАН України: Інститут історії України / В. Смолій (відп. ред.). Київ : Наукова думка, 2006. С. 394.

⁷ Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 2009. Вип. 2. С. 40.

67,7 % орних площ¹. У вересні 1950 р. було колективізовано 91 % господарств (95,6 % посівних площ), а через рік – 95,2 % (99,2 % посівних площ)². За даними інформаційного звіту ОУН від серпня 1950 р., на території Станіславської, Дрогобицької та Чернівецької областей залишилося не більше 3 % одноосібних господарств³. Окремі вбивства керівників колгоспів боївками продовжувалися до початку 1950-х рр. Загалом протягом 1944–1953 рр. підпілля ОУН та УПА здійснило 325 протиколгоспних операцій⁴. Значну їх частину провели боївки СБ.

Певну специфіку у післявоєнний період мала терористична діяльність СБ ОУН у містах. Протягом осені 1944 р. тереновими боївками здійснювалися ліквідації районних чиновників. 15 листопада 1944 р. комендант боївки СБ Львівського Крайового проводу Дмитро Купяк («Клей») вислав до м. Буськ двох своїх підопічних, які вбили голову міської ради Семена Зубика⁵. Вночі 19 листопада 1944 р. боївка СБ зайшла до будинку начальника пожежної частини м. Добромиль Дрогобицької обл. Плятницького. Його вивели на вулицю, зачитали смертний вирок за участь у виселенні сімей оунівців та розстріляли⁶. Наприкінці грудня того ж року вночі есбісти вбили начальника Вербського (Волинська обл.) паспортного столу Музиценка. При цьому забрали 150 паспортів з печатками та підписами⁷. Окремі акції в невеликих райцентрах продовжувалися й на початку 1945 р. Так, вночі 13 січня боївка СБ Олексія Баса («Берези») ліквідувала в райцентрі Івано-Франкове Львівської обл. 12 радянських активістів⁸.

Починаючи з 1945 р. ліквідацією радянського керівництва в містах займалися переважно міські боївки СБ. Одна з них на початку

¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ : Наукова думка, 2002. С. 745.

² Малярчук О. Протистояння селянства, ОУН, УПА насильницькій колективізації західноукраїнського села. *Галичина*. 2013. № 24. С. 208.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 23. Арк. 1.

⁴ Там само. Спр. 372. Т. 100. Арк. 109.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72743. Т. 1. Арк. 85.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 99.

⁷ ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 152.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 162. Арк. 149.

1945 р. діяла при Львівському міському проводі ОУН. Вона нараховувала 26 бойовиків. З них 16 працювали напівлегально на залізничному вокзалі. Інші навчалися у залізничному технікумі або працювали легально: робітниками хлібозаводу, «Укргазбуду» та навіть дільничними міліціонерами¹. Ліквідації вони намагалися приурочувати до радянських свят². Станом на червень 1946 р. лише на території Дрогобицької обл. міські боївки СБ діяли в Самборі, Старому Самборі та у самому обласному центрі Дрогобичі³. Остання нараховувала 8-10 учасників під керівництвом Романа Різняка («Макомацького»). З січня 1946 р. по липень 1948 р. вона ліквідувала 27 радянсько-партійних активістів (41 % усіх нею вбитих)⁴. Як правило, страчували безпосередньо чиновника. Лише у надзвичайних випадках покарання застосовували до усієї сім'ї. Наприклад, боївкою СБ у вересні 1946 р. було вбито сім'ю голови Дрогобицького райвиконкому Кулика⁵.

Розвиток міських боївок СБ мав регіональні особливості. Найкращим він був у Галичині, особливо Львові. Значно меншу роль міські боївки СБ відігравали на Волині та майже непомітну в інших регіонах Західної України.

З 1947 р. терористична робота СБ у містах посилилася. В «Інструктивній вказівці» від 23 червня того ж року провідника Самбірського надрайону ОУН Дмитра Кмита («Зова») зазначалося: «Слід виховувати бойовиків, учити їх методів діяти в міських умовах, оскільки смерть одного партійного хижака й паразита в місті принесе революції більше користі, ніж смерть кількох десятків сталінських найманців на селі»⁶. Восени 1947 р. окружною СБ було створено міську боївку в Коломиї. До її складу входило троє

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 102. Арк. 26-28.

² Там само. Спр. 192. Арк. 400.

³ ДАЛО. Ф. 5001. Оп. 7. Спр. 221. Арк. 50.

⁴ Діяльність Служби безпеки ОУН на Дрогобиччині: документи і матеріали (1944–1951) / упоряд. В. Ільницький, М. Галів. Кн. 1. Дрогобич : ПП «Швидкодрук», 2009. С. 20 ; ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 49. Арк. 311.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 94. Арк. 52.

⁶ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 107.

учасників (з них один був росіянином) на чолі з художником Управління шосейних доріг УМВС, уродженцем Сімферопольського р-ну Кримської обл. Миколою Соколовським («Бідою»)¹.

Намагаючись підкреслити можливості підпілля ОУН у містах та неспроможність органів МДБ-МВС захистити своїх прибічників, СБ застосовувала показові вбивства відомих радянських чиновників та діячів, особливо кандидатів у депутати та депутатів вищих органів радянської влади. Так, 28 січня 1947 р. боївка СБ здійснила у Бориславі замах на кандидата в депутати Верховної Ради СРСР, головного інженера тресту «Укрнафтозаводи» Ярослава Середу². Коломийська міська боївка СБ планувала ліквідувати: депутата Верховної Ради СРСР Гаврищука, секретаря міському партії Терещенка та директора педагогічного училища Рязанова. Референтура СБ Львівського Крайового проводу готувала замах на організатора приєднання греко-католиків до Російської православної церкви Гаврила Костельника³, незважаючи на загибель виконавця індивідуального теракту – оунівця Василя Паньківа⁴. Достеменно невідомо, хто насправді здійснив 20 вересня 1948 р. на нього теракт⁵.

Найбільший резонанс викликало вбивство 24 жовтня 1949 р. у власній квартирі львівського публіциста Ярослава Галана, відомого серією гострих памфлетів проти греко-католицької церкви та

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 850. Арк. 14-15.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 287. Арк. 6-7 ; Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 396.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2664. Арк. 18 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7447. Т. 2. Арк. 178 ; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / упоряд. В. Сергійчук, С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Київ : ПП Сергійчук М.І., 2007. Т. 1. С. 284, 413, 450 ; Веденєєв Д., Лисенко О. «Самый образованный священник Западной Украины...» Радянські спецслужби й о. Гавриїл Костельник у 1939–1948 роках. *Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей* / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2016. Вип. 18. С. 156-157.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 214. Арк. 11.

⁵ Мороз В. Зиновій Тершаковець – «Зенон». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2011. Кн. 12. С. 30-31.

підпілля ОУН¹. Весною того ж року до провідника Жовківського надрайону Романа Щепанського («Буй-Тура») прибув надрайонний референт СБ Степан Петрушевич («Зет») та запропонував підібрати надійних людей для збору даних про Ярослава Галана. На пропозицію кущового ОУН Івана Гринчишина («Ореста») до операції було залучено студента Іларія Лукашевича. Кожні два тижні через свого батька – греко-католицького священика з с. Сороки – він передавав зібрану інформацію². Після завершення приготувань до квартири Ярослава Галана направили Іларія Лукашевича та бойовика ОУН Фому Чмиля («Ромка»). Останній повинен був виконати завдання тихо, скориставшись ножом. Однак здійснити поставлене завдання їм не вдалося, так як у помешканні письменника знаходилися сторонні люди³. Дізнавшись про провал операції, референт СБ Рава-Руської округи ОУН «Чорний» наказав замінити виконавця на більш рішучого. Після цього «Буй-Тур» підшукав бойовика Михайла Стахура, який мав необхідний бойовий досвід. Через два дні він разом із Іларієм Лукашевичем прибули до квартири Ярослава Галана⁴. Двері їм відкрила домробітниця Катерина Довгун, яка знала студента в обличчя. Скориставшись зручним моментом, Михайло Стахур зарубав Ярослава Галана сокирою⁵. Після цього зв'язав телефонним дротом домробітницю та наказав їй сидіти тихо⁶. У шухляді кабінету Стахур знайшов дві медалі та орден «Знак Пошани», які забрав із собою⁷. Через три дні він передав їх «Буй-Туру» як доказ успішно виконаного завдання⁸. Доля виконавців теракту

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67417. Т. 2. Арк. 217-218 ; Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. Київ : Наукова думка, 1972. С. 314.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 93. Арк. 94.

³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 75842. Т. 2. Арк. 278.

⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 67439. Т. 1. Арк. 44-46.

⁵ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ : Наукова думка, 2002. С. 756-757.

⁶ Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки. Київ : К.И.С., 2008. С. 385.

⁷ Веденеев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 112-113.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 67439. Т. 1. Арк. 47.

над Ярославом Галаном склалася трагічно. Невдовзі вони були схоплені органами МДБ. 4 січня 1951 р. на засідання військового трибуналу Прикарпатського військового округу Лукашевича засудили до розстрілу. Покарання Стахуру було ще суворішим. За вироком відкритого судового засіданням, 15 жовтня 1951 р. він був повішений у Львові¹.

Паралельно з терористичною діяльністю в містах боївки СБ продовжували ліквідовувати радянських активістів та чиновників у сільській місцевості. Наприклад, 27 серпня 1948 р. учасник Стрийської районної боївки СБ здійснив поблизу с. Конюхів вбивство секретаря райкому КП(б)У Куцеліна². Однак кількість терактів постійно зменшувалася. У 1949 р. підпільникам ОУН було заборонено здійснювати теракти відносно радянсько-партійного активу нижче голови райвиконкому та секретаря райкому партії³. Винятки становили особи, запідозрені у зв'язках з органами МДБ-МВС. 19 вересня 1951 р. надрайонною боївкою СБ «Холодного» в с. Доброгостів Дрогобицького р-ну був вбитий агент уповмінзагу Кирило Жигояк, який проігнорував кілька попереджень «припини зв'язок з більшовиками»⁴. Загалом протягом 1944–1953 рр. підпіллям ОУН та УПА (переважно боївками СБ) було вбито 4890 радянських чиновників та активістів (22 % від загальної кількості ліквідованих), радянсько-партійного активу – 2 662 (55 %), державних службовців – 933 (19 %), голів сільрад – 582 (12 %), колгоспних активістів – 446 (9 %), голів колгоспів – 267 (5 %)⁵. За іншими даними 5 435 радянських чиновників та активістів (18 % від загальної кількості ліквідованих): службовців (вчителів, лікарів тощо) – 1 931 (35 %), голів сільрад – 1 454 (27 %), робітників виконкомів – 1 235 (23 %), голів колгоспів та радгоспів – 314 (6 %), робітників партійних апаратів – 190 (3,5 %),

¹ Веденеев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 109-114.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1375. Арк. 130.

³ Клименко О. СБ ОУН(Б) на Тернопільщині 1942–1952 рр. *Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика*. Тернопіль, 2017. Вип. 2. С. 164.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 191. Арк. 245.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 92. Арк. 190 ; Т. 100. Арк. 110.

робітників комсомольських апаратів – 84 (1,5 %), секретарів первинних комсомольських організацій – 76 (1 %), секретарів райкомів ВЛКСМ – 44, голів райвиконкомів – 32, секретарів райкомів КП(б)У – 30, секретарів парторганзацій – 26, голів міськвиконкомів – 8, секретарів міськомів КП(б)У – 5, депутатів Верховної Ради СРСР та УРСР – 2, секретарів ГК ВЛКСМ – 2, одного секретаря обкому ВЛКСМ, одного голову облвиконкому¹. Отже, у післявоєнний період СБ було ліквідовано 2–3 тисячі активних прибічників та представників радянської адміністрації.

Висновки

Протягом осені 1939 р. – весни 1941 р. підпілля ОУН в західних областях УРСР здійснювало ліквідації радянських активістів та чиновників. Активізувалася зазначена діяльність у перші тижні німецько-радянської війни. У цей час боївками СБ було знищено чимало радянських активістів та чиновників. Частина з них перейшла на сторону ОУН, надаючи допомогу у виявленні та ліквідації «більшовицького підпілля».

З погляду підпілля УПА продовженням боротьби проти «колаборантів» був українсько-польський конфлікт літа – осені 1943 р. на Волині та Західному Поліссі. Багато місцевих поляків відмовлялися підпорядковуватися повстанському «запіллю» та пішли на співпрацю з німцями. У відповідь боївки СБ здійснювали показові каральні акції стосовно найбільш активних супротивників. Поступово між-національний конфлікт перетворився у взаємне винищення переважно цивільного населення. За цих обставин співробітники СБ не лише ліквідовували окремих поляків, а організовували каральні акції на один або кілька населених пунктів. На початку 1944 р. конфлікт на Волині припинився, натомість поширився у Галичині. Після відновлення радянської влади частина місцевих поляків, особливо на Тернопільщині, пішли з нею на співпрацю. Внаслідок цього весною 1945 р. між СБ та АК було укладено договір про ліквідацію згаданої категорії осіб. Стосовно українців, які працювали в німецькій адміністрації, СБ страчувала переважно запідозрених у агентурній роботі на ворога.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 103. Арк. 9-10.

Намагаючись не допустити утвердження радянської влади, наприкінці 1944 р. боївки СБ активізували терор стосовно сільської та районної адміністрації. Багатьом немісцевим чиновникам, яких направляли до Західної України, передавали листи з погрозами та вимогою виїхати. Найбільш активних представників радянської влади знищували. Частину цінних фахівців, особливо медиків, забирали з собою у підпілля. Загалом терор СБ виявився доволі ефективним. Під впливом підпілля ОУН надалі залишалися значні терени.

Починаючи з січня 1945 р., ліквідація радянських активістів та чиновників остаточно переходить до компетенції боївок СБ. Однак нерідко цим напрямом займалися інші збройні підрозділи ОУН.

Намагаючись зірвати вибори до Верховної Ради СРСР, призначені на 10 лютого 1946 р., учасники СБ залякували осіб, задіяних у підготовці виборів. У випадку ігнорування попереджень окремих з них ліквідовували.

Протягом усього післявоєнного періоду СБ намагалася контролювати роботу радянських вчителів. За усіма немісцевими стежили, особливо прибулими зі східних областей УРСР. Попереджали у випадку проведення радянської пропаганди, створення комсомольських або піонерських осередків. При цьому нерідко наказували повертатися додому. У випадку ігнорування попереджень або підозр співпраці з радянськими спецслужбами їх страчували. Інколи також боївки СБ обстрілювали приміщення, де відбувалися комсомольські збори. Упродовж 1944–1946 рр. важливим напрямком діяльності СБ був терор стосовно керівників державних заготівель. Це дозволяло прибічникам ОУН відчувати підтримку підпілля.

Після розгортання у 1947 р. суцільної колективізації головні зусилля боївок СБ спрямовувалися на її зрив. Ініціаторів створення змушували відкликати заяву та сплатити штраф. У випадку відмови їм загрожувала ліквідація. Протягом 1948 р. терор СБ зосередився на керівництві колгоспів. Застосування зазначених жорстких методів дозволило 2-3 роки стримувати суцільну колективізацію.

Терористична діяльність СБ в містах мала певні особливості. Восени 1944 р. – на початку 1945 р. відбувалися ліквідації тереновими боївками окремих районних чиновників. Надалі цим займалися переважно міські боївки СБ. У Галичині вони були більш

поширеними, ніж на Волині, а в інших регіонах Західної України фактично не існували. Починаючи від 1947 р. терористична діяльність СБ в містах посилилася. Передусім вона спрямовувалася на відомих радянських діячів та впливових чиновників.

З 1949 р. боївкам СБ було заборонено проводити ліквідації нижче голови райвиконкому та секретаря райкому партії. Виняток становили лише радянські активісти або чиновники, запідозрені у співпраці з органами МДБ-МВС. Загалом у післявоєнний період СБ вбила 2-3 тисячі активних прибічників та представників радянської адміністрації, що становило 22 % від загальної кількості ліквідованих, радянсько-партійного активу – 55 %, державних службовців – 19 %, голів сілрад – 12 %, колгоспних активістів – 9 %, голів колгоспів – 5 %.

4.5. Боротьба зі збройними підрозділами супротивника

Збройний супротив силовим структурам окупанта характерний для більшості підпільних, повстанських та партизанських формувань. Не стали винятком розвідувальні та контррозвідувальні підрозділи українських націоналістичних організацій.

Протягом 1939–1940 рр. підпілля ОУН намагалося уникати збройних сутичок. Лише на початку 1941 р. у зв'язку з підготовкою до війни бойова активність пожвавилася. Так, осередок ОУН м. Комарно Львівської обл. створив диверсійно-терористичну групу. З початком бойових дій вона повинна була здійснювати засідки на невеликі військові підрозділи та знищувати співробітників НКДБ-НКВС¹. Після 22 червня 1941 р. згадані диверсійно-терористичні групи розпочали заплановану діяльність². 3 липня 1941 р. у м. Кременець боївка СБ спільно з іншими підрозділами ОУН займалася «очищенням» від радянських правоохоронців міста. Однак створити на основі цих формувань збройні сили німці не дозволили. Того ж

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 39.

² Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. С.145.

місяця їх роззброїли та частково включили до складу допоміжної поліції¹.

Влітку 1943 р. на Волині та Західному Поліссі боївки СБ розпочали здійснювати засідки на невеликі німецькі підрозділи. Одна з них відбулася 14 липня поблизу с. Війниця на Володимирщині. Було вбито 8 німецьких вояків, захоплено два легкові та одне вантажне авто².

Восени того ж року зазначена збройна боротьба поширилася також на Тернопільщину. Наприкінці листопада 1943 р. боївка СБ Заліщицького повітового проводу ОУН здійснила напад на ресторан в м. Товсте, де відпочивали німецькі офіцери³. Підрайонна боївка СБ Великодесеркальського р-ну ОУН (комендант та 5 бійців) протягом весни – осені 1943 р. знищила 40 козаків (поліцаїв) та німців, а також одного перекладача⁴. У грудні того ж року збройна боротьба з німцями поширилася на північ Львівщини. Так, боївка СБ Бродівського повіту Романа Дацьківа («Темного») заарештувала в с. Ясенів коменданта німецької поліції Бойка⁵.

На теренах південних та східних регіонів України траплялися випадки ліквідації боївками СБ співробітників німецької поліції, які займалися переслідуванням оунівців. Весною 1943 р. Криворізька боївка СБ намагалася вбити слідчого Пастернака⁶. У вересні того ж року обласний референт СБ Степан Макух («Роман») готував замах на начальника поліції м. Сталіно Шильнікова⁷.

З наближенням фронту німці посилили боротьбу з підпіллям ОУН. Унаслідок цього полягло чимало есбістів. 10 березня 1944 р. на Котельницькій вулиці м. Миколаїв (Південна Україна)

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 18. Арк. 137, 139.

² Там само. Спр. 376. Т. 84. Арк. 219.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 6980. Арк. 131 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76081. Арк. 23.

⁴ Там само. Спр. 4918. Арк. 19, 42.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 11. Спр. 54. Арк. 228.

⁶ УПА: спогади, документи. Київ : ПП «Фоліант», 2016. С. 462.

⁷ Архів Управління СБУ в Харківській області. Ф. 5. Спр. 31828. Т. 1. Арк. 37, 118-119, 273-274.

у перестрілці з німцями загинув обласний референт СБ «Роман»¹. 27 травня 1944 р. під час облави в с. Сприня на Самбірщині одного есбіста вбили, а інший – був важко поранений і схоплений².

Полонених німецьких офіцерів та солдатів УПА передавала до СБ. Після допиту окремих з них страчували, частину обмінювали на ув'язнених підпільників, а багатьох роззброювали та звільняли. Після нападу 20 лютого 1944 р. повстанського куреня «Наливайка» на м. Збараж (Тернопільщина) до надрайонної СБ було передано трьох німецьких офіцерів та двох підофіцерів³. Ігнорування цього наказу суворо каралося. На початку серпня 1944 р. поблизу с. Ясенка-Стецьова Турківського р-ну на Дрогобиччині сотня «Різуна» захопила в полон відступаючий німецький підрозділ (понад 100 вояків). За наказом командира в них забрали зброю, боєприпаси, амуніцію та відпустити. Дізнавшись про це, референт СБ Станіславського обласного проводу ОУН Володимир Лівий («Митар») розпочав слідство стосовно «Різуна»⁴.

Протягом усього періоду німецької окупації СБ вела боротьбу з радянськими партизанами. Найбільш тривалою вона була на Поліссі. З наближенням восени 1943 р. фронту до Західної України радянські партизани почали просуватися на південь⁵. У цей час терени збройного їм протистояння поширилася на Волинь та Галичину. Протягом жовтня 1943 р. боївками СБ Тернопільщини було знищено чимало «ковпаківців», які невеликими групами виходили з Карпатського рейду. Одна з них розмістилася ночувати в господарстві лісника Горощука – симпатика ОУН. Після того як партизани заснули, прибула боївка СБ Збаразького р-ну Юрія Бойчука («Зірки») та усіх тринадцятьох постріляла⁶. Боротьба есбістів з радянськими партизанами охопила також південні осередки ОУН. 16 листопада 1943 р. обласна боївка СБ Івана Ковалевського («Андрій») під виглядом представників Уманського комуністичного

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 2. Арк. 11.

² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 10.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 25020. Арк. 59.

⁴ Там само. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 59.

⁵ Там само. Спр. 67426. Т. 2. Арк. 36.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 33468. Т. 2. Арк. 200-202.

підпілля виманили з Миколаєва трьох радянських партизан, яких розстріляли біля с. Піски¹.

Особливо запеклою боротьба есбістів з радянськими партизанами була на початку 1944 р. у Рівненській та Волинській обл. На початку січня боївка СБ Млинівського р-ну ОУН на чолі з Іваном Яворським («Калиною») здійснила напад на групу радянських диверсантів-парашутистів². У березні боївка СБ Седлищенського р-ну Степана Ляшка («Євшана») мала дві сутички з «червоною партизанкою» в селах Сереховичі та Облапи³.

Іншим супротивником боївок СБ на Волині та Західному Поліссі протягом літа – осені 1943 р. були підрозділи АК. Як правило, у бойових зіткненнях вони поступалися есбістам. Однак важкі втрати мали обидві сторони. Поблизу с. Вітоніж Рожищенського р-ну на Волині польською самообороною була розгромлена боївка СБ. Оточений ройовий «Кармелюк» застрілювався, щоб не потрапити у полон⁴. На Закерзонні боротьба СБ з військовими Польської Республіки продовжувалися й у післявоєнний період⁵.

Визначити головного збройного супротивника СБ у цей час непросто. Усе залежить від регіону та періоду діяльності. З семи загиблих протягом 1943 р. учасників Тристенської кущової боївки СБ Рожищенського р-ну чотирьох вбили німці, двох – поляки та одного – радянські партизани⁶. Натомість зазначене співвідношення в інших боївках СБ на теренах Волині суттєво відрізнялося.

На початку 1944 р. розпочалися сутички боївок СБ з червоноармійцями. Одна з інструкцій для підпілля ОУН на період переходу фронту зазначала: «Проти Червоної армії виступати не сміємо, лише пропаганда»⁷. Повстанська листівка закликала: «Хай живе УПА!

¹ Архів Управління СБУ в Харківській області. Ф. 5. Спр. 31828. Т. 2. Арк. 9 ; ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 240.

² Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 10406. Арк. 37.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67864. Т. 3. Арк. 179.

⁴ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 8527. Арк. 100.

⁵ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів : Вид-во «Мс», 2005. С. 52.

⁶ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 8527. Арк. 99.

⁷ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 19.

Хай живе Червона армія!»¹ Проте боївок СБ це не стосувалося. Вони продовжували активну діяльність, головним чином влаштовуючи засідки на військові авто. Їхньою метою було заволодіння зброєю, боеприпасами, іншими ресурсами, а також знищення радянських офіцерів. За однією з версій засідку на кортеж командувача 1-го Українського фронту генерала армії Миколи Ватутіна біля с. Милятин Острозького р-ну Рівненської обл. здійснила 29 лютого 1944 р. боївка СБ «Приймака» з Славутського р-ну Кам'янець-Подільської обл.² 15 березня 1944 р. боївка СБ Колківського р-ну Юрія Шевченка («Моряка») зробила на шляху біля с. Куликовичі засідку на військове авто. В результаті сутички загинуло 10 радянських солдат та офіцерів³. Також боївки СБ здійснювали засідки на обози та невеликі групи радянських військових⁴. 13 лютого 1944 р. підрайонна боївка СБ Сави Гордійчука («Якоря») захопила на хуторі поблизу с. Лючин Острозького р-ну Рівненської обл. помічника начальника штабу 866 стрілецького полку лейтенанта Короля⁵. На початку листопада 1944 р. боївкам СБ було заборонено знищувати невеликі підрозділи червоноармійців. Рекомендувалося їх роззброювати та після агітації відпускати, а частину залучати до свого складу⁶. Проте засідки на оперативні групи НКВС продовжувалися⁷.

Упродовж весни – літа 1944 р. СБ брала активну участь в акції зі зриву мобілізації чоловіків Західної України до Червоної армії⁸.

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 204.

² Журахов В. Генерал Ватутин: тайна гибели. Белгород : Константа, 2013. С. 101.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 1238. Т. 3. Арк. 242.

⁴ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 2 : 1944–1945. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 522–523.

⁵ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 19103. Арк. 216.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 2 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 98 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3.

⁷ Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 219-СП. Арк. 148.

⁸ Антонюк Я. Взаємовідносини Служби безпеки ОУН(б) з Червоною армією на території Волині та Полісся (1944–1945 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Історичні науки*. Острог, 2012. Вип. 19. С. 189.

Очікувалося, що найближчим часом розпочнеться велика війна між країнами Заходу та Радянським Союзом. Підпілля ОУН планувало скористатись ситуацією та розпочати на українських теренах масштабне повстання¹. За цих обставин стратегічно важливим було збереження людських резервів². Восени 1944 р. боївка СБ Федора Пасальського («Орлика») поблизу с. Горячів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. розіграла групу призовників. З них шістьох забрали до себе³. Боївка СБ Куликівського р-ну ОУН здійснила у вересні 1944 р. напад на співробітників місцевого районного військомату⁴. Внаслідок дій СБ мобілізацію в західних областях України частково вдалося зірвати. На території Рівненській обл. до 1 вересня 1944 р. її вдалося виконати лише на 56 %⁵. Подібною була ситуація у Волинській обл.⁶

У післявоєнний період тактика діяльності боївок СБ в усіх регіонах Західної України набула певної уніфікації. Інтенсивність діяльності залежала від сезону. Бойова активність СБ посилювалася в теплу пору, а взимку навпаки мінімізувалася⁷. Нерідко боївки СБ діяли на межі районів та областей⁸. Інколи переходили на сусідні території Білорусі, Польщі, Румунії, Чехословаччини⁹. За необхідності концентрації ударної сили боївки СБ об'єднувалися. Вночі

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67426. Т. 2. Арк. 39.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6115. Т. 2. Арк. 17.

³ Там само. Спр. 4282. Т. 1. Арк. 311.

⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 31621. Арк. 31.

⁵ Motyka G. *Ukrainska partyzanka. 1942-1960. Działalność organizacji Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa : Rytm, 2005. S. 438.

⁶ ДАВО. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 2.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 599. Арк. 26 ; Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. Київ : Наукова думка, 2002. С. 749 ; Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 168.

⁸ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 10. Оп. 19. Спр. 19. Арк. 72 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 5660. Арк. 82 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 240. Арк. 25 ; Спр. 257. Арк. 154.

⁹ ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 5480. Арк. 50 ; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1693. Арк. 51.

11 квітня 1945 р. кілька боївок СБ здійснили напад на с. Купичів Турійського р-ну Волинської обл. вбивши сімох правоохоронців¹. 12 листопада 1945 р. районні боївки СБ Григорія Яковишина («Дзвона») та Михайла Присяжного («Дуная») здійснили напад на райцентр Пробіжна Тернопільської обл.²

Особливо значне поширення ця тактика мала на Закерзонні. Восени 1945 р. референт СБ Холмської округи ОУН Леон Лапінський («Зенон») об'єднав 4 районні боївки СБ та 1 підрайонну в єдину сотню³. Аналогічний підрозділ створив на Перемишльщині обласний референт СБ Микола Дутко («Осип»)⁴. Протягом 1944–1945 рр. боївки СБ нерідко об'єднувалися з повстанськими підрозділами. Метою цієї тактики було знищення укріплених осередків супротивника. На початку червня 1945 р. боївка СБ «Чорногори» та сотня УПА Мар'яна Кравчука («Малинового») здійснили напад на гарнізон військ НКВС, який розмістився у колишньому монастирі с. Білий Камінь Олеського р-ну Львівської обл. Щоб ворожі військові не мали куди повертатися, підпільники підірвали приміщення протитанковими мінами⁵. За необхідності боївки СБ розділялися. Причиною цьому міг бути особливо важкий період діяльності. Тоді боївки розбивалися на невеликі групи по 2-3 особи і тимчасово припиняли діяльність⁶. Іншою причиною розділення міг бути координований одночасний напад на кілька об'єктів. Вночі на 30 квітня 1946 р. боївка СБ Куликівського р-ну ОУН (15 вояків) розділилася на дрібні групи та одночасно роззброїла винищувальні групи в селах: Печихвости – 13 «істрибків», Велике Колодно – 12, Колодниці – 6, Новий Став та Честині – по 5⁷. Вночі 6 червня 1946 р. боївка СБ «Гамалії» поодинокі роззброїла учасників винищувального батальйону с. Звиняч Заліщицького р-ну Тернопільської обл.⁸

¹ ГДА СБУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 40.

² Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 36.

³ Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії. Варшава : Tysa, 1994. С. 115.

⁴ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів : Мс, 2005. С. 52.

⁵ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 20423. Арк. 26.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1693. Арк. 13.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 154. Арк. 18.

⁸ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 107.

У випадку оточень боївки СБ намагалися проводити контратаки, зазнаючи при цьому значних втрат. Лише інколи вдавалося завдати значну шкоду ворогу. 23 квітня 1946 р. при спробі прориву усі троє учасників боївки СБ Рава-Руської округи ОУН Михайла Недзельського («Клима») загинули. При цьому вони вбили трьох співробітників оперативної групи Великомоствського райвідділу МВС¹.

Починаючи з осені 1944 р. головним супротивником СБ у бойових зіткненнях стали радянські правоохоронці. Стосовно останніх продовжували застосовувати тактику засідок на автомобілі. Одну з них 13 березня 1945 р. поблизу с. Констанція Скала-Подільського району Тернопільської обл. здійснила боївка СБ Чортківського повіту ОУН на чолі з Стахом Петрасом («Жуком»). Унаслідок раптового нападу було вбито близько 20-ти співробітників НКВС². 13 квітня того ж року біля с. Селисько Пустомитівського р-ну Львівської обл. боївка СБ Михайла Дмитерка («Козака») здійснила засідку на військове авто. У сутичці двоє співробітників НКВС загинули. Захоплений автомобіль есбісти спалили³. 28 квітня 1944 р. боївка СБ Вишнівецького р-ну ОУН Якова Кутрана («Сокола») здійснила напад на міліційну дільницю в с. Вишгородок Лановецького р-ну Тернопільської обл. Під час цієї акції було вбито дільничного уповноваженого Калініча, міліціонера Дураковського та «істрибка» Ковалю. З собою есбісти забрали 1 ручний кулемет, 1 пістолет, 4 автомати, 11 гвинтівок та боєприпаси⁴.

Інколи боївки СБ влаштовували успішні засідки на оперативні групи. При цьому останні могли їх перевищувати чисельністю. 5 січня 1946 р. районна боївка СБ «Гонти» (19 вояків) здійснила поблизу с. Буряківка засідку на оперативну групу Тлустенського райвідділу НКВС. Скориставшись раптовістю нападу, зручно обраною позицією та маскуванням, есбісти закидали ворога гранатами, а також обстріляли з трьох ручних кулеметів. У результаті з 29-х учасників оперативної групи там загинуло 25⁵. Стосовно кожної бойової акції відповідний референт СБ зобов'язаний був повідомляти

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 154. Арк. 28.

² Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 306.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 185. Арк. 154.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 297.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 47. Арк. 74.

в оперативному звіті. У ньому передбачалися пункти: 1) день, місяць, рік, годину проведення; 2) розташування власних та ворожих сил; 3) втрати (власні та ворожі) в людях, зброї, майні; 4) місця поховання загиблих та передачі на лікування поранених. До кожного бою рекомендувалося додати карту¹.

Не менш поширеною тактикою боротьби з радянськими правоохоронцями були напади на окремих співробітників. У листопаді 1944 р. боївка СБ ліквідувала в с. Сихів Стрийського р-ну Дрогобицької обл. лейтенанта міліції Абрамчика². Починаючи з весни 1945 р., ці операції здійснювали також кущові (підрайонні) боївки СБ³. У квітні того року в с. Дроздовичі Нижанковицького р-ну Дрогобицької обл. боївка СБ здійснила засідку на двох співробітників райвідділу НКВС⁴.

Складовою зазначеної тактики були напади на співробітників спецзв'язку НКДБ-НКВС, які доставляли таємну кореспонденцію між райцентрами. На території Тернопільської обл. вдалося віднайти у 1945 р. дві такі акції. 7 травня між м. Підволочиськ та с. Нове Село боївкою СБ було захоплено 19 пакетів таємної кореспонденції райвідділу НКВС. Серед них: наказ № 1/126 стосовно притягнення до кримінальної відповідальності начальника Заліщицького райвідділу НКВС Хижняка, наказ № 1/1178 про взаємодію підрозділів у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА, матеріали двох слідчих справ, особова справа таємного співробітника, а також списки взаємного сповіщення між військами НКВС і оперативними групами райвідділів НКВС⁵. 30 грудня того ж року боївка СБ «Бистрого» здійснила засідку на кур'єрів спецзв'язку між Бучачем та Золотим Поток⁶. Референт СБ Тлустенського р-ну ОУН Іван Бродер («Роман»)

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 147. Арк. 129.

² Там само. Оп. 6. Спр. 38. Арк. 14.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 27359. Арк. 25-26.

⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 22869. Т. 3. Арк. 132.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73 Оп. 1. Спр. 469. Арк. 113-115.

⁶ Там само. Спр. 101. Арк. 180 ; Спр. 469. Арк. 517.

отримав весною 1946 р. завдання перехоплювати пошту між райвідділами МВС та МДБ¹.

Нерідко при цьому есбісти здобували таємні документи супротивника. 22 червня 1945 р. боївка СБ Почаївського р-ну ОУН «Довбуша» здійснила напад на групу «істрибків», яка супроводжувала кореспонденцію до райцентру². У липні 1945 р. боївкою СБ Дрогобицької округи Осипа Мицика («Донського») в лісі біля с. Нагуєвичі був ліквідований оперуповноважений Підбузького райвідділу НКВС Степаненко. При ньому був портфель з таємними документами³. У вбитого 28 серпня 1946 р. референта СБ Товстенського р-ну ОУН Василя Маланиги («Ігоря») виявили списки агентурно-інформаційної мережі райвідділу МВС, які належали старшому оперуповноваженому Смірнову⁴. При обшуку 2 жовтня 1946 р. серед речей вбитого референта СБ Теремовлянського надрайону ОУН Адама Кота («Яра») співробітники МВС виявили 5 фотокарток тіл вбитих оунівців. Згодом слідство встановило, що вони були зроблені Копичинецьким райвідділом МВС⁵.

Траплялися випадки захоплення радянських військових. Наприклад, боївка СБ Почаївського р-ну Антона Юзика («Дорошенка») спіймала у 1947 р. заступника начальника Великодедеркальського райвідділу МДБ⁶. Полонених офіцерів відправляли для допиту до окружної референтури СБ⁷.

Важливу роль у боротьбі з співробітниками радянських правоохоронних органів відігравали міські боївки СБ. Одна з них діяла восени 1945 р. у м. Стрий. Шестеро її учасників на чолі із столяром місцевого заводу Дмитром Іванцівим мешкали легально. На озброєнні кожен мав пістолет та гранату⁸. Учасниками боївки СБ у м. Борислав були: токар механічної контори буріння та двоє

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 36 ; Спр. 569. Арк. 14.

² Там само. Спр. 41. Арк. 5.

³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 35.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 167.

⁵ Там само. Спр. 103. Арк. 104.

⁶ Там само. Спр. 196. Арк. 342.

⁷ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 160.

⁸ Там само. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 4. Т. 2. Арк. 223-225.

операторів на 9-му нафтопромислі. На озброєнні вони також мали пістолети та гранати¹.

Інколи міські боївки СБ вступали у бойові сутички з супротивником. Одна з них відбулася 5 січня 1948 р. о 18.00 у центрі Самбора. П'ятеро бойовиків міської боївки СБ на чолі з її керівником «Хитрим» були оточені оперативною групою МДБ у будинку місцевої жительки Марії Сайкевич за адресою вул. Зацвинтарна, де підпільники святкували Різдво. Пропозицію здатися вони відкинули та почали відстрілюватися. Ліквідували есбістів лише закидавши будинок гранатами². З січня 1946 р. по липень 1948 р. Дрогобицька міська боївка СБ Романа Різняка («Макомацького») знищила 14 співробітників органів МВС-МДБ, що становило 21 % від усіх нею ліквідованих³.

Більшість з них були здійснені шляхом індивідуальних терактів. Окремі зі згаданих операцій приурочували до радянських свят. Наприклад, львівська міська боївка СБ планувала вночі на 7 листопада 1945 р. провести ліквідації кількох радянських офіцерів⁴. Переважно це стосувалися вищого керівництва місцевих силових органів. Наприклад, восени 1947 р. СБ намагалася ліквідувати в м. Коломия начальника міськвідділу МДБ полковника Захарова⁵, а в Станіславі – командувача 38-ї армії генерал-полковника Кирила Москаленка⁶. Інколи для ідентифікації ліквідованої особи бойовики СБ використовували фото, які напередодні операції передавали розвідники. Наприклад, вночі 30 жовтня 1946 р в м. Підгайці боївка СБ «Міши» таким чином вбила старшого оперуповноваженого райвідділу МДБ Ковальова⁷.

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 185. Арк. 349.

² Там само. Спр. 143. Арк. 20-21 ; Спр. 144. Арк. 4-5.

³ Діяльність Служби безпеки ОУН на Дрогобиччині: документи і матеріали (1944–1951) / упоряд. В. Ільницький, М. Галів. Кн. 1. Дрогобич : ПП «Швидкодрук», 2009. С. 20.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 114. Арк. 20.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 850. Арк. 14-15.

⁶ Веденєєв Д., Биструхін Г. Війна у кам'яних джунглях. Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945–2005). Київ : Генеза, 2006. С. 92.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 219-220.

Виконавців терактів рекомендувалося вербувати серед добровольців, нерідко невиліковно хворих підпільників¹. Через виконання теракту засуджена особа могла себе реабілітувати². Колишній старіший с. Сторонибаби Красненського р-ну Львівської обл. Ярослав Стадник («Заграва») писав 8 березня 1946 р. до місцевої СБ: «Для того, щоб довести Вам мою приналежність до ОУН, дозвольте протягом 3-х днів вбити співробітника районного МГБ Глузда»³. Подібне звернення зробив організаційний референт ОУН в Перемишлі «Спольський»: «Щоб виправдати себе та спокутувати свою ганьбу, зобов'язуюсь вбити генерала чи полковника НКДБ. Зачекаю як вони виходитимуть з будинку та кину гранату. На револьвер надії менше...»⁴ Інформатор СБ Володимир Пилипчук з с. Нова Мощаниця Мізоцького р-ну Рівненської обл., «спокутуючи провину», повинен був виконати у липні 1947 р. теракт⁵. Того ж року Революційний трибунал окружного проводу ОУН засудив за невиконання наказу кущового провідника ОУН (Старосамбірщина) Івана Затварського до розстрілу. Однак через попередні заслуги покарання замінили на виконання теракту проти співробітника органів МДБ⁶.

Шансів врятуватися після виконання теракту було не багато⁷. Однак подібні випадки траплялися. 6 квітня 1946 р. у райцентрі Буданів Тернопільської обл. агенту СБ вдалося вбити командира дивізіону 576 полку 36 армії майора Міхнєвіча та втекти⁸. 9 грудня 1946 р. на вул. Словацького в центрі Перемишля бойовик СБ «Галайда» вистрілив з близької відстані у голову референту УБП

¹ Антонюк Я. Індивідуальний тероризм Служби безпеки ОУН(б) проти співробітників радянських силових органів на території Волині та Полісся (1945–1951). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2012. № 10. С. 4-9.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4287. Арк. 44.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 162. Арк. 60.

⁴ Там само. Спр. 99. Арк. 340 ; Спр. 177. Арк. 146.

⁵ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 1716. Арк. 117.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 242. Арк. 111.

⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7970. Арк. 49.

⁸ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 168.

(Управління громадської безпеки) Ваньчковському. Скориставшись панікою у людному місці, йому вдалося втекти¹.

Нерідко для виконання терактів СБ використовувала завербованих бійців винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку. У інструкції ОУН зазначалося: «Необхідно ближче підійти до істрибків, їх зброю обернути проти ворога... Шукати серед них наших прибічників і при їх допомозі знищувати активних начальників і дільничних уповноважених міліції»². Такий випадок трапився восени 1945 р. у винищувальному батальйоні с. Купичів Турійського р-ну Волинської обл. «Істрибки» Іван Печерук та Василь Вовчук отримали від коменданта кушової боївки СБ Івана Вислюка («Метелика») завдання вбити свого командира – співробітника НКВС Якіма Заславського³. Весною 1946 р. подібний інцидент відбувся у винищувальному батальйоні Почаївського райвідділу МВС. Троє бійців отримали завдання вбити дільничного уповноваженого Березовського⁴.

Інколи виконання терактів СБ доручали жінкам, оскільки ворог їх менше остерігався. Для прикриття кожній надавалася відповідна «легенда». За вказівкою референта СБ Ковельської округи ОУН Олександра Нікітіча («Вороного») підпільниця Галина Січкарук («Тіна») погодилася бути інформатором начальника Турійського райвідділу НКВС Антона Гаркуші. Невдовзі вона влаштувалася до нього домробітницею⁵. Обравши 8 лютого 1945 р. зручний момент, «Тіна» застрілила Антона Гаркушу та перейшла на нелегальне становище⁶. У квітні того ж року подібне завдання від референта СБ

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 8. Арк. 203.

² Там само. Спр. 372. Т. 57. Арк. 198-199.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4962. Арк. 100.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75607. Арк. 129.

⁵ Там само. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 15.

⁶ Антонюк Я. Самопожертва та трагедія підпільниць ОУН: Галина Січкарук. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії*. Вип. 54. Матеріали Всеукраїнської наук. історико-краєзн. конф., присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовт. 2015 р., м. Володимир-Волинський. Луцьк, 2015. С. 257-261.

Володимир-Волинського р-ну Михайла Мороза («Богдана») отримала підпільниця Зоя Куляк («Завзята»)¹.

Паралельно есбісти здійснювали напади на радянських силовиків. Наприклад, боївка СБ Підволочиського р-ну ОУН Петра Дідика («Зінька») вбила протягом вересня 1947 р. – січня 1948 р. 5-х осіб. 3-поміж них 2-х дільничних уповноважених². За результатами більшості згаданих терактів складався відповідний «протокол» або «повідомлення»³. Документи супротивника, здобуті підрозділами УПА в бойових акціях, передбачалося якнайшвидше надійно запакованими передати місцевому референту СБ. При цьому передбачалася «дописка» (супровідний лист) з інформацією: «Хто здобув? Коли? Де? В який спосіб?»⁴

Протягом усього післявоєнного періоду боївки СБ проводили ліквідації учасників винищувальних батальйонів або груп громадського порядку, які активно боролися з підпіллям ОУН⁵. 16 квітня 1944 р. такий випадок відбувся в с. Хорупань Млинівського р-ну Рівненської обл.⁶ 10 травня 1945 р. – с. Кошів Голобського р-ну Волинської обл.⁷ У липні 1945 р. – в с. Дермань-1 Мізоцького р-ну Рівненської обл.⁸ Також нерідко боївки СБ робили напади на винищувальні батальйони. Протягом квітня 1946 р. боївка СБ Бродівського р-ну ОУН Івана Стародуба («Остапа») двічі розгромила штаб «істрибків» у с. Сморгів Лопатинського р-ну Львівської обл.⁹ Підрайонна боївка СБ здійснила 3 липня 1946 р. в с. Лози Вишнівецького р-ну Тернопільської обл. засідку на винищувальну групу, яка конвоювала дружину коменданта СБ Євдокію Дечину¹⁰. Як правило, есбісти не ставили перед собою завданням знищити

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 920. Арк. 33.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 215. Арк. 52.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 52. Арк. 15-16.

⁴ Там само. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 2.

⁵ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 3. Спр. 441. Арк. 224-225.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 410. Арк. 44.

⁷ Там само. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 29.

⁸ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 19120. Т. 1. Арк. 282.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 153. Арк. 69-70.

¹⁰ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 51.

«істрибків», а справа до сутичок не доходила. Переважно усе завершувалося роззброєнням учасників винищувального батальйону та ліквідацією їхніх командирів. Протягом березня – червня 1947 р. боївка СБ Великодедеркальського р-ну ОУН Петра Швалинського («Славка») провела згадані операції в селах Темногайці, Матвіївці та Заруддя¹.

Наприкінці 1940-х рр. СБ перенесла обов'язки щодо здійснення збройних акцій на учасників легальної мережі². Так, оперативна група Лановецького райвідділу МДБ виявила у лютому 1948 р. у криївці районного референта СБ «Славка» список на кільканадцять місцевих жителів. Навпроти кожного зазначалася наявна зброя³. Підполковник УМДБ Львівської обл. доповідав 24 серпня 1948 р., що близько 70 % терактів здійснювали учасники легальної мережі ОУН: «Вдень вони живуть як звичайні селяни та вирощують хліб. Теракти здійснюють вночі. Після цього ховають зброю та вдень знову працюють на полі»⁴. Наприклад, 16-річний мешканець м. Добромиль Дрогобицької обл. Василь Возний здійснив протягом 1949–1951 рр. три теракти стосовно районного військового комісара підполковника Бугайова, заступника начальника райвідділу МДБ майора Скороделова та старшого лейтенанта Опреченка⁵. Інколи зазначені акції здійснювали подвійні агенти напередодні переходу на нелегальне становище. У травні 1951 р. на Чортківщині троє колишніх учасників надрайонної боївки СБ вбили таку ж кількість співробітників МДБ, які перебували разом з ними на завданні⁶.

За даними органів КДБ, протягом 1944–1953 рр. підпіллям ОУН та УПА було вбито 4701 співробітник радянських силових органів

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 127 зв.

² Літопис УПА. Нова серія. Т. 7 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1949–1959). Книга четверта: 1949–1959 / упоряд.: М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2003. С. 429.

³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 123.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 225. Арк. 34.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 190. Арк. 68 ; Спр. 201. Арк. 173.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 10. Арк. 285.

(21 % від усіх ліквідованих): військовослужбовці – 1 874 особи, тобто 8 % (переважно солдати військ НКВС), бійці та командири винищувальних батальйонів – 1 525 (7 %), співробітники органів держбезпеки – 829 (4 %), міліціонери – 473 (2 %)¹. За іншими даними, протягом зазначеного періоду підпіллям ОУН та УПА було вбито 8 350 радянських військовослужбовців (27 % від усіх ліквідованих). З них: 3 199 – солдат та офіцерів Радянської армії, прикордонних, внутрішніх військ, 2 590 – бійців винищувальних батальйонів, 1 864 – співробітників МВС, міліції, 697 – співробітників органів держбезпеки². Справжня кількість вбитих підпіллям ОУН та УПА радянських військових була значно вищою. Очевидно, що її різними шляхами намагалися применшити. Заступник начальника УМДБ Львівської обл. підполковник Тимофій Михальчук заявив 1 червня 1950 р. під час наради: «Страшно назвати кількість загиблих дільничних уповноважених, керівників та рядових груп охорони громадського порядку»³. Значну частину згаданих співробітників радянських силових органів знищили боївки СБ.

Висновки

Протягом 1939–1940 рр. оунівці намагалися уникати збройних сутичок. Боротьба з радянськими військовими та правоохоронцями активізувалася 22 червня 1941 р. Диверсійно-терористичні групи ОУН знищували співробітників НКВС-НКДБ, а також здійснювали засідки на невеликі підрозділи червоноармійців. Сутички оунівців з співробітниками радянських силових органів продовжувалися до початку липня 1941 р. Після цього німці їх роззброїли та частково включили до складу поліції.

Улітку 1943 р. боївки СБ на Волині та Західному Поліссі почали здійснювати засідки на німецькі авто та знищувати невеликі підрозділи. Восени того ж року зазначена діяльність поширилася на Тернопільщину, а у грудні – на північ Львівщини. Боївки СБ південних та східних регіонів України протягом весни – осені 1943 р. намага-

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 92. Арк. 190 ; Т. 100. Арк. 110.

² Там само. Т. 103. Арк. 10.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 257. Арк. 45.

лися знищувати співробітників поліції, які займалися переслідуванням оунівців. З наближенням фронту сутички між німцями та співробітниками СБ посилилися. До серпня 1944 р. підрозділи УПА зобов'язані були передавати есбістам полонених німецьких військових для допиту, обміну або страти.

Протистояння боївок СБ з радянськими партизанами тривало упродовж всього періоду німецької окупації. Найбільш тривалим воно було на Західному Поліссі. Восени 1943 р. боротьба з радянськими партизанами поширилася на Волинь та невдовзі Галичину. Окремі випадки протистояння зафіксовано також у південній Україні. Своєї кульмінації боротьба з радянськими партизанами досягла у січні – березні 1944 р. на теренах Рівненської та Волинської обл.

Збройні сутички боївок СБ з підрозділами польського підпілля тривали протягом літа – осені 1943 р. на Волині та Західному Поліссі. Важкі втрати мали обидві сторони. Однак більшими вони були в поляків. У післявоєнний період боротьба боївок СБ з польськими військовими та правоохоронцями продовжувалася на Закерзонні.

На початку 1944 р. боївки СБ розпочали здійснювати засідки на радянські військові авто, а також невеликі групи червоноармійців. Їхньою метою було здобуття зброї, боєприпасів, інших ресурсів, а також захоплення для допиту або знищення офіцерів. Полонених рядових червоноармійців, як правило, відпускали.

Протягом весни – літа 1944 р. СБ брала активну участь у зриві мобілізації з західних областей УРСР до Червоної армії. Здійснювала напади на співробітників військкоматів, розганяла групи мобілізованих, частково призовників забирали у підпілля.

У післявоєнний період боївки СБ різних регіонів Західної України набули схожої тактики. Взимку їхня активність припинялася. Нерідко боївки СБ діяли на межі районів, областей або навіть країн. Для здійснення більших операцій вони об'єднувалися між собою або з підрозділами УПА. Найбільш поширеною ця тактика була на Закерзонні. За необхідності боївки СБ розділялися на дрібні групи по 2-3 підпільники. При оточенні есбісти успішно застосовували контратаки.

Починаючи з осені 1944 р. головним бойовим супротивником СБ стають співробітники радянських правоохоронних органів.

Щодо них влаштовують засідки здебільшого на автомобілі, оперативні групи або окремих співробітників. Починаючи з весни 1945 р., цими операціями займалися від рівня підрайонних (кущових) боївок СБ. Захоплених відправляли для допиту до слідчих окружного рівня. Міські боївки СБ здійснювали переважно ліквідації окремих радянських офіцерів з вищого керівництва. Для пропагандистського ефекту згадані операції намагалися приурочити до комуністичних свят.

Поширеним способом нейтралізації керівників місцевих радянських правоохоронних органів були персональні ліквідації. Виконавців терактів підбирали з добровольців. Нерідко це були підпільники, які намагалися себе реабілітувати або невиліковно хворі. Як правило, виконавець здійснював на вулиці кілька пострілів з пістолета та намагався втекти. Реалізацію особливо складних терактів доручали жінкам, оскільки ворог їх менше остерігався. Інколи спеціально для цього вони виходили з повинною, погоджувалися працювати таємними інформаторами, влаштовувалися домробітницями. За результатами більшості терактів складався протокол або повідомлення.

Паралельно протягом усього післявоєнного періоду боївки СБ проводили ліквідації окремих бійців та командирів винищувальних батальйонів або груп охорони громадського порядку, які брали активну участь у боротьбі з підпіллям ОУН. Під час нападів на згадані радянські парамілітарні формування, як правило, їхніх учасників не знищували, а лише роззброювали. При цьому нерідко есбістам вдавалося уникати сутичок.

Наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. здійсненням терактів за вказівкою СБ займалися переважно учасники легальної мережі ОУН.

4.6. Охорона керівного складу

Охорона вищих посадових осіб завжди входила до головних обов'язків спецслужб. Підрозділи з такими функціями існували у складі більшості підпільних організацій та повстанських армій. Наприклад, весною 1945 р. для безпеки керівництва Львівської округи АК був створений спеціальний «плютон», який водночас

виконував розвідувальні завдання¹. Не стали у цьому винятком розвідувальні та контррозвідувальні підрозділи українських націоналістичних організацій. Протягом 1920–1930-х рр. більшість керівників підпілля УВО та ОУН охоронців не мали. Переважно згадані функції виконували помічники або заступники. Навіть влітку 1941 р. – на початку 1943 р. ситуація не надто змінилася. На той час СБ забезпечувала охорону керівників Крайового рівня, а також їхніх засідань².

До складу зазначених підрозділів намагалися відбирати підпільників «фізично здорових, дисциплінованих, готових до рішучих дій»³. Учасник боївки СБ Кременецького надрайону ОУН Фотій Володимирський («Муха») згадував: «В СБ брали підготовлених, ідейних, фізично міцних. Я був здоровий як віл, міг любого взяти на багнет та перекинути через себе»⁴. При виконанні обов'язків охоронці керувалися «Правильником бойовика СБ», який передбачав: 1) не здаватися у полон ворогу; 2) точно й вчасно виконувати накази; 3) не цікавитися справами, які його не стосуються; 4) усі застереження й підозри передавати своєму керівнику; 5) нікому не розповідати про заплановане чи уже виконане завдання; 6) поводитись виважено, уникати непорозумінь з колегами та рятувати їх у небезпеці; 7) постійно займатися самоосвітою, не вживати алкоголю; 8) бути готовим понести найсуворішу кару за порушення «Правильника»⁵.

Помітні зміни відбулися влітку 1943 р. на Волині та Західному Поліссі. Вони стали наслідком розбудови підрозділів та «запілля» УПА. До складу штабу кожного повстанського командира входив підрозділ охорони. Наприклад, «почет» керівника ВО «Заграва» Івана Литвинчука («Дубового») нараховував 40 вояків, переважно

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 102. Арк. 73.

² Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8467. Т. 1. Арк. 28.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 8. Арк. 288 ; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67454. Т. 8. Арк. 155.

⁴ Володимирський Фотій Николаевич (04.07.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/volodimirskiy-fotiy-nikolaevich/>.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67977. Т. 11. Арк. 153.

вершників. На озброєних вони мали 6 ручних кулеметів та один станковий кулемет знятий з німецького літака¹.

Восени 1943 р. важливе значення в охороні повстанських штабів відігравала ВПЖ. На теренах бази загону ім. Богуна «Січ» (Свинаринський ліс на Володимирщині) це завдання виконувала чота жандармерії «Гонти»². Штаб ВО «Енея» в с. Антонівці на Шумщині (Кременеччина) охороняли вартові ВПЖ на чолі з Боголюбським («Зеленим»). Навколо нього були виставлені «спостережні пункти»³. Наприкінці грудня 1943 р. провідника ОУН Вінничини Омеляна Грабця («Батька») супроводжував до сотні УПА «Бурана» в Скалатський р-н (Тернопільщина) підрозділ ВПЖ⁴. Важливу роль у забезпеченні охорони вищого керівництва ОУН та УПА відігравала СБ. Вона відповідала за перевірку маршруту руху. На Волині есбісти заздалегідь вивчали кожне місце, де планував зупинитися провідник ОУН на ПЗУЗ Дмитро Клячківський («Клим Савур») ⁵. У місцях тривалого базування вищого керівництва проводилася ліквідація ворожої агентури. Референт СБ Рівненської округи Микола Андрощук («Вороний») створив наприкінці 1943 р. у «повстанській республіці» Дермань на Здолбунівщині потужну мережу інформаторів. За їхніми даними, підозрілих осіб затримувала спеціальна боївка⁶. Референт пропаганди Заболоттівського надрайону ОУН Іван Пасальський («Донський») неодноразово протягом літа – осені 1943 р. звертався до СБ про виділення йому охорони для відряджень⁷. Також боївка СБ періодично забезпечувала охорону господарського референта Ходорівського р-ну ОУН «Кожуха»⁸.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67428. Арк. 17.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 2976. Арк. 85 ; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 67865. Арк. 19-20.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 1. Арк. 184 ; Ф. 73. Спр. 567. Арк. 16, 24, 28.

⁴ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 217.

⁵ Там само. Спр. 1. Арк. 157.

⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2815. Арк. 3-4 ; там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7439. Арк. 26 ; Це більше не повториться. *Червоний прапор (Рівне)*. 1957. 13 берез. С. 3.

⁷ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 23008. Т. 3. Арк. 3.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 258. Арк. 323.

На території південних регіонів України боївки СБ не лише забезпечували охорону місцевого керівництва ОУН, а також займалися підбором для них квартир, забезпеченням продуктами та іншими товарами¹. Наприклад, референт СБ «Роман» наказав у лютому 1944 р. своїй боївці спорудити криївки для переходу керівництвом Миколаївського обласного проводу ОУН лінії фронту².

Не менш ретельно есбістами забезпечували охорону власного керівництва. Восени 1943 р. референт СБ Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ базувався в залишеному поляками будинку біля м. Клевани на Рівненщині. Усі дороги та підступи до нього охороняли вартіві. Крім того, один рій знаходився безпосередньо поблизу будинку штабу та ніс охорону в сінях. Неподалік, поблизу лісу, розміщувалися три добре озброєні боївки СБ³. Штаб референтури СБ Кременецького надрайону ОУН Андрона Лук'янчука («Палія») розміщувалася на хуторі Березина біля с. Забара. Його пильнувала окрема боївка⁴. Подібним чином здійснювалася охорона штабу СБ Тлустенського р-ну ОУН, який розміщувався в кількох будинках⁵.

Протягом 1944 р. охоронні функції на Волині та Західному Поліссі виконували відділи особливого призначення (ВОП). Кожен з них на рівні району нараховував 90–100 вояків. Організаційно вони мали подвійне підпорядкування відповідним тереновим провідникам ОУН та референтам СБ. Здебільшого ВОПи базувалися на відстані 2–3 км. від «постою» провідника ОУН та прикривали його відхід до безпечного місця⁶.

¹ Архів Управління СБУ в Харківській області. Ф. 5. Спр. 31828. Т. 1. Арк. 118–119.

² Ковальчук В. Доля Богдана – рідного брата Степана Бандери. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки*. Острог, 2010. Вип. 16. С. 105.

³ Мудрик-Мечник С. Нескорені. Лондон : Українська видавнича спілка, 1965. С. 206.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 15754. Арк. 268.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 231.

⁶ Там само. Ф. 6. Спр. 75132. Арк. 21зв ; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 2 : 1944–1945. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 522.

У післявоєнний період боївки СБ нерідко здійснювали охорону членів проводів ОУН. Наприклад, боївка СБ «Марка» на початку 1945 р. – керівників Львівської обласної «екзекутиви» ОУН¹. Боївка СБ Євгена Пришляка («Яреми») – Дрогобицького обласного проводу ОУН². Боївка СБ Олександра Кабанця («Левка») – Рокитнівського надрайонного проводу ОУН³. Боївка СБ «Деркача» – охороняла провід Білобожицького р-ну ОУН⁴. Охорону провідника ОУН в Україні Василя Кука («Леміша») у 1951 р. здійснювала боївка СБ Підкамінського р-ну ОУН Володимира Качура («Лимана»)⁵. При цьому велику увагу приділяли конспірації. Рядовим есбістам заборонялося цікавитися роботою керівників. Порушення цієї інструкції могло сприйматися як агентурна робота на ворога⁶. Охоронцям Василя Кука («Леміша») при вході та виході з криївки зав'язували очі⁷. Місця укриття заборонялося робити поблизу людних місць, а також біля потоків води, які могли заглушити сигнал про наближення ворога. Нічне чергування учасники боївки несли по черзі. Суворо заборонялося шуміти. Багаття палили лише вдень у безпечному місці. Навколо на відстані 50-60 м виставлялися вартові⁸. Проведення бойових операцій поблизу осідку вищого керівництва підпілля вважалося грубим порушенням конспірації. Провідник Львівського Крайового проводу ОУН на ЗУЗ Роман Кравчук («Петро») написав до СБ щодо цього скаргу на сотенного УПА «Меча»⁹.

При будівництві криївок для керівництва есбісти намагалися обирати садиби, віддалені місця, які можна було легко замаскувати. Обмежувалися можливості їх залишення, передусім коли випадав

¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 28504. Арк. 55.

² Пришляк Я. Два брати ідеалісти. Біографії, спогади, нариси, епізоди із життя й праці. Нью-Йорк ; Монреаль : Видання Американсько-Української Фундації «Воля», 1990. С. 27.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2814. Арк. 64.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 68.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 311. Арк. 19.

⁶ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68263. Т. 2. Арк. 222.

⁷ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 57143. Арк. 251.

⁸ Там само. Спр. 75386. Т. 1. Арк. 91-92 ; Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9111. Т. 3. Арк. 184.

⁹ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7447. Т. 1. Арк. 29.

сніг¹. З огляду на це охоронці СБ намагалися заздалегідь заготовити продукти на максимально триваліший період. Підпільникам заборонялося самотійно відвідувати села та спілкуватися з населенням². Людей, які випадково виявляли місце знаходження криївки, могли залишити у схроні до весни³. При цьому у них робили ретельно замасковані запасні виходи⁴. Інколи підступи до них мінували⁵. За підозри розконспірування їх негайно залишали та нерідко знищували (обвалювали вибухами гранат)⁶.

Наприкінці 1940-х рр. криївки намагалися робити в осіб, які не викликали підозр у органів влади: інвалідів Великої вітчизняної війни, вдів червоноармійців-фронтовиків, колгоспних активістів, одиноких літніх людей, жителів передмість тощо⁷. Референт СБ Львівського крайового проводу ОУН Роман Лозинський («Бомби») протягом 1951 р. переховувався в електрифікованій криївці у райцентрі Щирець⁸. Траплялися й більш нестандартні місця. Криївка надрайонного референта СБ Степана Рудника («Дужого») знаходилася під родильним будинком с. Добросин Жовківського р-ну Львівської обл.⁹ 24 березня 1948 р. оперативна група Чортківського райвідділу МДБ виявила криївку зі зброєю під приміщенням клубу с. Заболотівка¹⁰.

Кількість охоронців залежала від посади керівника. Шефа СБ Миколу Арсенича («Михайла») супроводжувала «двадцятка» СБ на чолі з Едмундом Мартинцем («Круком»)¹¹. Комплектувалася вона з випускників підстаршинської школи «Олені» та поділялася на два

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 178. Арк. 150.

² ДАІФО. Ф. П-25. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 36.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67417. Т. 1. Арк. 215-216.

⁴ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 21804. Арк. 106.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 68.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 185.

⁷ Там само. Спр. 458. Арк. 167.

⁸ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 314. Арк. 118.

⁹ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2906. Арк. 273 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 301. Арк. 20.

¹⁰ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 215. Арк. 108.

¹¹ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1216. Арк. 140 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 190.

рої¹. Для розміщення вояків «двадцятки» передбачалося кілька криївок, розрахованих на 2-3 особи. Кожна зазначена група не знала, де розташовані інші². Референта СБ Любомльського надрайону Андрія Михалевича («Коса») охороняла боївка «Чорноти» з семи вояків³. Референта СБ Перемишлянського р-ну ОУН Василя Шибисти («Голуба») – боївка СБ з чотирьох вояків на чолі з Миколою Дудою («Директором»)⁴.

Певний час при собі лише одного охоронця мали референти СБ: Дрогобицької округи Євген Пришляк («Аскет»), Буковинської округи Мирослав Сулятицький («Кривоніс»), Запрудського надрайону Костянтин Майданський («Юрась»), Жидачівського надрайону «Черник», Покрівцівського підрайону ОУН «Вітер» і багато інших⁵.

Головним завданням охорони було збереження життя свого керівника. 14 серпня 1945 р. таким чином був врятований референт СБ Терехівського повіту Номак Ярослав («Клим»). Пораненого в обидві ноги його на руках винесли з поля бою охоронці⁶. Водночас існували й інші завдання. В інструкції «Для боївок СБ» (Калушський р-н ОУН) від 24 листопада 1944 р. зазначалося: «Бойовики є охороною для керівників і одночасно виконують різні доручення керівників»⁷. Одним з них було забезпечення продуктами та іншими необхідними товарами. «Двадцятка» шефа СБ Миколи Арсенича («Михайла») здійснювала це наступним чином: кущові збирали необхідні продукти та відносили до умовленого місця, де їх забирали охоронці⁸. Забезпечення референта СБ Львівського обласного

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76079. Арк. 95.

² Там само. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 453. Арк. 101 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 91-92 ; Спр. 472. Арк. 36-37.

³ Там само. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 34.

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 979. Т. 26. Арк. 81.

⁵ Архівний сектор Головного управління Національної поліції в Чернівецькій області. Ф. 100. Ф. О-50. Арк. 3 ; Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 35827. Т. 1. Арк. 56 ; Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 5762. Т. 2. Арк. 10 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 99. Арк. 3.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 496.

⁷ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 201-202.

⁸ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 71-72.

проводу ОУН Ярослава Дякона («Мирона») у травні 1946 р. відбувалося інакше. Продукти охоронці отримували від секретаря сільради с. Гринів Бібрського р-ну Львівської обл. Лева Стефанчука¹.

Іншими завданнями було проведення розвідки маршруту та забезпечення зв'язку. Наприклад, цим займалася боївка СБ Перемишлянського районного проводу ОУН Маркіяна Манчука («Синього»), яка забезпечувала охорону працівника референтури пропаганди Львівського крайового проводу Івана Курача («Чигирин»)².

З огляду на конспірацію щонайменше двічі на місяць коменданти та референти СБ зобов'язані були змінювати місце осідку³. Пошуком місць для укриття для них займалися охоронці, наприклад, боївки СБ Чортківського надрайону Михайла Ярчука («Гарта») та референта СБ Дрогобицької округи ОУН Василя Шеванюка («Залізного»)⁴. Учасники боївки СБ «Завідія» брали участь у спорудженні криївок для керівництва ОУН на території Рожнятівського р-ну Станіславської обл.⁵ Подібні завдання восени 1945 р. виконував учасник боївки СБ Здолбунівського надрайону ОУН Єфим Артемчук («Зяцько»)⁶.

Висновки

Починаючи з літа 1941 р., СБ забезпечувала охорону керівників ОУН. Влітку 1943 р. на Волині та Західному Поліссі створювалися підрозділи та мережа «запілля» УПА. При цьому значно посилилася роль охорони. Її доволі значні та боєздатні підрозділи входили до складу «почетів» командирів УПА. Нерідко охоронні функції, особливо при штабах, виконували співробітники ВПЖ. Референтура СБ здійснювала перевірку маршрутів руху та місце базування вищого керівництва ОУН та УПА. Займалася ліквідацією ворожої агентури, яка могла виконати замах. Забезпечувала охорону окремих

¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 22158. Арк. 3.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 211. Арк. 46.

³ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 41.

⁴ Там само. Спр. 26912. Т. 1. Арк. 218 ; ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9158. Т. 1. Арк. 184.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2805. Арк. 286.

⁶ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 5914. Арк. 169.

керівників підпілля під час відряджень. Протягом 1944 р. функції груп прикриття виконували відділи особливого призначення. Вступаючи у бій з переважаючими ворожими силами, вони давали можливість керівнику врятуватися. Нерідко таким чином діяли боївки або й особисті охоронці.

Референти СБ південних регіонів України, крім охорони, також займалися підбором для місцевого керівництва ОУН квартир, забезпечували їх продуктами та усім необхідним.

У післявоєнний період зазначений напрям роботи боївок СБ набув уніфікації для усіх регіонів. Починаючи з надрайонного рівня та вище, вони здійснювали охорону членів проводів ОУН. При цьому велике значення приділяли дотриманню заходів конспірації. У залежності від посади керівника кількість охоронців була різною – від кількох десятків до одного. Крім безпосередніх завдань вони виконували різноманітні доручення – забезпечення продуктами, зв'язком, розвідка маршруту, пошук місць укриття, спорудження криївок.

4.7. Протидія розкраданню майна, зловживанню службовим становищем та боротьба з кримінальними злочинцями

Крадіжки явище настільки ж давнє, як і соціальні взаємини між людьми. Боротьбу спеціальних органів з цими проявами можна віднайти у різних періодах нашої історії. Робота спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій у цьому напрямі поєднувала елементи поліційно-каральної, слідчої та розвідувальної діяльності. Після німецько-радянського захоплення земель Другої Речі Посполитої на території Генерал-Губернії розслідування зловживань у мережі ОУН займалася СБ, а в західних областях УРСР – «референтура контролю і розвідки» («РКР»). Згідно з наказом Станіславської обласної «екзекутиви» ОУН від березня 1940 р. вона створювалася при окружних командах¹.

¹ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 6872. Т. 2. Арк. 8.

На початку 1942 р. боротьба СБ з розкраданнями в підпіллі посилилася. Цього вимагала тодішня стратегія діяльності ОУН, яка передбачала максимальне накопичення ресурсів для створення в майбутньому повстанських загонів. Крім зброї та боєприпасів робилися запаси грошей, одягу, продуктів, паперу та багатьох інших товарів. Умови посиленої конспірації у поєднанні з погано налагодженим обліком сприяли збільшенню випадків зловживань. З цим явищем відразу жорсткими методами розпочала боротьбу СБ. Безпосередніх винуватців зловживань страчували, а їхніх керівників карали значним пониженням у посадах. Наприклад, референт СБ Крайової «екзекутиви» ОУН на ЗУЗ Григорій Пришляк («Мікушка») розслідував у травні 1942 р. розтрату організаційних коштів провідником ОУН Журавнівського району Олексієм Галатином¹. За вироком «Революційного трибуналу» заарештованого стратили на місці. Після цього провідника ОУН Журавнівського повіту Матвія Демчука («Славка»), який був зверхником Олексія Галатина, понизили у посаді².

Нерідко вирoki за результатами розслідування зловживань виносилися заочно. Співробітниками референтури СБ Галицької Крайової «екзекутиви» ОУН у вересні 1942 р. було доведено, що завідувач майстернею шкіряних виробів у м. Станіславів Наконечний привласнив собі значну частину майна підпілля. Оскільки звинувачений відмовився з'являтися на суд, його застрілили на одній із вулиць міста³.

Частину розкрадань СБ вдалося розкрити через особисті конфлікти між керівниками мережі ОУН. Організаційний референт Крайової «екзекутиви» ОУН на ЗУЗ Юліан Гуляк («Рен») змістив у лютому 1942 р. з посади провідника ОУН Станіславської обласної «екзекутиви» Василя Чижевського («Деміда»). На його місце він призначив свого товариша – Кликайла («Аскольда»). Бажаючи помсти «Демид» написав влітку 1942 р. скаргу в Провід ОУН. У ній зазначалося, що «Аскольд» використовує посаду для заволодіння організаційними коштами. Після цього до Станіславської обласної

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 27.

² Там само. Спр. 26423. Т. 2. Арк. 20.

³ Там само. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 30.

«екзекутиви» ОУН направили інспекцію у складі слідчого СБ та Крайового фінансового референта Мартинюка («Уласа»). За результатами її роботи «Аскольда» понизили у посаді до рядового та відправили на Дорогобиччину агітувати промислових робітників¹.

Наступний етап боротьби СБ із розкраданнями в підпіллі спричинило виникнення у серпні 1943 р. на Волині «запілля» УПА (військово-цивільної адміністрації). Відповідно було розроблено низку нормативних документів, які відповідали господарській роботі в умовах «революційної боротьби»². Штаб ВО «Заграва» (Рівненщина) протягом серпня – жовтня 1943 р. видав кілька наказів-попереджень господарчим. Два з них вийшло за підписом Івана Литвинчука («Дубового»). У першому від 15 серпня зазначалося: «Не вільно розкрадати або присвоювати організаційного майна. За кожну деградацію організаційного майна (грошей) буде каратися розстрілом». Другий від 12 жовтня застерігав: «...за крадіж і привласнення державного майна, а навіть і приватного чужого майна, винні будуть тяжко карані, навіть карою смерті». Третій наказ від 18 жовтня був підписаний господарчим референтом Василем Морозом («Зубатим»). У ньому зазначалося: «Всі особи, працюючі в господарчій ділянці воєнної округи «Заграва», будуть каратися найсуворішою карою воєнного часу за крадіж, саботаж, недогляд, різні комбінації і надужиття влади»³.

Головним об'єктом зазначених розслідувань СБ були господарчі⁴. Передбачалося, що роботу кожного з них на місці контролюватимуть двоє «поважних, чесних мужів довір'я»⁵. При референтурі

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286. Т. 1. Арк. 114-119 ; Т. 2. Арк. 198.

² Литвин М. Фінансово-господарська діяльність ОУН і УПА. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 22. С. 298.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 152, 193-194, 218.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 145 ; Засекін В., Коц М. Схорони (бункери) Волині. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. С. 20-72.

⁵ Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943–поч. 1946 років). Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. С. 218 (заг. 527 с.).

СБ Березнівського ВР «Броди» діяла «сільськогосподарська комісія» з трьох есбістів¹. Під час проведення у грудні 1943 р. перевірки СБ відділів УПА «Ясена» (південна Рівненщина) однією з таких комісій було викрито зловживання сотенного господарчого «Комара». Розслідування встановило, що більшу частину військового майна він роздав своїй родині «так що сотні мало що й залишилося». За вироком «Революційного суду» господарчого розстріляли, а його безпосереднього начальника – сотенного «Довбенка» покарали доганою з правом реабілітації та відправили командувати «карною сотнею»². Перевірки господарчих справ тривали до початку 1950-х років. Влітку 1949 р. «ревізор» інспектував друкарню Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН під будинком жительки с. П'ятничани Орининського р-ну Глікерії Василевської («Оксани»). Вона свідчила, що кожного з підпільників по черзі викликали до криївки. Усі помітно нервували³.

Дані про «розбазарювання організаційного добра» СБ також надавали теренові інформатори⁴. У звіті шефа розвідки СБ Рівненського ВН «Озеро» від 20 жовтня 1943 р. повідомлялося, що станичні в селах Колоденка та Антопіль грабують для власної наживи населення під виглядом мобілізації. У с. Сморгів учасники боївки ОУН – «Карась», «Грізний» та «Злодій», погрожуючи зброєю, вимагали у населення горілки⁵.

Крім того, керівники господарських підрозділів зобов'язані були доповідати в СБ про усі факти зловживань, а не розслідувати їх самостійно. Референт СБ Золочівської округи Роман Качан («Гроза») написав 7 жовтня 1944 р. стосовно цього «строго довірчу»

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67783. Арк. 26.

² Микола Андрощук – «Вороний». Записки повстанця / ред. І. Марчук. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2011. Кн. 13. С. 66.

³ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. Ф. 7. Спр. 29159. Т. 1. Арк. 222.

⁴ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 285.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942–грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 641.

інструкцію¹. Господарчий референт Львівської обласної «екзекутиви» ОУН Петро Мигаль («Зеніт») розпорядився 25 листопада 1944 р. подати списки осіб, винних у неналежному забезпеченні повстанських підрозділів. Ігнорування цього наказу каралося розстрілом².

Інколи відповідні дані надходили у вигляді скарг самих повстанців. Командир кубанських козаків «Павленко» при загоні УПА імені Богуна (Турійський р-н Волинської обл.) написав 5 січня 1944 р. листа сотенному Ліхрону Гордійчуку («Князю»). У ньому повідомлялося, що керівник ковбасні «Твердий» таємно обмінює в населення м'ясо на горілку, а також залучив до своїх «оборудок» млинарів УПА. «Павленко» просив це неподобство припинити та «зробити Твердого м'яким»³.

Кожен випадок зловживань господарчих ретельно розслідувався. В інструкції для співробітників СБ від липня 1946 р. одним з головних завдань було: «Охороняти матеріальні добра в Організації перед розтратою»⁴. Про один із таких випадків йшлося в донесенні провідника Рафалівського р-ну ОУН «Бена» від 9 грудня 1944 р.⁵ Повідомлялося, що 11 листопада того ж року боївка СБ зазначеного району провела в с. Вараш Володимирецького р-ну Рівненської обл. ліквідацію радянських агентів серед місцевого населення. Майно страчених передали тимчасове на зберігання кушовому Івану Бойку («Новому»). Наступного дня комендант СБ

¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 23 : Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ 1944-1951 / упоряд. М. Романюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2013. С. 1118.

² Літопис УПА. Нова серія. Т. 13 : Воєнна округа УПА «Буг» : документи і матеріали, 1943-1952 / упоряд. В. Мороз, О. Вовк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2009. Кн. 2. С. 360.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 14 : УПА і Запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2010. С. 112.

⁴ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 204-205.

⁵ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2006. Т. 7 (Бібліотека). С. 58.

«Богдан» відправив санітарку «Надю» для проведення опису здобутого в с. Вараш та підготовки його передачі до Українського Червоного Хреста. Виконуючи завдання, підпільниця помітила, що частина речей зникла та заявила про це кущовому «Новому». У відповідь він разом зі своїм кумом – станичним «Заволокою» її висміяли. Після цього за згаданим майном прибули співробітники СБ. Вони виявили, що з переданого на зберігання залишилася лише незначна частина. За фактом розкрадання організаційного майна комендант СБ «Завзятий» розпочав слідство. На допиті звинувачені виправдовувалися, мовляв, їх сім'ї переховуються в лісі від депортації, тому змушені були взяти для себе частину речей. Решту, як вони запевняли, були необачно заховані в стіжку сіна та згоріли¹.

11 червня 1946 р. СБ розслідувала розтратою станичним господарчим с. Баймаки Буського р-ну Львівської обл. Степаном Бараном («Черемхою») 1.250 крб. від проданого організаційного збіжжя. З'ясувалося, що більшу частину отриманих коштів він передав своїй сім'ї, а на решту купував для себе пиво, цукерки та інші дрібні товари². 1 липня 1947 р. співробітники СБ ОУН розслідували справу розкрадання Василем Шиминим (братом станичного господарчого «Сича») з с. Бистре Нижньоустрицького р-ну Дрогобицької обл. 16 центнерів організаційного збіжжя³.

Покарання залежало від обставин вчинення злочину та його наслідків. На початку 1946 р. референт СБ Острозького р-ну ОУН Григорій Довбенко («Юрко») стратив за «розбазарювання продуктів» господарчого «Сулиму»⁴. Натомість станичний с. Малий

¹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 59-61.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 54. Арк. 101.

³ Антонюк Я. Антикорупційна діяльність Служби безпеки ОУН. *Головне управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України на варті національних інтересів. Серія: Світові традиції державного управління* : збірник статей і матеріалів / упоряд. І. Дралука та ін. Київ : Прометей, 2019. С. 94-95.

⁴ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 9958. Арк. 25.

Говилів Теремовлянського р-ну Тернопільської обл. отримав за «крадіж організаційного добра» лише 10 «буків» (ударів палицею)¹.

Уразливим для розкрадань місцем господарської мережі підпілля ОУН та УПА були склади-криївки (ще називали магазинами). Співробітники СБ дбали про їх конспірацію та збирали інформацію щодо недостатч². У звіті з Чортківської округи від 2 грудня 1944 р. зазначалося: «Організаційне майно загально у 80 % пропало. З того 40-45 % розікрали самі люди, а заледве 15-20 % впало в руки більшовиків. Всякі намагання у напрямі стягнення розбазареного майна дали дуже мінімальні висліди, можна сказати, майже жодні. Найгірше, що крали орг. майно члени, симпатики, та їх родини і ця причина стає поважною перешкодою у дальшій роботі в цілі заготовки нових господарчих припасів. Населення про ці факти знає і не радо хоче давати, мовляв знову розкрадуть»³. В іншому повідомленні СБ зазначалося, що в с. Тетильківці Шумського р-ну Тернопільської обл. вдова господарчого ОУН, яка знала місце знаходження криївки із організаційним спиртом, продавала його населенню⁴.

До завдань СБ також входило збереження стратегічного для підпілля майна: запасів боєприпасів, зброї, друкарських верстатів тощо. Так, 12 грудня 1943 р. боївка СБ «Голуба» забрала сховану поблизу будинку мешканця с. Мокротин на Жовківщині Миколи Сквири друкарню та перевезла її у надійне місце⁵. Осіб, які розкрадали схованки запасів підпілля, страчували⁶. Восени 1943 р. боївка СБ Гусятинського р-ну розстріляла за це в с. Ставки Краснянські на

¹ Літопис УПА. Основна серія. Т. 43 : Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН на Тернопільщині. 1946–1948: З англ. вступом / ред. П. Й. Потічний. Кн. 1. Торонто ; Львів, 2006. С. 456.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67434. Арк. 14 ; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 124 ; Спр. 32. Арк. 280.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 20 : Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943–1952: Документи і матеріали / упоряд. С. Волянук. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2012. С. 632.

⁴ Літопис УПА. Основана серія. Т. 46 : Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946–1948 / ред. П. Й. Потічний. Книга 3. Торонто-Львів, 2007. Кн. 3. С. 140.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7442. Арк. 22.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 67.

Тернопільщині двох симпатиків ОУН¹. У післявоєнний період згадані випадки фіксували в с. Любачівка Горохівського р-ну та с. Білопіль Локачинського р-ну Волинської обл.²

Розслідуваннями зловживань у підрозділах УПА займалася не лише СБ, а також й ВПЖ. Згідно з «Дисциплінарним статутом» повстанцям, впійманих на дрібних крадіжках, загрожував «карний арешт» або дисциплінарне покарання³. Так, 18 жовтня 1943 р. стрільців «Гонту», «Березу» та «Крука» з загону УПА Микити Скуби («Лайдаки») за «розбазарювання» солі засудили до години «стійки під крісом»⁴. 7 січня 1944 р. козак «Степан» з сотні Михайла Кондрася («Великана») отримав місяць «карного відділу» за крадіжку годинника⁵. Якщо засуджений повторював злочин, його розстрілювали⁶. 9 жовтня 1943 р. Військово-польовий суд Групи УПА «Тури» розглядав справу чотового «Аліма», а також стрільців «Люся» та «Орлика» з відділу «Чуйкевича». Їх звинувачували в обміні майна підрозділу на самогон. Ввечері того ж дня усіх підслідних розстріляли⁷. Подібні покарання також застосовували стосовно повстанців, впійманих на крадіжках в місцевого населення. Інколи за одного порушника відповідальність несла уся чота. Колишній учасник сотні УПА «Кубіка» Микола Супрунович («Щупака») згадував: «Наш курінь стояв у селі » (Турійський р-н Волинська обл.), кілька вояків

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67825. Т. 2. Арк. 68.

² Спогади Мартинюк Меланії Яківни, 1930 р. н., уродженка та мешканка с. Білопіль Локачинського р-ну Волинської обл. Записано автором 27.03.2008 р.

³ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. С. 272-276.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 14 : УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / упоряд.: В. Ковальчук, І. Марчук. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2010. С. 147.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 392.

⁶ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. С. 277.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2 : Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 1999. С. 498.

переховувалися в клуні одного дядька. На ранок він підняв гвалт, мовляв, у нього сало вкрали. Негайно прибули вояки СБ. Вишикували чоти і почали допитувати: Хто взяв сало? Ми мовчимо, Тоді командири примусили всю чоту, а це 40 чоловік, присісти навпочіпки і стрибати. Всі повстанці сердиті, бо ще й спека дошкуляє. Один з наших не витримав. Побіг. Куля його наздогнала. Хтозна, можливо він і не брав того шматка сала, а просто не міг терпіти біль в ногах. Потім дядько говорив до нас: «Якби я знав, хлопці, що трапиться, не говорив би за крадіжку»¹.

Справами учасників боївок ОУН займалася винятково референтура СБ. На кожного з них складався протокол. У одному з таких слідчий СБ Чортківського надрайону описував пограбування 25 березня 1946 р. «під маскою більшовиків» учасниками боївки «Шури» мешканців с. Вільховець Борщівського р-ну Тернопільської обл.: «Тут зайшли до однієї хати... Др. Шура відкрив скриню і забрав гроші, сподні і три метри матеріалу на убрання і шукали за салом, але не знайшли». Після цієї грабіжницької операції «...стрільці почали бунтуватися і один з другого насміхатися, що вони розбійники. Пізніше дезертирувало двоє стрільців «Зуб» і «Дубовий» і казали, що ми не підемо грабувати людей». У «Протоколі справи дисциплінарного характеру» від 6 березня 1947 р. стосовно кур'єра Чортківського надрайону ОУН Василя Бесаги («Чуприни») зазначалося: «Стягнув самовільно через голову сільради від гуральника 1015 крб. З чого 415 крб. дав сестрі, а 600 крб. забрав собі на чоботи»².

Референтура СБ також розслідувала зловживання керівників підрозділів УПА. Так, 17 серпня 1944 р. курінного «вишкільника» УПА Юхима Кріпака («Запорожця») було звинувачено в «надужитті». Зокрема, без санкції керівництва обмінював в угорців на худобу різне майно. Забрав в санітарки «Оксани» літр горілки, виділений їй для медичних цілей, яку разом із своїми товаришами випив. Позичав

¹ Гаврилюк Я. Доля трьох ветеранів. *Волинь (Луцьк)*. 1995. 29 серп. С. 4.

² Антонюк Я. Антикорупційна діяльність Служби безпеки ОУН. *Головне управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України на варті національних інтересів. Серія: Світові традиції державного управління* : збірник статей і матеріалів. Київ : Прометей, 2019. С. 94.

за горілку мешканцю с. Манява Богородчанського р-ну Станіславської обл. повстанського коня¹. На початку 1946 р. референт СБ Буського надрайону ОУН «Ігор» проводив розшук командира сотні УПА Мар'яна Кравчука («Малинового»), який отримав з курінної каси гроші для закупівлі обмундирування та зник. Невдовзі з'ясувалося, що він разом із дружиною, виїхав до Польщі².

Одним з обов'язків СБ було стеження за способом життя керівників підпілля. Незважаючи на сувору дисципліну та субординацію, навіть порівняно незначні матеріальні переваги над рядовими засуджувалися. Нерідко керівникам Крайового рівня доводилося зимувати в наспіх збудованих криївках³. Провідник ОУН ПЗУЗ Василь Галаса («Орлан») обурювався у листі від 1951 р. на свого помічника «Карпа», що придбання матеріалу для пошиття штанів той перетворив на «велику справу»: «Мені волосся стало дибки, коли я дізнався, що Ви двічі відсилали людину за матеріалом для мене та ще й через колір не купили. Мене від цього взяв сором та обурення. Я такого доручення не давав... Категорично наказую Вам припинити шукати матеріал. Якщо все-таки вже купили, то передайте комусь з друзів. У мене трапилось, що порвалися штани, але я вже собі дістав від хлопців і ходжу»⁴. Звинувачення в «аморальному житті» могло завершитися для провідника ОУН, навіть високого рівня, розстрілом⁵.

В окремих випадках засуджених до страти керівників амністували за особливі заслуги перед підпіллям. Крайовий референт СБ Василь Макар («Безрідний») мав намір у 1943 р. розстріляти за «розтрату організаційного майна» Павла Трофімчука («Тараса»). Однак провідник ОУН ПЗУЗ Дмитро Клячківський («Охрім») його помилував⁶. Зрідка траплялося також взяття на поруки та уникнення

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 54. Арк. 4.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2734. Арк. 267.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8851. Арк. 45-46.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2052. Арк. 158.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 51. Арк. 329.

⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 1201.

суворого покарання. У крадіжках «організаційного майна» був звинувачений провідник ОУН Заліщицького повіту «Ат». 10 квітня 1943 р. його зняли з посади. Однак від покарання «Ата» врятував брат – крайовий провідник ОУН, який забрав його до себе¹.

Паралельно з виявленням зловживань у підпіллі ОУН та УПА СБ проводила таку ж роботу всередині своєї мережі. У документі «Матеріали СБ ОУН на ЗУЗ» подавалася критика щодо багатьох керівників боївок: «Комендантів добирали в більшості невідповідних. Людей стягали на швидку руку, без ніякого вибору. Тут опи-нилося переважно шумовиння, елемент некарний, ласий до грабунку... До громадянства відносяться переважно грубо, чим подекуди собі сильно шкодять. Наприклад, вимагають доброго харчу, підвод навіть на переїзд 7-10 км., поведінка з дівчатами і т. п.»². Вперше спійманих на крадіжках бойовиків карали «шомполуванням», а вдруге розстрілом. При виконанні 27 лютого 1945 р. завдання в школі с. Підгірки біля м. Калуш бойовик Григорій Ферій («Крук») викрав у однієї з вчительок 150 карбованців. Згодом комендант боївки СБ «Тараса» про це дізнався та покарав свого підопічного 25 ударами палицею. При цьому зауважив, що наступного разу за таке розстріляє. Однак «Крук» злегковажив попередженням. Рівно через місяць при виконанні завдання в с. Середня забрав собі штани, жакет та гроші. При цьому намовляв інших бойовиків, щоб вони мовчали про привласнені речі. 30 квітня 1945 р. «Крук» був розстріляний перед шеренгою³. За грабунок населення восени 1945 р. був розстріляний учасник боївки СБ Бродівського р-ну Василь Музичко («Шиб») ⁴. Паралельно на Станіславщині боївка СБ стратила бойовика, який привласнив собі годинник розстріляного командира сотні УПА⁵. У листопаді 1949 р. на Шумщині вбили кущового СБ Дмитра

¹ Літопис УПА. Основна серія. Т. 43 : Боротьба з агентурою : Протоколи допитів Служби безпеки ОУН на Тернопільщині. 1946–1948 / ред. П. Й. Потічний. Кн. 1. Торонто ; Львів, 2006. С. 458.

² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 13.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 54. Арк. 11-13.

⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2731. Арк. 136.

⁵ Там само. Спр. 1046. Арк. 157.

Трочука («Гонту»), звинуваченого у привласненні організаційних коштів¹.

Особливо ретельно досліджували зловживання серед керівного складу підпілля ОУН та УПА. Зберігся протокол внутрішнього розслідування щодо референта СБ Висоцького р-ну ОУН Григорія Сизонюка («Діброви») від 6 жовтня 1948 р. У ньому зазначалося, що на початку січня 1947 р. його боївка забрала в кооперативі с. Сітицьк Столинського р-ну кілька літрів горілки та вина, яке по дорозі випили. Після пограбування магазину кооперації в с. Радчицьк Столинського р-ну Пінської обл. (БРСР) «Діброва» наказував бойовикам «Максиму» та «Володі»: «Нікому не кажіть скільки чого взяли, я сам знатиму як прозвітувати». Забрав від місцевих селян 3 коней та 2 вози. При цьому запевняв їх: «Ми українські повстанці, а не більшовики. Не бійтесь, за два дні Ваша власність буде повернена». Реквізованих трьох коней і два вози він не повернув, а виміняв у с. Яцулі Дубровицького р-ну на горілку². За результатами розслідування Революційний трибунал засудив «Діброву» до розстрілу. Вирок щодо нього виконав особисто референт СБ Ковельської округи Анатолій Згаб'юк («Михайло»)³.

Протидія СБ ОУН кримінальним злочинцям розпочалася влітку 1943 р. на теренах Волині та Західного Полісся підконтрольних УПА. Зазначеним напрямом займалися на районному рівні⁴. Наприклад, обов'язком коменданта СБ Тучинського ВР було стеження за дотриманням порядку в терені⁵. Восени 1943 р. в одному з господарств с. Соловичі Турійського р-ну (Волинь) відбулася крадіжка. Кущовий «Сокіл» доповів про цей випадок в СБ. На місце злочину надіслали слідчого, який допросив потерпілу. При цьому від неї вимагали назвати ймовірного підозрюваного. Через кілька днів

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 198.

² ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр 113. Арк. 18-19.

³ Там само. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 5035. Арк. 32 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68227. Арк. 25.

⁴ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд.: О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. Арк. 140-142.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 145.

крадіжка повторилася. Підозрюваним знову виявився місцевий житель Донський. Після цього його забрала районна боївка СБ. Невдовзі тіло підозрюваного в крадіжках знайшли неподалік села¹. Паралельно, починаючи з жовтня 1943 р., СБ збиралася інформація про кримінальні банди. На основі цих даних їхніх учасників виявляли та знищували².

Згідно із звітом поліцейсько-виконавчого відділів СБ ВН «Коліно» протягом 20–30 жовтня 1943 р. було проведено слідства над 56 особами. З них 30 % стосувалися кримінальних злочинів: «злочинства» – 11, «вбивств» – 2, «грабунків» – 2, «спекуляції» – 2³. Поліцейсько-виконавчий відділ СБ однієї з округ Волині провів з 10 по 20 грудня 1943 р. слідство над 457 особами. Кримінальні напрями становили 13 %. З них виділяли: «злочинство» – 34, «спекуляцію» – 8, «незгоди та образи» – 6, «грабіж» – 5, «побої» – 3, «розтрату організаційного майна» – 3⁴.

Крім того, СБ виявляла і карала осіб, які займалися шахрайством, видаючи себе за оунівців. У наказі Бучацького районного проводу ОУН від 25 березня 1945 р. зазначалося: «Подати факти крадіжій до Рай. Рівно ватажків цих банд і маленький протокол з доказом»⁵. На початку серпня 1946 р. боївкою СБ був заарештований мешканець Козівського р-ну Тернопільської обл. Іван Боровик. На слідстві з'ясувалося, що він привласнив собі зібрану для підпілля муку. За вироком Револуційного суду Івана Боровика стратили⁶. 12 липня 1948 р. боївка СБ ліквідувала жінку, яка збирала в населення с. Рясники Гощанського р-ну Рівненської обл. продукти нібито для підпілля, а насправді привласнювала собі⁷. За подібними

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 353.

² Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 426.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 197.

⁴ Там само. Спр. 376. Т. 58. Арк. 5.

⁵ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 100.

⁶ Там само. Спр. 75. Арк. 44.

⁷ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 2.

звинуваченнями до «чорних листів» СБ потрапив житель с. Дорогобуж Гощанського р-ну¹.

Подібним чином боївки СБ учиняли з нелегалами, які грабували населення під виглядом оунівців. 22 лютого 1947 р. боївкою СБ Рожищенського р-ну ОУН у с. Вітоніж був розстріляний грабіжник, який переховувався після вбивства 15 січня дільничного міліціонера. У протоколі його справи зазначалося, що погрожуючи автоматом, згаданий чоловік «заходив на вечорниці і прилюдно стягав чоботи і одяг». Себе він видавав за оунівця з сусіднього Турійського р-ну Волинської обл.²

Траплялися випадки, особливо на Західному Поліссі, що згадані нелегали об'єднувалися в «дикі групи». Референт СБ Ковельської округи ОУН Микола Гаврилюк («Аркадій») допитував влітку 1945 р. керівника однієї з таких банд – «Шугая». У протоколі зазначалося: «...їздив вдень по селах, без потреби стріляв, згвалтував 15 дівчат, погрожуючи їм револьвером, грабував одяг навіть на дорозі у демобілізованих, пиячив»³. Подібні банди грабіжників діяли також на Волині. Вночі 8 січня 1947 р. в с. Клопочин Іваничівського р-ну Волинської обл. боївка СБ Федора Мазурика («Коха») повісила двох колишніх повстанців. На їхніх тілах прикріпили записки: «Тхорик Василь і Лукашук Микола ліквідовані за грабунки і бандитизм. УПА»⁴.

Подібних кримінальних груп у Галичині було менше. Однак вони також траплялися⁵. На Сокальщині їх називали «власівцями» (від скорочення західноукраїнського вислову «діяти на власну

¹ Там само. Спр. 115. Арк. 27.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 49. Арк. 376.

³ Данилюк В. Танго смерті Служби Безпеки. *Молода Волинь (Луцьк)*. 1992. 8 трав. С. 3 ; Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН(б) з «дикими групами» на території Волині та Полісся (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк : РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. № 22. С. 120-124.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4968. Арк. 2.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 26 ; Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 182.

руку»)¹. Взимку 1946 р. розвідка СБ зафіксувала в Ланчинському районі Станіславської обл. групу злочинців, які тероризували місцеве населення під виглядом оунівців. 25 березня 1947 р. есбісти їх оточили та знищили². 13 грудня 1947 р. боївкою СБ було страчено керівника кримінальної банди Михайла Яцишина, який під виглядом оунівців грабував місцеве населення, а здобуте майно продавав у Львові³. На Закерзонні найбільш активно боротьба СБ з кримінальними «бандами» (переважно польськими) відбувалася під час примусового виселення місцевого українського населення⁴.

Наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. посилювалося використання згаданих кримінальних груп радянськими спецслужбами. Протягом 1947 р. у селах Сошичне, Підріччя і Довга Нива Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. під виглядом боївки ОУН діяла банда крадіїв з шести осіб, яка підпорядковувалася начальнику місцевого райвідділу МДБ⁵. Боївкою СБ ОУН у 1948 р. було знищено групу грабіжників, які діяли під виглядом оунівців. Керував ними оперативник Коршівського райвідділу МДБ⁶. Накази використовувати подібний кримінальний елемент для боротьби з ОУН радянські правоохоронці отримували від керівників найвищого рівня, наприклад, начальника МДБ УРСР генерал-лейтенанта Миколи Ковальчука під час наради 26 січня 1950 р. у Львові⁷.

Висновки

З початку 1940 р. розслідуванням розкрадань організаційних коштів в осередках ОУН займалася СБ. На початковому етапі це стосувалося території Генерал-Губернії. Паралельно у підконтрольній

¹ Мартинюк Петро Филиппович (04.07.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/martynyuk-petr-filippovich/>.

² Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 182.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 51. Арк. 288.

⁴ ІРН ВУ. 1554/96. К. 8-9.

⁵ Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини : Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Надстир'я, 2001. С. 127.

⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 26 : Коломийська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1945–1950. Київ-Торонто, 2016. С. 18.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 255. Арк. 32.

радянській владі частині Галичини, починаючи від округи, до червня 1941 р. продовжувала діяти «референтура контролю і розвідки». На початку 1942 р. підпілля ОУН активізувало накопичення ресурсів для створення повстанських загонів. За цих обставин боротьба СБ з розкраданням у підпіллі ОУН посилилася. Безпосередніх винуватців страчували, а їхніх керівників понижали у посаді. Частина вироків виносилася заочно.

Починаючи з літа 1943 р. важливим завданням СБ на Волині та Західному Поліссі була перевірка господарчого «запілля» УПА. Спеціально для цього на рівні районів створювалися «комісії». Було видано чимало наказів-попереджень стосовно суворого покарання за зловживання. Дані про порушників надходили від теренових інформаторів, повстанців, а також від самих господарчих. Кожен випадок ретельно розслідувався. Суворо заборонялося приховувати факти зловживань, а звинуваченим у цьому загрожувала смертна кара. На покарання господарчих впливали обставини та наслідки вчинення злочину. Воно могло варіюватися від кількох ударів палицею до розстрілу. У післявоєнний період важливим напрямом роботи СБ була протидія розкраданням підпільниками та місцевими жителями складів-криївок. Запідозрених у цьому зазвичай страчували.

Розслідуваннями зловживань у підрозділах УПА поряд з СБ займалася ВПЖ. Впійманих на дрібних крадіжках повстанців засуджували до дисциплінарних покарань. У випадку повторення злочину – розстрілювали. Якщо не вдавалося знайти винного, могли застосовувати колективну дисциплінарну відповідальність на рівні чоти або рою УПА. Зловживаннями в боївках ОУН займалася винятково референтура СБ. Також вона стежила за способом життя керівників підпілля та розслідувала розкрадання ними організаційних коштів. У випадку підтвердження підозр окремих з них могли помилувати за надзвичайні заслуги. Інколи також застосовувалася практика взяття на поруки провідниками ОУН Крайового рівня.

Не менш рішучу боротьбу зі зловживаннями СБ проводила всередині своєї мережі, особливо серед керівного складу. Винних у згаданих злочинах розстрілювали. Інколи вирок особисто виконував керівник вищої ланки.

Починаючи з літа 1943 р. на Волині та Західному Полісся теренові референтури СБ протидіяли кримінальним злочинцям. Розслідування опиралося на свідчення потерпілих та очевидців. Як правило, звинувачених у кримінальних злочинах не судили, а страчували на місці. Таке жорстоке покарання могло загрожувати навіть дрібним крадіям. У післявоєнний період СБ вела боротьбу лише з кримінальними злочинцями, які видавали себе за оунівців. Частина з них шахрайством збирала в місцевого населення гроші та продукти. Інші – самотійно або групами займалися грабунками, гвалтуванням жінок та вбивствами. На Волині та Західному Поліссі кількість згаданих банд була більшою, ніж у Галичині. Згідно з документацією СБ їх називалися «дикими групами», а на півночі Львівщини – «власівцями» (від виразу «на власну руку»). Наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. посилювалося використання органами МДБ-МВС кримінальних банд для дискредитації перед місцевим населенням підпілля ОУН.

РОЗДІЛ 5

КАДРОВИЙ СКЛАД СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН(Б) ТА СПЕЦПІДРОЗДІЛІВ УПА

5.1. Підготовка співробітників

Ефективність роботи спецслужб залежить від ступеня підготовки співробітників. Вміння швидко пристосовувати навчальні програми до нових викликів та забезпечувати невідпинність підвищення фахового рівня визначає боєздатність структури. Особливо гостро зазначена проблема стояла перед спеціальними підрозділами українських націоналістів.

З початком Другої світової війни вони активізували підготовку кадрів на базі німецьких розвідувально-диверсійних шкіл. Степан Бандера пояснював тогочасні обставини: «ОУН використовувала нагоди заповняти своїми членами військові, озброєні відділи за таких умов, з яких не випливали жодні політичні чи військові зобов'язання, а які давали змогу провадити повновартісні військові вишколи»¹.

Одна з таких розвідувально-диверсійних шкіл розміщувалася у готелі «Стамара» м. Закопане (Польща) на вулиці Костюшко під прикриттям спортивної туристичної бази². У грудні 1939 р. за наказом військового референта ПУН Романа Сушка («Дашкевича») до неї відібрали 115 українців³, яких розділили на чотири «чоти»⁴.

¹ Бандера С., Чайковський Д. Перспективи Української Революції. Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1978. С. 303.

² Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів у Західній Україні в 1939–1941-х роках. *Наукові записки. НАН України та Інститут політичних і етнонаціональних досліджень*. Київ, 2005. С. 195-196.

³ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 5. Арк. 290-292.

⁴ Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів у Західній Україні в 1939–1941-х роках. *Наукові записки*.

Очоловав розвідувально-диверсійну школу німецький капітан Кригер¹. Проте неформальними її керівниками були оунівці Ярослав Гайвас («Камінь») та Микола Лебедь («Олег»)². Останній викладав методи шифрування та тайнопису. У першій половині дня курсанти вивчали стройову та стрілецьку справу, а у другій – розвідувально-диверсійну³. Навчальний курс тривав шість місяців⁴. Наприкінці 1940 р. близько половини курсантів, з власної ініціативи, достроково полишили розвідувально-диверсійну школу та стали підгрунтям розбудови СБ⁵. Інша частина продовжила навчання та використовувалася надалі для боротьби з українським та польським підпіллям⁶. Подібні німецькі розвідувально-диверсійні школи діяли у Криниці, П'єштянах (Словаччина) та Відні (Австрія)⁷. Більшість курсантів у них були оунівцями. Іншу частину набирали з українських біженців у таборах Перемишля, Холма та Бяла-Подляски⁸.

На початку 1940 р. оунівці створили власний «вишкільний осередок» у Кракові (вул. Зелена, 14) на чолі з Степаном Сулятицьким («Данилом»)⁹. Протягом січня – березня того ж року через нього пройшло 20 провідних керівників: Микола Лебедь, Микола Арсенич

НАН України та Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Київ, 2005. С. 195-196.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 14-15, Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 32401. Т. 1. Арк. 33.

² ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 289.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 144.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 6. Арк. 270.

⁵ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 16-17.

⁶ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9111. Т. 1. Арк. 30.

⁷ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 32401. Т. 1. Арк. 163-164.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 89. Арк. 6 ; ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 338. Арк. 241-250 ; Ржезач Т. Розшукуються... Київ : Вид-во політичної літератури України, 1989. С. 127–131.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2621. Арк. 199.

та ін.¹ Крім того, у Кракові діяв спеціалізований розвідувальний «вишкіл» ОУН для жінок².

Лекторами багатьох згаданих розвідувально-диверсійних курсів були керівники СБ. Так, Микола Арсенич («Григір») викладав будову радянських органів держбезпеки та Червоної армії, Василь Турковський («Петрович») – криміналістику та методи проведення слідства, Іван Равлик («Марчак») – завдання спецслужб у контексті досвіду світових держав, Дмитро Маївський («Косар») – методи конспірації³, Євген Врецьона («Волянський») – розвідку⁴. Для підготовки лекцій вони використовували німецькі, польські та радянські військові підручники⁵. Методичну основу вишкілів складали шестиденні восьмигодинні лекції. Після їх прослуховування здійснювався контроль засвоєного матеріалу методом опитування. Наприкінці курсу проводили іспити⁶. Практику курсанти проходили на службі при охоронних фабричних сотнях, воєнізованих робітничих командах та поліційних дільницях на території Генерал-Губернаторства⁷.

На початку 1941 р. у Кракові було створено «центральный вишкільний осередок», який був зобов'язаний «опрацьовувати засадничу проблематику, приготувати вишкільний матеріал, вишколювати інструкторів, улаштовувати курси та кермувати цілістю вишкільної праці ОУН, впровадити в цілій ОУН плановий одноцілий і систематичний вишкіл усього членства»⁸. При обласних

¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 9 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944-1945 / упоряд.: О. Іщук, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2007. С. 326-327.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 14.

³ Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. Львів : Фенікс ЛТД, 1993. С. 71.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 91.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 1-53.

⁶ Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. Львів : Фенікс ЛТД, 1993. С. 70-73.

⁷ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. С. 38, 45, 48.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 4. Арк. 35.

комендантах було запроваджено посади вишкільних референтів. Вони відповідали за підготовку майбутніх співробітників УНМ та СБ¹.

Продовжувалася розробка навчальних матеріалів СБ. В інструкції Крайового проводу ОУН «Суспільна безпека» містилася характеристика завдань і напрямів розвідки (військова, політична, економічна, технічна), складових агентурного апарату, методів отримання доступу до конфіденційної інформації, криміналістики, ведення слідства тощо². Роботу СБ на вишколах поділяли на два головні напрями:

– «офензивний» (наступальний) – розвідка. Розвідників поділяли на «чолових» (працювали без сталого зв'язку, індивідуально) та «резиденти» (розбудовували та очолювали територіальну мережу інформаторів).

– «дефензивний» (оборонний) – контррозвідка. Боротьба з ворожими провокаторами та шпигунами³.

Підготовка розвідників ОУН на території західних областей УРСР протягом осені 1939 р. – початку 1941 р. обмежувалася вивченням інструкцій та ознайомленням з випадково знайденими посібниками. Кадри Коломийської округи ОУН вивчали книгу «Шпигунство, розвідка і контррозвідка». Її вдалося викрасти з колишньої будівлі польської поліції під час перевезення паперів⁴. Розвідники Бережанської округи ОУН навчалися влітку 1940 р. за посібником з конспірації «Пашні буряки»⁵.

З початком радянсько-німецької війни підготовка оунівцями кадрів вийшла на якісно новий рівень. Протягом липня 1941 р.

¹ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 87, 91.

² Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 170.

³ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд.: О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 101-137.

⁴ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 10660. Т. 2. Арк. 218 ; Т. 7. Арк. 181.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 174.

у багатьох містах Західної України було організовано легальні «вишколи» міліції та органів безпеки¹. Один із перших відбувся 25 червня 1941 р. на території Дрогобиччини². На середину липня того ж року мережу шкіл УНМ було створено у Галичині, на Волині, Поліссі та Буковині. При них готувалися кадри для СБ. Про це йшлося у звіті Управління Державної Безпеки ОУН від 12 серпня 1941 р.³ На той час школи УНМ діяли у містах Дубно (до жовтня)⁴, Львові (11–17 серпня), а також Луцьку та Рівне⁵. Однак період відкритої діяльності тривав недовго. У вересні – листопаді 1941 р. більшість згаданих поліцейських шкіл німці закрили⁶. Окремі з них невдовзі продовжили роботу уже на нелегальному становищі, наприклад, «вишкіл» ОУН в Клеванському замку (Рівненщина) на чолі з Сергієм Качинським («Остапом»)⁷. Паралельно оунівці проводили підготовку своїх кадрів під прикриттям різноманітних легальних професійних курсів (агрономів, лісників, продавців, вчителів тощо)⁸. Загалом відомо про 37 таких «вишколів». Через них протягом 1941–

¹ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 351. Арк. 54-55.

² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : Збірник документів і матеріалів / упоряд. О. Дзюбан. Львів ; Київ : Літературна агенція «Піраміда», 2001. С. 79, 82, 89.

³ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд.: О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 99-100.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 9 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944-1945 / упоряд. О. Іщук, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2007. С. 753, 765.

⁵ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 99-100.

⁶ Україна в Другій світовій війні у документах / упоряд. В. Косик. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. Т. 2. [1941-1942 рр.]. 1998. С. 161-172, 191-194.

⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні у документах = L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Українознавча бібліотека НТШ, 1993. С. 552.

⁸ Музичук С. Луцький вишкільний курінь 1941–1943 рр. *Однострій*. 2004. № 8. С. 28-35.

1942 рр. пройшло майже три тисячі осіб. Серед них багато есбістів¹. Наприклад, заступником коменданта Луцької сільськогосподарської школи працював майбутній комендант ВПЖ загону УПА «Котловина» Олександр Косаревич («Корнієнко»)².

Починаючи з весни 1942 р. есбісти остаточно відмовилися від практики підготовки кадрів на базі німецьких поліцейних установ та перейшли до організації власних нелегальних «вишколів»³. Починаючи від окружного рівня та вище при референтурах СБ впроваджувалося посади «вишкільників». Їхніми обов'язками було забезпечення проведення підготовки кадрів⁴. Місцем проведення «вишколів» стали хутори, лісничівки, монастирі. Зазвичай вони тривали від 5 до 15 днів, а кількість курсантів не перевищувала 20-ти осіб⁵. У травні 1942 р. референт СБ Тернопільського обласного проводу ОУН Івана Лисишин («Максим») організував на території Теребовлянського р-ну п'ятиденні курси для 10-ти повітових та районних референтів СБ. На них читалися лекції з розвідки, контррозвідки, методики збору донесень та складання звітів⁶. Того ж року у Львові чотирьохгодинний профільний «вишкіл» для розвідників-студентів запровадив референт СБ Крайового проводу ОУН на ЗУЗ Григорій Пришляк («Мікушка»)⁷.

Окремі «вишколи» співробітники СБ проводили в осередках ОУН східних та південних регіонів України. Один з них тривав протягом 2–7 квітня 1943 р. в передмісті Дніпропетровська – Кайдаки в будинку вчительки української мови Калашник. Лекції референт СБ Південного Крайового проводу ОУН Ярослав Петречко («Граб»)

¹ Патриляк І. Військовотворчі заходи ОУН(б) у липні – вересні 1941 р. *Український історичний журнал*. 2001. № 4. С. 136-137.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 8527. Арк. 97.

³ ОУН в 1942 році : документи / упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 83-84.

⁴ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 189.

⁵ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів : Мс, 2005. С. 38.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 28-29.

⁷ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945 рр.). Київ : Генеза, 2006. С. 169, 227.

розділив на дві частини: 1) особиста конспірація та методи шифрування, 2) контррозвідка. Кожен день навчання тривало 6 годин. При цьому курсанти постійно задавали лектору питання з практичної роботи¹.

Перехід оунівців до збройної боротьби з німцями прискорив розвиток навчальної роботи. За вказівкою референта СБ ОУН на ПЗУЗ Василя Макара («Безрідного») на початку серпня 1943 р. запроваджуються короткотермінові «вишколи». Лише у Сарненському надрайоні (північ Рівненщини) відбулося три з них (по 20 чоловік кожен)². Поряд із фаховим навчанням есбістам читали лекції з історії України, географії, а також надавали відповідну літературу для самоосвіти³.

Гостра нестача спеціалістів змушувала СБ залучати інструкторами до «вишколів» осіб, які не завжди підтримували ОУН⁴, наприклад, колишніх співробітників спецслужб УНР, а згодом членів штабу «Поліської Січі» – Івана Литвиненка («Морозенка») та Івана Трейка («Немо»)⁵. Частина інструкторів раніше служили в Червоній армії або підтримували КПЗУ. Багато з них вороже ставилися до СБ. Так, колишній комуніст, ідеологічний інструктор Данило Шумук («Боремський») описував «вишкіл» з «політики та геополітики» для співробітників СБ: «Усі вони були добре зодягнені та задоволені самі собою. Цілий місяць я ходив їм читати... Серед 56 осіб лише 5 засвоювали матеріал і розуміли про що йдеться, а решта, як то

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75808. Арк. 41, 146-147.

² Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 402-403.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 23008. Т. 3. Арк. 6.

⁴ Архів Управління СБУ в Сумській області. Ф. 5. Спр. 6580. Арк. 21.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 10418. Арк. 346 ; Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. С. 402-403.

кажуть, ані в зуб ногою...»¹ На «вишколі» 31 жовтня 1945 р. сталося два випадки критики есбістів. Лектор курсу «Етика, мораль та конспірація» зазначав: «До СБ брали самих бандитів, злодіїв та добрих різунів». Викладач медичної справив розповідав, що людське м'ясо найбільш поживне. На це один з курсантів пожартував: «То СБ-істам добре, вони мають що їсти». Це справило гнітюче враження на бойовиків СБ, які перебували на згаданому «вишколі». Частина з них просили у керівників перевести їх на іншу роботу². З огляду на благонадійність періодично усі інструктори проходили перевірки СБ. Наприклад, стосовно «вишкільника» куреня «Левадного» (колишнього командира розвідувального взводу 45 легко-танкової дивізії Червоної армії Василя Пчелянського) її провів комендант ВПЖ Групи УПА «Печериця»³.

Здійснювався ретельний облік навчального матеріалу, який мав грифи таємності. Напередодні «вишколу» для підготовки лекцій його на умовлений час керівники видавали лекторам. Наприклад, референт СБ Чортківської округи ОУН «Хмара» надав шефу розвідки Буцацького повіту Володимиру Стельмашуку («Юрку») брошури: 1) «Структура польської, німецької та радянської розвідки»; 2) «УСО НКВС» (відділ статистики); 3) «Інтелідженс Сервіс»; 4) «Англійська контррозвідка в світовій війні». Однак ознайомитися з усім виданим матеріалом він не встиг та змушений був повернути⁴.

Серед інструкторів СБ траплялися також жінки. Переважно вони викладали розвідувальну справу, наприклад, студентка Львівського медінституту «Орися» проводила в с. Горбачі Щирецького району підготовку шести розвідниць ОУН⁵. Навчання дівчат-розвідниць правилам конспірації у референтурі СБ Південного

¹ Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями (1921–1981). Детройт : Українські вісті, 1983. С. 170.

² Літопис УПА. Нова серія. Т. 28 : Станиславівська округа ОУН: документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951. Книга 1 (1945–1946) / упоряд.: Д. Проданик, В. Гуменюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2018. С. 216.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 15925. Арк. 4.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75592. Арк. 59.

⁵ Там само. Арк. 50.

Крайового проводу ОУН проводила Ганна Німець («Нюся»)¹. «Вишкіл» розвідниць при Тернопільському обласному проводі здійснювала Марія Пунда-Курдидик («Надія»)², а у Ковельському окружному проводі – Галина Коханська («Орися»). Наприкінці грудня 1943 р. вона викладала в с. Стара Гута (Старовижівщина) 13-м районним розвідницям методи розвідки та простого шифрування. Курс навчання тривав десять днів та завершувався індивідуальними бесідами. На них «Орися» та референт СБ Ковельської округи Іван Демчук («Гонта») перевіряли рівень засвоєння розвідницями навчального матеріалу³.

Наближення фронту та необхідність прискорити підготовку кадрів спричинили ще більшу активізацію «вишкільної» роботи. У жовтні 1943 р. у с. Несухойжі (Ковельщина) відбувалися навчання співробітників ВПЖ⁴. Того ж місяця «вишкіл» керівників СБ було проведено в с. Гута на Любомльщині. Присутніми на ньому було більше тридцяти референтів СБ Ковельської округи. Курінний «Дим» викладав розвідку, «Грім» – військову справу, а «Беркут» – політичний «вишкіл»⁵. Також у жовтні 1943 р. короткотерміновий «вишкіл» для районних комендантів СБ пройшов в Шумському лісі на Кременеччині⁶. Того ж місяця біля с. Обгів на Дубенщині проходив трьохтижневий «вишкіл» слідчих СБ. На ньому навчалася 18 чоловік. Викладачем був слідчий СБ Крайового проводу, який розповідав про правила ведення слідства, методика побудови допиту та його оформлення. Особливу увагу звертали на психологію арештованого. Здобуті знання закріплювалися практичними заняттями⁷.

Протягом жовтня – листопада 1943 р. 45-денний «вишкіл» комендантів СБ відбувався у Свинаринському лісі поблизу с. Ревушки. На ньому було 45 курсантів з різних районів Володимирщини. Між

¹ УПА: спогади, документи. Київ : ПП «Фоліант», 2016. С. 420.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 69. Арк. 10.

³ Коханська Г. З Україною у серці. Спомини. Торонто : Літопис УПА, 2008. Т. 9 (Бібліотека). С. 113.

⁴ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21562. Арк. 77.

⁵ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 189.

⁶ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 33468. Т. 1. Арк. 236.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 33. Арк. 61.

ними постійно зберігалася сувора конспірація. На період «вишколу» курсантам надавали спеціальні псевдоніми. Заборонялося називати свої імена, прізвища, місця народження, проживання, навчання та посади у підпіллі¹. Повний курс навчання тривав шість тижнів. Заняття займали 5–6 годин на добу. Вихідним днем була неділя. Військову справу на «вишколі» викладав «Очерет», а військову розвідку – «Гриць»². Крім того, вивчали географію та картографію. Після закінчення «вишколу» референт СБ Ковельської округи Іван Демчук («Гонта») провів з кожним випускником бесіду та призначив на нову посаду³. У той же час в Свинаринському лісі неподалік с. Мочалки відбувався старшинський «вишкіл» УПА. Одним із викладачів на ньому був Крайовий референт СБ Панас Ковальчук («Залісний»). Крім методів розвідки та контррозвідки він навчав прийомам рукопашного бою. Зокрема, показував як нейтралізувати людину, викрутити руку тощо⁴.

На початку грудня 1943 р. у лісничівці поблизу с. Ворончин Рожищенського р-ну на Волині діяла школа СБ. Очолював її «Беркут», який водночас викладав топографію. Інструктором з криміналістики був «Грім», розвідки та контррозвідки – «Невідомий», оперативної роботи – «Ярема», а військової справи – «Мирон»⁵. Відомо також, що на вишколі викладали психологію. Повний курс навчання становив 4 тижні⁶. Того ж місяця в с. Будераж на Здолбунівщині (Волинь) відбулися тритижневі курси керівників СБ, які очолював Микола Арсенич («Михайло»). Після їх закінчення

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8527. Арк. 101.

² Там само. Спр. 10584. Арк. 21.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67864. Т. 1. Арк. 68-69.

⁴ Мартинюк Петро Филиппович (04.07.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/martynyuk-petr-filippovich/>.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67853. Арк. 13, 22.

⁶ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8194. Т. 1. Арк. 14.

випускники отримали нові призначення¹, наприклад, Микола Андрощук («Вороний») – коменданта ВПЖ Групи «Енея»².

Слід зазначити, що «вишколи» на підконтрольних запіллю УПА теренах організовувалися більш ґрунтовно. Наприклад, двохтижнева підготовка районних комендантів СБ проходила наприкінці грудня 1943 р. у приміщенні школи с. Стара Гута на Седлищенщині (Полісся)³. Через розвідувальні курси в с. Владинопіль на Любомльщині (Полісся) пройшло близько ста місцевих жителів⁴. «Вишкіл» окружної референтури СБ відбувався у заможній чеській колонії Коханівка на Кременеччині⁵.

Підготовку СБ співробітників не спинили навіть важкі фронтові умови.

За рівнем посад у цей період «вишколи» поділялися на групи: 1) низового складу до районів включно; 2) нижчого провідного складу; 3) середнього провідного складу⁶. На початку січня 1944 р. у с. Мости на Здолбунівщині (Волинь) було проведено спецкурси для керівників СБ. Очолював їх безпосередньо шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»). Програма навчання передбачала поєднання теоретичних та практичних занять, зокрема лекцій стосовно методів виявлення агентурних мереж НКВС, чергувалися із практичними заняттями – допитами заарештованих⁷. Наприкінці лютого 1944 р. у с. Бортники на Тлумаччині відбувся 4-денний вишкіл 20 районних та підрайонних розвідників СБ ОУН. Його основу складали три лекції: 1) провокатори та робота розвідки; 2) польська, німецька поліція та НКВС; 3) організація армії та види озброєнь⁸. Нерідко для проведення «вишколів» використовували періоди затишшя. У квітні

¹ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 14967. Арк. 27.

² Архівний сектор Головного управління Національної поліції в Рівненській області. Ф. 99. Спр. Р- Спр. 9461. Т. 1. Арк. 3.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21366. Т. 8. Арк. 220.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 117.

⁵ АСПОРМ. Ф. 3280. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 50.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 50. Арк. 3-9.

⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67640. Арк. 19.

⁸ Там само. Ф. 6. Спр. 75592. Арк. 59.

1944 р. боївка СБ Бродівського р-ну ОУН очікувала поблизу с. Ражнів на Львівщині прибуття свого коменданта та проводила заняття¹.

Інколи проводили серію «вишколів» СБ, які доповнювали один одного. Так, у березні 1944 р. в с. Божиків Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. пройшла десятиденна підготовка окружних референтів СБ. Курсантів для них підібрали з «абсольвентів» (випускників) Бережанської гімназії. На «вишколі» вивчали форми і методи діяльності органів НКВС, німецьких спецслужб та польського підпілля. Через місяць на хуторі Погрибиське Рогатинського району Станіславської обл. відбулося продовження цього «вишколу». Цього разу вивчали оперативну та слідчу справу². Протягом березня – червня 1944 р. СБ тричі проводила курси на території Дрогобиччини у селах Губичі, Нижанковичі та Середниця. Кожен із них нараховував 12 курсантів та тривав 10-14 днів³. Референт СБ Рава-Руської округи Дмитро Думич («Гай») особисто проводив у серпні 1944 р. «вишкіл» своєї боївки. Навчав вояків володінню зброєю, методам проведення допитів та вербування інформаторів⁴.

Існували також спеціалізовані «вишколи» за окремими напрямками роботи СБ. Наприклад, референт СБ Бережанської округи «Гар» провів у травні 1944 р. поблизу хутора Погібиска курси командирів повітових боївок СБ⁵. Протягом квітня – травня 1944 р. в околицях сіл Побужани і Яблунівка Буського р-ну військову підготовку боївки СБ Львівського Крайового проводу ОУН здійснював Дмитро Куп'як⁶. Весною 1944 р. 20-денний військовий «вишкіл» провела боївка СБ Городенківського повіту ОУН (40 вояків)⁷.

¹ Романюк М. Причини до історії референтури СБ Бродівського повітового Проводу ОУН у 1944–1946 роках. *Визвольний шлях*. 2004. Кн. 1 (670). С. 98.

² Клименко О. СБ ОУН(Б) на Тернопільщині 1942–1952 рр. *Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика*. Тернопіль, 2017. Вип. 2. С. 159.

³ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 188.

⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 26613. Арк. 33.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 1. Арк. 194.

⁶ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72743. Т. 1. Арк. 79.

⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 39.

Референт СБ Любачівської округи ОУН «Гай» організував у червні 1944 р. у с. Пирятин Жовківського р-ну Львівської обл. школу радистів. Курсанти вивчали радіоапаратуру, азбуку Морзе та техніку радіопередачі¹. Весною 1944 р. на Дрогобиччині СБ проводила «вишколи» інформаторів та водночас відбирала з них керівні кадри для своєї мережі². На території Олеського р-ну Львівської обл. пройшли курси для співробітників ВПЖ³.

Програма «вишколу для працівників СБ» у цей період виглядала наступним чином: 1) «Загальні відомості» (5 годин); 2) «Агентура НКГБ і НКВД на протиукраїнському відтинкові» (13 годин); 3) «Слідча служба» (15 годин); 4) «Оформлення справ» (10 годин); 5) «Показове переслухання» (10 годин) – проведення іспитів⁴. Один з великих тримісячних «вишколів» під керівництвом референта СБ Сокальської округи ОУН Василя Барана («Гефайста») відбувався влітку 1944 р. у покинутому панському маєтку с. Войчів. Імен викладачів курсанти не знали. На «вишколі» навчали виявляти ворожу агентуру та проводити допити, наприклад, звертати увагу на особливості діалекту підозрюваного, визначати за мімікою та рухами говорить людина правду чи обманює. Навчали азам кодування та шифрування. Важливе місце відводилося фізичній підготовці – стріляли, повзали по пластунськи, вправлялися у киданні муляжів гранат, копали шанці. Вивчали різні види зброї – російської, німецької, чеської. Кожен з курсантів повинен був навчитися її розбирати із зав'язаними очима⁵. В одній з інструкцій того періоду зазначалося: «Якщо ми хочемо боротися з таким сильним і поважним поліційним апаратом, як НКВД, то ми повинні створити такий самий апарат зі своєї сторони. Районний референт СБ повинен за своїми спеціальними якостями рівнятися районному керівнику НКВД»⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2616. Арк. 1-2.

² ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 188.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 183. Арк. 91.

⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 228-229.

⁵ Савка Максим Васильевич (01.09.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/savka-maksim-vasilevich-/>.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 180.

Водночас важливе значення СБ приділяла розвідувальному та слідчому «вишколу» керівників проводів ОУН. В інструкції від 15 листопада 1944 р. (Кременеччина) зазначалося: «Треба з кращими членами Орг. проводити вишколи розвідного характеру, вишколи методики слідства. Коли б такому членові впав в руки агент, однак він не мав змоги доставити його до органів безпеки, вмів би сам перепроводити слідство так, щоб для нас не пропали важні матеріали»¹.

Незважаючи на перехід весною 1945 р. мережі ОУН до тактики глибокого підпілля, великі «вишколи» СБ продовжувалися. Так, на початку травня 1945 р. у Соснівському р-ні Рівненської обл. триденну підготовку проходило 40 есбістів. Лекції на ньому читали «Олекса», «Архип», «Орест» та «Сотник»². Частину «вишколів» есбістам не вдалося провести цілком. Так, у серпні 1945 р. було заплановано двомісячне навчання 8 комендантів районних боївок СБ Золочівської округи ОУН. Проте через облаву військ НКВС його довелося припинити за три дні до закінчення³. «Вишкіл» працівників СБ проводився також під час інспекцій вищим керівництвом своїх підопічних. Наприклад, упродовж листопада 1945 р. такий навчальний рейд відбувся теренами Дрогобиччини та Самбірщини⁴. Крім того, планові «вишколи» проводили зі своїми підопічними коменданти боївок СБ. У 2-му (Перемишльському) р-ні ОУН він склав 6 годин та поділявся на теми: 1) «Обов'язки стійкового в селі і лісі»; 2) «Стежі нічні та денні»; 3) «Поведінка бойовиків супроти населення»; 4) «Постава бойовика у випадку наскоку ворога»⁵.

Певну прогалину у «вишкільній» роботі СБ спричинила масштабна протиоунівська операція радянських силових органів – «Велика блокада» (1946 р.). Щомісяця гинули найдосвідченіші співробітники, яких було важко замінити. Намагання керівництва ОУН у 1947 р. підвищити фаховий рівень роботи СБ наштовхнулося на

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 148.

² Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 19033. Т. 1. Арк. 17.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 300.

⁴ Ільницький В. Карпатський Край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 161.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 20.

гостру нестачу підготовлених кадрів. Провідник ОУН на ПЗУЗ Микола Козак («Вівчар») скаржився Василю Куку («Лемішу»), що йому не вистає досвідчених слідчих, лишилися тільки «слабенькі партачі». У трьох округах терену ОУН «Ліс» (південь Брестської області та Волинська обл.) нараховувалося четверо слідчих СБ¹.

Замістити втрати намагалися посиленою підготовкою нових кадрів². Протягом травня – червня 1947 р. слідчий Карпатського Крайового поводу ОУН Василь Шеванюк («Залізний») провів три навчальні семінари³:

20–30 квітня 1947 р. із співробітниками референтури СБ Стрийського надрайону (13 осіб)⁴;

перша половина червня 1947 р. – Дрогобицького надрайону (10 осіб);

15–25 червня 1947 р. – Самбірського надрайону (23 особи)⁵.

Підготовка кадрів у цей час перемістилася до Галичини. У червні 1947 р. окружний референт СБ Євген Пришляк («Чорнота») провів у с. Орів Сколівського р-ну кількадеенний семінар з есбістами Дрогобицького надрайону⁶. Десятиденний «вишкіл» референтів СБ Львівського Крайового проводу відбувся у квітні 1948 р. у лісі поблизу с. Стільсько Миколаївського р-ну Львівської обл.⁷ Весною 1949 р. відбувся п'ятиденний «вишкіл» районних референтів СБ Карпатського Краю ОУН та чотириденний «вишкіл» есбістів Коломийщини (5 осіб)⁸. Нерідко на них поряд з есбістами навчалися керівники територіальних ланок ОУН. Наприклад, влітку 1949 р. провідник Боринського району ОУН Зиновій Білас («Підкова») пройшов курси СБ та очолив роботу за цією ділянкою у своєму

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 334.

² Там само. Т. 7. Арк. 409.

³ Там само. Ф. 65. Спр. С-9111. Т. 3. Арк. 160.

⁴ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 100.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 23. Арк. 163.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 94. Арк. 41.

⁷ Там само. Ф. 60. Спр. 99707. Т. 3. Арк. 61–62.

⁸ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2007. С. 78–79.

терені¹. З 5 по 14 вересня того ж року в Слов'ятинському лісі Бережанського р-ну Тернопільської обл. референт СБ Іван Жмурко («Орест») прочитав кілька лекцій для «новиків» (новобранців ОУН) на теми: 1) «Розвиток поліційних органів в ССРСР»; 2) «Як органи НКГБ і НКВС борються з контрреволюцією в ССРСР»; 3) методи конспірації та маскування криївок². Загалом короткотермінові «вишколи» СБ продовжувалися до періоду ліквідації цієї референтури. Так, референт СБ Калуської округи Василь Кобилиця («Сторож») проводив у липні 1950 р. у Болехівському лісі двотижневий «вишкіл» для п'ятих есбістів з Перегінського та Рожнятівського р-нів Станіславської обл. На ньому вивчали методи роботи СБ: оформлення протоколів та звітів, проведення допитів, робота з мережею інформаторів. Викладачами згаданому на «вишколі» були: сам «Сторож», референт СБ Жидачівського надрайону Омелян Малик («Буревій») та провідник цього ж надрайону «Токар»³.

Аналізуючи види навчально-виховного процесу СБ, можна виділити «сходини», «гутірки», «стрічі» та «відправи»⁴. В інструкції «До питання організації» зазначалося, що «...сходини повинні стати підпільною школою, в якій не тільки проводилась би повсякденна робота, але й формувались характери, росли нові провідники та кувалась політична зброя для боротьби»⁵. На них подавався матеріал, який виходив далеко за межі проблем розвідки та контррозвідки⁶. На «сходинах» референтів СБ Карпатського краю ОУН викладали історію України та окупантів (Росії, Польщі, Румунії тощо), психологію (загальну та натовпу), основи логіки та ораторського мистецтва⁷. Міжнародне становище обговорювали восени 1944 р. на «сходинах» з повітовими боївками СБ референт пропаганди «Чумак», а також

¹ ГДА СБУ. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 979. Т. 20. Арк. 203.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68236. Т. 2. Арк. 89.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 16. Арк. 287.

⁴ Огороднік В. Підготовка військових кадрів для Служби безпеки Організації українських націоналістів (Бандери): 1944–1950 рр. *Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ*. Київ, 2009. № 1 (48). С. 109–117.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 7. Арк. 64.

⁶ IPN BU. 1554/95. К. 3.

⁷ Проданик Д. Шлях боротьби Василя Сенчака «Ворона». Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2011. Кн. 16 (Події і люди). С. 20.

його колега з Любомльського надрайону ОУН – Іван Пасальський («Донський»)¹. Проведення «вишкільних сходин» передбачало кілька етапів: 1) відкриття; 2) звітна частина; 3) лекція ідеологічно-політичного змісту; 4) повторення; 5) новий навчальний матеріал; 6) закінчувалися «вишкільні сходини» виголошенням «Декалогу»². «План політвиховної роботи у боївках Служби безпеки» (Закерзоння) містив тематику «вишкільних сходин»: 1) «Ідеологічний і політичний вишкіл»; 2) «Місце України у сучасному укладанні міжнародних сил»; 3) «Основні прикмети революціонера – бойовика-державника»; 4) «Українські націоналісти і революційні свята». Серед них Соборності (19 січня), Пам'яті Ольги Басараб (12 лютого), Шевченківські роковини (10 березня), Героїв (23 травня), Державності (30 червня), Зброї (31 серпня), Героїв Базару (21 листопада), Пам'яті Василя Біласа та Дмитра Данилишина (23 грудня)³. Тематика «сходин» референтури СБ Перемишльської округи ОУН виглядала наступним чином: 1) «Вироблення світогляду»; 2) «Піднесення революційного духу»; 3) «Чому знання потрібні стрільцеві?»; 4) «Нездорові прояви песимізму та зневіри»⁴. Інколи після завершення «вишкільних сходин» проводили іспити⁵.

Індивідуальною формою «сходин» були «гутірки». Як зазначалося в інструкції для політвиховників ОУН «це розмова, ведена в гурті, але в такий спосіб, що той, хто веде гутірку, слідує за однією лінією в ній, він розпочинає гутірку, й він її увесь час піддержує»⁶. Наприклад, співробітники військової СБ провели влітку 1946 р. на

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 23008. Т. 3. Арк. 6 ; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 1, 26.

² Огороднік В. Підготовка кадрів Служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) (1941–1951 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний університет імені Т. Шевченка. Київ, 2009. С. 66.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 230.

⁴ IPN BU. 944/459. К. 11.

⁵ Ibid. 944/460. К. 171.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 342. Арк. 1.

Любачівщині «гутірки» з повстанцями на тематику «Шкода від дезертирства»¹.

Безпосередньо навчання методам розвідувальної та контррозвідувальної роботи здійснювалося на «відправах». Їх зобов'язані були проходити не лише есбісти, а також й керівники проведів ОУН від районного рівня². Проводили «відправи» есбісти вищих ланок. Лише у виняткових випадках це дозволялося здійснювати місцевому референту СБ³. Відповідно займаній у підпіллі посаді надавався доступ до навчального матеріалу. Усі члени ОУН зобов'язані були ознайомитися з брошурами «Як поборює НКВД і НКГБ т. зв. контрреволюцію в СРСР» та «Підвищити революційну пильність». Районні кадри ОУН додатково вивчали «НКВД і НКГБ в дії». Надрайонні – «До боротьби з агентурою». Для кадрів окружного рівня ОУН передбачався практичний «вишкіл» – дві справи на рік під керівництвом есбістів⁴. Одна з «відправ» на території Холмської округи ОУН передбачала «Лекцію № 4. Безпека». До її складу входили предмети: 1) «Організація безпеки»; 2) «Вертикальна будова»; 3) «Методи ділянки безпеки»; 4) «Обсервація» (спостереження); 5) «Конфіденти» (агенти); 6) «Провокатори»; 7) «Тактика поліції супроти підпілля»; 8) «Слідства і доходження» (доведення); 9) «Загальне проведення слідства»⁵.

Основним напрямом індивідуальної підготовки есбістів були «відправи» та «стрічі» (інструктаж). У наказі «надрайонним провідникам до виконання» від 12 листопада 1945 р. зазначалося: «З кожним, що відходить на роботу, до боєвика включно, тереновий провідник мусить з ним поговорити, вияснити йому завдання і роль»⁶. Наприклад, референти СБ 2-го та 3-го р-нів ОУН (Перемишльщина) провели у квітні 1945 р. кілька «стріч» з кушовими інформаторами. Розповідали про нові методи роботи агентури супротивника та роз'яснювали на що потрібно звертати увагу⁷.

¹ IPN Rz. 046/601. К. 77.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 28. Арк. 126.

³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 47.

⁴ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 197.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 21. Арк. 182-208.

⁶ Там само. Спр. 376. Т. 28. Арк. 128 зв.

⁷ Там само. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 20.

Значна увага приділялася практичним заняттям. У підручнику для СБ зазначалося: «Навіть і найкраща розв'язка питання виховно-вишкільної праці не дасть властивих людей на властиве місце доки, лише відкличимося до добору людей. Воно тим важніше, що есбісти серед конкретної есбівської роботи виховуються і вишколюються, а тільки в малій мірі на курсах»¹. Як правило, після короткого теоретичного вишколу щойно набраних «характерних, ідейних хлопців» прикріплювали до «старого робітника СБ»².

Аналізуючи донесення інформаторів, есбісти повинні були самотійно відшуковувати компрометувальний матеріал на радянських агентів. Також вони брали участь у двох «взірцевих» допитах, які проводив досвідчений слідчий. Після цього їм доручали самотійно «розробити» кількох осіб³. Референти СБ Крайових та окружних ланок навчили надрайонних есбістів переводити слідства, розкривати агентів, складати протоколи⁴. У свою чергу, останні передавали набуті знання колегам районного рівня⁵. Під час практичного «вишколу» заборонялося розробляти справи внутрішніх агентів. Для навчання слідчій роботі підбиралися найлегші справи щодо таємних співробітників радянських спецслужб поміж місцевого населення⁶. Протоколи, які розроблялися на практичних «вишколах», маркувалися шифром «Р-30» з літерою «а» та надсилалися зверхникам разом із іншими матеріалами СБ. Від практичного «вишколу» звільнялися особи, які психологічно не підходили для цієї роботи. Зокрема, жінкам доручали збирати матеріали і вести розробку, однак до проведення допитів не допускали⁷.

Поряд із «вишколами» не менш значне місце у підготовці есбістів посідала самоосвіта. Охоронець Романа Шухевича («Тараса Чупринки») згадував про настанову свого шефа: «Ви повинні що-

¹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 231.

² ІРН ВУ. 1554/33. К. 38.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 50. Арк. 9.

⁴ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 72.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 21. Арк. 303.

⁶ ІРН ВУ. 944/458. К. 30.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 22.

денно, при якій не було б роботи знайти годину-дві для самонавчання»¹. З метою більшої ефективності самоосвіти есбістів створювали відповідні програми. Так, 16 серпня 1946 р. у вбитого референта СБ Білобожницького р-ну ОУН «Черника» співробітники МДБ виявили брошуру «Чим цікавиться СБ»². Контроль за самоосвітою здійснювали безпосередні зверхники³. Наприклад, це входило до обов'язків референта СБ Чортківського надрайону ОУН Михайла Ярчука («Гарта»)⁴. В інструкції для СБ від 25 грудня 1946 р. зазначалося: «Провідні чинники СБ і ОУН подбають в першу чергу (за що несуть безпосередню відповідальність), щоб всі матеріали з ділянки СБ були докладно виучені і не служили лише баластом для закидування місць в криївках»⁵.

Розробка навчального матеріалу для «вишколів» СБ розпочалася ще восени 1939 р. на території Генерал-Губернаторства⁶. До весни 1941 р. есбістами було підготовлено реферати «Слідча служба», «Безпека», «Розвідка», «Підручник для службовиків безпеки», «Розвідочна служба»⁷. Не припинялася згадана робота й за часів німецької окупації. Було розроблено низку навчальних матеріалів для організації роботи: «Інструкція для районових референтів безпеки» (лютий 1942 р.), «Суспільна Безпека» (серпень 1942 р.), «Організація розвідки» (кінець 1942 р.), «Дії слідчого на місці злочину» (1943 р.), «Додаток до протоколу» (1943 р.), «Злагодження протоколу з оглядин місця випадку» (1943 р.), «Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби» (1943 р.). «Організація і побудова поліції

¹ Ішук О., Ніколаєва Н. Доля та спогади охоронця Романа Шухевича – Михайла Зайця – «Зенка». Київ : Б.в., 2007. С. 19.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 277.

³ Там само. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 77. Арк. 345.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26912. Т. 1. Арк. 219.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 22.

⁶ Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Т. 1. Торонто : Срібна Сурма, б.р С. 136.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 214-218 ; Спр. 376. Т. 49. Арк. 62-68 ; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 1-37 ; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 3-10.

СБ» (1943 р.), «Слідство» (1943 р.)¹. Частина навчального матеріалу СБ стосувалася вивчення роботи ворога: «Бережімось провокації!» (про німецьку агентуру, листопад 1942 р.), «Вишкільні матеріали про будову органів безпеки СРСР» (1943 р.), «Советознання» (1943 р.), «Схема німецьких органів поліції і безпеки» (1943 р.)². Деякі із зазначених інструкцій та рефератів продовжували використовуватися есбістами у післявоєнний період. Прикладом цього може бути навчально-методичний матеріал, складений на основі свідчень колишнього начальника відділення УНКДБ по Дніпропетровській області Івана Ніколаєнка від 28 березня 1943 р. У них подавався короткий огляд історії органів ДПУ-ВУЧК-НКВС від 1917 р. Доволі детально описувалася будова радянських правоохоронних органів та держбезпеки до обласного рівня включно. Згадану інструкцію органи НКДБ-МДБ виявляли в багатьох регіонах Західної України та східної Польщі, наприклад, 1950 р. при ліквідації у Любачівському повіті Підкарпатського воєводства (Польща) криївки коменданта СБ «Чубика»³.

Водночас здійснювався збір, переклад та адаптація до умов підпільної боротьби книг іноземних авторів з тематики: розвідка, криміналістика, слідча справа. Згідно з вказівкою окружного референта СБ Миколи Войтовича («Зенона») від 24 жовтня 1944 р. у населення вилучали «всі книжки, вишкільні матеріали військового характеру, незалежно на якій мові друковані або писані». Серед них підручники з психології, статuti піхоти, кавалерії, артилерії, військові й адміністративні карти, навіть детективи та романи про розвідників⁴. Більшість згаданих книг перекладали на українську мову, адаптували до навчальних програм СБ та копіювали в підпільних друкарнях або на друкарських машинках. Наприклад,

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 21. Арк. 298-300 ; Спр. 376. Т. 51. Арк. 435-443 ; Т. 88. Арк. 79-80 ; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 1-36 ; Оп. 2. Спр. 1. Арк. 132-169 ; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 931. Арк. 120 ; Ф. 57. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 141 ; Спр. 374. Арк. 90-107 зв.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 16. Арк. 260-323; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 1; ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 376. Арк. 60-65; Спр. 377. Арк. 1-134.

³ ГДА СБУ. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1-12.

⁴ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 24 Арк. 58.

цим займалася секретар-друкарка референтури СБ Бережанської округи Марія Пунда («Надійка»). У квітні 1944 р. вона переклала з російської на українську мову книгу «Разведка»¹. «В. Черник» здійснив переклад з польської на українську мову «Підручника до Служби безпеки /Слідча робота/»². Серед згаданих іноземних книг були: збірник лекцій Чарльза Расела (прочитаних ним взимку 1924 р. на курсах офіцерів запасу армії США у Нью-Йорку)³, радянський посібник для слухачів правничих курсів авторства Андрія Вишинського «Криминалістика. Техника и тактика расследования преступлений» (Москва, 1935)⁴, книгу американського журналіста Річарда Роуена «Розвідка і контррозвідка» (1937 р.)⁵, мемуари полковника австрійського генерального штабу Максиміліана Ронге «Разведка и контрразведка» (Москва, 1939)⁶, польські підручники «Навчальний матеріал: розпізнавча служба, пам'ятка портрету»⁷, «Слідча служба». Навчальний матеріал оперативно-слідчого характеру»⁸. Слід зауважити, що інколи траплялися недоліки в адаптації навчального матеріалу до особливостей підпільної роботи та специфіки регіону⁹. У «Програмі проведення вишколу працівників СБ» згадувалося про розроблення обласними НКДБ «харбінів та монголерів» (китайців та монголів, що насправді не стосувалося західних областей УРСР)¹⁰. Один з підручників для слідчих СБ несподівано описував методи дактилоскопії¹¹, а інший – балістики «якщо стріляли –

¹ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 1093. Арк. 11.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1061. Арк. 9; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 1-188.

³ ГДА СБУ. Спр. 244. Арк. 1-188 ; там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1061. Арк. 9.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 21. Арк. 321-327.

⁵ Там само. Спр. 376. Т. 49. Арк. 48-52.

⁶ Огороднік В. Підготовка кадрів Служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) (1941–1951 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний університет імені Т. Шевченка. Київ, 2009. С. 235.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 214-218.

⁸ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 1-37.

⁹ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 374. Арк. 90-107 зв.

¹⁰ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 388.

¹¹ ГДА СБ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 119-129.

шукаємо за лусками (гільзами)»¹, хоча можливостей проводити згадану криміналістичну роботу есбісти не мали.

Протягом радянського періоду діяльності СБ вийшло чимало нової навчально-методичної літератури, яка блискавично реагувала на зміну тактики ворога. Зокрема, у 1944 р. – 31 (інструкцій, рефератів, брошур), 1945 р. – 19, 1946 р. – 25, 1947 р. – 4, 1948 р. – 4, 1949 р. – 10, 1950 р. – 16, 1951 р. – 3². Матеріали для них надходили з різних джерел, зокрема, здобувалися під час диверсійно-бойових операцій. Так, унаслідок нападу 1946 р. підрозділу УПА на польську прикордонну заставу в с. Команча Сяноцького повіту (Польща) вдалося захопити значну кількість оперативних документів. На їх основі есбісти підготували інструкцію щодо методів агентурної роботи ворога на 70-ти аркушах³. Подібним чином було складено брошури «Польські погранвойска НКВД або Войско охорони погранича»⁴. Частина документів, які використовувалися есбістами для написання навчально-методичних посібників, викрадалися агентами або подавалися у розвідувальних звітах. Ймовірно на основі зазначених даних було підготовлено інструкції «Студійно-інформаційний матеріал про большевицькі органи поліції» (1948 р.) та «Діловодство в більшовицьких органах поліції»⁵.

Не менш важливим джерелом у підготовці «вишкільних» матеріалів були протоколи допитів агентів супротивника, полонених співробітників правоохоронних органів та держбезпеки. Окремі інструкції СБ повністю писалися на основі протоколу допиту однієї особи. Наприклад, «Повідомлення про курси-розвідників в м. Київ»⁶,

¹ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 123-124.

² Огороднік В. Підготовка кадрів Служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) (1941–1951 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний університет імені Т. Шевченка. Київ, 2009. С. 227-239.

³ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 18.

⁴ ІРН ВУ. 944/457. К. 103-187.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 22. Арк. 119-144 ; Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 197.

⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 602. Арк. 7-9.

«Школа контррозвідників ЧА в Чернігові»¹ та «Агентурно-оперативна робота органів МВС» (зізнання співробітника радянських правоохоронних органів)². Загалом усі більш-менш інформативно цінні примірники протоколів надсилалися до референтур СБ вищих проводів, де досвідчені співробітники проводили аналіз, систематизацію та узагальнення. Одним із таких фахівців був слідчий СБ Карпатського Крайового проводу ОУН Василь Шеванюк («Сатурн»). Саме йому приписують авторство навчальних брошур «Агентура НКДБ в дії», «Що має знати працівник СБ у боротьбі з агентурою органів МДБ», а також багатьох інструкцій³. Також відомо, що уродженець Полтавщини, колишній співробітник «Смершу» Іван Хандій («Кий») писав для есбістів посібники про структуру та методи діяльності радянських спецслужб⁴.

Історику Валерію Огородніку вдалося встановити, що протягом 1940–1951 рр. СБ використовувала на «вишколах» 298 одиниць навчально-методичних матеріалів. За тематичною наповненістю вони поділялися на: організаційні – 13 (4,3 %), методів конспірації – 34 (11,4 %), військові – 92 (30,8 %), розвідувальні та контррозвідувальні – 159 (53,4 %). Стосовно останнього напрямку найбільше навчальних матеріалів було написано у 1944 р. – 31,6 %. Подальша динаміка підготовки розвідувального та контррозвідувального навчального матеріалу виглядала наступним чином: 1942 р. – 30,2 %, 1946 р. – 15,7 %, 1943 р. – 11,9 %, 1945 р. – 11,9 %, 1950 р. – 10,6 %, 1949 р. – 6,2 %, 1940 р. – 4,4 %, 1941 р. – 3,7 %, 1947 р. – 2,5 %, 1948 р. – 2,5 %, 1951 р. – 1,8 %. За тематичною спрямованістю найбільше присвячувалося слідчій роботі – 13,2 %, контррозвідувальній (інформування про дії ворога) – 11,3 %, розвідці – 7,5 %, веденню картотеки – 5,6 %, написанню звітів – 2,5 %⁵.

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2608. Арк. 292-316.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 219-227.

³ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 102.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 468. Арк. 410.

⁵ Огороднік В. Підготовка кадрів Служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) (1941–1951 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний університет імені Т. Шевченка. Київ, 2009. С. 218-239.

Висновки

Протягом осені 1939 р. – весни 1941 р. розвідувально-диверсійна підготовка оунівців зосередилася на окупованих німцями теренах. Найбільшу підтримку у цьому напрямі здійснював Абвер. Паралельно СБ ОУН проводила у Кракові власні розвідувальні та контррозвідувальні «вишколи». Лекції готувалися на матеріалах радянських, німецьких та польських військових підручників. У цей період розвідники ОУН західних областей УРСР, крім власних матеріалів, використовували для навчання підручники, захоплені в польських поліційних дільницях. Улітку 1941 р. чимало есбістів пройшли на території Галичини та Волині підготовку в легально діючих школах Української народної міліції. Після їх розформування восени того ж року німцями ще кілька місяців навчання оунівців продовжувалося під прикриттям курсів агрономів, лісників, продавців тощо. Весною 1942 р. СБ остаточно перейшла до організації власних нелегальних «вишколів». Для цієї роботи від окружного рівня та вище було запроваджено посади «вишкільників». Навчання проводили у малолюдних місцях (хутори, лісничівки, монастирі). Як правило, «вишкіл» нараховував групу з 20-ти осіб та тривав 5–15 днів.

Зі створенням весною 1943 р. на території Волині та Західного Полісся повстанських підрозділів навчальна діяльність есбістів активізувалася. З'явилися розвідувальні курси для підпільниць. Через гостру нестачу інструкторів до «вишкільної» роботи залучали колишніх старшин УНР та офіцерів Червоної армії, які нерідко вороже ставилися до СБ. У зв'язку з цим стосовно викладачів періодично проводили перевірки.

Восени 1943 р. чимало «вишколів» СБ отримали постійні місця базування (повстанські бази, приміщення шкіл, хутори). Тривалість навчання зросла до 4-6 тижнів, а кількість курсантів – 30-45 осіб. Щоденні заняття тривали 5-6 годин з вихідним у неділю. Крім методів розвідувальної та контррозвідувальної роботи викладали слідчу справу, прийоми рукопашного бою, вогневу підготовку, картографію, історію, географію, міжнародну політику та інші предмети. Паралельно у цей період розпочалася підготовка співробітників ВПЖ. У грудні 1943 р. – січні 1944 р. на півдні Волині 3-4 тижневі курси для керівного складу проводив шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»). Теоретичні заняття у них поєднувалися з

практичними (допитами заарештованих). Після завершення згаданих курсів кожен випускник отримав підвищення та призначення на нову посаду.

Не менш інтенсивно підготовка есбістів відбувалася у фронтових умовах. Терміни навчання становили від кількох днів до кількох тижнів. Вивчали розвідувальну, контррозвідувальну, слідчу, військову справу та в окремих випадках – техніку радіопередачі, шифрування, кодування. Порівняно великі «вишколи» продовжувалися до осені 1945 р. Поширення набули навчально-інспекційні рейди керівництвом СБ своїх теренів. Ситуація змінилася весною 1946 р. після «Великої блокади». Через значні втрати мережа СБ зіткнулася з гострою нестачею фахівців, особливо слідчих. При цьому проведення «вишколів» перемістилося до Галичини (здебільшого Карпатського Краю). Наприкінці 1940-х рр. навчання проходили лише керівні кадри СБ. Кількість курсантів зменшилася до кількох осіб, а терміни проведення «вишколів» – кількох днів.

За видами навчально-виховного процесу «вишколи» СБ поділялися на «сходини» (передбачали поєднання пропаганди та лекцій з міжнародної політики, історії, психології), «гутірки» (обговорення певної теми під керівництвом викладача), «відправи» (планові тематичні лекції з розвідки, контррозвідки та слідчо-оперативної справи, передбачалися також для теренових керівників ОУН), «стрічі» (індивідуальний інструктаж від керівництва перед призначенням на посаду або виконанням завдання). Навчальні матеріали мали грифи таємності. Доступ до них надавався відповідно до займаної посади. Важливе місце у підготовці слідчих посідали практичні заняття. Для цього досвідченими співробітниками проводилися «взірцеві» допити. До найбільш простих з них залучали курсантів. При цьому суворо заборонялося розробляти на «взірцевих» допитах внутрішню агентуру.

Упродовж 1940–1951 рр. СБ використовувала для підготовки співробітників 298 одиниць навчальних матеріалів. З них методиці розвідувальної та контррозвідувальної роботи присвячувалося 159 (53,4 %). Цей тематичний напрямок безпосередньо стосувався роботи СБ. Найбільше зазначених навчальних матеріалів було написано в 1944 р. – 31,6 % та найменше у 1951 р. – 1,8 %. Слідчій роботі присвячувалося 13,2 % навчального матеріалу, контррозвідці –

11,3 %, розвідці – 7,5 %, веденню картотеки – 5,6 %, написанню звітів – 2,5 %. Значна частина зазначених інструкцій і посібників була перекладами на українську мову іноземних посібників з адаптацією до умов підпільної боротьби. При підготовці «вишкільних» матеріалів також використовували документи, здобуті під час диверсійно-бойових операцій, викрадені агентурою в супротивника, протоколи допитів агентури та оперативників супротивника. В окремих випадках до розроблення навчальної літератури СБ залучали колишніх співробітників радянських силових органів, які перейшли на сторону підпілля. Найбільше власних «вишкільних» матеріалів (інструкцій, рефератів, брошур) СБ було розроблено у післявоєнний період (найбільше 28 % у 1944 р.).

5.2. Психологічні особливості

Поєднання специфіки роботи, складних умов підпільної боротьби та радикальних ідеологічних переконань обумовило психологічні особливості співробітників СБ. Найбільш виразно вони проявилися у післявоєнний період. Позитивними якостями вважалися: надійність, працьовитість, ініціативність, комунікабельність, сумлінність та рішучість¹. Наприклад, комендант боївки СБ Дрогобицького обласного проводу ОУН Богдан Луцький («Перун») характеризувався так: «Сміливий та досвідчений. Добре знає свою територію, відданий справі ОУН, конспіративний»². Референт СБ Яворівського надрайону ОУН Михайло Вахалович («Зір»): «...ідейний, надзвичайно відважний, ризикант». Комендант СБ Луцької округи ОУН Федір Затовканюк («Мирон»): «...рішучий, дисциплінований, вправний»³. Референт СБ Луцького надрайону ОУН Микола Гаврилюк («Федось»): «...відважний, працьовитий, точний»⁴. Референт СБ Кримського обласного проводу ОУН Григорій Вольчак («Іван»):

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 223-224.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 89. Арк. 12-13.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 47. Арк. 15, 78.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 36.

«Дуже сміливий, рішучий»¹. На Любомльщині серед учасників над-районної боївки СБ було навіть гасло «Не вагайся, а дій»².

Необхідною для есбістів якістю вважалася психологічна та фізична витривалість. Один із прикладів цього трапився на початку 1947 р. поблизу с. Поляни Щирецького р-ну Львівської обл. Військова частина МДБ розташувала польову кухню над замаскованим люком криївки Крайового референта СБ Богдана Прокопівка («Степана»). На той час його охорона пішла до села за продуктами. У криївці залишилося лише 2 кг. сухарів, 2 кг. м'яса та незначна кількість води. З цими запасами «Степан» протримався 20 діб та не видав себе. Лише після відходу військ МДБ йому вдалося у напів-свідомому стані вибратися на поверхню³.

Незважаючи на безперервні стресові ситуації, керівники спеціальних підрозділів українських націоналістів намагалися не втрачати самовладання та поводитися виважено. Описуючи характер шефа СБ Миколи Арсенича («Михайла»), член Проводу ОУН Василь Чижевський зазначав: «У особистих розмовах показує себе людиною доволі м'якою, порядною»⁴. Стосовно цієї ж особи командир УПА-Захід Олександр Луцький свідчив: «Зовні у спілкуванні з людьми він ввічливий, вміє викликати довіру до себе»⁵. Подібні свідчення про «Михайла» надав керівник розвідки ОУН в м. Березжани Тернопільської обл. Михайло Польовий⁶.

У ставленні до підлеглих керівники СБ намагалися поєднувати взірцеву дисципліну з товариськістю. Немало з них демонстрували особистий аскетизм, перенесення усієї важкості підпільного життя на рівні з рядовими. Референта СБ Львівського Крайового проводу ОУН Євгена Пришляка («Яреми») заарештовані колеги характеризували наступним чином: «Підлеглі його поважають, оскільки він не

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75808. Арк. 29зв.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 23008. Т. 3. Арк. 6.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 850. Арк. 224-225.

⁴ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия : Вік, 2010. С. 173.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7445. Арк. 22.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 96.

цується їхнього середовища. Любить з ними пожартувати, поговорити, часто співають разом пісень»¹. Постійна емоційна напруга у поєднанні з важкими умовами підпільного життя негативно відображалася на здоров'ї багатьох керівників СБ ОУН. Чимало з них у молодому віці мали хронічні недуги. Референти СБ Перемишльського надрайону ОУН Цап'як Василь («Потап») та Бродівського надрайону ОУН Олексій Смик («Рос») хворіли туберкульозом легень. Референт СБ Іван Пінязь («Око») мав значні проблеми з сечовим міхуром². Референт СБ Станіславської округи ОУН Іван Синенко («Ох») – з роботою серця, а також важко хворів на сухоти (туберкульоз)³. Референт СБ Любешівського р-ну ОУН Степан Трусевич («Орел») скаржився на гострий ревматизм ніг⁴. Референт СБ Крайового проводу ОУН «Одеса» (Рівненщина) Степан Янішевський («Далекий») мав хронічний гастрит⁵. Подібних прикладів можна навести чимало.

Важливе значення СБ приділяла дотриманню її співробітниками конспірації. Одна з інструкцій стосовно цієї ділянки роботи зазначала: «Працівники СБ повинні бути особливо конспіративні в письмі, слові, поступуванні і своїх методах. Всі працівники СБ мусять стало і наполегливо не тільки що конспірувати свою роботу, але й розробляти конспіративні прийоми. Крім загальнообов'язуючих правил конспірації, робітники СБ мусять уживати все нових конспіративних заходів, щоб уможливити розбудову свого діла. «СБ»істи мусять уміти мовчати, т. зн. говорити про всі біжучі справи, але тільки своєму безпосередньому зверхникові. Дуже грубим порушенням засад конспірації є говорення з другими СБ-істами про тайни СБ. Записки і звіти мусять бути дуже ділові, писані за всіма прийомами обережності»⁶. У розділі «Межі поінформованості

¹ ГДА СБУ. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 99707. Т. 3. Арк. 68.

² Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68236. Т. 1. Арк. 48, 82.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр. Київ : Генеза, 2007. С. 77.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2762. Арк. 277.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 16 : Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр. / упоряд.: В. Ковальчук, В. Огороднік. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2011. С. 727-728.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 21. Арк. 116.

члена» лекції з конспірації зазначалося: «...рядовий знає лише свого зверхника, з яким зустрічається, і тих своїх товаришів, з якими спільно вчиться й працює. Він не може знати, хто є провідником його зверхника»¹. Інформатор СБ Іван Терета свідчив на допиті у райвідділі МДБ, що у травні 1948 р. запитав провідника Шацького району ОУН Івана Гладуна («Солов'я»), хто головніший, він чи референт СБ Прокіп Штандер («Гудзик»). На це той відповів, що йому знати цього не потрібно².

Характерною рисою психотипу більшості есбістів була постійна готовність до самопожертви. В одному з оунівських документів зазначалося: «Націоналіст не дбає, щоб була ціла голова на плечах. Він заставляє цілою своєю істотою за перемогу ідеї. Загине або переможе!»³ Рівненський районний провідник ОУН скаржився 19 жовтня 1944 р. підрайонному: «До боївки пару хлопців вислав, але з великим трудом, як на заріз, не хочуть йти до СБ»⁴. Серед есбістів Львівського Крайового проводу ОУН набув поширення жартівливий вислів «записатися до Петрової боївки». Таким чином вони вважали себе смертниками, які невдовзі зустрінуться зі святим Петром⁵. Яскравим прикладом самопожертви є трагічна доля референта СБ Дубенського надрайону ОУН Олександра Панчука («Мамая»). До полону він потрапив у непритомному стані з важкими пораненнями – кулею вибило очі, а вибухом гранати відірвало руки й ноги⁶. У такому стані «Мамай» більше двох років вдавав глухонімого. За підозрою у симуляції 17 жовтня 1947 р. його піддали у Львівській психлікарні «шокотерапії». Внаслідок тортур електричним струмом «Мамай» почав говорити. На допиті заявив, що жодних свідчень давати не буде. Таким чином калікою продовжуватиме завдавати шкоду ворогу. Після цього його ще неодноразово піддавали тортурам у психлікарнях. Однак вибити свідчень не змогли. Під час судового засідання звинувачений у більше ніж 50-ти терактах «Мамай» заявив, що не вважає себе громадянином Радянського

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 82.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4598. Арк. 54.

³ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 54.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 165.

⁵ Там само. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 99707. Т. 2. Арк. 119.

⁶ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 9. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 38.

Союзу, а тому не може бути його зрадником. Зауважив, що не доведено вбивство ним жодної людини. Незважаючи на ці аргументи, військовий трибунал Прикарпатського округу засудив «Мамая» до розстрілу. Кепкуючи над радянським правосуддям, він відмовився подавати традиційне у таких випадках клопотання про помилування¹.

Поширеною серед есбістів практикою було вчинення самогубства при неможливості прорватися з ворожого оточення. Вперше згадані випадки стали помітними у 1940–1941 рр.² Однак найбільшого поширення набули у післявоєнний період. Відповідно до багатьох внутрішніх інструкцій того часу есбістам заборонялося здаватися у полон³. Порушення цього наказу прирівнювалося до зради⁴. Наприклад, 25 березня 1946 р. у криївці біля с. Цигани Скала-Подільського р-ну Тернопільської обл. був оточений надрайонний референт СБ «Нечай», його заступник та друкарка. На пропозицію здаватися вони відповіли категоричною відмовою та застрілилися⁵. Подібні випадки були типовими⁶. Поранений учасник боївки СБ Ратнівського р-ну Петро Коколюк («Сруль») застрілився, а референт СБ Чортківського надрайону Іван Пінязь («Око») під час затримання намагався перерізати собі горло⁷.

Нерідко акт самопожертви есбісти підкріплювали вигуками у бік ворогів. Оточений 22 лютого 1944 р. радянськими партизанами на Кременеччині станичний СБ Улян Низбрицький («Лоза») відмовився здаватися. Перед смертю він вигукнув: «Чекайте червоні

¹ Antoniuk Y. Postsuicidal syndrome of ideological fanatics (based on files of OUN underground in Volyn. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Українсько-румунський журнал*. Чернівці ; Сучава, 2017. № 2(14). С. 109-112.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 184, Бахов С. Удахівщина. *Народна трибуна*. 1992. 18 квіт. С. 3.

³ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 102.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 201.

⁵ Там само. Ф. 71. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 217.

⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 198. Арк. 21, 135.

⁷ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4995. Арк. 280 ; ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68211. Т. 1. Арк. 213.

кати, за всіх нас упавши Героїв, заплатять наші друзі»¹. Важко поранений 14 лютого 1945 р. поблизу с. Боянець Рава-Руського р-ну Львівської обл. комендант боївки СБ «Хмарний» заявив нападникам «вам не здамся» та розірвав себе гранатою².

За можливості есбісти намагалися завдати максимальну шкоду ворогу. Наприклад, 4 квітня 1944 р. оперативна група НКВС оточила біля с. Сестрятин Радивилівського р-ну Рівненської обл. криївку референта СБ Нестора Стеблика («Марка»). Коли її почали розкопувати та пригрозили підірвати, есбісти погодилися здатися. Однак насправді робити цього не збиралися, несподівано вбивши одного з нападників³. У випадках, коли оборонятися не було сенсу, есбісти намагалися знищити усе цінне майно, щоб воно не дісталось ворогу. В криївці поблизу с. Копче Рожищенського р-ну Волинської області перед смертю вони не лише спалили документи, а й також порвали свої чоботи та порозбивали годинники⁴. Оточені 18 березня 1945 р. на хуторі Пеньки біля с. Сков'ятин Борщівського р-ну Тернопільської обл. учасники боївки СБ Івана Кузьмака («Демко») спалили не лише усі документи, а також й одяг. Після бою опергрупа НКВС виявила їхні тіла лише в білизні⁵.

У випадку вагання частини есбістів решта зобов'язана була не допустити здачі своїх колег у полон. Стосовно цього в криївці СБ Затурського р-ну ОУН Степана Ковальчука («Карпа») зчинилася бійка. У ній прибічників капітуляції вбили. Після цього есбісти продовжили збройний супротив. Жоден з них живим до рук ворога не потрапив⁶.

Загиблих побратимів есбісти намагалися максимально можливо вшанувати. У серпні 1943 р. на території Локачинського р-ну Волині вони влаштували урочисті похорони для кількох вбитих «червоною

¹ ДАТО. Ф. Р-3472. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 4.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 79. Арк. 177.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 33. Арк. 61.

⁴ Биков Ф. Невідворотня відплата. *Радянська Волинь* (Луцьк). 1988. 5 січ. С. 4.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 236-237.

⁶ Данилюк М. Героїв пам'ять береже. *Ленінська правда* (Турійськ). 1967. 19 груд. С. 4.

партизанкою» бойовиків¹. На дереві у Пильганівському лісі Берестечківського р-ну Волинської обл. есбісти розмістили металеву табличку з тризубом угорі та написом: «За народ ! За волю України ! Тут спочивають С.П. друзі “Коля”, “Кобзар” і “Андрій”, бойовики СБ ОУН, що загинули героїською смертю в нерівному бою з НКВД московсько-більшовицького наїздника в с. Новім Зборишеві району Берестечківського р-ну 13 березня 1946 року»².

Окремим загиблим есбістам присвячували вірші та пісні. Наприклад, секретар-друкарка референтури пропаганди Львівського Крайового проводу ОУН Наталія Турченок («Зірка») написала поезію, присвячену «хоробрості та героїзму» повітового коменданта СБ «Нечая»³. Учасники осередку «Юнацтва» ОУН в м. Рівне у 1946 р. нерідко наспівували: «Маршируй-маршируй есбісти! Крокуй сміливо в муки!...»⁴ Великими тиражами видавалися листівки, присвячені загиблим керівникам СБ, з їхніми некрологами та інколи портретами-гравюраами. Лише в Крайовому проводі ОУН на ПЗУЗ такі агітки вийшли стосовно Олексі Присяжнюка («Мітли»), Федора Затовканюка («Мирона»), Миколи Козака («Чупринка»), Василя Коренюка («Модеста»), Опанаса Ковальчука («Залісного»)⁵.

Особливо значні заходи проводилися стосовно вшанування загибелі Миколи Арсенича («Михайла»). У пам'ять про його загибель кілька підпільних друкарень паралельно видали листівки-повідомлення⁶. Референт СБ Тернопільської округи ОУН Богдан Кузьма («К-13») наказав у грудні 1947 р. провести низку заходів: а) учасникам боїв районних референтур СБ – провести диверсійно-

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68246. Т. 2. Арк. 184.

² Данилюк В. Пам'ятай про смерть. *Молода Волинь (Луцьк)*. 1993. 11 січ.. С. 4.

³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 176. Арк. 165.

⁴ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1627. Арк. 166.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 47. Арк. 66, 73, 78, 88 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 16 : Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр. / упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2011. С. 271 ; Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР в 1944–1954 рр. Торонто ; Львів, 2012. Кн. 20 (Події та люди). С. 93, 96.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 47. Арк. 79-80.

терористичну операцію та вивчити на пам'ять дві листівки; б) районним референтам СБ – розробити радянського агента та на протоколі допиту зазначити «Роботою сл. пам'яті нашого славного провідника «Михайла», а також у звітах за січень 1948 р. перед першою сторінкою написати «Помстимося за смерть великих лицарів»; в) учасникам боїв СБ вищих проводів вивчити на пам'ять 2 протиколгоспні листівки та «Звернення до українців з СУЗ»; г) у ніч на 23 січня 1948 р. провести з есбістими урочисте зібрання пам'яті Миколи Арсенича¹.

Презирство до смерті та вшанування загиблих побратимів поєднувалася в есбістів із нетерпимістю до ворогів. Вони не лише легко віддавали власне життя, а й забирали чуже². Згідно з документами МДБ Крайовий референт СБ Ярослав Дякон («Мирон») особисто брав участь у тортурах та стратах³. Референт СБ Тернопільської округи Василь Магдій («Жар») власноручно розстріляв п'ятьох засуджених⁴. Референт СБ Станіславський округи ОУН Іван Синенко («Ох») «вирізнявся жорстокістю, ліквідовував людей за найменшої підозри, в тому числі багатьох підпільників»⁵. За наказом референта СБ Миколаївського надрайону ОУН Михайла Івануса («Цяпки») лише у його рідному с. Рудники було страчено 32 осіб (переважно шляхом удушення)⁶.

Зазначену поведінку частини есбістів можна пояснити низкою обставин. Однією з них були масштабні репресії радянської влади. Втративши внаслідок цього не лише майно, а й нерідко сім'ю, есбістам залишався лише шлях помсти. Не менш вагомим чинником була тогочасна популярність тоталітарної риторики. Європейські

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 453. Арк. 128.

² Антонюк Я., Кисляк П. Психологічний аналіз проявів жорстокості в боротьбі СБ ОУН (б) із сексотством на території Волині в післявоєнний період (1944–1951 рр.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк : РВВ «Вежа» ВНУ імені Лесі Українки, 2009. Вип. 2. С. 43-47.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 850. Арк. 223-224 ; Ф. 71. Оп. 9. Спр. 221. Арк. 3-4.

⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 123.

⁵ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33286. Т. 2. Арк. 163.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 7. Спр. 2. Арк. 55.

народи прагнули «твердої руки» різноманітних «вождів», «фюрерів», «дуче» тощо. Цінність особи нівелювалася. Знищення окремої людини для надмети вважалося прийнятною ціною. В есбістів це поєднувалося з традиційним для націоналістичних підпільних організацій фанатизмом. Оунівський документ «Світогляд українського революційного націоналізму» зазначав: «Всяке почуття треба організувати, щоб чуття, бажання, пристрасть, переміститься в фанатизм... Лише фанатик здібний сильно твердити або перечити, сильно любити або ненавидіти. Націоналізм не рахується з людяністю, милосердям тощо. Він є фанатичний і безоглядний...»¹ Імовірно засудження нащадками методів досягнення «надмети» (здобуття Україною самостійності) до уваги не бралось. У часописі «Інформатор» Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ зазначалося: «Ми, як діюче народне покоління, виконуємо свій почесний обов'язок незалежно від того, чи дадуть нам за це терновий, чи лавровий вінок»².

Есбісти усвідомлювали, що нерідко їхня робота виходила за межі міжнародних правових норм та навіть християнської моралі. Свою радикальність та жорстокість вони виправдовували «революційною доцільністю». Були переконані, що більш помірковані методи у протистоянні нацистським та радянським спецслужбам неминуче призведуть до поразки. Інструкція для підпілля ОУН Рівненщини від 23 жовтня 1944 р. відзначала: «Усюди жертви, скрізь пролиття крові. Не схочемо пролити за інтереси свого народу, то присилують пролити за чужі, ворожі нам»³. Есбіст Фотій Володимирський («Муха») у записаному 4 липня 2014 р. інтерв'ю заявляв: «Що тут говорити – був ворог і з ним потрібно було боротися. Все! Деякі кричать: «Бандерівці людей вбивали!». Так, ми вбивали. І свого зрадника, і ворожого агента. А що нам залишалося робити? На війні з ворогом потрібно воювати. Або він тебе знищить, або ти його. Наша війна була партизанська, підпільна, тобто найбільш жорстока. Наведу приклад. Одна жінка на Івано-Франківщині видала москалям повстанський схрон. Приїхали енкаведисти, був бій, усі вісім

¹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 53.

² Архів ЦДВР. Ф. 5. Т. 10. Арк. 193.

³ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 71.

хлопців застрілили. Цю жінку есбісти стратили за зраду. Після цього в газетах писали: «Вбили матір трьох дітей». Бачите, шкода її! А тих загиблих хлопців не шкода?»¹

Негативними якостями у співробітників СБ вважалися: недбалість, недисциплінованість, аморальність, відсутність авторитету, досвіду та відповідної підготовки². Приклади цього можна віднайти у характеристиках співробітників СБ Дрогобицького окружного проводу від 16 липня 1948 р. Щодо Михайла Хомчака («Влодка»): «...не вміє розмовляти, багато говорить зайвого, відсутня войовничість, роботу веде непланово, ривками, недисциплінований, не хотів підкоритися Зиновію Ліщинському («Сайгору»). Відносно Богдана Зборика («Черника»): «...запустив територію, не знає людей, відсутній контроль, на зиму йде на чужу територію, здібності до роботи не має...»³ Важливу роль приділяли способу життя есбістів. Одна з інструкцій від 12 листопада 1945 р. зазначала, що від «моральної сили» есбістів залежить «сила і безпека цієї організації»⁴. Стосовно «рис прицівників ВПЖ» вимагалось: «Револьюційна свідомість свого чину, взірцева дисципліна, висока мораль і стійкість»⁵.

Починаючи з 1930-х рр. оунівці вели послідовну боротьбу з пияцтвом⁶. Особливо активно ця діяльність розгорнулася влітку – восени 1943 р. на території Волині та Західного Полісся. На той час проведення антиалкогольної кампанії входило до завдань СБ усіх рівнів. Рішенням командира ВО «Заграва» Івана Литвинчука («Дубового») від 15 серпня того ж року усім членам ОУН було

¹ Володимирский Фотий Николаевич (04.07.2014). ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/volodimirskiy-fotiy-nikolaevich/>.

² Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ : Генеза, 2006. С. 223-224.

³ Єфіменко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН (б): спроба аналізу. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 1999. №1/2 (10/11). С. 447.

⁴ Діяльність Служби безпеки ОУН на Дрогобищині: документи і матеріали (1944–1951) / упоряд. В. Ільницький, М. Галів. Кн. 1. Дрогобич : ПП «Швидкодрук», 2009. С. 17.

⁵ Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954) : монографія. Дрогобич : Просвіт, 2016. С. 289.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 24.

заборонено пити та курити, а місцевому населенню – виготовляти самогон. 10 вересня 1943 р. аналогічний наказ видав референт СБ ВО «Богун» Микола Козак («Смок»)¹. Згідно з наказом СБ від 22 січня 1945 р. кожен зверхник мав право розстріляти свого підлеглого за пияцтво². Подібний наказ видало 30 січня 1945 р. керівництво Кременецького надрайону ОУН³, особливо коли воно поєднувалося з іншими злочинами.

Керівників СБ ОУН, які не відповідали поставленим завданням, як правило, звільняли з посади. За недоліки у розбудові інформаційної мережі був у липні 1943 р. знятий з посади референт СБ м. Теремовля Степан Ситник («Том»)⁴. Подібна ситуація трапилася у січні 1945 р. з референтом СБ Ратнівського р-ну ОУН Федором Сахарчуком («Ярошем»), а також восени 1947 р. з комендантом боївки СБ Григорієм Левком («Круком»)⁵.

Інколи за недоліки у роботі переводили на іншу ділянку роботи. Наприклад, коменданта СБ Тучинського р-ну Федора Осипчука («Гоміна») відправили у березні 1944 р. до УПА⁶. Референта СБ Борщівського надрайону ОУН понизили весною 1946 р. до посади коменданта СБ Тлустенського р-ну⁷. У серпні 1949 р. до теренової мережі ОУН перевели надрайонного референта СБ «Сталевого» та районного референта СБ «Чорноту»⁸.

У виняткових випадках за провал роботи могли стратити. Наприклад, Револуційний трибунал засудив 3 лютого 1945 р. до розстрілу референта СБ Тлустенського р-ну ОУН Богдана Олексичина

¹ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 10584. Арк. 77 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 4956. Арк. 87 ; Пукач В. Антиалкогольна діяльність ОУН та УПА. Історична правда (9.01.2020). URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2020/01/9/156850/>.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 189.

³ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 146.

⁴ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 15378. Арк. 76.

⁵ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 2347. Арк. 53-54 ; ГДА СБУ. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 979. Т. 15. Арк. 228.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 113.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 474. Арк. 87.

⁸ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 37.

(«Чорномора»). У його вирощі зазначалося: «В районі робота розвалена, нема жодного порядку та дисципліни в ОУН, НКГБ заарештували всіх станичних та підрайонного провідника, а сам він в той час займався полюбовними справами. Сітка СБ не працює, повністю провалена уся робота з провокаторами НКГБ»¹.

Окремої уваги заслуговує проблема конфліктів між есбістами та учасниками ОУН або УПА. Перші з них виникли одночасно з розбудовою підпільної мережі. Внаслідок конфлікту весною 1942 р. між окружним референтом СБ «Черемшиною» та Галицьким міським провідником «Богуном» (ймовірно Дмитром Савчаком) у тому терені було розвалено організаційну роботу². Влітку 1943 р. розпочалися конфлікти між есбістами та повстанцями. Прикладом цього є скарга провідника Костопільського ВН «Євгена» від 9 грудня того ж року. У ній зазначалося, що співробітники СБ поводять себе нетактовно та зверхньо. За незначні провини б'ють зв'язкових та «симпатиків», налаштовуючи людей проти підпілля³. У звіті політично-виховної роботи у відділах УПА Групи «Енея» від 10 грудня 1943 р. зазначалося: «Загально помічається невдоволення повстанців з роботи і поведінки працівників запілля, а особливо СБ, теренових боївок та господарчої референтури. Стрільці говорять, що СБ і теренові боївки добре вдягнені, добре взуті, добре їдять, спокійно роз'їжджають по теренах, а до того всього зарозумілі, грубо відносяться до населення і до стрілецтва, часто невинно карають населення. В той час як повстанці гірше одягнуті, гірше взуті, гірше відживлювані і весь час заражені на небезпеку... І одних і других називають повстанці «тереновими панами» або «тереновими птахами»⁴. Комендант Рівненського р-ну ОУН писав у звіті за 30 жовтня 1943 р., що референт СБ «Дуб» забрав у УЧХ великий санітарний будинок для поранених. Взамін надав їм невеличку хатинку. Свій вчинок пояснював необхідністю розміщення «секретаріату». Висміюючи чванливість та зловживання есбістів, повстанці називали їх

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 83-84.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 27.

³ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 1 : 1939–1943 / под ред. А. Артизова. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 721.

⁴ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 8-9.

«гусаками», «султанами», «яєшниками» та «самогонщиками»¹. Подібні зауваження стосовно ставлення есбістів до місцевого населення траплялися у післявоєнний період, наприклад, матеріали суспільно-політичного звіту Чортківської округи ОУН «Хортиця» від листопада 1945 р.²

Насправді це не відповідало дійсності, адже усе здобуте в операціях майно вони зобов'язані були передавати господарчим (інтендантам)³. Кожен надрайонний провід ОУН міг залишити на власні витрати до 25 % зібраних коштів, а окружний – третину⁴. Решту передавали вищим проводам, які їх розподіляли. При цьому переміщення у підпіллі будь-яких матеріальних ресурсів передбачало ретельний облік⁵. Як й інші оунівці, за найдрібніші витрати есбісти писали «поквитування» (квитанцію) у двох примірниках. Перший з них зберігали у «товарових книгах»⁶. Наприклад, оперативна група НКВС виявила 18 листопада 1945 р. під час ліквідації референта СБ Скалатського повіту «Бурого» квитанції на видачу учасникам його боївки грошей, одягу, взуття та продуктів⁷. Есбістам категорично заборонялося привласнювати речі страчених (одяг, взуття, годинники тощо)⁸. Порушення згаданого наказу суворо каралося⁹.

Не менш конфліктну ситуацію спричиняла конкуренція за владу між референтами СБ та тереновими провідниками ОУН. Дрогобицький окружний провідник ОУН Іван Лаврів («Нечай») скаржився

¹ Стецюк Г. Чорні дні Волині. Володимир-Волинський : Світязь, 1992. С. 82 ; Літопис УПА. Нова серія. Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942–грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Торонто ; Київ : Літопис УПА, 2007. С. 586.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 17.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 95.

⁴ Там само. Т. 2. Арк. 11.

⁵ Даниленко В. Бофони у фінансово-господарській діяльності ОУН і УПА. *Історичний журнал*. 2006. № 3. С. 14.

⁶ IPN BU. 1554/102. К. 4 ; ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 70. Арк. 204 ; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 67.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 65 ; Спр. 41. Арк. 38-39.

⁸ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 111.

⁹ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 157.

влітку 1947 р. на референта СБ Стрийського надрайону Богдана Зборика («Романа»): «Це анархіст і постійно задирається із своїм провідником, хто би це не був»¹. Провідник Єзупільського р-ну ОУН (Станіславщина) «Жар» ставив у серпні 1947 р. ультиматум щодо референта СБ «Пімсти»: «Якщо найближчим часом не буде наказу, що робити з цим дурнем, я залишу територію та переховуватимусь самостійно...»² На території Сокальської округи ОУН виник конфлікт між провідником Кам'янка-Бузького надрайону ОУН Миколою Фединою («Лободою») та надрайонним референтом СБ Степаном Петрушевичем («Дем'яном»). У результаті останній був переведений на іншу посаду. Крім того, конфліктні взаємини мали провідник ОУН Роман Мандрика («Кремінь») та референт СБ Володимир Панас («Влодко»). Лише після втручання вищого керівництва їх вдалося нормалізувати³.

З іншої сторони, траплялися випадки неадекватної поведінки провідників ОУН щодо есбістів. Шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») писав, що один з районних референтів СБ виявив внутрішнього агента. Ним був районний пропагандист, який товаришував з надрайонним провідником. Маючи впливового заступника, вони рік затягували справу. Тричі за шість місяців згаданого есбіста переводили з одного району в інший, доки він не загинув у засідці МДБ⁴. Восени 1949 р. провідник Буковинської округи ОУН «Кошовий» з невідомих причин заборонив референту СБ Гірського надрайону Михайлу Гоянюку («Залізнику») одружуватися з друкаркою Ганною Купчинко («Анною»). Погрожував йому притягненням до «Теренового Організаційного Суду». Втручання в особисті справи розлютило есбіста. Не стримавши емоцій, «Залізник» заявив «Кошовому», що вб'є його як не залишить терен⁵.

¹ Ільницький В. Функціонування Служби безпеки в Карпатському краї ОУН (1945–1954). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 296.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 8. Арк. 24.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 231. Арк. 318, 323.

⁴ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 266.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2010. Арк. 124-127.

Нерідко між тереновими провідниками ОУН та есбістами було порозуміння та ефективна співпраця. Наприклад, керівник Кіцманського р-ну ОУН Василь Кантемір («Денис») складав у березні 1948 р. за завданням референта СБ Запрутського надрайону Василя Паращука («Макара») списки співробітників МДБ та МВС¹.

Висновки

Основою для формування психологічних особливостей оунівців та співробітників їхніх спецпідрозділів були «12 прикмет характеру українського націоналізму». Позитивними якостями у співробітників СБ вважалися: рішучість, безкорисливість, надійність, працьовитість, сумлінність, ініціативність, врівноваженість, обережність, комунікабельність, пунктуальність та дисциплінованість. Важливе значення приділяли повсякденній конспірації, психологічній та фізичній витривалості. У стосунках між керівниками та підопічними намагалися поєднувати субординацію з дружніми взаєминами.

Домінантою поведінки есбістів була постійна готовність до самопожертви. Здача у полон прирівнювалася до зради. Тому в безвихідній ситуації співробітники СБ нерідко вчиняли самогубство – кидалися в безнадійну атаку, стрілялися, підривалися, інколи перерізали горло. Нерідко при цьому вигукували патріотичні гасла, погрози та прокляття ворогам. Перед вчиненням самогубства есбісти намагалися знищити не лише документи, а усі цінні речі. Полеглих побратимів есбісти старалися урочисто поховати. За можливості споруджували могили. Окремим загиблим присвоювали листівки-некрологи, портрети-гравюри, вірші та пісні. Найбільші заходи вшанування проводилися наприкінці січня 1948 р. стосовно річниці загибелі довголітнього шефа СБ Миколи Арсенича («Михайла»). Презирство до смерті поєднувалося з фанатичною жорстокістю до ворогів. Рахувалося, що для здобуття Україною державності допустимі антигуманні методи, які суперечать міжнародному праву та християнській моралі.

Негативними рисами в есбістів вважалися: недбалість, недисциплінованість, аморальність, відсутність авторитету, досвіду та відповідної підготовки. Співробітників, які не відповідали вимогам,

¹ Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 5. Спр. 1391. Арк. 17.

переводили на іншу роботу, а порушників та зловмисників суворо карали.

Від початку розбудови СБ відбувалися суперечки її референтів з керівниками мережі ОУН, а згодом УПА. Повстанці звинувачували есбістів у чванливості, нетактовності, пристосуванстві, зловживаннях підпільним майном. Більшість цих закидів були безпідставними. У післявоєнний період чимало конфліктів між референтами СБ та тереновими провідниками ОУН спричинялися розподілом повноважень.

5.3. Просопографічний портрет

Просопографія (від грец. *προσωπον* – обличчя, персона, особа та *γραφω* – пишу) – спеціальна історична дисципліна, яка передбачає вивчення подій минулого крізь людський чинник. Одним з її напрямів є створення колективних біографій груп осіб, об'єднаних за певними спільними ознаками¹. Порівнюючи дані різних періодів щодо співробітників спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій, слід відзначити їх нерівномірність. Зокрема, набагато повніші дані вдалося зібрати про співробітників СБ ОУН після воєнного періоду. Інформацію стосовно вікового складу подає «Номінаційна листа старшин СБ», складена 16 липня 1948 р. референтом СБ Карпатського краю Володимиром Лівим («Йорданом») на 22-х осіб. У ній 35 років мали 4,5 %, 32 роки – 9 %, 29 років – 13,5 %, 28 років – 13,5 %, 27 років – 18 %, 26 років – 18 %, 25 років – 13,5 %, 24 роки – 9 %². Тобто 86 % референтів СБ Крайового рівня (Карпатський Край) мали до 30-ти років. Бойовики були ще молодшими, як правило, двадцятирічними³.

¹ Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 50.

² Єфіменко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН (б): спроба аналізу. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 1999. № 1/2 (10/11). С. 446.

³ Brożyniak A. Uwagi o pracy Służby Bezpieczeństwa Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle sprawozdania referenta I okręgu OUN za majczerwiec 1945 roku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2006. 5/1 (9). S. 393.

Для порівняння, згідно з підрахунками історика Мечислава Старчевського учасники спеціальних підрозділів Армії Крайової характеризувалися схожими показниками. Вік 26–30 років мали 21 % співробітників, 30–40 років – 17 %, 31–35 років – 16,5 %¹. Кадровий склад оперативного складу УНКДБ Дрогобицької обл. станом на 25 червня 1945 р. виглядав наступним чином: 2,5 % були молодшими 20 років, 47 % мали від 20 до 30 років, 47,5 % – від 30 до 40 років, 2,5 % – від 40 до 50 років. Керівний склад віком 20–30 років становив 7,5 %, 30–40 років – 70 %, 40–50 років – 22,5 %. Вислуга оперативників складала: до року – 5 %, від 1 до 3 років – 24 %, від 3 до 5 років – 40 %, від 5 до 10 років – 21,5 %, більше 10 років – 9 %. Вислуга керівного складу: до року – 1,5 %, від 1 до 3 років – 2 %, від 3 до 5 років – 7 %, від 5 до 10 років – 44 %, більше 10 років – 45,5 %². Тобто співробітники радянських спецслужб, порівняно з есбістами, були старшими за віком та мали більший службовий досвід.

Більшість співробітників СБ були вихідцями з місцевого селянства³. Так, боївка СБ Глинянського р-ну Володимира Макаровського («Чайки») на 90 % складалася із мешканців с. Задвір'я, де безпосередньо діяла⁴.

Майже усі співробітники СБ за походженням були українцями. Представники інших національностей траплялися зрідка⁵. Найбільше з них виявлено в осередках СБ ОУН Східної та Південної України, а також серед колишніх червоноармійців на Рівненщині.

¹ Starczewski M. Wywid Okregu Slaskige OOB-ZWZ-AK. *Studie nad wywiadem I kontrwywiadem Polski w XX wieku, t. 1*, red. Wojciech Skóra i Paweł Skubisz, Szczecin 2012. S. 402.

² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 319. Арк. 173.

³ Голубко В. Західноукраїнський селянин в умовах комуністичного режиму 1939-1953 рр.: пристосування та супротив. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 34. С. 278.

⁴ Гнида П. Боївка «Чайки». Діяльність боївки Служби безпеки Глинянського районного проводу ОУН(б) 1944–1946 рр. під командою Володимира Макаровського. «Чайки». Львів : Бона, 2016. С. 118.

⁵ Сергійчук В. Український здвиг. Т. 2 : Волинь у 1939-1955 рр. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. С. 445.

До складу боївки СБ Миколаївського обласного проводу восени 1943 р. входило 4 підпільники. З них один був росіянином¹. Весною 1944 р. підрайонним комендантом СБ Межиріцького р-ну ОУН був мордвин Аркадій Ісаєв («Хмара»)². У той же час до складу боївки СБ Сарненського р-ну ОУН «Сира» входив башкирський татарин Махмуд Ганієв («Гріша»)³. Іншим чином виглядав у січні 1942 р. національний склад радянських партизан Волині: українців нараховувалося 57 %, росіян – 25 %, білорусів та інших – 18 %⁴.

У гендерному співвідношенні СБ була майже винятково чоловічою референтурою⁵. Єдиним напрямом в СБ, де жінки відігравали помітну роль, була розвідка⁶. У ній вони могли займати найвищі посади: «якщо своєю відданістю і спритністю в праці» підходили для виконання поставлених завдань⁷. Наприклад, підпільниця «Ластівка» була заступницею референта СБ Тернопільської округи ОУН⁸. Розвідувально-інформаційну службу Львівського крайового проводу ОУН на початку 1947 р. очолювала Анна Івасюк («Мара»)⁹. Заступницею референта СБ Заліщицького повіту ОУН «Крим» була 18-річна Анна-Надія Федюк («Рая»)¹⁰. Розвідку СБ Зборівського повіту очолювала Марія Красуцька¹¹. Особливо багато подібних випадків було на рівні районів та підрайонів СБ¹². Нерідко жінки

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 4. Арк. 139.

² ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 1401. Арк. 18.

³ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 15913. Арк. 14.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 16. Арк. 36.

⁵ Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 94.

⁶ ГДА СБУ Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. Арк. 178 ; Бурдс Дж. Советская агентура : Очерки истории СРСР в послевоенные годы (1944–1948). Москва – Нью-Йорк : Современная история, 2006. С. 118-126.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3837. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 74.

⁹ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 212. Арк. 118.

¹⁰ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 181 ; Спр. 43. Арк. 104.

¹¹ Там само. Спр. 46. Арк. 43.

¹² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 1238. Т. 3. Арк. 30 ; САЗ Спр. 4309. Арк. 19 ; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2616. Арк. 1-2 ; Ф. 11. Оп. 1. Спр. 979. Т. 25. Арк. 282 ; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 77 ; Оп. 9.

виконували функції друкарок, викладачів, господарчих, санітарок тощо¹.

За рівнем освіти есбісти суттєво не вирізнялися від інших учасників підпілля ОУН та УПА². На керівні посади в СБ намагалися підбирати молодих інтелігентів з щонайменше середньою освітою³. Підписана шефом СБ Ярославом Дякуном («Мироном») «Номінаційна листа старшин по СБ» від 27 лютого 1947 р. подає інформацію на 50 референтів СБ надрайонного та окружного рівнів. З них вищу мали 7 (3,5 %), середню освіту – 20 (10 %), неповну середню – 15 (7,5 %), початкову – 8 (4 %)⁴. У «Номінаційній листі старшин СБ» Карпатського краю від 16 липня 1948 р. зазначалося, що з 22-х есбістів вищу освіту мав лише один (4,5 %), середню – 9 (41 %) неповну середню – 12 (54 %)⁵. Комплексне уявлення про рівень освіти від надрайонного до кущового рівня подає звіт референта СБ Жидачівського надрайону Йосипа Солдана («Яреми») від 19 листопада 1948 р. З 26 есбістів повну середню мали лише троє (0,8 %): надрайонний референт, друкарка та районний технічний секретар. Надрайонний технічний секретар закінчив 9 класів школи, 6 класів – районний референт, 5 класів – районний субреферент, районний референт, два кущові інформатори. Найбільша кількість есбістів Жидачівського надрайону – 15 осіб (інформаторів та боївкарів) мали

Спр. 165. Арк. 47 ; Ф. 73. Спр. 40. Арк. 6 ; Спр. 65. Арк. 173 ; Спр. 102. Арк. 22 ; Спр. 103. Арк. 33 ; Спр. 104. Арк. 47 ; Спр. 426. Арк. 14.

¹ Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 6882. Арк. 21 ; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 212. Арк. 209 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 48 ; Українська жінка у визвольній боротьбі (1940–1950 рр.) : Бібліографічний довідник / упоряд. Н. Мудра. Львів : Світ, 2004. С. 137-138.

² Єфіменко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН (Б): спроба аналізу. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. К., 1999. № 1/2. С. 448-449 ; Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. Київ : Наш формат, 2013. С. 197-206.

³ Brożyniak A. Uwagi o pracy Służby Bezpieczeństwa Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle sprawozdania referenta I okręgu OUN za maj-czerwiec 1945 roku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2006. № 5/1 (9). S. 393.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 325-332.

⁵ Ільницький В. Функціонування Служби безпеки в Карпатському краї ОУН (1945–1954). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 302.

освіту в 4 класи, а також по одному – 3 класи та 2 класи школи¹. Загалом вищу освіту мали близько 4 % референтів СБ вищих провідів ОУН. Більшість рядового складу мали лише початкову освіту.

Порівняно вищий освітній рівень мали співробітники органів безпеки Польщі. Наприклад, серед штату державної поліції Волинського воєводства професійну підготовку пройшло 74 % офіцерів та 31 % рядових². Серед співробітників «двуйки» Сілезької округи АК 11 % пройшли в минулому підофіцерські школи, 10,5 % – офіцерські, 2 % мали спеціалізовану розвідувальну підготовку та 1 % – контррозвідувальну. Без жодної попередньої військової підготовки було лише 25 % співробітників «двуйки»³. Значний відсоток керівників підрозділів Союзу борців за звільнення Литви (лит. *Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga* – LLKS) були офіцерами Війська Литовського (лит. *Lietuvos kariuomenė*)⁴. На відміну від спеціальних підрозділів польського та литовського підпілля есбісти не могли опиратися на опиралися на попередні державницькі структури.

Доволі складним завданням є визначення середнього терміну перебування есбістів на посадах. Їм суворо заборонялося розголошувати свої посади. За можливості рекомендувалося вдавати з себе рядових оунівців або повстанців⁵. «Атестаційна листа командування СБ» (Карпатський край) від 16 липня 1948 р. подає інформацію на 22 особи. З них шість років вислуги мали 5 есбістів, п'ять років – 4, чотири роки – 8, три роки – 3, два роки – 2⁶. Аналогічну інформацію на 50 осіб подає «Номінаційна листа старшин по СБ» (переважно надрайонного та окружного рівнів) від 27 лютого 1947 р. Термін

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9160. Арк. 16.

² Разиграев О. Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках. Луцьк : ДП Волинські старожитності, 2012. С. 174.

³ Starczewski M. Wywid Okregu Slaskige OOB-ZWZ-AK. *Studie nad wywiadem I kontrwywidem Polski w XX wieku, t. 1, red. Wojciech Skóra i Paweł Skubisz*, Szczecin 2012. S. 400.

⁴ Хамазюк И. Литовские, латышские и эстонские буржуазные националисты : учебное пособие. Москва : Редакционно-издательский отдел, 1961. С. 43.

⁵ ДАВО. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 53.

⁶ Єфіменко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН (б): спроба аналізу. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. К., 1999. 1/2 (10/11). С. 445.

їхнього перебування в СБ становив: три роки – 15 осіб, один рік – 9 осіб, два роки – 8 осіб, чотири роки – 6 осіб, три з половиною роки – 4 особи, пів року – три особи, півтора року – 2 особи, два з половиною роки – 2 особи та п'ять років – 1 особа¹. Згідно із списком референтури СБ Жидачівського надрайону ОУН від 19 листопада 1948 р. терміни вислуги виглядали наступним чином: 3 роки – 5 есбістів, 2 роки – 4, 1 рік – 5. Решта 11 вступила до СБ того ж року². На основі зазначеної інформації можна дійти висновку, що керівні посади займали есбісти з більшою вислугою (кілька років), а рядові – з меншою (тижні або місяці).

Більш детальні дані стосовно втрат співробітників СБ подають оунівські документи. Їх недоліком є уривчастість даних та відсутність чіткої методології. Згідно із «Списком упавших українських революціонерів Жидачівського району» від 1950 р. учасники «Районного ексекюзійного відділу» (есбісти) складали 7 осіб з 9-ти (тобто 77,5 %). Троє з них загинули оточені в криївці, троє – в будинках селян та один – під час облави в лісі³. Натомість «некрологи» Золочівської округи ОУН за 1944–1947 рр. подають інші дані. Згідно з ними есбісти становили 22 % втрат підпілля ОУН та УПА. Найбільше в 1946 р. – 10 есбістів, у 1945 р. – 7 есбістів, у 1947 р. – 5 есбістів, 1944 р. – 1 есбіст (підірвався на міні)⁴. На основі звіту «Робітники СБ на ПЗУЗ, які впали в боротьбі за УССД в 1943–1945 рр.» можна простежити за місяцями втрати есбістів Волині та Західного Полісся. Протягом 1944–1945 рр. вони становили 104 особи (1944 р. – 70 % та 1945 р. – 30 %). Найбільші втрати були весною 1944 р. (33 %). За місяцями: квітень – 13,5 %, травень – 12,5 % та березні – 7,7 % (загалом – 35). Дещо менший спалах втрат повторився восени того ж року – 11,5 %⁵. Згідно із звітами Станіславської округи ОУН протягом 3 серпня 1944 р. – 7 грудня 1945 р. на її території загинуло 60 есбістів. З них керівники (від району та вище) – 16 осіб та рядових – 14. Найбільше загинуло в бою – 33 особи, застрілилися оточеними – 13, загинули в обляві – 8, застрілилися без надії

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 325-332.

² Там само. Ф. 65. Оп. 1. С-9160. Арк. 16.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 7. Спр. 2. Арк. 7.

⁴ Там само. Спр. 5. Арк. 93-115.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 601. Арк. 103-105.

вилікуватися від тифу – 2, помер в шпиталі – 1, втопився у річці – 1, розірвався гранатою – 1, був повішеним – 1¹. Певне уявлення про співвідношення втрат на районному та кущовому рівнях дає звіт референтури СБ Карпатського краю за 1947–1948 рр. Загалом загинуло 182 есбісти, з них: бойовиків – 62,5 %, кущових інформаторів – 11 %, районних референтів – 10 %, комендантів боївок – 7,5 %, надрайонних референтів та субреферентів – 4 %, окружних референтів та субреферентів – 2 %, друкарок – 0,5 %².

Відсоток загиблих есбістів мав суттєві відмінності у кожному регіоні. Згідно з «Евіденцією впадших борців-революціонерів Чортківського р-ну» за квітень 1944 р. – серпень 1945 р. втрати есбістів становили 21 % від загиблих оунівців³. «Список впадших Кременецького надрайону від 1943 – 1947 рр.» подає цей показний по районах: Почаївський – 27 %, Шумський – 9,5 %, Великодедеркальський – 12 %, Вишнівецький – 9 %. Загалом співвідношення становило 104 з 799, тобто 13 %⁴. На території Войнилівського р-ну протягом 1 січня – 25 квітня 1946 р. есбісти становили 19 % загиблих підпільників⁵.

Подібну до оунівської статистику надають документи радянських спецслужб. Згідно з складеною ними діаграми про втрати СБ ОУН за лютий – листопад 1944 р., найбільшими вони були у квітні – травні та дещо меншими у жовтні – листопаді того ж року⁶. Відповідно до даних КДБ УРСР найбільші втрати українське націоналістичне підпілля понесло у 1944 р. – 13 750 (56 %) та 1945 р. – 7 062 (29 %)⁷. Поміж них есбісти становили близько 5 %⁸. Інший радянський документ повідомляє, що протягом 16 вересня 1950 р. –

¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 28 : Станиславівська округа ОУН: документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951. Книга 1 (1945–1946) / упоряд. Д. Проданик, В. Гуменюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2018. С. 120-123.

² Єфіменко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН (б): спроба аналізу. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 1999. 1/2 (10/11). С. 450.

³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 9.

⁴ ДАТО. Ф. Р-3472. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 2-102.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 71. Арк. 5.

⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 76.

⁷ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 81. Арк. 285.

⁸ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 82.

31 січня 1951 р. на території Дрогобицької обл. загинуло 24 есбіти (14 % від загальної кількості вбитих оунівців)¹.

Висновки

Аналізуючи біографії та статистичні дані стосовно співробітників СБ ОУН вдалося встановити, що керівники від повітового до крайового рівня мали середні вікові показники 20–30 років. Учасники СБ нижчого рівня були молодшими 18–20 років. За соціальним походженням переважали вихідці з селянського середовища. При цьому рядовий склад, як правило, діяв у теренах народження та проживання. За національним складом фактично усі есбіти були українцями. Виняток становила мережа південних та східних регіонів України, де значний відсоток співробітників СБ мали російські прізвища. Поодинокі випадки залучення до рядового складу (не вище підрайону) татар та мордвин траплялися у 1943–1944 рр. на Рівненщині.

Рівень освіти серед есбістів був типовим для оунівців. В університетах навчалися близько 4 % референтів СБ крайового, обласного та окружного рівнів. Серед рядових переважав початковий рівень грамотності (2–6 класів школи). Референти СБ надрайонного та районного рівнів, як правило, мали повну середню освіту. Середній термін перебування есбістів на посадах був незначним. На рівні вищих референтур СБ він становив кілька років. Зазвичай рядові есбіти перебували на посаді кілька тижнів або місяців. У гендерному співвідношенні серед есбістів були майже винятково чоловіки. Жінки нерідко займали керівні посади у розвідці на рівні районів та підрайонів. Крім того, вони виконували функції друкарок, інструкторів, господарчих, санітарок тощо.

Найбільш повними є статистичні дані про втрати співробітників СБ. Вони складали 15–25 % усієї мережі підпілля ОУН. Серед керівного складу відсоток загиблих був значно вищим. З них близько 80 % загинуло в боях або застрілялося та 10 % потрапило до полону. Здебільшого важко пораненими або у несвідомому стані. Переважна частина втрат припадає на 1944–1945 рр., особливо на фронтний період.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 75. Арк. 266.

5.4. Одяг, маскування, озброєння, військові звання та нагороди

Військовий однострій (форма) передбачає чітко регламентований вигляд. Тому у класичному розумінні жоден з підрозділів українських націоналістичних організації її не мав¹. Вперше оунівська символіка на військовій формі з'явилася восени 1938 р. у «Карпатській Січі»². Надалі ця практика набувала розвитку на території Генерал-Губернаторства, а ще більшого влітку 1941 р. після захоплення німцями Західної України³. З виникненням весною 1943 р. на Волині та Західному Полісся повстанських підрозділів символіка ОУН з'явилася на одязі есбістів. Слідчий СБ з Дубенщини (південна Волинь) виглядав наприкінці того ж року наступним чином: «Був зодягнутий у довгий шкіряний плащ, на голові тепла шапка з навушниками і бляшаним досить великим тризубом...»⁴ Шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») був одягнений восени 1943 р. у сірий цивільний одяг, білу сорочку та краватку. На голові мав радянську офіцерську шапку-вушанку з прикріпленим металевим тризубом на чолі⁵. Подібний головний убір у цей час носив референт СБ УПА-Південь Микола Козак («Смок»)⁶.

Нерідко «однострої» співробітників СБ та ВПЖ мали елементи німецької, радянської, угорської, румунської та чехословацької військової форми⁷. Значна її частина була трофейною або вимінною

¹ Веденєєв Д. Форма УПА: невідомий проект. *Однострій*. 2000. № 4. С. 15-16 ; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. Рівне : б.в., 2006. 55 с. ; Боярчук С., Гуменяк А. Уніформа вояків УПА. *Галичина*. 2013. Ч. 24. С. 321-326.

² Пагіря О. Карпатська Січ. Військове формування Карпатської України : науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2010. С. 86-99.

³ Армія безсмертних. Повстанські світлини. Центр досліджень визвольного руху / упоряд. В. В'ятрович. Львів : Мс, 2006. С. 131.

⁴ Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині. Спогади учасників боротьби про трагічні події на Волині 1941–1944 рр. Тернопіль : Лілея, 2001. С. 140.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 11. Спр. 57. Т. 5. Арк. 261.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 34. Арк. 4.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 46.

на продукти. Наприклад, комендант ВПЖ «Зелений» (Шумський район Кременеччини) восени 1943 р. носив німецьку зелену шинель та шапку, а референт СБ групи УПА «Тетива» (Здолбунівщина) – жовтий кожух та німецькі чоботи¹. Хоча нерідко використовувався звичайний цивільний одяг. Командир ВПЖ групи УПА «Богуна» Микола Андрощук («Ворон») мав «піджак сірого шинельного кольору, чорні штани, хромові чоботи та шапку-вушанку»².

У післявоєнний період кількість таких одностроїв у СБ суттєво зменшилася. Причиною цього була необхідність навіть візуального відмежування себе від німців. Крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Дмитро Клячківський («Панас Мосур») видав 26 січня 1944 р. наказ: «Скинути німецькі однострої, замінити їх совіцькими, або звичайними цивільними». Одна інструкцій рекомендувала повстанцям фарбувати німецькі однострої дубовою або вільховою корою³.

Більшість співробітників СБ того часу носила цивільний одяг, наприклад, референт СБ Дрогобицького обл. проводу ОУН Мирослав Вовк («Корнило»)⁴. Комендант підрайонної боївки СБ Василь Дричко («Різун») мав взимку 1945 р. тілогрійку, штани, шапку-вушанку та хромові чоботи⁵. Нерідко також траплялися комбіновані варіанти цивільного одягу та військової форми різних зразків. Комендант боївки СБ Жовківського р-ну ОУН «Павло» носив поверху радянської гімнастерки британський френч⁶. Одяг командира ВПЖ Військової округи «Говерля» Дмитро Вітовський («Зміюка») мав елементи угорської військової форми⁷. Референт СБ Копиченського повіту «Клим» носив червоноармійську шинель, німецький кітель та чоботи, а також шапку-вушанку⁸. Референт СБ Зборівського повіту

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 36. Арк. 102 ; Оп. 9. Спр. 31. Арк. 5.

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 5. Арк. 437.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та за-
підлля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ;
Торонто : Літопис УПА, 2006. С. 627.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 62. Арк. 131.

⁵ ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 6193. Арк. 108.

⁶ ДАІФО. Ф. Р-753. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 149.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 36. Арк. 7.

⁸ Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 5251.
Арк. 77.

Микола Покарчук («Беркут») мав цивільний одяг та німецьку пілотку¹.

Продовжувалася практика використання символіки ОУН, здебільшого тризубів на шапках та кашкетах². 14 серпня 1945 р. оперативна група НКВС натрапила в с. Липа Болахівського р-ну Станіславської обл. на житлову криївку. При її обшуку було виявлено «картуз з емблемою начальника ВПЖ»³. На жаль, у документі не було його фото. Цілком ймовірно, що це був звичайний металевий тризуб.

Починаючи з 1930-х рр., учасники підпілля ОУН використовували однострої ворога для маскування⁴. Протягом осені 1939 – весни 1941 рр. зафіксовані випадки діяльності оунівців під виглядом червоноармійців. Провідник Волинської Крайової «екзекутиви» ОУН Іван Скоп'юк («Базувлук») придбав влітку 1940 р. у працівника військової частини с. Озерці Ківерцівського р-ну Волинської обл. обмундирування артилериста Червоної армії з чорними петлицями. Крім нього, у той час радянську військову форму мали ще кілька оунівців Луцького повіту⁵. Заступник провідника Волинської Крайової «екзекутиви» ОУН Степан Мазурець («Ванька») діяв у 1940 р. під виглядом міліціонера⁶. Весною 1941 р. окремі боївки СБ мали форму радянських прикордонників⁷.

Протягом осені 1942 р. – весни 1944 р. есбісти діяли під виглядом «шуцманів» (поліцаїв), німецьких солдат або й офіцерів⁸. Згадані випадки зафіксовані на території Вишнівецького р-ну (Тернопільщина), Великоолександрівського р-ну (Херсонщина),

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 51.

² Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 36. Арк. 7 ; Оп. 9. Спр. 147. Арк. 122.

³ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 1. Арк. 279зв.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 34 ; Процес за вбивство в Белзці, пов. Золочів. *Правда (Львів)*. 1938. 20 березня. С. 2 ; Казанівський Б. Шляхом легенди. Спомини. Лондон, 1975. С. 38.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 1. Арк. 127-128.

⁶ Там само. Т. 2. Арк. 159.

⁷ Мудрик-Мечник С. Під трьома окупантами. Спогади українського революціонера-підпільника. Лондон : Українська видавнича спілка, 1958. С. 54.

⁸ Мазурець С. Повстанськими стежками: розповіді очевидця. Луцьк : Надстир'я, 2002. С. 18.

Сяноцького повіту (Закерзоння), а також багатьох інших регіонах¹. На Західного Поліссі есбісти інколи маскувалися під радянських партизан. Наприклад, боївка СБ Любешівського р-ну Степана Трусевича («Орла») носила восени 1943 р. на шапках червоні зірки².

Слід зазначити, що подібне маскування під супротивника застосовували у той час усі сторони протистояння. Радянські партизани діяли під виглядом німців та навпаки. Влітку 1943 р. один з командирів 27 Волинської дивізії піхоти АК Ян Войцех Ківерський («Оліва») створив підрозділ «Кривава Луна». До нього набирали поляків, які вільно володіли українською мовою та могли вдавати червоних партизан або оунівців³.

Найбільшого поширення використання співробітниками СБ одностроїв супротивника набуло у післявоєнний період⁴. Референт СБ Кам'янець-Подільської обл. «Яструб» був восени 1944 р. одягнений в сіру шинель з погонами молодшого лейтенанта Червоної армії, штани з англійського сукна та шапку «кубанку»⁵. Комендант боївки СБ Острожецького р-ну ОУН Петро Потапчук («Голуб») маскувався наприкінці 1944 р. під полковника Червоної армії, референт СБ Вишнівецького р-ну Захар Мельничук («Чапай») – лейтенанта НКВС, а есбісти «Кіх» та «Неопізнаний» (Яворівський район Львівської обл.) – старших лейтенантів прикордонних військ⁶, референт СБ Збаразького р-ну ОУН та заступник Бережанського надрайонного референта СБ Федір Городняк («Полинь») – майора,

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76057. Т. 1. Арк. 177 ; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 46 ; Макар В. Бойові друзі. Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945). Торонто : Гомін України, 1993. С. 106-107.

² Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21366. Т. 5. Арк. 310-311.

³ ЦДАГО України. Ф. 80. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 183-184.

⁴ Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 9. Оп. 6. Спр. 5. Т. 1. Арк. 314 ; Новина П. Вовки. Фрагменти з хроніки одного відділу УПА «Вовки». Ліон ; Париж : Видання ЗЧ ОУН, 1948. С. 25.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 463. Арк. 59.

⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 270 ; ДАЛО. Ф. 5001. Оп. 7. Спр. 220. Арк. 65 ; ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 19.

комендант СБ куреня УПА «Жука» Василь Діденко («Бронь») – офіцера загороджувального загону військ НКВС¹.

Інколи в радянських одностроях діяли цілі боївки². Референт СБ Бродівської округи ОУН Микола Войтович («Рос») ходив восени 1945 р. у формі радянського майора, а його заступник Петро Дмитрашук («Чорний») – сержанта³. Комендант боївки СБ Стрийського району ОУН Василь Жужевич («Бей») мав форму молодшого лейтенанта, а його бойовик Василь Перевізник («Веселий») – рядового червоноармійця⁴. Учасники боївки СБ Калуської округи (20-ти вояків) діяли того ж року під виглядом червоноармійців⁵. Референт СБ Золочівської округи Роман Качан («Гроза») був одягнений у січні 1946 р. у форму полковника Червоної армії, а його бойовики – рядових солдат⁶. Троє учасників боївки СБ Почаївського р-ну ОУН діяли наприкінці 1947 р. у формі офіцерів Радянської армії⁷.

Здобували однострої супротивника різними шляхами: забирали при роззброєнні, вилучали у демобілізованих, знімали з засуджених до страти або вбитих⁸. Усе залежало від ситуації. 15 серпня 1945 р. командир 3-ї (Тернопільської) Військової округи 3 «Лисоня» Володимир Якубовський («Бондаренко») наказав есбістам зібрати в усіх демобілізованих червоноармійців обмундирування та передати територіальним провідникам ОУН⁹. 18 грудня 1945 р. у с. Постолів Ліського повіту Підкарпатського воєводства (Польща) боївка СБ

¹ Архів Управління СБУ в Чернігівській області. Ф. 6. Спр. 10345. Арк. 33 ; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 94 ; Спр. 112. Арк. 129.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 4.

³ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 182. Арк. 31.

⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 89. Арк. 173-174.

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 47. Арк. 52.

⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 182. Арк. 40.

⁷ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 49.

⁸ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 37383. Арк. 66 ; Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 8573. Арк. 14 ; Архів Управління СБУ в Чернігівській області. Ф. 6. Спр. 1464. Арк. 20 ; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 72 ; Спр. 55. Арк. 49.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 468. Арк. 248.

роззброїла та «розмундирувала» (забрала одяг) 24-х жовнів Війська Польського¹.

Наприкінці 1940-х рр. нерідко форму закупували у воєнторгах. Протягом квітня 1947 р. інформатор Степан Томашевський придбав у Львові за вказівкою референта СБ Винниківського р-ну ОУН Івана Царя («Ірода») військову форму та погони офіцерського складу військ МДБ². Того ж року Євген Тихолаз придбав у Львові погони для референта СБ Жовківської округи ОУН Степана Петрушевича («Зета»)³. Подібні випадки були непоодинокими. Про це свідчить вказівка УМДБ Львівської обл. від 1950 р. стежити за особами, які закупають одяг військового зразка⁴.

Тактика діяльності в радянських одностроях у багатьох інструкціях СБ називалися «під совецькою маркою»⁵. Використовували її для ведення розвідки, перевірки підозрілих осіб. Однак головним чином «під совецькою маркою» проводили диверсійно-терористичні операції⁶. Лише на теренах Здолбунівського р-ну Рівненської області у 1944–1945 рр. їх зафіксовано десятки. Наприклад, 31 серпня 1944 р. боївка СБ у одностроях червоноармійців знищила в с. Тайкури Здолбунівського р-ну Рівненської обл. спецгрупу НКВС з семи осіб⁷. У листопаді 1944 р. поблизу с. Дермань – зупинила військовий автомобіль з продуктами⁸. 19 лютого 1945 р. в с. Будераж – вбила агента райвідділу НКДБ «Кучера», який проводив перепис населення⁹.

Подібні диверсійно-терористичні операції не були рідкістю до кінця 1940-х рр. в усіх західних областях УРСР. Боївка СБ «Бігуна» під виглядом перевірки співробітниками МВС документів провела

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 79. Арк. 227.

² Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 212. Арк. 194.

³ Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 27639. Т. 2. Арк. 111.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 258. Арк. 220.

⁵ Клименко О. СБ ОУН(Б) на Тернопільщині 1942–1952 рр. *Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика*. Тернопіль, 2017. Вип. 2. С. 162.

⁶ Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. Рівне : Бібліотека журналу «Однострій», 2006. С. 28.

⁷ Сергійчук В. Український здвиг. Т. 2 : Волинь у 1939-1955 рр. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. С. 487.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67962. Арк. 17.

⁹ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9079. Т. 62. Арк. 58.

1 січня 1947 р. у селах Повітно та Мильчиці Городоцького р-ну Львівської обл. ліквідацію засуджених осіб¹. 5 серпня 1947 р. боївка СБ Межиріцького р-ну «Орлика», під виглядом радянських військових, вбила дільничного уповноваженого Тучинського райвідділу МВС Іларіона Джуса². Інколи також траплялися випадки проведення боївками СБ диверсійно-терористичних операцій під виглядом бійців винищувальних батальйонів³.

Зрідка есбісти поєднували використання радянських одностроїв з вживанням російської мови. Одягнені в радянську форму учасники боївки СБ Йосипа Собчака («Бойка») зайшли до будинку мешканця с. Бужковичі Локачинського р-ну Волинської обл. Анатолія Дудкевича. Вдаючи з себе оперативну групу вони його запитали: «Кто в селе станичний?». Не здогадуючись хто перед ним Дудкевич показав есбістам будинок Андрія Гарвена. Після цього його стратили⁴.

Нерідко поряд з формою для маскуванню використовували трофейні радянські нагороди⁵. У вбитого 17 липня 1944 р. в с. Іванківці Скала-Подільського р-ну Тернопільської обл. коменданта боївки СБ «Ліщини» червоноармійці виявили медаль «За бойові заслуги»⁶. Подібну нагороду знайшли восени 1945 р. співробітники опергрупи НКВС на кітелі загиблого слідчого СБ Шумського р-ну ОУН Фесюка («Грома») ⁷. Шестеро учасників боївки СБ Почаївського р-ну ОУН Василя Коцюби («Батька») мали медалі «За відвагу» та один – гвардійський значок⁸. Учасник боївки СБ Тернопільського обл. проводу ОУН «Дніпро» мав медаль «За оборону Сталінграду»⁹. Інколи радянські медалі та ордени есбісти носили з собою в польових сумках. Під час ліквідації у квітні 1945 р. у с. Старий Кокорів боївки СБ Великодедеркальського р-ну оперативна група МДБ

¹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 197. Арк. 16.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 110.

³ Суменко В. Зрадникам народу – прощення немає! *Жовтневі зорі (Корець)*. 1987. 9 груд. С. 4.

⁴ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 21138. Т. 1. Арк. 103.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68569. Арк. 32.

⁶ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 155.

⁷ Там само. Спр. 96. Арк. 5.

⁸ Там само. Спр. 98. Арк. 75.

⁹ Там само. Спр. 30. Арк. 173.

виявила: орден «Червоної Зірки», медалі «За бойові заслуги», «За відвагу», «За оборону Ленінграда» та «За перемогу над Німеччиною»¹. У вбитого наприкінці листопада 1945 р. оперативною групою НКДБ учасника боївки СБ Сокальського надрайону ОУН виявили ордени «Червоної Зірки» та «Слави» другої степені, медалі: «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграда», а також гвардійський значок². Слідчий СБ Тереховлянського р-ну ОУН Василь Вергун («Фір») носив на формі майора орден «Слави»³. 10 січня 1947 р. оперативна група Рава-Руського райвідділу МДБ знайшла польову сумку референта СБ районного проводу ОУН, де були різні радянські медалі, одна польська, два гвардійські значки та значок «Взірцевий артилерист»⁴.

Траплялося використання есбістами «під совєцькою маркою» навіть захоплених у ворога автомобілів. 26 грудня 1944 р. органи НКВС зафіксували на території Хирівського р-ну Дрогобицької обл. боївку СБ під виглядом червоноармійців, яких очолював підполковник артилерії. Переміщувалися вони автомобілем «Віліс», покритим фанерою⁵.

На Закерзонні есбісти інколи діяли в одностроях польських військових. Так, учасники боївки СБ Холмської округи Леона Лапінського («Зенона») мали форму співробітників Міністерства Громадської Безпеки (пол. *Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego*)⁶. Територією Польщі вони їздили залізницею з фіктивними документами на прізвища поляків⁷. Завірені вони були печаткою Кристонопільської гміни⁸. Боївка СБ «Сокала» натрапила 28 грудня 1946 р. біля с. Негрибка Перемишльського повіту на засідку Війська Польського.

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 258.

² Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 161. Арк. 10.

³ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 469. Арк. 379-380.

⁴ Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 198. Арк. 62.

⁵ Там само. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 62.

⁶ Там само. Ф. 6. Спр. 36957. Т. 2. Арк. 9, 36 ; Літопис УПА. Основна серія. Т. 39 : Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя : (Документи і матеріали) / ред. П. Й. Потічний. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2003. С. 897.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 36957. Т. 2. Арк. 9, 36.

⁸ Там само. Спр. 38296. Т. 2. Арк. 56 ; Спр. 38297. Т. 2. Арк. 14.

Врятуватися від знищення їм допомогли однострої супротивника. Скориставшись розгубленістю ворога, есбістам вдалося без втрат вирватися із засідки¹.

Зрідка для ефективнішого проведення диверсійно-терористичних операцій есбісти маскувалися під жінок. Одну з них 27 січня 1945 р. здійснила боївка СБ Жидачівського р-ну ОУН Василя Петриці («Ореста»). Переодягнувшись у жіночий одяг бойовики прибули на господарсько-політичні збори міжрайонного партійного активу до школи с. Дем'янка-Лісна. Скориставшись ситуацією вони розстріляли з автоматів усю президію з шести осіб, яка зібралася за одним столом². Подібний випадок трапився восени 1944 р. у сільраді с. Літин Турійського р-ну Волинської обл., а також у січні 1946 р. у с. Пилатківці Скала-Подільського р-ну Тернопільської обл.³

Озброєння спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій залежало від періоду їхньої діяльності. У 1920–1930-х рр. використовували пістолети різних систем. Починаючи з весни 1943 р. види озброєння стають більш різноманітними. У звіті з чотирьох ВН округи «Січ» (ймовірно Волинь) від 25 листопада 1943 р. зазначалося, що в СБ нараховувалося – 400 звичайних гвинтівок, 187 пістолетів, 130 револьверів системи Нагана, 129 напівавтоматичних гвинтівок, 22 кулемети, 14 рушниць та 5 німецьких автоматів МР-40 (нім. *Maschinen Pistole 40*). З цієї зброї підрозділи ВПЖ мали 72 звичайні гвинтівки, 29 напівавтоматичних гвинтівок, 6 кулеметів, 3 рушниці – «фінки» та 2 німецькі автомати МР-40. Загальна кількість амуніції СБ округи «Січ» складала: 9.043 набоїв до довгої зброї та 2.960 – до короткої зброї, 142 гранати та 15 багнетів⁴. У цей час арсенал однієї з районних референтур СБ складав: три радянські кулемети ДП (Дехтярьова піхотний), німецький кулемет МГ-42 (нім. *Maschinengewehr 42*), гранатомет, шість російських гвинтівок, вісім німецьких гвинтівок, 1 угорська гвинтівка, два автомати ПППШ-41 (пістолет-кулемет Шпагіна), один автомат МР-40 (нім. *Maschinen Pistole 40*), пістолет Walther P38, пістолет

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 8. Арк. 203.

² Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 239. Арк. 94 ; Оп. 7. Спр. 2. Арк. 169-170.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6579. Арк. 13 ; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 471. Арк. 248.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 276.

Parabellum, пістолет калібру 7.65, три «нагани», ракетниця, дві гранати оборонні, 15 гранат «зачепних» та одна протипіхотна міна¹. Водночас восени 1943 р. боївка СБ Великоолександрівської округи ОУН (Херсонщина) мала пістолети та гранати².

У післявоєнний період озброєння боївок СБ не зазнало значних змін. Надалі воно складалося з гвинтівок, автоматів, пістолетів, кулеметів та гранат різного походження³. Боївка СБ Петра Фецюка («Нечая») з 12-ти осіб (Станіславівщина) мала на озброєнні 3 ручні кулемети, російський ДП, угорський та німецький автомати⁴. Підрозділ ВПЖ Долинської округи з 20-ти вояків мав 5 ручних кулеметів, а також німецькі, російські та угорські автомати⁵. Референт СБ Монастириського р-ну ОУН Степан Коренецький («Вороний») мав у лютому 1945 р. на озброєнні автомат ППШ та пістолет⁶. Боївка СБ Товстенського р-ну ОУН Івана Попадина («Гонти») мала у січні 1946 р. на озброєнні: ручний кулемет, автомати та гвинтівки, а боївка СБ Рокитнівського р-ну ОУН Кузьми Гордійчука («Германа»): ручний кулемет, п'ять автоматів ППШ та гвинтівки⁷. Подібне озброєння есбісти мали до останніх років боротьби. Під час ліквідації 3 серпня 1951 р. опергрупою МДБ в Буковському лісі боївки СБ Старосамбірського р-ну ОУН Йосипа Гоняка («Левка») було виявлено: 2 автомати ППШ, 2 гвинтівки АВТ-40 (самозарядна гвинтівка Токарева), німецька гвинтівка, пістолет іноземного виробництва, револьвер системи Нагана та гранати⁸.

Інколи траплялися досить незвичні види озброєння. Референт СБ Дмитро Куп'як («Клей») згадував, що повітова боївка СБ знищила радянську танкетку та начальника Новомилятинського

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 295.

² Архів Управління СБУ в Херсонській області. Ф. 6. Спр. 9740. Арк. 186.

³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 23 : Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ 1944-1951 / упоряд. М. Романюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2013. С. 14.

⁴ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Ф. 4. Спр. 15067. Арк. 34-35.

⁵ ДАЛО. Ф. 2189. Спр. 1301. Т. 2. Арк. 285.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 32.

⁷ Там само. Спр. 482. Арк. 26 ; ДАРО. Ф. 2771. Оп. 1. Спр. 4916. Арк. 71.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 190. Арк. 69.

райвідділу НКВС Єсеніна за допомогою німецького «панцерфауста»¹. На теренах Сарненського р-ну Рівненської обл. учасник боївки СБ «Сира» – башкирський татарин «Гріша» був озброєний лише кавказьким кинджалом, оскільки йому не довіряли². Крім того, до спорядження боївок СБ входили найрізноманітніші побутові речі: шнурки для зв'язування полонених, годинники, компаси, казани, намети, приладдя для бриття та інше³.

Перші військові звання в мережі СБ з'явилися на території Волині та Західного Полісся. Це зафіксовано у наказі Групи УПА «Тютюнник» (східна Рівненщина) від 26 жовтня 1944 р. Співробітникам ВСБ, які перебували в складі повстанських підрозділів, надавалися підстаршинські звання: старшого булавного, булавного, старшого вістуна та вістуна⁴. Побідні звання зафіксовані у списку нагороджень есбістів групи УПА «Сян» (Закерзоння) від 30 червня 1946 р. та наказі для співробітників СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» від 1 квітня 1947 р.⁵ Остаточо усі старшинські ступені працівників СБ прирівняли до аналогічних повстанських наказом УГВР від 6 червня 1948 р.⁶ Того ж року у номінації для есбістів передбачалися військові звання: генерал, полковник, підполковник, майор, сотник, поручник, хорунжий та підхорунжий⁷. Переважно вони присвоювалися як нагороди або для вшанування загиблого⁸.

¹ Куп'як Д. Спогади не розстріляного. Нью-Йорк ; Торонто : б.в., 1991. С. 221.

² Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 15913. Арк. 14.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 22. Арк. 201-202.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2006. Арк. 820-821.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 9. Арк. 4 ; Спр. 376. Т. 49. Арк. 313-314.

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 60. Арк. 127.

⁷ Там само. Т. 47. Арк. 19.

⁸ Веденєєв Д., Биструхін Г. Мечі і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ : Генеза, 2006. С. 223.

Наприклад, шеф СБ Микола Арсенич («Михайло») посмертно отримав військове звання «генерала контррозвідки»¹.

Власних нагород учасники спеціальних підрозділів українських націоналістів не мали, а користувалися загальноорганізаційними. Найбільш широко цю практику застосовувала СБ. Згідно з наказом про «номінування» від 11 жовтня 1945 р. її співробітники отримали 40 % Бронзових Хрестів Заслуги, 20 % Бронзових Хрестів Бойової Заслуги, 10 % Срібних Хрестів Бойової Заслуги II класу, 29 % Срібних Хрестів Заслуги та 50 % Золотих Хрестів Заслуги². Інколи за звитягу в боях високі нагороди отримували рядові есбісти. Бойовик районної СБ «Петя» був нагороджений Золотим Хрестом Заслуги II ступеня. У рукопашному бою він ліквідував кулеметника, захопив його зброю та відстрілюючись знищив 12-х польських вояків³. За подібні доблесті Срібним та Бронзовим Хрестами Заслуги було також нагороджено бойовиків СБ «Лиса» й «Драпака»⁴. Як і у випадку зі званнями, нерідко нагороди видавали посмертно.

Висновки

Військових одностроїв у класичному розумінні цього поняття спеціальні підрозділи українських націоналістів ніколи не мали. Вперше символіка ОУН як елемент одягу есбістів з'явилася весною 1943 р. на Волині та Західному Поліссі. Влітку того ж року ця практика поширилася на співробітників ВПЖ. Зазначена символіка ОУН, як правило, обмежувалася невеликим металевим тризубом на шапці чи кашкеті. Нерідко співробітники СБ та ВПЖ мали цивільний одяг, який поєднували з елементами німецької або радянської форми, рідше – угорської, румунської та чехословацької. У післявоєнний період практика носіння есбістами оунівської символіки поширилася на усі регіони Західної України. Протидіючи ворожій пропаганді, вживання німецьких одностроїв намагалися обмежити. Водночас значно збільшилася кількість елементів радянської форми. Зокрема, популярними серед есбістів взимку були шапки-вушанки.

¹ Мороз В. Генерали УПА – вихованці Пласту. *Пластовий шлях*. 2002. Ч. 4 (136). С. 42-45.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 60. Арк. 243-245.

³ Там само. Т. 47. Арк. 6.

⁴ Там само. Т. 49. Арк. 315-316.

На початку 1940 р. у західних областях УРСР розпочалося використання радянської форми – червоноармійців, міліціонерів та прикордонників. Упродовж осені 1942 р. – весни 1944 р. есбісти діяли на території усіх регіонів України під виглядом німецьких поліцаїв, солдат або й офіцерів. В окремих випадках, переважно восени 1943 р. на Західному Поліссі, застосовувалося маскування під радянських партизан. Найбільшого поширення практика проведення СБ диверсійно-терористичних операцій «під совєцькою маркою» набула у післявоєнний період. Інколи під виглядом радянських військових діяли цілі боївки. Коменданти (референти) СБ у формі офіцерів, а бойовики – солдат. Радянські однострої здобували різними шляхами: забирали при роззброєнні, вилучали у демобілізованих, закупували у воєнторгах, знімали з засуджених до страти або вбитих. Інколи діяльність СБ «під совєцькою маркою» поєднувалася з вживанням російської мови, розміщенням на формі радянських нагород та переміщенням на трофейних автомобілях. На Закерзонні учасники СБ інколи діяли в одностроях польських військових.

Озброєння розвідувальних підрозділів українських націоналістичних організацій до весни 1943 р. складали переважно пістолети різних систем. Надалі воно було більш різноманітне. На озброєнні боївки СБ та підрозділів ВПЖ були кулемети, автомати, рушниці, гранати, міни різних моделей найчастіше німецького, радянського або угорського виробництва. Крім того, у спорядженні есбістів передбачалися ножі, багнети, ракетниці, компаси, годинники, намети, шнурки та багато іншого.

Вперше військові звання (старшого булавного, булавного, старшого вістуна та вістуна) з'явилися у співробітників ВСБ восени 1943 р. на території Волині та Західного Полісся. Згодом ця практика поширилася у Галичині та Закерзонні. Старшинські ступені усіх інших есбістів прирівняли до аналогічних повстанських у червні 1948 р. На той час в СБ передбачалися наступні військові звання: підхорунжий, хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник та генерал. Нагороджували есбістів загальноорганізаційними Бронзовими, Срібними та Золотими Хрестами Бойової Заслуги. Переважно їх отримали керівники. Хоча за звитягу у бойовій ситуації найвищі відзнаки могли отримати рядові бойовики. Нагороди та звання нерідко присвоювали посмертно для вшанування загиблих керівників СБ.

ПІСЛЯМОВА

Проведене дослідження дало підстави дійти висновків, що діяльність Служби безпеки ОУН(б) та спецпідрозділів УПА у 1940–1951 рр. була наслідком обумовлених багатьма чинниками процесів.

Структура будувалася за територіально-функціональним принципом відповідного тогочасного устрою мережі ОУН. При цьому вона зберігала значну автономію. Водночас будова мережі СБ ОУН завжди мала значні регіональні особливості. Їх визначала низка прикмет: розвиток національної свідомості місцевого населення, військово-політична, оперативна обстановка, стратегія місцевого підпілля та навіть якості окремих керівників. Функціональне розгалуження залежало від рівня певної ланки в мережі СБ ОУН. Зазвичай обов'язковими кадровими позиціями вважалися референт, а також його заступники з розвідувальної та диверсійно-терористичної роботи. Нерідко їх доповнювали слідчі, зв'язкові, архівісти, канцеляристи, а також боївки чисельністю від кількох до кількох десятків вояків. Базовою та найбільш дієвою ланкою референтури СБ ОУН вважалася районна, яка мала значні повноваження у роботі. Мережа нижче підрайонного (кущового) рівня займалася переважно розвідкою. Важливим доповненням мережі СБ ОУН були спеціальні підрозділи УПА. Передусім військово-польова жандармерія (ВПЖ) та відділи особливого призначення (ВОП). Специфіку їхньої мережі визначало входження до складу повстанських підрозділів.

Особовий склад есбістів походженням, освітою, одягом та озброєнням не відрізнявся від решти підпільників. Більшість складала місцеві українці у віці від 18 до 30 років. Єдиною суттєвою особливістю було значне переважання чоловіків, а також активніша практика використання військових одностроїв супротивника. Керівний склад СБ ОУН мав дещо старший вік, кращу освіту (4 % мали вищу) та більший відсоток вихідців з сімей священників, інтелігенції, службовців та робітників. Базовими документом у формуванні психотипу есбістів були «12 прикмет характеру українського націо-

налізму». Позитивними якостями вважалися: рішучість, безкорисливість, надійність, працьовитість, сумлінність, ініціативність, врівноваженість, обережність, комунікабельність, пунктуальність та дисциплінованість. Домінантою поведінки була постійна готовність до самопожертви. Здаватися ворогу суворо заборонялося. Тому серед керівного складу СБ ОУН та спецпідрозділів УПА близько 80 % загинуло в боях та 10 % потрапило до полону, здебільшого важко пораненими або у непритомному стані. Зневага до смерті поєднувалося у багатьох есбістів з надмірною жорстокістю до супротивників.

Серйозного значення СБ ОУН та спецпідрозділи УПА приділяли *професійній підготовці* своїх співробітників. На початковому етапі важливу роль у ній відігравали німецькі розвідувально-диверсійні та поліційні школи. Однак весною 1942 р. есбісти остаточно перейшли до власної практики «вишколів» (курсів). Як правило, їх проводили у малолюдних місцях, невеликими групами до 20 осіб. Термін навчання тривав від кількох днів до кількох тижнів. Основою навчання були методи розвідувальної та контррозвідувальної роботи, а також слідча справа. Крім того, викладали прийоми рукопашного бою, вогневу підготовку, картографію, історію, географію, міжнародну політику та інші предмети. Найбільш активно «вишколи» проводилися у період з осені 1943 р. до літа 1945 р. Надалі їх кількість постійно скорочувалася. За видами навчально-виховного процесу вони поділялися на «сходини», «відправи» та «стрічі». Важливе значення відігравали практичні заняття («взірцеві» допити), стажування у досвідчених колег та постійна самоосвіта. У навчальному процесі співробітники СБ ОУН використовували адаптовані до підпільних умов переклади іноземних посібників, а також аналітичні матеріали, підготовлені на основі протоколів допитів або захоплених (викрадених) у супротивника документів. Загалом есбісти використовували на «вишколах» 298 одиниць навчальних матеріалів. З них 53 % присвячувалося розвідувальній та контррозвідувальній роботі.

Пріоритетним напрямом функціонування СБ ОУН була *розвідка*. Вона опиралася на розгалужену територіальну мережу інформаторів та покривала 50–70 % теренів Західної України переважно сільської місцевості. Міська розвідувальна мережа найбільшого

розвитку набула у Галичині. Її основу складало студентство та мешканці передмість. Паралельно діяли розвідувальні структури проводів ОУН та підрозділів УПА, які активно взаємодіяли з есбістами. Важливе значення відводилося також аналізу періодики та радіопередач супротивника. Частину інформації здобували принагідно, адже її збір вважався обов'язком кожного підпільника.

Головними спрямуваннями розвідувальних зацікавлень були: збройні підрозділи супротивників, настрої місцевого населення та діяльність окупаційної адміністрації. Певна частина цієї інформації, особливо у післявоєнний період, передавалася союзним розвідкам.

Запровадження СБ ОУН та спецпідрозділами УПА оперативних джерел відбувалося за об'єктовим і територіальним принципами. Вони охоплювали державні органи управління, збройні підрозділи супротивника, середовища легальних та нелегальних організацій, а також політичних партій. Близько 70 % інформаторів співпрацювали з СБ ОУН добровільно. Решта – на основі компромату, погроз та шантажу. Вагомим чинником, який впливав на ефективність роботи не лише розвідки, а й усієї роботи СБ ОУН, було забезпечення зв'язку. З цієї метою здійснювалася перевірка та охорона кур'єрських ліній.

Контррозвідувальна діяльність СБ ОУН опиралася на збір інформації про агентуру супротивника. На основі цих даних її співробітники розпочинали близько 80 % справ. Зазначені оперативні джерела діяли серед місцевого населення та у власному середовищі. В повстанських підрозділах есбістські інформатори становили до 10 % особового складу. Частина даних надходила також зі свідчень керівників шляхом вивчення автобіографій, негласних бесід під виглядом вирішення кадрових питань. Головним напрямом контррозвідувальних зацікавлень уважалася радянська агентура. Паралельно протягом 1942–1944 рр. значну увагу есбісти протидіяли німецьким шпигунам. В окремих регіонах – інформаторам румунської сигуранци або польського підпілля. Крім того, у післявоєнний період на Закерзонні СБ ОУН та спецпідрозділів УПА боролася з агентурою органів безпеки Польської Народної Республіки.

Важливою складовою контррозвідувальних заходів були періодичні перевірки учасників підпілля, особливо перебіжчиків, немісцевих, звільнених з в'язниць, підозрілим чином врятованих від

смерті під час оточень. Також есбісти здійснювали розслідування обставин загибелі окремих керівників ОУН та УПА або розгрому боївок, стежили за дотриманням підпільниками заходів конспірації. Важливим аспектом контррозвідувальної роботи було інформування населення та психологічний вплив на агентуру супротивника. Для цього поширювали агітки, влаштовували публічні суди, залишали поблизу тіл страчених написи з погрозами. Співробітникам СБ ОУН вдалося здійснити низку вдалих оперативних комбінацій із перевербуванням агентури супротивника та навіть здійснювати «оперативні ігри». Найбільшого поширення ця практика набула у післявоєнний період.

Контррозвідувальний напрям роботи СБ ОУН доповнювала *слідча практика*. Важливе значення у ній приділяли уніфікації службової документації та дотриманню передбачених інструкціями процесуальних дій.

Процес затримання, конвоювання та утримування підозрюваних був ретельно розробленим. Його завданням було якомога довше приховування від затриманого його становища, унеможливлення втечі, нападу або самогубства. Основою слідчих дій був допит, який поділяли на чотири частини: вступ, ознайомчу, повідомлення звинувачень, головну. Він ґрунтувався на ретельному вивченні психологічних особливостей та застосуванні методологічних прийомів: «конфронтації» (очної ставки), «перехресному», «пропаганди», «конвеєру». Застосування психологічного та фізичного тиску на підозрюваного допускалося лише у надзвичайних випадках. Зокрема, якщо слідчі мали незаперечні докази, а допитуваний їх категорично заперечував. Численні інструкції СБ ОУН застерігали, що застосування тортур призводить до неправдивих зізнань, наклепів та страт невинних. Однак нестача часу та досвідчених кадрів змушувала слідчих СБ нерідко застосовувати згаданий надзвичайний метод допиту. Загалом виправдовували менше 30 % звинувачених, яких звільняли або залишали в підпіллі.

Іншою важливою складовою контррозвідувальної діяльності СБ ОУН була *оперативно-облікова* справа. Її основу ще на початку 1940 р. заклали «чорні листи» – персоніфіковані списки компромату на агентуру супротивника та їхніх активних прибічників. Згодом ці дані комплектувалися до різноманітних картотек. Вони склалися

за територіальним принципом та передбачали уніфіковане оформлення. Починаючи з районного рівня, картотеки поділялися на чотири групи: запідозрені, виявлені агенти, співробітники радянської адміністрації та силових органів. Оперативний облік референтур СБ ОУН вищого щабля мав більш розгалужену структуру. Крім зазначених даних, до їхнього складу входили найбільш таємні матеріали стосовно розроблення внутрішньої агентури. Для доповнення даних та встановлення джерела їх походження використовували збірники компрометувальних матеріалів. Картотеки, протоколи допитів, звіти, інструкції, навчальна література, листівки та інше входило до складу архівів. За функціональністю їх поділяли на «підручні» (повсякденні) та «залізні» (резервні). Для збереження архівів, як правило, використовували герметичні металеві бідони, які закопували у землю. Періодично їх оглядали, вилучали або додавали певні документи. Відповідали за цю ділянку роботи архіваріуси.

Одним з напрямів функціонування СБ ОУН та спецпідрозділів УПА була *оперативно-бойова та охоронна діяльність*. Слід зазначити, що ця ділянка не вважалася пріоритетною для есбістів. За можливості вони намагалися уникати сутичок зі збройними підрозділами супротивника. Переважно бойовими акціями займалися ВОПи, які оперативно підпорядковувалися СБ ОУН. Найбільш поширеною бойовою тактикою були засідки. Для здійснення важливих операцій боївки СБ ОУН об'єднувалися між собою або з підрозділами УПА. За необхідності вони розділялися на дрібні групи до 3-х бойовиків. Кожна з них діяла автономно, а згодом знову об'єднувалися. При оточенні успішно застосовувалися контратаки.

Помітною ділянкою роботи боївок СБ ОУН та підрозділів ВПЖ була охорона керівництва. При цьому вони виконували різноманітні додаткові доручення: забезпечували продуктами, здійснювали зв'язок, розвідку маршруту, пошук місць укриття, займалися спорудженням криївок. Залежно від обставин кількість охоронців могла бути від кількох десятків до одного.

Диверсійна діяльність боївок СБ ОУН, ВОПів спеціалізованих підрозділів УПА спрямовувалася на завдання супротивнику матеріальної шкоди, перешкоджання його утвердженню в регіоні, а також поповнення запасів підпілля. У післявоєнний період найбільші

сплески диверсій відбувалися після проходження фронту, напередодні виборів до Верховної Ради СРСР, а також під час проведення суцільної колективізації.

Неоднозначні оцінки істориків отримала *терористична діяльність* СБ ОУН та спецпідрозділів УПА, особливо ліквідація радянської агентури. Умовно ця робота поділялася на два напрями – внутрішній та зовнішній. Найбільш активно ліквідація агентури проводилася з осені 1943 р. до осені 1945 р. Згідно з численними документами СБ ОУН зазначена робота всередині підпілля називалася «чисткою». Вона вирізнялася масовістю страт запідозрених у співпраці з ворогом. Відсутність належної перевірки призводила до численних помилок у роботі есбістів та компрометації радянськими спецслужбами багатьох підпільників. Як наслідок внутрішній терор деморалізував частину учасників та симпатиків ОУН. З іншого боку, планомірне винищення есбістами агентури супротивника підвищувало боєздатність підпілля. Ефективність їхньої роботи неодноразово визнавалася керівниками радянських спецслужб.

Сумною сторінкою боротьби СБ ОУН з зовнішньою агентурою супротивника було застосування колективної відповідальності. Незважаючи на періодичні її заборони, окремі випадки траплялися до кінця 1940-х рр.

Не менш радикальними методами відбувалася протидія прибічникам та представникам окупаційних органів влади. Сплески цієї діяльності СБ ОУН та спецпідрозділів УПА мали місце влітку – восени 1943 р. на Волині, а також у перші повоєнні роки в західних областях УРСР. Переважна частина зазначених ліквідацій припадала на сільську місцевість. При цьому робота певної особи в окупаційних установах не могла стати єдиною причиною страти. Як правило, звинуваченнями була співпраця з спецслужбами супротивника, участь у збройній боротьбі з підпіллям або ігнорування попереджень. За нашими підрахунками, у післявоєнний період СБ ОУН та спецпідрозділи УПА ліквідували близько 3 тисяч активних прибічників та представників радянської адміністрації. Слід зазначити, що подібні антигуманні методи були типовими для спецслужб Східної Європи того часу. Тим паче їх неможливо було уникнути підпільно-повстанським організаціям.

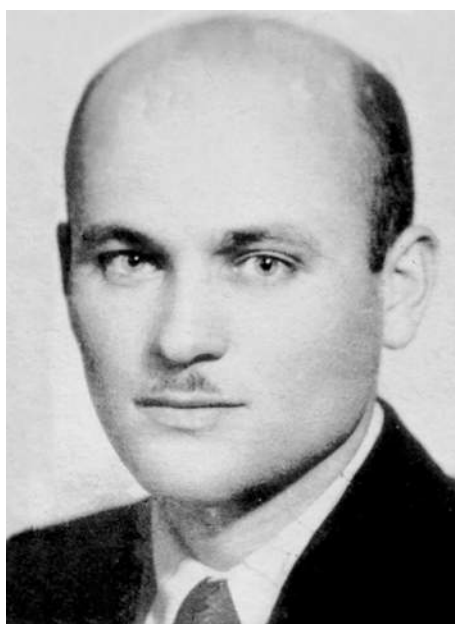
Близькою до диверсійно-терористичної була *поліційна діяльність* есбістів. Її завданням була протидія розкраданню організаційного майна та боротьба з кримінальними злочинцями, які вдавали з себе учасників підпілля ОУН або УПА. Зазначена діяльність вирізнялася радикальністю. Навіть незначні зловживання суворо карали. Звинувачених у важких злочинах або впійманих вразі, як правило, страчували. Система винесення покарань в ОУН та УПА опиралася на рішення підпільних *судово-дисциплінарних органів*. При ухваленні вироків вони керувалися «Законами Української Національної Революції» та «Дисциплінарними статутами УПА». За категоріями підсудних зазначені підпільні органи можна поділити на три групи: 1) повстанські; 2) оунівські; 3) цивільного населення. Незначні провини каралися попередженнями, пониженням у посаді, виконанням примусових робіт, штрафами або ударами палицею. Більш важкі, як правило, смертю. В окремих випадках засудженим надавалася можливість реабілітації шляхом виконання небезпечного диверсійного або терористичного завдання. Винятково справами внутрішньої та зовнішньої агентури супротивника займався «Надзвичайний суд СБ». Вироки у ньому вирізнялися суворістю.

Діяльності СБ ОУН та спецпідрозділам УПА були властиві усі напрями підпільної роботи, у тому числі бойовий, господарський, пропагандистський, кур'єрський та інші. Однак головним завжди залишався розвідувальний, контррозвідувальний та каральний (диверсійно-терористичний). Особливості діяльності СБ ОУН та спецпідрозділів УПА у порівнянні з іншими спецслужбами виражалися у посиленій конспірації, автономності прийняття рішень, маневреності дій, мінімалізмі в кадрах та документації. Найвагомішою ознакою була тривалість роботи в підпільних умовах. Без опори на власну державу та жодної суттєвої зовнішньої допомоги СБ ОУН вдалося більше десяти років ефективно протистояти в Україні багатомільйонному супротивнику.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Засновник СБ ОУН Микола Лебедь («Максим Рубан») (зліва)
та Ярослав Гайвас («Камінь») (справа). Фото 1940 р.

Микола Арсенич («Михайло») – шеф СБ ОУН у 1941–1947 рр.

Василь Турковський («Петрович») – заступник шефа СБ ОУН
у 1941–1944 рр.

Ярослав Дякон («Мирон») –
шеф СБ ОУН у 1947–1948 рр.

Григорій Пришляк («Мікушка») – референт СБ Крайового
проводу ОУН на ЗУЗ у 1941–1944 рр.

Олексій Присяжнюк («Мітла») –
референт СБ Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ у 1944 р.

Микола Козак («Вівчар») –
референт СБ Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ у 1944–1948 рр.

Мирослав Вовк («Єфрем») – референт
СБ Крайового проводу ОУН «Поділля» у 1945–1947 рр.

Петро Федорів («Дальнич») – референт СБ
Закерзонського Краю ОУН у 1945–1947 рр.

Євген Пришляк («Ярема») – референт СБ
Львівського Крайового проводу ОУН у 1949–1951 рр.

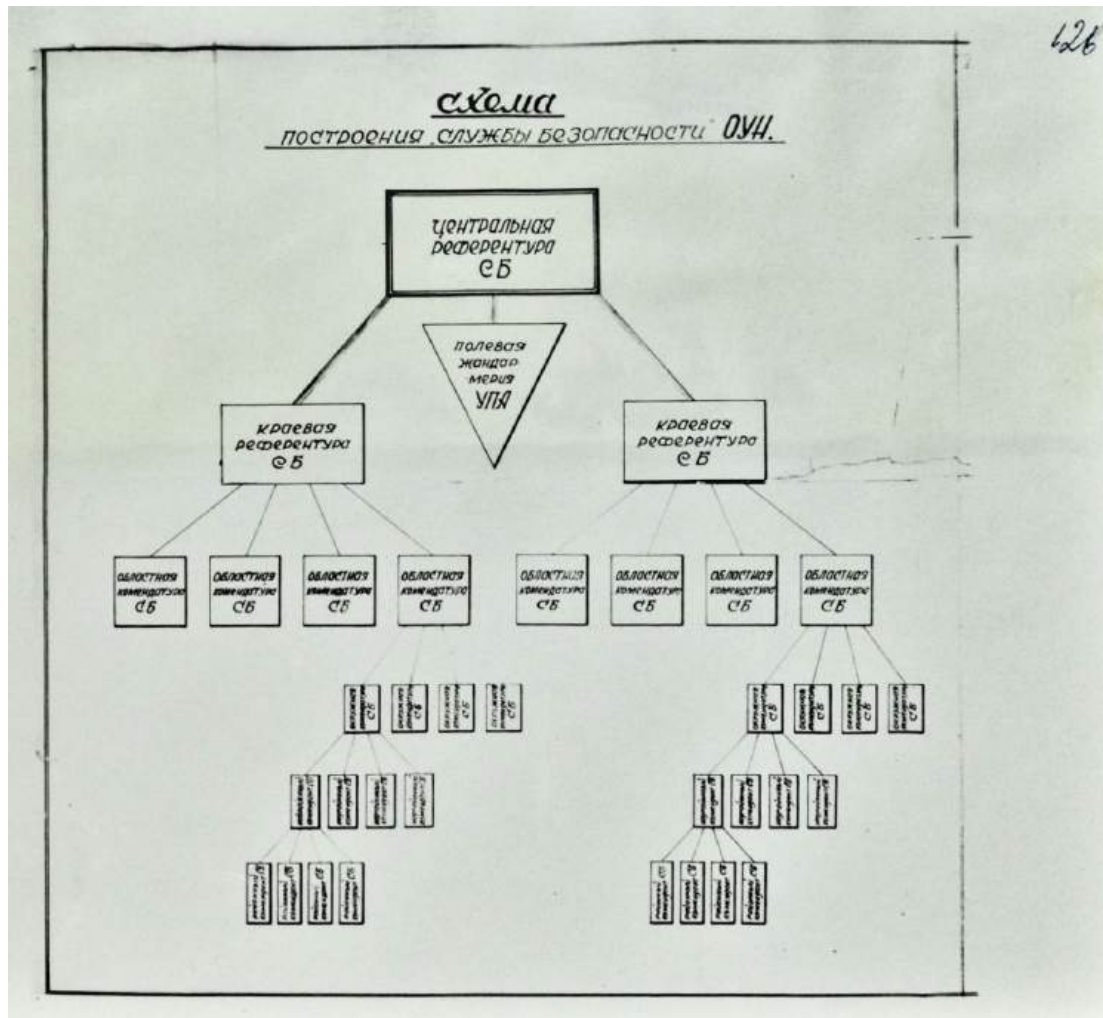

Схема побудови СБ ОУН (за даними МДБ)

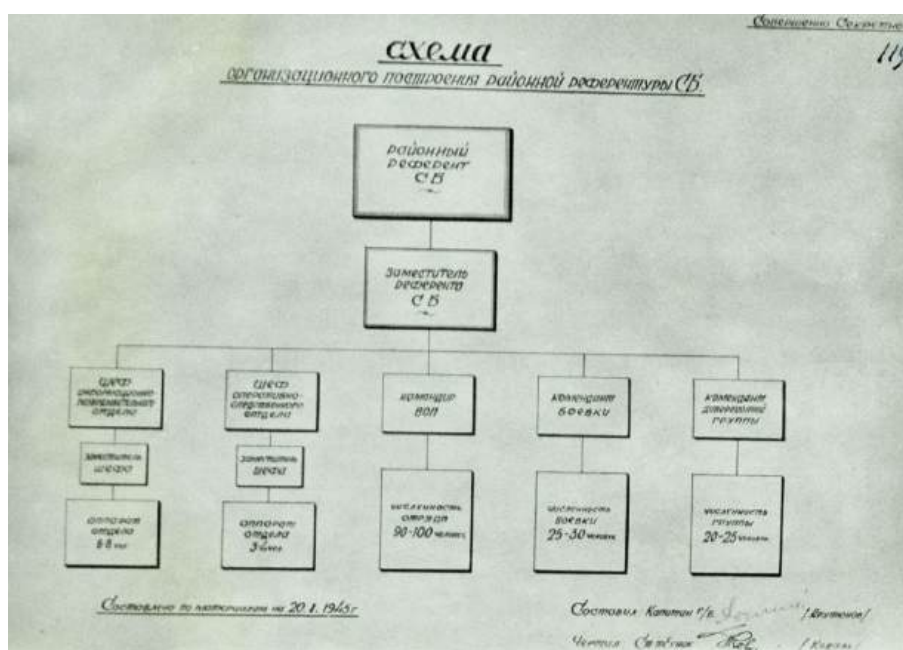

Схема побудови районної СБ ОУН (за даними МДБ)

Другий курс Української Служби безпеки
в Новому Перемишлі (1940 р.)

Вишкіл співробітників СБ ОУН на Тернопільщині
(післявоєнний період)

Боївка референта СБ Надвірнянського надрайону ОУН
Луки Гринішака («Довбуша») в радянських одностроях

Боївка СБ Любомльського надрайону ОУН
Сергія Богдана («Бикова»)

Учасники ВПЖ куреня УПА «Скажені» (Станіславівщина)

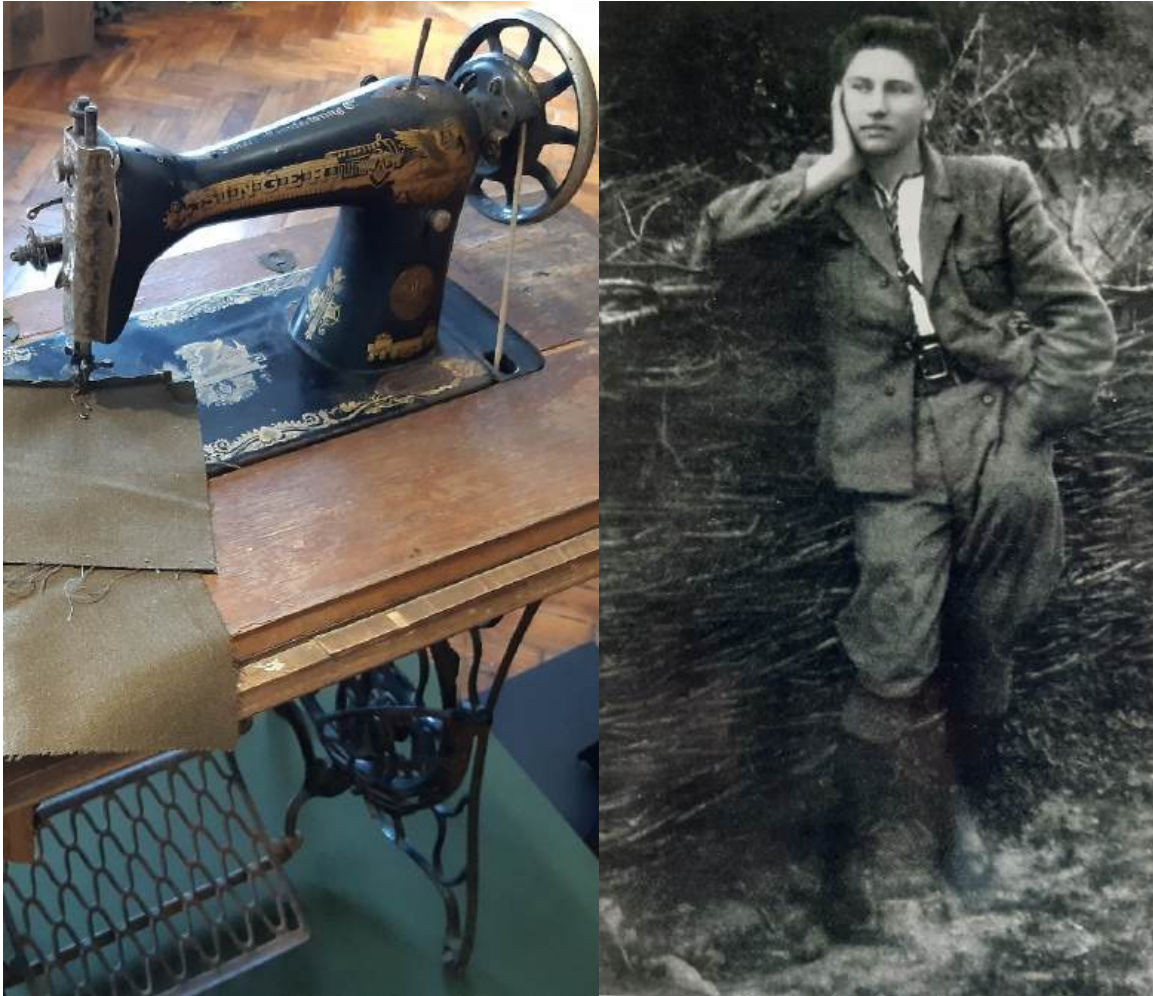
Командир Буковинського куреня УПА Назарій Данилюк
(«Перебийніс») (тримає руку на підборідді) заслуховує розвідника

Тризуб з кашкета референта СБ Коломийської округи ОУН
Романа Тучака («Клима»)

Жовто-блакитні прапори вилучені органами МДБ з криївки
референтури СБ Гусятинського р-ну ОУН

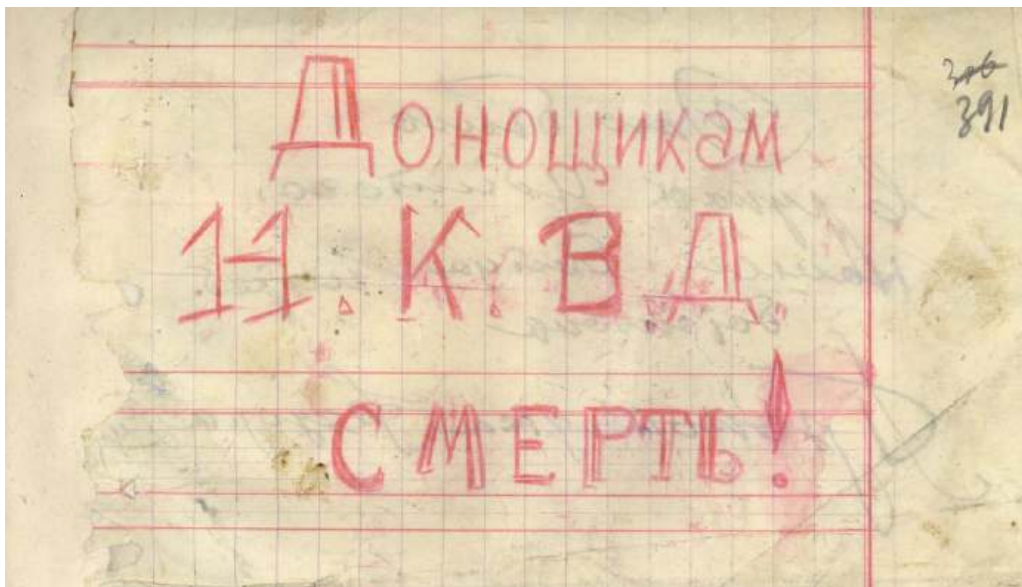
Швейна машинка, якою було пошито військовий однострій
для референта СБ Лисецького р-ну ОУН
Миколи Яськіва («Морозенка») (на фото справа)

Затримання супротивника (постановочне фото)

Зброя та кайданки вилучені співробітниками МДБ
у вбитих учасників боївки СБ Тернопільської округи ОУН

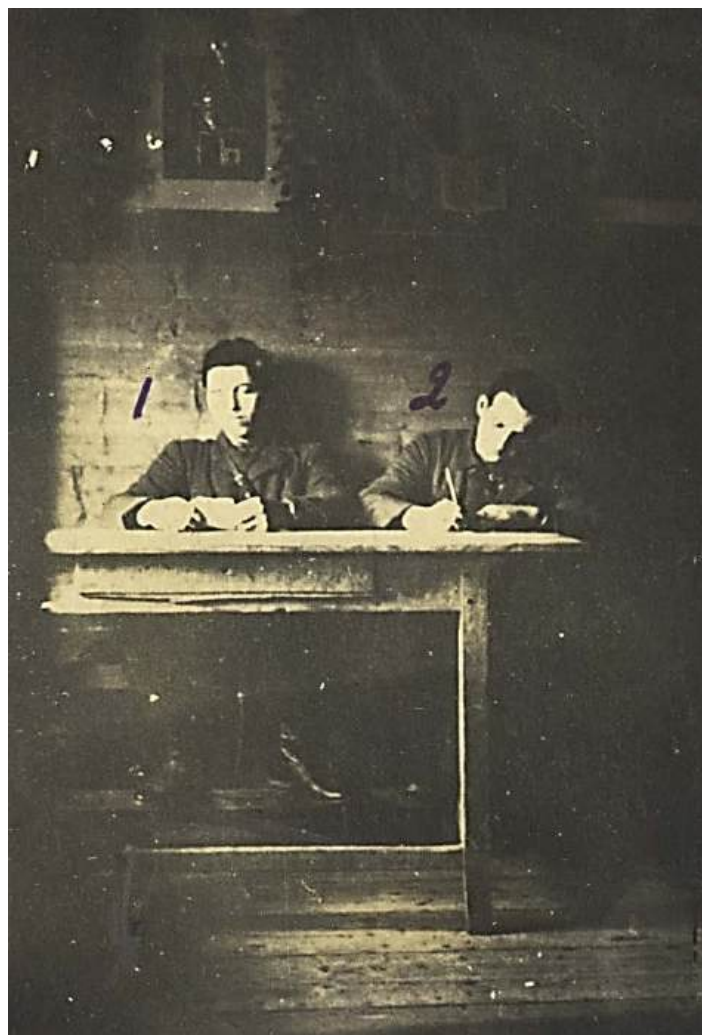
Записка прикріплена боївкою СБ на страченому
радянському агенту

Фрагмент агітаційної брошури СБ ОУН
«Донощикам і сексотам пощади не буде ніколи»

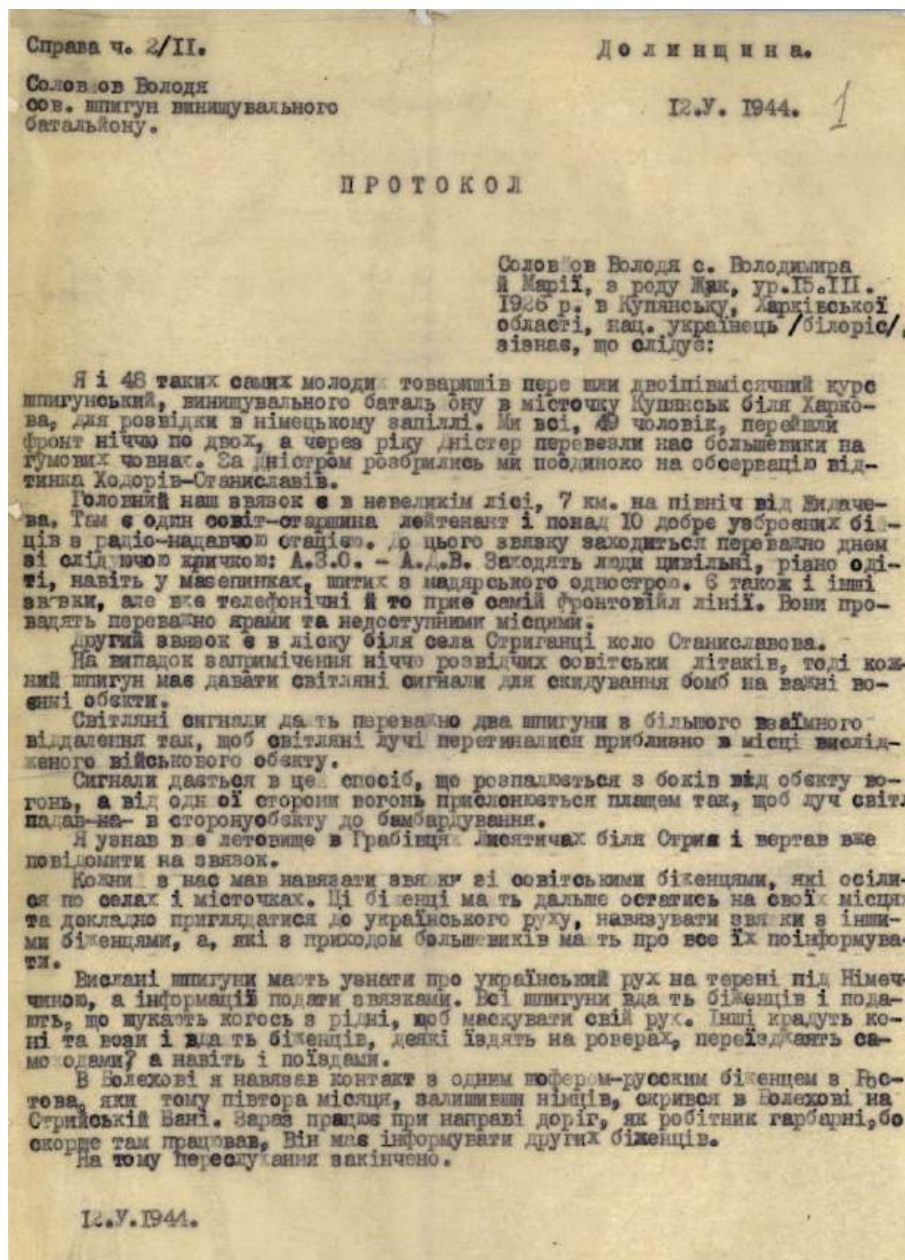
Листівка, яку есбісти прикріпили до страченого агента райвідділу МДБ (Підволочиський р-н Тернопільської обл.)

Слідчі СБ ОУН за роботою

Друкарка

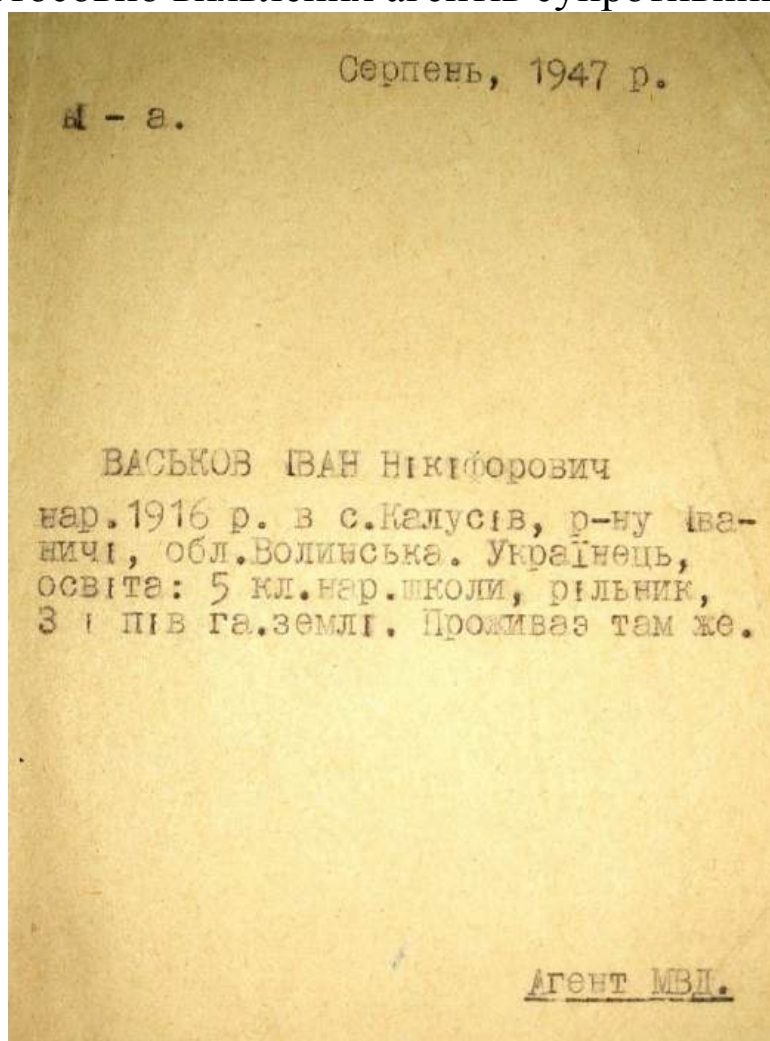
Протокол допиту радянського агента з Долинщини

Обкладинка протоколу з Заліщицького р-ну

Картотека референтури СБ Холмського надрайону ОУН «Лиман»
стосовно виявлених агентів супротивника

Обкладинка картки на агента МВС
(Іваничівський р-н Волинська обл.)

Бідон з документами архіву СБ Чортківського надрайону ОУН

Бідон з документами архіву СБ Шумського р-ну ОУН

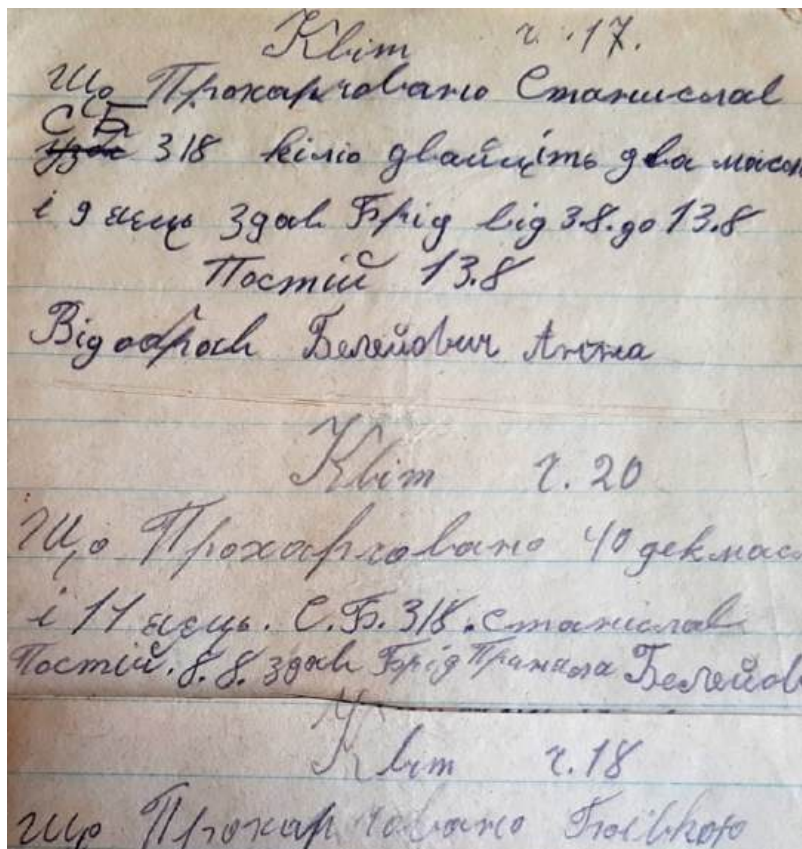
Металева скриня з документами СБ Чортківського надрайону ОУН

Банка з документами СБ (Надвірнянський р-н Станіславської обл.)

«Грипси» референта СБ Жовківського надрайону ОУН
Степана Рудника («Дужого»)

Зошит з «квитами» референта СБ Перегінського р-ну ОУН

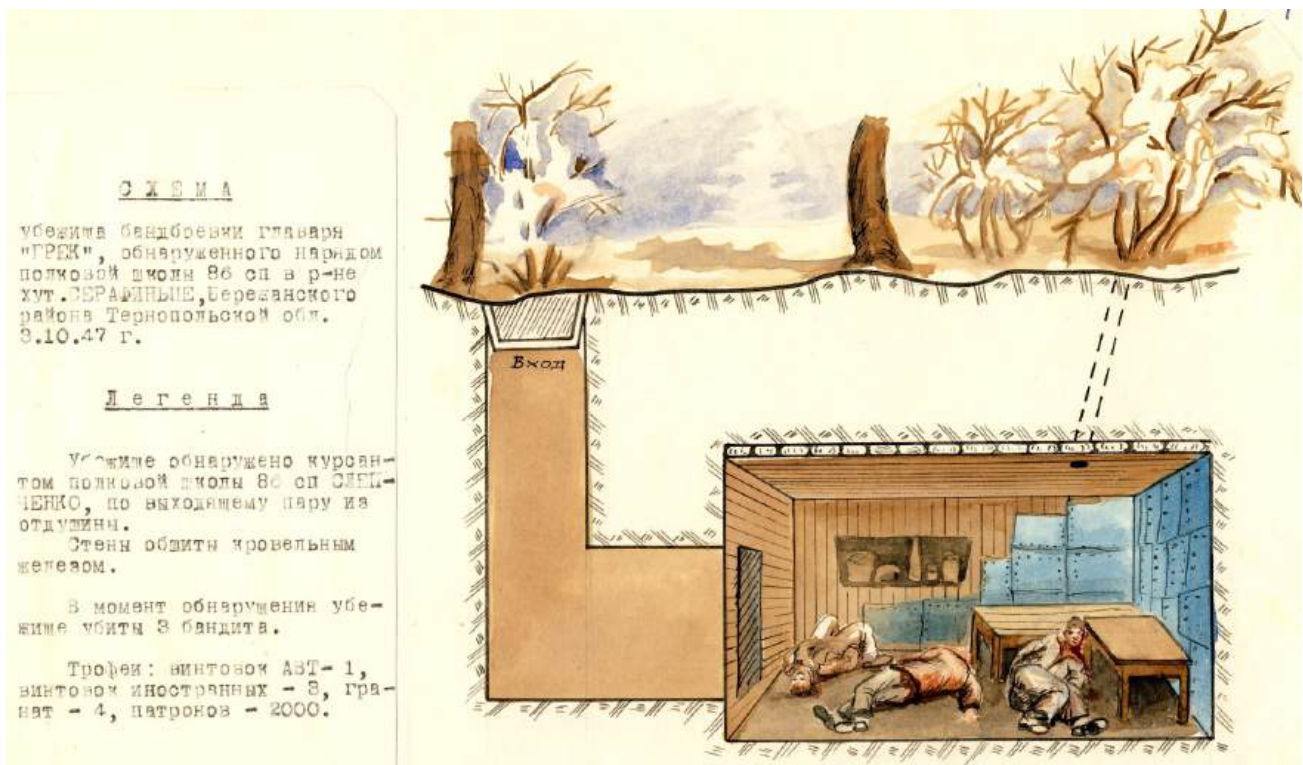
Внутрішній вигляд криївки (ймовірно референта СБ
Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Миколи Козака)

Внутрішній вигляд криївки референта СБ
Надвірнянського надрайону ОУН Луки Гринішака («Довбуша»)

Криївка референта СБ Чортківського надрайону ОУН
Івана Пінязя («Око»)

Криївка референта СБ Тербовлянського р-ну ОУН
Сергія Кароля («Грека»)

Вхід до криївки СБ Кременецького р-ну ОУН
в печері гори Ломашівка

Вхід до криївки референта СБ Гусятинського р-ну ОУН

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамчик – 350
«Адам» (див. Кибиш Сергій) – 187
«Албанець» (див. Галанджій Яків) – 34, 112
Алексєєв – 296
«Алім» – 374
Андрейчук Іван – 124
«Андрієнко» (див. Вітовський Дмитро) – 64
«Андрієнко» (див. Луцький Олександр) – 187, 411
«Андрій» – 232, 315, 331, 416
«Андрій» (див. Ковалевський Іван) – 344
Андрощук Василь – 259
Андрощук Микола – 58, 288, 294, 361, 394, 434
Андрухів Володимир – 270
«Анна» (див. Купчинко Ганна) – 423
Антонів Володимир – 130
Антонюк Борис – 126
Антонюк Марія – 131
Антонюк Порфирій – 166, 256
Антонюк Стефанія – 177
Антонюк Ярослав – 12
«Апрельська» (див. Фоя Людмила) – 197
«Аркадій» – 254
«Аркадій» (див. Гаврилюк Микола) – 163, 380
«Аркадій» (див. Кривуцький Іван) – 264
«Аркадій» (див. Савира Олександр) – 306
«Арнольд» (див. Цисак Ілля) – 253
«Арон» – 158
«Арсен» – 75
Арсенич Микола – 85, 90, 102, 103, 110, 142, 163, 168, 181, 189, 190, 191, 222, 235, 243, 260, 287, 306, 364, 365, 385, 393, 394, 409, 411, 416, 423, 424, 433, 444, 453
Артемчук Єфим – 309, 366
«Архип» – 397
Арутюнянц Сергій – 286
«Аскет» (див. Пришляк Євген) – 365
«Аскольд» – 183, 369
«Аскольд» (див. Кликайло) – 368
«Ат» – 377
«Ашот» (див. Арутюнянц Сергій) – 286
Бабій Ярослав – 316
«Базувлук» (див. Скоп'юк Іван) – 322, 435
«Баклажка» (див. Скоп'юк Іван) – 23
Бакшин Василь – 276
Балацко Іван – 212
Балашова Наталія – 318
Балицький Андрій – 287

- Балука Олексій – 104
Бандера Василь – 269
Бандера Степан – 16, 24, 70,
162, 168, 269, 384
Бандусяк Георгій – 144
Баран Василь – 396
Баран Степан – 372
Барановський Ярослав – 16
Бас Олексій – 335
Басараб Ольга – 400
Басюк Тимофій – 138
«Батько» (див. Грабець Омелян)
– 361
«Батько» (див. Коцюба Василь)
– 439
«Баян» (див. Долішній Богдан)
– 192
Безкоровайний Степан – 122
«Безрідний» (див. Макар
Василь) – 251, 376, 390
Безушко Федір – 258, 259
«Бей» (див. Жужевич Василь) –
437
«Бей» (див. Солдан Йосип) – 96
Беккер Олексій – 128
Белінський Ярослав – 58
«Бен» – 371
«Беніто» – 332
«Береза» – 211, 374
«Береза» (див. Бас Олексій) –
335
«Береза» (див. Герасимчук
Кузьма) – 59
«Березович» – 178
Березович Ольга – 131
Березовський – 354
Березовський Костянтин – 168
«Берія» (див. Любомирський
Олексій) – 50, 186
«Беркут» – 392, 393
«Беркут» (див.
Покарчук Микола) – 435
Берчак-Волошин Іван – 138
Бесага Василь – 375
Бельська Ельжбета – 285
Беляєв Трохим – 286
Бивалюк Василь – 332
«Биков» (див. Богдан Сергій) –
460
«Бистрий» (див. Белінський
Ярослав) – 58
«Бистрий» (див. Галіят Василь)
– 61
«Бистрий» (див. Гутник Улян) –
331
Биструхін Геннадій – 12
«Біда» (див. Соколовський
Микола) – 337
Біда Роман – 17
Бізанц Альфред – 135
Білас Василь – 400
Білас Зиновій – 398
«Білецький» (див. Флінт
Григорій) – 34
Білецький Петро – 293
Білик Іван – 110
Білозір Микола – 292
Біляєв – 137
«Блакитний» (див. Макух
Степан) – 111
«Блакитний» (див. Томник
Володимир) – 329
Близнюк Іван – 315
Бобровський Адріан – 123
Бобувал Арсен – 289
«Богдан» – 132, 192, 211, 213,
331, 372

-
«Богдан» (див. Дідик Мар'ян) – 232	Бондарчук Валерій – 297
«Богдан» (див. Кузьмик Петро) – 31	«Боремський» (див. Шумук Данило) – 390
«Богдан» (див. Мороз Михайло) – 42, 127, 355	Борзилова Раїса – 331
«Богдан» (див. Шевчук Леонід) – 42	«Борис» (див. Німий Ярослав) – 188
«Богдан» (див. Ясинів Феодосій) – 60	«Борис» (див. Тарановський Михайло) – 217
Богдан Сергій – 460	«Борис» (див. Щавель Іван) – 285
Боголюбський – 361	Борис Йосиф – 274
Богуль Дмитро – 62	Боровик Іван – 379
«Богун» (див. Козлов Яків) – 191, 192	Бородін Іван – 118
«Богун» (див. Папа Григорій) – 159	«Бортенко» (див. Пілішенко Андрій) – 286
«Богун» (див. Савчак Дмитро) – 421	«Борус» – 139
Богуславський Микола – 322	«Босота» (див. Горошко Пилип) – 295
Бойдуник Осип – 136	Боярський Ярослав – 132
Бойдуник Юрій – 246	«Братець» (див. Герман Григорій) – 135
«Бойко» (див. Дудко Ярослав) – 293	Братунь Ростислав – 184
«Бойко» (див. Собчак Йосип) – 273, 439	Брик Марія – 131
«Бойко» (див. Собчук Семен) – 294	«Бриль» – 66
Бойко – 303, 343	Брись Олексій – 57
Бойко Володимир – 158	Бродер Іван – 350
Бойко Іван – 371	Бродовський Фадей – 265
Бойчук Юрій – 80, 344	«Бронь» (див. Діденко Василь) – 437
Боканюк Василь – 311	Бугайов – 207, 356
«Бомба» (див. Лозинський Роман) – 79, 364	Будьонний Семен – 128, 330
«Бондаренко» (див. Якубовський Володимир) – 437	Бузяк – 62
	«Буй» (див. Горбовий Ярослав) – 180
	«Буй-Тур» (див. Щепанський Роман) – 338
	«Бук» (див. Грицай Дмитро) – 17
	Булавський Василь – 114

- «Булатний» (див. Фігаро Орест) – 96
«Бульба» (див. Шостак Максим) – 297
«Бунтар» (див. Дмитрук Іван) – 274
«Бур» (див. Олейник Микола) – 71
«Буран» – 361
«Буревій» (див. Малик Омелян) – 399
«Бурий» – 233, 422
«Бурий» (див. Гупало Михайло) – 76
«Бурий» (див. Нечайтий Єфрем) – 96
«Бурим» (див. Кузік Антон) – 187
«Бурлай» – 324
«Бурлака» (див. Щигельський Володимир) – 67
«Бурлаки» – 230
«Бурчак» (див. Безушко Федір) – 258, 259
«Бур'ян» – 58
Вавренюк Павло – 327
Вадило Михайло – 212
«Вадим» – 291
«Вайс» (див. Пришляк Григорій) – 154
Вакулик Василь – 298
Валігура Вікторія – 131
«Ванька» (див. Гриневич Іван) – 298
«Ванька» (див. Лапчак Микола) – 279
«Ванька» (див. Мазурець Степан) – 435
Ваньчковський – 354
«Варяг» (див. Дутко Петро) – 174
Василевська Глікерія – 370
«Василь» (див. Грицюк Василь) – 231
«Василь» (див. Грицюк Остап) – 290
«Василько» (див. Кот Василь) – 81
Васильчик Петро – 97
Васильюк Іван – 114
Васільєв Федір – 114
«Ватра» (див. Самотій Анна) – 140
Вахалович Михайло – 410
«Ведмідь» (див. Ковальчук Степан) – 330
«Великан» (див. Кондрас Михайло) – 59, 374
«Верба» (див. Підкова Ілля) – 116
Вергун Василь – 440
Вересюк Іван – 256
«Верещака» (див. Воробець Федір) – 191, 286
«Верховий» (див. Наріжняк Костянтин) – 61
Верхоляк Михайло – 153
«Вершигора» (див. Довганюк Леонід) – 289
«Весела» (див. Клименко Іванна) – 187
«Веселий» (див. Перевізник Василь) – 437
Вєдєнєєв Дмитро – 12
Вижва Марія – 99
«Високий» – 289
«Високий» (див. Твердохліб Михайло) – 61

Височанський Йосип – 92	Волков Володимир – 174
«Вихор» – 59	Воловкін Павло – 82
«Вихор» (див. Ржевський Микола) – 75	«Володимир» (див. Гейко Григорій) – 125
Вишинський Андрій – 405	«Володимир» (див. Козяр Анатолій) – 26
«Вишня» (див. Сохацький Петро) – 310, 313	Володимирський Фотій – 14, 54, 126, 360, 418
«Вівчар» (див. Козак Микола) – 70, 191, 196, 197, 198, 201, 260, 398, 456	«Володя» – 378
«Віктор» – 246	Волошин Ростислав – 154, 297
«Вільха» (див. Боярський Ярослав) – 132	Волчук Софія – 330
«Вільховий» (див. Попович Юрій) – 76	Вольчак Григорій – 182, 150, 411
«Віра» (див. Гунька Ганна) – 235	«Воля» (див. Брик Марія) – 131
«Віра» (див. Дума Стефанія) – 115	«Воля» (див. Юрків Анна) – 176
«Вірний» (див. Балука Олексій) – 104	«Волянський» (див. Врецьона Євген) – 386
«Вірний» (див. Лебедь Микола) – 16	Волянський Степан – 118
«Вітер» – 365	Воробель – 333
Вітовський Дмитро – 244, 434	Воробець Федір – 191, 286
«Влодко» (див. Хомчак Михайло) – 419	Ворожко Василь – 264
«Вовк» (див. Обезюк Володимир) – 123	«Ворон» – 239, 434
«Вовк» (див. Порендовський Володимир) – 124	«Ворон» (див. Нікітич Олександр) – 199, 265, 354
Вовк Мирослав – 434, 456	«Ворон» (див. Протас Стефан) – 187
Вовчук Василь – 354	«Ворон» (див. Цап'як Василь) – 64
Возний Василь – 356	«Вороний» (див. Андрощук Микола) – 58, 288, 294, 361, 394, 434
Вознюк Михайло – 152	«Вороний» (див. Коренецький Степан) – 442
Войтович Григорій – 276	«Вороний» (див. Левкович Василь) – 75
Войтович Микола – 183, 404	Воронін Олександр – 127
«Волиняк» (див. Тишківський Степан) – 213	Врецьона Євген – 386
	Врублевська Ганка – 140

- «Вугляр» (див. Кузьма Богдан) – 280
«Вуйко» (див. Пула Антін) – 188
Гаврилешко Микола – 63, 410
Гавриліс – 137
Гаврилюк Йосип – 27
Гаврилюк Микола – 288, 411
«Гар» (див. Гавришків Михайло) – 29
Гавриш Федір – 173
Гавришків Михайло – 29
Гавришук – 337
«Гай» – 396
«Гай» (див. Думич Дмитро) – 395
Гайвас Ярослав – 385, 453
Галагіда Ігор – 13
«Галайда» – 167, 353
Галайда Василь – 111
Галан Ярослав – 337, 338, 339
Галанджій Яків – 34, 112
Галаса Василь – 288, 376
Галатин Олексій – 368
«Галина» (див. Березович Ольга) – 131
Галіят Василь – 61
Галуга Ярослав – 128
«Галуза» – 289
«Гамалія» – 333, 348
«Гандзя» (див. Ступак Володимир) – 323
Ганієв Махмуд – 427
«Гануляк» (див. Ільчишин Григорій) – 126
«Гар» – 395
Гарвен Андрій – 439
Гаргат Іван – 78
Гаркуша Антон – 199
Гарматна Сташка – 314
«Гарт» (див. Ярчук Михайло) – 366, 403
Гасин Олекса – 111
Гевко Максим – 123
Гей Яків – 264
Гейко Григорій – 125
Герасимчук Кузьма – 59
Герим Володимир – 310
«Герман» (див. Гордійчук Кузьма) – 442
Герман Григорій – 135
«Гефайст» (див. Баран Василь) – 396
Гладун Іван – 413
«Гліб» (див. Яковюк Порфирій) – 298
Гловацький Йосип – 259
Гляс Євген – 263
Гнатів Михайло – 82
Гнітецька Наталія – 130
Говорик Рішард – 140
Голанджа Дмитро – 189
Головко Мирослав – 212
«Голод» – 290
«Голуб» – 310, 373
«Голуб» (див. Білозір Микола) – 292
«Голуб» (див. Дячун Теодор) – 63
«Голуб» (див. Копанчишин Федір) – 81
«Голуб» (див. Мокрецький Григорій) – 37
«Голуб» (див. Потапчук Петро) – 436
«Голуб» (див. Ховайло Нестор) – 275

«Голуб» (див. Шибиста Василь) – 365
«Голубець» – 167
Голяш Григорій – 21
«Гомін» (див. Осипчук Федір) – 420
«Гонта» – 97, 221, 225, 288, 289, 349, 361, 374
«Гонта» (див. Височанський Йосип) – 92
«Гонта» (див. Демчук Іван) – 167, 392, 393
«Гонта» (див. Паньків Йосип) – 187
«Гонта» (див. Попадин Іван) – 442
«Гонта» (див. Трочук Дмитро) – 378
Гонтар Михайло – 176
«Гонтей» – 75
Гоняк Йосип – 442
«Горбенко» (див. Волошин Ростислав) – 154, 297
«Горбовий» (див. Гулич Олексій) – 34
Горбовий Володимир – 250
Горбовий Ярослав – 180, 228
«Гордий» – 246
«Гордієнко» (див. Беляєв Трохим) – 286
«Гордій» (див. Бондарчук Валерій) – 297
Гордійчук Кузьма – 442
Гордійчук Ліхрон – 371
Гордійчук Сава – 317, 346
«Горлоріз» (див. Богуль Дмитро) – 62
Горобець Оксана – 140
Городняк Федір – 436

«Гордон» (див. Біда Роман) – 17
Горошко Пилип – 295
Горощук – 344
Горшков Митрофан – 59
Гошовський Степан – 106, 108, 149
«Граб» (див. Близнюк Іван) – 315
«Граб» (див. Петречко Ярослав) – 389
Граб Мирон – 111
Грабець Омелян – 361
«Грабович» (див. Петречко Ярослав) – 32, 389
«Град» (див. Цмоць Костянтин) – 110, 111
«Грек» (див. Кароль Сергій) – 253, 325, 474
«Грибок» (див. Турчин Сергій) – 239
«Григір» (див. Арсенич Микола) – 386
Григорщук Ярослав – 123
Гриневич Іван – 298
Гринішак Лука – 279, 281, 460, 473
Гринкевич Павло – 124
Гринчишин Іван – 338
Гриньох Іван – 167
Грицай Дмитро – 17
«Гриць» – 393
Грицько Дмитро – 257
Грицюк Василь – 231
Грицюк Остап – 290
«Грізний» – 370
«Грізний» (див. Вознюк Михайло) – 152
«Грізний» (див. Пасічник Михайло) – 63

- «Грім» – 82, 262, 392, 393
«Грім» (див. Рудик Пилип) – 30
«Грім» (див. Твердохліб Микола) – 82
«Грім» (див. Фесюк) – 439
«Гріша» (див. Ганієв Махмуд) – 427
«Гроза» (див. Качан Роман) – 66, 132, 370, 437
«Грузин» (див. Охримович Василь) – 104
Грушовець Григорій – 171
Гук Мирослав – 157
Гулич Олексій – 34
Гуляк Юліан – 368
Гунька Ганна – 235
Гунько Дмитро – 310
Гупало Михайло – 76
Гурецький Михайло – 99
Гурський Іван – 112
Гут-Кульчицький Семен – 292
Гутник Улян – 331
Гоянюк Михайло – 423
«Гудзик» (див. Штандер Прокіп) – 413
Давидович Василь – 145
«Далекий» (див. Килюшик Іван) – 211
«Далекий» (див. Янішевський Степан) – 191, 260, 290, 297, 298, 412
«Дальнич» (див. Федорів Петро) – 146, 225, 457
Данилишин Дмитро – 400
«Данило» (див. Сулятицький Степан) – 385
«Данило» (див. Яцук Павло) – 276
Данилюк Григорій – 290
Данилюк Назарій – 297, 461
Данилюк Онуфрій – 332
Данилюк Степан – 175
Данко Юрій – 125
Дарабан Михайло – 256
Дацьків Роман – 343
«Дашкевич» (див. Сушко Роман) – 384
Дебальок Іван – 305
«Демид» (див. Чижевський Василь) – 168, 183, 368
Демків Лев – 265
«Демко» (див. Кузьмак Іван) – 415
Демський Олексій – 314
Демчук Іван – 167, 392, 393
Демчук Матвій – 368
Демчунь Петро – 281
«Дем'ян» – 188
«Дем'ян» (див. Петрушевич Степан) – 192, 423
«Денис» (див. Кантемір Василь) – 245, 424
«Денис» (див. Павлишин Мефодій) – 181
Денис Петро – 178
Деренько – 130
«Деркач» – 82, 363
Деркач – 118
Дечина Євдокія – 355
«Джаль» – 286
Джус Іларіон – 439
«Дзвін» (див. Яковишин Григорій) – 348
Дзерович Богдан – 250
«Дим» – 392
«Директор» (див. Дуда Микола) – 365

«Директор» (див. Яворський Богдан) – 144
Дитковський Микола – 287
«Діброва» (див. Сизонюк Григорій) – 378
Діденко Василь – 437
Дідик Мар'ян – 232
Дідик Петро – 278
Дійчукус Іван – 206
Дмитерко Михайло – 212, 349
Дмитращук Петро – 437
Дмитрук Іван – 274
«Дніпро» – 439
«Дніпровий» (див. Лазаренко Василь) – 109
Добровольський Павло – 195
«Довбенко» – 370
Довбенко Григорій – 372
«Довбуш» – 311, 351
«Довбуш» (див. Гаврилешко Микола) – 63
«Довбуш» (див. Голанджа Дмитро) – 189
«Довбуш» (див. Гринішак Лука) – 279, 281, 460, 473
«Довбуш» (див. Мороз Василь) – 156
«Довбушанка» (див. Валігура Вікторія) – 131
Довганюк Леонід – 289
Довгий Михайло – 207
Довгун Катерина – 338
«Доктор Орлів» (див. Гриньох Іван) – 167
Долішній Богдан – 192
Долматов – 286
«Домозар» (див. Скоропляс Євдоким) – 153

«Дон» (див. Дарабан Михайло) – 256
Донський – 379
«Донський» (див. Мищик Осип) – 147, 329, 351
«Донський» (див. Пасальський Іван) – 361, 400
Дорохольська Віра – 174
«Дорош» – 211
«Дорошенко» – 231
«Дорошенко» (див. Юзик Антон) – 351
Драницька Любов – 284
«Драпак» – 444
Дричко Василь – 434
Дроздецький Павло – 198
Дроздовська Тетяна – 139
«Дуб» – 171, 421
«Дуб» (див. Мартинов Мирон) – 95
«Дуб» (див. Сапіщук Іван) – 328
«Дуб» (див. Ярмолук Михайло) – 165
«Дуб» (див. Ящук Михайло) – 293
«Дубовий» – 375
«Дубовий» (див. Литвинчук Іван) – 289, 360, 369, 419
Дуда Микола – 365
Дудар Петро – 281
Дудкевич Анатолій – 439
Дудко Ярослав – 293
«Дужий» (див. Рудник Степан) – 81, 364, 472
Дулин Григорій – 77
«Дума» (див. Сут Михайло) – 293
Дума Стефанія – 115
Думич Дмитро – 395

Думка Михайло – 112	Жура Микола – 295
«Думний» (див. Рудник Степан) – 156	«Журавель» – 211
«Дунай» – 246	«Журба» – 285
«Дунай» (див. Бакшин Василь) – 276	«Журба» (див. Кондратюк Надія) – 129
«Дунай» (див. Присяжний Михайло) – 348	«Журба» (див. Прокопчук Іван) – 175
Дураковський – 349	Забужко Стефанія – 103
Дутко Микола – 348	Завада Едвард – 140
Дутко Петро – 174	«Завзята» (див. Куляк Зоя) – 355
Душко – 330	«Завзятий» – 372
«Дядя Костя» – 242	«Завзятий» (див. Гляс Євген) – 263
Дяків Йосип – 122	«Заволока» – 372
Дякон Ярослав – 77, 85, 222, 366, 417, 454	Загоруйко Роман – 83
Дячун Теодор – 63	«Заграва» (див. Стадник Ярослав) – 353
«Еней» (див. Олійник Петро) – 255	«Задорожний» (див. Денис Петро) – 178
Жабокрівський Микола – 281	Заєць Степан – 246
Жабський Ян – 285	«Залізний» (див. Шеванюк Василь) – 236, 366, 398
«Жайворонюк» – 61	«Залізник» – 261, 423
«Жак» (див. Серeda Михайло) – 135	«Залізник» (див. Гоянюк Михайло) – 62, 423
«Жар» – 423	«Залісний» (див. Ковальчук Панас) – 156, 393, 416
«Жар» (див. Магдій Василь) – 417	«Запорожець» (див. Кріпак Юхим) – 375
Жарецький Петро – 60	«Запорожець» (див. Шмигаль Михайло) – 19
Ждановський Володимир – 27	Заславський Яким – 354
Жежко Віра – 99	Затварський Іван – 353
Жигилевич Юрій – 137	Затовканюк Федір – 200, 410, 416
Жиголяк Кирило – 339	«Захар» (див. Кривуцький Іван) – 98
Жмурко Іван – 399	Захаржевський Михайло – 196, 198
Жужевич Василь – 437	
«Жук» – 59, 437	
«Жук» (див. Лапуга Тарас) – 187	
«Жук» (див. Петрас Стах) – 349	
Жуковський Андрій – 123	

-
Зборик Богдан – 419, 421, 423	«Золотаренко» – 256
«Збруч» (див. Бродовський Фадей) – 265	«Зорич» – 261
Згаб'юк Анатолій – 333, 378	«Зоря» (див. Латюк Арсен) – 304
«Зелений» – 361, 434	«Зот» (див. Хасевич Ніл) – 297
Зеленчук Михайло – 82	«Зуб» – 375
Зеленюк Петронія – 140, 144	«Зубатий» (див. Мороз Василь) – 369
«Зеніт» (див. Мигаль Петро) – 371	Зубик Семен – 335
«Зенко» (див. Яцина Григорій) – 81	«Зяцько» (див. Артемчук Єфим) – 366
«Зенон» (див. Войтович Микола) – 183, 404	«Євген» – 421
«Зенон» (див. Галуґа Ярослав) – 128	«Євген» (див. Кідюк Григорій) – 74, 421
«Зенон» (див. Лапінський Леонід) – 158, 219, 294, 348, 440	«Євгенія» (див. Міньковська Катерина) – 196, 198
«Зет» (див. Петрушевич Степан) – 338, 438	«Євшан» (див. Ляшко Степан) – 345
Зибалюк Михайло – 15	<i>Єгоров Володимир</i> – 13
Зисько Анастасія – 197	Єременко Анатолій – 32, 150, 196
«Зінько» (див. Дідик Петро) – 278	Єсенін – 443
«Зір» (див. Вахалович Михайло) – 410	<i>Єфіменко Валерій</i> – 13
«Зірка» (див. Бойдуник Юрій) – 246	«Єфрем» (див. Вовк Мирослав) – 434, 456
«Зірка» (див. Бойчук Юрій) – 80, 344	«Іван» – 137
«Зірка» (див. Кудрик Надія) – 200	«Іван» (див. Вольчак Григорій) – 182, 150, 411
«Зірка» (див. Стасюк Микола) – 175	Іванило Михайло – 170
«Зірка» (див. Турченок Наталія) – 416	Іванова Ніна – 54
«Злодій» – 370	Іванус Михайло – 417
«Зміюка» (див. Вітовський Дмитро) – 244, 434	Іванців Дмитро – 351
«Зов» (див. Кмит Дмитро) – 336	«Іванчук» (див. Вересюк Іван) – 256
	Івасюк Анна – 144, 427
	Івасюк Володимир – 168
	Івашків Федір – 77
	Ігнатович Станіслав – 139
	«Ігор» – 117, 282, 376

«Ігор» (див. Маланига Василь) – 351
«Ігор» (див. Мигович Йосип) – 82
«Ігор» (див. Пилипчук Михайло) – 81
«Ігор» (див. Шевчук Олексій) – 292
Ільницький Василь – 13
Ільченко Григорій – 322
Ільчишин Григорій – 117, 126
Ільчишин Йосип – 117
«Ірина» (див. Калуженко Антоніна) – 197
«Ірка» (див. Горобець Оксана) – 140
«Ірка» (див. Павлишин Володимир) – 292
«Ірод» (див. Цар Іван) – 131, 142, 333, 438
«Ірочка» – 296
Ісаєв Аркадій – 427
Ішук Олександр – 13
«Йордан» (див. Лівий Володимир) – 243, 315, 425
«К-13» (див. Кузьма Богдан) – 295, 416
Кабанець Олександр – 363
«Кайдаш» (див. Кузьма Богдан) – 78, 158, 333
«Калина» (див. Яворський Іван) – 345
Калинюк Дмитро – 288
Калініч – 349
Калуженко Антоніна – 197
Кальченко Олександр – 186
Камінський Анатоль – 148
«Камінь» (див. Гайвас Ярослав) – 385, 453

Кандиба Олег – 249
Кантемір Василь – 245, 424
Карабин Павло – 81
«Карась» – 370
Карін-Даниленко Сергій – 196
«Кармелюк» – 285, 345
Кароль Сергій – 253, 325, 474
«Карпатський» (див. Дійчук Іван) – 206
«Карпенко» (див. Сікора Богдан) – 61
«Карпо» – 376
«Карпо» (див. Ковальчук Степан) – 415
Карпов Дмитро – 137
«Касьян» – 79
Катерюк Олексій – 123
Качан Роман – 66, 132, 192, 370, 437
Качинський Сергій – 388
Качур Володимир – 363
«Квасний» (див. Николяк Омелян) – 15
«Квітка» (див. Юрчак Анна) – 118
Квятковський Микола – 258
«Кедр» (див. Шкамбара Михайло) – 190
Кибиш Сергій – 187
Кизима Василь – 295
Кизюк Онуфрій – 107
«Кий» (див. Хандій Іван) – 407
Килюшик Іван – 211
Кисильова Марія – 54
Кисіль Андрій – 167
Кияниця Іван – 113
Ківерський Ян Войцех – 436
Кідюк Григорій – 74, 421
«Кіх» – 436

-
«Кліщ» (див. Антонюк Порфирій) – 256	«Коваль» (див. Пелех Степан) – 219
«Клей» (див. Куп'як Дмитро) – 39, 110, 335, 442	Коваль – 349
«Клен» (див. Маланчук Євстафій) – 75	Коваль Андрій – 102
Кликайло – 368	Коваль Степан – 299
«Клим» – 308, 434	Ковальов – 352
«Клим» (див. Недзельський Михайло) – 349	«Ковальчук» (див. Івасюк Володимир) – 168
«Клим» (див. Номака Ярослав) – 128, 145, 365	Ковальчук Василь – 289
«Клим» (див. Тучак Роман) – 294, 462	Ковальчук Іван – 268
«Клим» (див. Ярчук Михайло) – 169	Ковальчук Микола – 381
«Клим Савур» (див. Клячківський Дмитро) – 53, 169, 191, 361	Ковальчук Панас – 156, 393, 416
Клименко Іванна – 187	Ковальчук Степан – 330, 415
Климишин Іван – 256	Ковпак Сидір – 286
Климів Іван – 111, 268	«Кожум'як» (див. Лановий Іван) – 109
«Климко» (див. Бобувал Арсен) – 289	«Кожум'яка» – 212
Клячківський Дмитро – 361, 376, 434	«Кожух» – 361
Кмит Дмитро – 336	«Козак», 127
«Кмітливий» – 83	«Козак» (див. Дмитерко Михайло) – 212, 349
Книш Альбіна – 140	«Козак» (див. Опришко Андрій) – 80
Книш Зиновій – 134	«Козак» (див. Петраш Ярослав) – 104
«Князь» (див. Гордійчук Ліхрон) – 371	Козак Василь – 175
Кобилиця Василь – 399	Козак Микола – 70, 154, 191, 196, 198, 201, 260, 294, 310, 398, 416, 420, 433, 456
Кобозєєв – 239	Козачук – 316
Ковалевський Іван – 344	Козлов Яків – 191, 192
«Коваленко» (див. Шрамович Микола) – 312	Козяр Анатолій – 26
«Коваль» (див. Пашковець Андрій) – 112	Козяр Сергій – 26
	Коколюк Петро – 414
	Колтонюк Микола – 106
	«Коля» – 237
	Комановський Орест – 275, 329
	«Комар» – 370
	Комаревич Борис – 217

Комаров – 239	Коханська Марина – 332
Комбаров Олександр – 119	Коцюба Василь – 439
Конашук Іван – 113, 313	«Кошовий» – 423
Кондрас Михайло – 59, 374	«Кравець» – 239
Кондратюк Надія – 129	Кравченко – 239
Копанчишин Федір – 81	Кравчук Григорій – 175
«Кора» – 255	Кравчук Мар'ян – 348, 376
«Кора» (див. Мельник Макар) – 258	Кравчук Роман – 363
Коренецький Степан – 442	Красуцька Марія – 427
Коренюк Василь – 191, 416	Крачук Павло – 112
«Корнило» (див. Вовк Мирослав) – 434	«Кремінь» – 233
«Корнієнко» (див. Косаревич Олександр) – 389	«Кремінь» (див. Мандрик Роман) – 423
Король – 346	«Кривий» – 229, 255
«Кос» – 324	Кривокульський Дмитро – 224
«Кос» (див. Михалевич Андрій) – 365	«Кривоніс» (див. Михалюс Володимир) – 125
«Косар» (див. Маївський Дмитро) – 386	«Кривоніс» (див. Сулятицький Мирослав) – 178, 365
Косаревич Олександр – 389	Кривуцький Іван – 98, 264
Косарик Микола – 297	Кригер – 385
«Косач» (див. Гук Мирослав) – 157	Крижанівський Степан – 135, 180
«Косич» (див. Федорів Петро) – 24	Криницька – 189
Костельник Гаврило – 337	Крицан Борис – 31
«Кость» (див. Білик Іван) – 110	«Криця» – 31
Костюк Антон – 152	«Криця» (див. Крицан Борис) – 31
«Костя» – 286	Кришталович Іван – 100
Кот Адам – 120, 351	Криштальський Петро – 184
Кот Василь – 81	Кріпак Юхим – 375
Котик – 84	«Крук» – 30, 178, 374
Котів Іван – 187	«Крук» (див. Климишин Іван) – 256
«Кох» (див. Мазурик Федір) – 380	«Крук» (див. Кульматицький Тадей) – 62
Коханський Владислав – 140	«Крук» (див. Левко Григорій) – 420
Коханська Галина – 43, 392	

«Крук» (див. Мартинець Едмунд) – 174, 364	Лазаренко Василь – 109
«Крук» (див. Ферій Григорій) – 377	«Лайдака» – 255
«Крутяк» – 125	«Лайдака» (див. Скуба Микита) – 374
«Кубась» (див. Тарасюк Іван) – 295	Ланевич Олександр – 299
Кубин Марія – 247	Ланівський Іван – 212
Кубишин Стах – 242, 295	Лановий Іван – 109
«Кубік» – 374	«Лапайдух» (див. Загоруйко Роман) – 83
Кудрик Надія – 200	Лапінський Леонід – 114
Кудря Володимир – 127	Лапуга Тарас – 187
Кузік Антон – 187	Лапчак Микола – 279
Кузнєцов Микола – 287, 288	Ларжевський Леонід – 111, 137, 182
Кузьма Богдан – 293, 333, 416	«Ластівка» – 427
Кузьма Григорій – 256	«Ластівка» (див. Кисильова Марія) – 54
Кузьмак Іван – 415	«Ластівка» (див. Кусинський Іван) – 285, 322
Кузьмик Петро – 31	Латюк Арсен – 304
Кук Василь – 78, 80, 81, 86, 154, 166, 226, 293, 314, 363, 398	Лаугзен Ервін – 160
Кулик – 336	Лашка Михайло – 333
Куліш Марія – 120	Лашин Василь – 30
Кульматицький Тадей – 62	Лашин Іван – 114
«Кульчицький» (див. Скоропляс Євдоким) – 30	Лебедь Микола – 16, 17, 24, 25, 26, 161, 164, 166, 175, 322, 385, 453
Кульчицький Іван – 195	«Левко» – 155, 279
Куляк Зоя – 355	«Левко» (див. Гоняк Йосип) – 442
Купчинко Ганна – 423	Левко Григорій – 420
Куп'як Дмитро – 39, 110, 395, 442	Левкович Василь – 75
Курач Іван – 366	Легацький Петро – 132
Кусинський Іван – 285, 322	«Легенда» (див. Климів Іван) – 111, 268
Кутран Яків – 349	Лелик Володимир – 124
Кухтій Дмитро – 127	«Ле» (див. Кук Василь) – 154
Куц Олександр – 161	«Лев» – 211
Куцелін – 339	«Левадний» – 391
Кучера Михайло – 257	
Кучера Юзеф – 324	
Лаврів Іван – 74, 422	

«Левко» (див. Кабанець
Олександр) – 363
«Леміш» (див. Кук Василь) –
78, 80, 81, 86, 166, 226, 293, 314,
363, 398
«Ленін» (див. Козяр Сергій) –
26
«Лемпард» (див. Литвин
Володимир) – 253
Лесків Павло – 195
«Летун» – 256
«Летун» (див. Літусь Антон) –
233, 292
«Лиман» (див. Качур
Володимир) – 363
«Липкевич» (див. Гаргат Іван) –
78
«Лис» – 444
«Лис» (див. Бандусяк Георгій) –
144
«Лис» (див. Ковальчук Василь)
– 289
«Лис» (див. Ровинський
Степан) – 293
«Лис» (див. Хом'як Михайло) –
96
«Лисий» – 312
Лисаковський В'ячеслав – 302
Лисенко Іван – 136
Лисенко Олександр – 13
«Лисий» (див. Самійленко
Микола) – 303
Лисик Генрик – 140
Лисик Тадеуш – 140
«Лисиця» (див. Кальченко
Олександр) – 186
Лисишин Іван – 291, 389
Литвин Володимир – 253
Литвиненко Іван – 390

Литвинов Лев – 333
Литвинчук Антон – 317
Литвинчук Іван – 289, 360, 369,
419
«Лихо» – 298, 327
«Лицар» (див. Гасин Олекса) –
111
Лівий Володимир – 243, 344
Лізунова Зінаїда – 133
«Лісовик» – 289
Літусь Антон – 233, 292
Ліцовський Богдан – 164
«Ліщина» – 307, 439
«Ліщина» (див. Прядун
Микола) – 289, 296
Ліщинський Зиновій – 419
Лобайко – 265
«Лобода» (див. Федина
Микола) – 423
«Лоза» (див. Низбрицький
Улян) – 414
Лозинський Роман – 79
«Лось» – 374
«Луй» (див. Потапейко Лука) –
272
«Лук» (див. Матвійчук Микола)
– 149
Лукашевич Іларій – 338, 339
Лукашук Микола – 380
Лук'янчук Андрон – 362
Луцький Богдан – 410
Луцький Олександр – 187
Любомирський Олексій – 50,
186
Лябенко Павло – 118
Ляшко Степан – 345
Магдій Василь – 417
«Маєвий» (див. Чорний
Володимир) – 185

Маєвський Анатолій – 280	«Мамай» (див. Панчук
«Мазепа» – 210	Олександр) – 272, 413, 414
«Мазепа» (див. Пекний	Мамус Микола – 308
Микола) – 292	Мандзюк Микола – 211
Мазурець Степан – 435	Мандзюк Семен – 176
Мазурик Федір – 380	Мандрик Роман – 423
Маївський Дмитро – 386	Манчук Маркіян – 366
Майданський Костянтин – 109,	«Мара» (див. Івасюк Анна) –
272, 365	144, 427
«Мак» (див. Ситник Степан) –	«Марко» – 363
258	«Марко» (див. Стеблик Нестор)
«Макар» (див. Паращук Василь)	– 415
– 424	«Марко» (див. Цимбал
Макар Василь – 251, 376, 390	Костянтин) – 213
Макаренко Єфим – 303	«Мартин» – 170
Макаровський Володимир – 426	Мартиненко Віктор – 79
Маковська Павлина – 145	Мартинець Едмунд – 136, 174,
«Макомацький» (див. Різняк	364
Роман) – 131, 132, 278, 336, 352	Мартинів Катерина – 127
«Макс» (див. Скорупський	Мartiнов Мирон – 95
Максим) – 166, 287	Мартиновський Микола – 255,
«Максим» – 378	284
«Максим» (див. Дулин	Мартинюк – 369
Григорій) – 77	«Марчак» (див. Равлик Іван) –
«Максим» (див. Лисишин Іван)	16, 17, 24, 26, 162, 228, 386
– 29, 49, 291, 389	Марчук Флор – 113
«Максим» (див. Ромез	Матвіїв Юліан – 297
Михайло) – 293	Матвійчук Микола – 149
«Максим Рубан» (див. Лебедь	Матіос Іван – 201
Микола) – 166, 322, 453	«Мах» – 129
Максимів Іван – 269	«Мацько» – 21
Макух Степан – 111, 343	Мацьопа Ілля – 334
Маланига Василь – 351	Мачура Василь – 289
Маланчук Євстафій – 75	Медведєв Дмитро – 113
Малик Омелян – 399	Мельник Андрій – 16, 134, 135
«Малиновий» (див. Кравчук	Мельник Василь – 130
Мар'ян) – 348, 376	Мельник Макар – 258
Малиновський – 239	Мельник Микола – 242, 298
	Мельник Михайло – 123

- Мельничук Захар – 128, 132, 436
Мельничук Мелетій – 126
«Метелик» (див. Василюк Іван) – 114
«Метеор» – 124
«Меч» – 363
«Мечник» (див. Мудрик Степан) – 28, 107
Мигаль Петро – 371
Мигович Йосип – 82
Милош Микола – 147
«Мирович» – 128
«Мирон» – 317, 393
«Мирон» (див. Думка Михайло) – 77, 112
«Мирон» (див. Дякон Ярослав) – 77, 85, 222, 366, 417, 428, 454
«Мирон» (див. Затовканюк Федір) – 200, 410, 416
«Мирон» (див. Іванило Михайло) – 171
«Мирон» (див. Яворський Богдан) – 109, 137
Мирон Дмитро – 181
«Миронюк» (див. Дитковський Микола) – 287
«Мирослава» (див. Зеленюк Петронія) – 140, 144
«Митар» (див. Лівий Володимир) – 344
Михайлів Федір – 61
«Михайло» (див. Арсенич Микола) – 24, 37, 44, 72, 73, 85, 90, 102, 103, 110, 142, 163, 168, 182, 189, 190, 191, 222, 235, 243, 260, 287, 306, 364, 365, 393, 394, 409, 411, 416, 423, 424, 433, 444, 453
«Михайло» (див. Згаб'юк Анатолій) – 333, 378
Михайлович Драголюб – 165
Михалевич Андрій – 365
Михалюс Володимир – 125
Михальчук Тимофій – 357
«Михась» (див. Тихнюк Петро) – 197
Мищик Осип – 147, 329, 351
Мізерний Мартин – 61
«Мікушка» (див. Пришляк Григорій) – 29, 135, 139, 181, 368, 389, 455
Міньковська Катерина – 196
«Мітла» (див. Присяжнюк Олекса) – 251, 332, 416, 455
Міхнєвіч – 353
«Міша» – 83, 352
Міщенко – 239
Міщій Євген – 19
«Могила» (див. Юрчик Петро) – 71
Могульська Ірина – 129
«Модест» (див. Коренюк Василь) – 191, 416
«Модест» (див. Цмоць Костянтин) – 183, 195
Мокрецький Григорій – 37
«Молодець» (див. Андрощук Василь) – 259
Молотов В'ячеслав – 322
«Мороз» (див. Кузьма Григорій) – 256
«Мороз» (див. Негрич Дмитро) – 62
Мороз Василь – 156, 369
Мороз Володимир – 13, 102
Мороз Михайло – 42, 127, 355
«Морозенко» – 58, 132, 255, 310

«Морозенко» (див. Тучак Роман) – 218	Наконечний – 368
«Морозенко» (див. Яськів Микола) – 463	«Наливайко» – 118, 344
«Моряк» – 54	«Наливайко» (див. Березовський Костянтин) – 168
«Моряк» (див. Кароль Сергій) – 325	«Нанашка» (див. Мельник Василь) – 130
«Моряк» (див. Шевченко Юрій) – 322, 346	Нарижняк Костянтин – 61
Москаленко Кирило – 352	«Наталка» – 235
Москаленко Марія – 79	«Невідомий» – 393
Мосурець Митрофан – 84	Негрич Дмитро – 62
<i>Мотика Гжегош</i> – 13	«Негус» – 183
Мотиль Михайло – 111	Недзельський Михайло – 349
«Мотря» – 178	«Недобитий» (див. Матвіїв Юліан) – 158, 297
«Мотря» (див. Савчук Ганна) – 187	«Немо» (див. Кисіль Андрій) – 167
«Мручко» (див. Семенюк Григорій) – 242	«Немо» (див. Трейко Іван) – 390
Мудрик Степан – 28, 107	«Неопізнаний» – 436
Музвельт – 124	«Неситий» (див. Ремарчук Дмитро) – 331
Музиченко – 335	«Нечай» – 414, 416
Музичко Василь – 377	«Нечай» (див. Лаврів Іван) – 74, 422
«Муха» (див. Безкоровайний Степан) – 122	«Нечай» (див. Фецюк Петро) – 442
«Муха» (див. Володимирський Фотій) – 14, 54, 126, 360, 418	Нечайтий Єфрем – 96
«Муха» (див. Мартиновський Микола) – 255, 284	Нечаєв Владислав – 306
Мушак Микола – 195	Нечаяєв Іван – 119
Навроцький Володимир – 123	Нижник Микола – 141
Надівський Василь – 213, 276	Низбрицький Улян – 414
«Надійка» (див. Пунда-Курдидик Марія) – 405	Николайчук Дем'ян – 145
«Надія» (див. Пунда-Курдидик Марія) – 392	Николяк Омелян – 15
«Надя» – 372	Нікітіч Олександр – 199, 265, 354
Найда Володимир – 34	Ніколаєв Василь – 317
Найдич Оксана – 266	Німець Ганна – 392
	Німий Ярослав – 188
	«Ніна» (див. Вижва Марія) – 99

- «Новий» (див. Бойко Іван) – 371, 372
Ногаць Павло – 329
Номака Ярослав – 128, 145, 365
«Норчик» – 231
Носарьова Марія – 100
«Нюся» (див. Німець Ганна) – 392
Обезюк Володимир – 123
Обрубанський Ярослав – 82
«Обух» – 254
Обуховська Євгенія – 145
Огибовський Ігор – 284
Огородник Валерій – 12, 407
Одинський Ярема – 245
«Око» (див. Пінязь Іван) – 126, 412, 414, 474
«Оксана» (див. Василевська Глікерія) – 370
«Оксана» (див. Фоя Людмила) – 197, 198, 199
«Октябрський» – 294
«Олег» – 192, 231
«Олег» (див. Кизима Василь) – 295
«Олег» (див. Лебедь Микола) – 385
«Олег» (див. Мандзюк Микола) – 211
«Олег» (див. Паляниця Богдан) – 96
«Олег» (див. Ткачук Ілля) – 55
Олейник Микола – 71
Олейник Степан – 140
Олейничук Андрій – 281, 297
«Олекса» – 397
Олексишин Богдан – 420
Оленюк Іван – 232
«Олесь» (див. Галайда Василь) – 111
«Олесь» (див. Юсипчук Василь) – 318
«Оліва» (див. Ківерський Ян Войцех) – 436
Олієв Мір – 286
Олійник Андрій – 142
Олійник Петро – 255
«Оля» (див. Романина Ярослава) – 192
«Омелько» – 256
«Омелько» (див. Косаревич Олександр) – 254, 258
Омельчук Дмитро – 203
«Онищенко» (див. Мельник Микола) – 298
Онук Павло – 124
«О. Ольжич» (див. Кандиба Олег) – 249
Опанасюк Тимофій – 100
Опацький – 331
«Опока» – 256
Опреченко – 356
Опришко Андрій – 80
«Орач» (див. Стецько Ярослав) – 162
«Орел» – 166, 255, 323
«Орел» (див. Міщій Євген) – 19
«Орел» (див. Семенюк Микола) – 286
«Орел» (див. Сус Роман) – 259
«Орел» (див. Трусевич Степан) – 38, 299, 412, 436
«Орест» – 313, 397
«Орест» (див. Гринчишин Іван) – 338
«Орест» (див. Жмурко Іван) – 399

«Орест» (див. Петриця Василь) – 441
«Орися» (див. Коханська Галина) – 43, 392
Оріховський – 250
«Орк» (див. Комановський Орест) – 275, 329
«Орлан» (див. Галаса Василь) – 288, 376
«Орлик» – 374, 439
«Орлик» (див. Мирон Дмитро) – 181
«Орлик» (див. Пасальський Федір) – 347
Орловський Йосип – 140
«Осип» (див. Борис Йосиф) – 274
«Осип» (див. Дутко Микола) – 348
Осипчук Федір – 420
«Остап» (див. Брись Олексій) – 57
«Остап» (див. Качинський Сергій) – 388
«Остап» (див. Стародуб Іван) – 210, 355
«Остап» (див. Яковлєв Олександр) – 150
Острожинський Михайло – 125
«Ох» (див. Синенко Іван) – 412, 417
«Ох» (див. Чижин Леонтій) – 136
Охримович Василь – 104
«Охрім» (див. Клячківський Дмитро) – 376
«Очерет» – 62, 393
Павлишин Володимир – 292
Павлишин Мефодій – 181

«Павло» (див. Ланевич Олександр) – 299
«Павло» (див. Мельник Микола) – 242
«Павло» (див. Турковський Василь) – 24, 297
Павлячек Рузя – 140
«Палій» (див. Криштальський Петро) – 184
«Палій» (див. Лук'янчук Андрон) – 362
«Палочка» – 159
Паляниця Богдан – 96
Панас Володимир – 79, 423
«Панас Мосур» (див. Клячківський Дмитро) – 434
Пандза Галина – 265
Панчук Олександр – 272, 413, 414
Паньків Василь – 337
Паньків Йосип – 187
«Панько» – 59, 287
Папа Григорій – 159
Паращук Василь – 424
Пасальський Іван – 361, 400
Пасальський Федір – 347
Пасікевич – 328
Пасічник Михайло – 63
Пастер Степан – 82
Пастернак – 343
Пастушок Григорій – 258
Пашковець Андрій – 112
Пекний Микола – 292
Пелех Степан – 219
«Перебийніс» (див. Данилюк Назарій) – 297, 461
Перевізник Василь – 437
Перелет Денис – 92

«Перець» (див. Чепелюк Василь) – 213
«Перун» (див. Луцький Богдан) – 410
«Перченко» (див. Косарик Микола) – 297
Петер Костянтин – 61, 69
Петрас Стах – 349
Петраш Ярослав – 104
Петречко Ярослав – 32, 389
Петриця Василь – 441
«Петро» (див. Кравчук Роман) – 363
«Петро» (див. Макаренко Єфим) – 303
«Петрович» (див. Турковський Василь) – 386, 454
Петрушевич Степан – 192, 338, 423, 438
«Петя» – 444
«Печериця» – 391
Печерук Іван – 354
Пилипчук Володимир – 353
Пилипчук Михайло – 81
Пирожик Іван – 329
Пишко-Сушун Іван – 181
«Підкова» (див. Білас Зиновій) – 398
«Підкова» (див. Сітка Олексій) – 102, 129
Підкова Ілля – 116
«Пік» (див. Сайко Юрій) – 139
Пілішенко Андрій – 286
«Пімста» – 423
«Пімста» (див. Карабин Павло) – 81
Пінязь Іван – 126, 412, 414, 474
Піочкович Йосиф – 116

«Пісня» (див. Кухтій Дмитро) – 127
Пісоцький Петро – 234, 245
«Пластун» (див. Балацко Іван) – 212
Плитка Данило – 195
Плоскун Михайло – 176
Плятницький – 328, 335
Подворняк Михайло – 206
Покарчук Микола – 435
«Полинь» (див. Городняк Федір) – 436
«Полуботок» (див. Мандзюк Семен) – 176
Польовий Михайло – 411
Полюх Анна – 140
Попадин Іван – 442
Попович Ганна – 279
Попович Юрій – 76
Порендовський Володимир – 124
«Потап» (див. Цап'як Василь) – 99, 412
Потапейко Лука – 272
Потапчук Петро – 436
Предзимирський Ярослав – 276
Пригода Євген – 285
Прима Володимир – 123
Присяжний Михайло – 348
Присяжнюк Олекса – 251, 332, 416, 455
Пришляк Григорій – 29, 135, 139, 181, 368, 389, 455
Пришляк Євген – 50, 116, 363, 365, 398, 412, 457
Проданик Дмитро – 13
Прокопів Богдан – 411
Прокопчук Іван – 175
«Проноза» – 188

Протас Стефан – 187	Рильський Максим – 197
«Прут» – 279	Різняк Роман – 131, 132, 278, 336, 352
Прядун Микола – 289, 296	«Різун» – 344
«Пугач» – 164	«Різун» (див. Дричко Василь) – 434
«Пугач» (див. Дебальок Іван) – 305	«Різун» (див. Чижик Василь) – 91
Пула Антін – 188	Робітницький Володимир – 30
Пунда-Курдидик Марія – 405	Робітницький Сергій – 30
Пупишев Михайло – 329	Ровинський Степан – 293
Пушкарьова Надія – 132	Рогачук Марія – 99
Пчелянський Василь – 391	Рой Микита – 303
«Пшеничний» – 59	«Роман» – 129, 174, 293, 344, 362
«П'ястука» (див. Одинський Ярема) – 245	«Роман» (див. Бродер Іван) – 350
«П'ятниця» (див. Комбаров Олександр) – 119	«Роман» (див. Верхоляк Михайло) – 153
Рабович Ольга – 242	«Роман» (див. Зборик Богдан) – 419, 421, 423
Равлик Іван – 16, 17, 24, 26, 162, 180, 228, 386,	«Роман» (див. Кудря Володимир) – 127
Ралка – 178	«Роман» (див. Лапінський Леонід) – 114
Расел Чарльз – 405	«Роман» (див. Макух Степан) – 343
Ратинський – 136	Романина Ярослава – 192
«Рая» (див. Федюк Анна-Надія) – 427	<i>Романюк Михайло</i> – 13
Ржевський Микола – 75	«Ромашка» (див. Івасюк Анна) – 144
Регеза Віра – 124	«Ромб» (див. Максимів Іван) – 269
Резник Ярослава – 131	«Ромб» (див. Янишин Юрій) – 156
Ремарчук Дмитро – 331	Ромез Михайло – 293
«Рен» (див. Гуляк Юліан) – 368	«Ромко» – 311
«Рен» (див. Мізерний Мартин) – 61	«Ромко» (див. Чміль Фома) – 338
«Рен» (див. Шерський Володимир) – 96	
«Рец» (див. Комаревич Борис) – 217	
Решетов Микола – 192	
«Рибак» – 260	
Рибкін Леонід – 318	
«Ризикант» – 255	

- Ронге Максиміліан – 405
«Рос» (див. Войтович Микола) – 437
«Рос» (див. Смик Олексій) – 412
Роуен Річард – 405
«Рубайло» – 289
«Рубашенко» (див. Коваль Степан) – 299
Рудик Ольга – 303
Рудик Пилип – 30
Рудник Степан – 81, 156, 364, 472
«Ружа» (див. Попович Ганна) – 279
Рупа Іван – 130
«Руслан» (див. Братунь Ростислав) – 184
Русначенко Анатолій – 13
Рязанов – 337
Рясний Василь – 117
Савира Олександр – 252, 306
«Савка» (див. Мартинець Едмунд) – 136
Савчак Василь – 192
Савчак Дмитро – 421
Савчук Ганна – 187
Савчук Пилип – 127
«Сагайдачний» (див. Жабокрівський Микола) – 281
Саган Роман – 123
«Садовий» (див. Олейничук Андрій) – 281
Садовський Іван – 30
«Сайгор» (див. Ліщинський Зиновій) – 419
Сайкевич Марія – 352
Сайко Юрій – 139
Салюк Наталія – 129
Самборський Мечислав – 13, 73
Самійленко Микола – 303
Самогальський – 80
Самотій Анна – 140
«Самсон» – 19
«Самуїл» (див. Солоненко Петро) – 212
Сапіщук Іван – 328
«Сатурн» (див. Шеванюк Василь) – 407
«Сахар» (див. Артемчук Єфим) – 309
«Сахар» (див. Олейничук Андрій) – 297
Сахарчук Федір – 420
«Сашко» – 231
Свиридовський Сергій – 109
Семенюк Григорій – 242
Семенюк Марія – 212
Семенюк Микола – 286
Середа Михайло – 94, 135, 167
Середа Ярослав – 337
Сидор Василь – 260
Сидорчук Йосип – 131
Сизоненко Олександр – 118
Сизонюк Григорій – 378
Синенко Іван – 412, 417
«Синій» (див. Манчук Маркіян) – 366
«Сир» – 427, 443
Ситник Степан – 141, 258, 420
«Сич» – 372
«Сич» (див. Терешко Володимир) – 124
Сікора Богдан – 61
«Сірко» (див. Куц Олександр) – 161
Сітка Олексій – 102, 129
Січкарук Галина – 199, 254

-
«Скакун» – 293	«Сокіл» (див. Пастушок
«Скала» – 230	Григорій) – 258
«Скалюк» – 110	«Сокіл» (див. Петер Костянтин)
Сквира Микола – 373	– 61, 69
«Скирта» (див. Богуславський	Соколовський Микола – 337
Микола) – 322	Соколовський Юрій – 136, 143,
Скоп'юк Іван – 23, 322, 435	174
«Скорий» (див. Гнатів	Солдан Йосип – 96, 428
Михайло) – 82	«Соловей» (див. Гладун Іван) –
Скородєлов – 356	413
Скоропатський Іполит – 182	«Соловей» (див. Надівський
Скоропляс Євдоким – 30, 153	Василь) – 213, 276
Скорупський Максим – 166, 287	«Соломія» – 154
Скуба Микита – 374	«Соломія» (див. Регеза Віра)
«Славко» (див. Демчук Матвій)	– 124
– 368	Солоненко Петро – 212
«Славко» (див. Швалинський	«Сом» – 83
Петро) – 356	«Сорока» (див. Довгий
Сливка Юрій – 164	Михайло) – 207
Смага Дмитро – 132	«Сорока» (див. Шумський
Смик Олексій – 412	Степан) – 187
Смірнов – 351	«Сосенко» (див. Антонюк
«Смок» (див. Козак Микола)	Порфирій) – 166
– 154, 294, 310, 420, 433	«Сосна» (див. Ворожко Василь)
«Снігур» – 233	– 264
Собіпан – 334	«Сотник» – 397
Собчак Йосип – 273, 439	Сохацький Петро – 310, 313
Собчук Григорій – 280	«Спольський» – 353
Собчук Семен – 294	«Срібний» (див. Панас
«Сова» – 58	Володимир) – 79
«Сова» (див. Хухра Михайло)	«Сруль» (див. Коколюк Петро)
– 322	– 414
«Саверко» – 260	Стадник Ярослав – 354
«Сокира» (див. Ядошук Степан)	«Сталевий» – 420
– 316, 322	Сталін Йосип – 83
«Сокіл» – 38, 50, 258, 378	«Сталь» (див. Савчак Василь) –
«Сокіл» (див. Кутран Яків) –	192
349	Станько Катерина – 79

- «Старий» (див. Мотиль Михайло) – 111
«Стародуб» (див. Омельчук Дмитро) – 203
Стародуб Іван – 210, 355
Старух Ярослав – 110
Стасюк Микола – 175
Старчевський Мечислав – 426
Стахур Михайло – 338, 339
Стеблик Нестор – 415
Стельмашук Володимир – 144, 285, 391
«Степ» (див. Михайлів Федір) – 61
«Степан» (див. Горшков Митрофан) – 59
«Степан» (див. Прокопів Богдан) – 411
Степаненко – 351
«Степовий» (див. Івашків Федір) – 77
Стефанчук Лев – 366
Стефюк Юрій – 171
Стецько Ярослав – 26, 162
Стецюк Григорій – 304
«Стіжок» (див. Жура Микола) – 295
«Сторож» (див. Кобилиця Василь) – 399
Стуга Ананій – 253
Ступак Володимир – 323
«Стяг» (див. Старух Ярослав) – 110
«Сулима» – 311, 372
Сулятицький Мирослав – 178, 365
Сулятицький Степан – 385
«Суп» (див. Найда Володимир) – 34
Супрунович Микола – 374
«Сурмач» – 131, 177
Сурнін – 239
Сус Роман – 259
Сут Михайло – 293
Сушко Роман – 160, 384
Тарадай Савелій – 114
«Таран» (див. Захаржевський Михайло) – 196, 198
Тарановський Михайло – 217
«Тарас» – 198, 377
«Тарас» (див. Конащук Іван) – 113, 313
«Тарас» (див. Трофімчук Павло) – 376
«Тарас» (див. Федірчик Олександр) – 299
«Тарас Чупринка» (див. Шухевич Роман) – 37, 44, 72, 73, 260, 307, 328, 402
«Тарасенко» (див. Лисенко Іван) – 136
Тарасюк Іван – 295
Тарнавський Михайло – 210, 304
Татура Анатолій – 167
«Ташкент» (див. Олієв Мір) – 286
Ташинський Микола – 132
«Твердий» – 371
Твердохліб Микола – 82
Твердохліб Михайло – 61
«Темний» (див. Вавренюк Павло) – 327
«Темний» (див. Дацьків Роман) – 343
Терета Іван – 413
Терешко Володимир – 124
Терещенко – 337

-
«Тетива» – 246, 434	«Трясило» (див. Юхно Петро) – 242
«Тигр» – 262	«Тур» (див. Андрухів Володимир) – 270
Тимофєєв Павло – 119	«Тур» (див. Кизюк Онуфрій) – 107
«Тиміш» (див. Гут-Кульчицький Семен) – 292	«Тур» (див. Шухевич Роман) – 168
«Тимош» (див. Єременко Анатолій) – 32, 150, 196	Турковський Василь – 24, 296, 386, 454
«Тимошенко» – 255	Турчак Василь – 126
Тимчій Володимир – 17	Турченяк Наталія – 416
Тихнюк Петро – 197	Турчин Сергій – 239
Тихолаз Євген – 438	Тучак Роман – 218, 294, 462
Тишківський Степан – 213	Тхорик Василь – 380
«Тіна» (див. Січкарук Галина) – 199, 354	Тютін – 118
Ткачук Ілля – 55	«Узбек» – 30
«Токар» – 399	«Улас» (див. Мартинюк) – 369
«Том» (див. Ситник Степан) – 420	«Уліян» (див. Маєвський Анатолій) – 280
Томашевський Степан – 438	«Уляна» (див. Куліш Марія) – 120
«Томко» (див. Ситник Степан) – 141	«Ураган» (див. Бойко Володимир) – 158
Томник Володимир – 329	«Утьо» (див. Соколовський Юрій) – 136, 143
«Тополя» (див. Нечаєв Владислав) – 306	Уханов – 280
Точков Михайло – 125	Фалєєв Іван – 186
Трейко Іван – 390	Федечко – 122
«Третій» (див. Татура Анатолій) – 167	Федечко Федір – 179
«Треф» – 66	«Федик» (див. Садовський Іван) – 30
«Треф» (див. Кривокульський Дмитро) – 224	Федина Микола – 423
Трофимчук Степан – 112	Федірчик Олександр – 299
Трофимчук Федосія – 119	Федорів Петро – 146, 225, 457
Трофімчук Павло – 376	Федоров Олексій – 113
«Трохим» – 312	«Федось» (див. Гаврилук Микола) – 288, 411
Троцюк Микола – 186	Федулов – 303
Трочук Дмитро – 378	
Трусевич Степан – 38, 299, 412, 436	

- Федусевич Юліан – 250
«Федюк» – 59
Федюк Анна-Надія – 427
«Федя» (див. Кубишин Стах) – 242, 295
«Фельдшер» – 63
Фенцик Марія – 34
Ферій Григорій – 377
Фесюк – 439
Фещюк Петро – 442
«Фіалка» (див. Барановський Ярослав) – 16
Фігаро Орест – 96
«Фір» (див. Вергун Василь) – 440
Флінт Григорій – 34
Фокій Михайло – 176
Фоя Людмила – 197, 198, 199
Хабалик Володимир – 32
Хандій Іван – 407
Хасевич Ніл – 297
«Херсон» – 303
«Хижий» (див. Рой Микита) – 303
Хижняк – 350
«Хитрий» – 352
«Хмара» – 325, 391
«Хмара» (див. Васильчик Петро) – 97
«Хмара» (див. Ісаєв Аркадій) – 427
«Хмара» (див. Мацьопа Ілля) – 334
«Хмара» (див. Предзимирський Ярослав) – 276
«Хміль» (див. Крижанівський Степан) – 135, 180
Ховайло Нестор – 275
«Холмшак» (див. Лелик Володимир) – 124
«Хома» (див. Грушовець Григорій) – 171
Хомицький – 302
Хомут Єфим – 125
Хомчак Михайло – 419
Хом'як Михайло – 96
Хондошко Василь – 113
«Хорт» – 64
«Хорьок» (див. Дудар Петро) – 281
«Хріна» – 66, 326
Хухра Михайло – 322
Цап'як Василь – 64, 99, 412
Цар Іван – 131, 142, 333, 438
Цибульський Віталій – 213
Цимбал Костянтин – 213
Цисак Ілля – 253
Цмоць Костянтин – 183, 195
«Цьок» – 265
«Цяпка» (див. Грицько Дмитро) – 257
«Цяпка» (див. Іванус Михайло) – 417
«Чабан» (див. Олейник Степан) – 140
«Чайка» – 126
«Чайка» (див. Макаровський Володимир) – 426
«Чалий» (див. Юрків Микола) – 253
Чана Микола – 131
«Чапай» (див. Мельничук Захар) – 128, 336
«Чапая» (див. Гнітецька Наталія) – 130
Чепелюк Василь – 213

«Черемха» (див. Баран Степан) – 372
«Черемшина» – 421
Черепень – 200
«Черник» – 62, 365, 403
«Черник» (див. Зборик Богдан) – 419
«Чечіль» – 259
«Чигирин» (див. Курач Іван) – 366
Чижевський Василь – 168, 183, 368, 411
Чижик Василь – 91
Чижин Леонтій – 136
Чміль Фома – 338
«Човен» – 128
«Чорний» – 63, 131, 152, 338
«Чорний» (див. Дмитрашук Петро) – 437
«Чорний» (див. Качан Роман) – 192
Чорний Володимир – 185
«Чорногора» – 348
Чорнолис – 332
«Чорномор» (див. Олексишин Богдан) – 421
«Чорноморець» (див. Лашин Іван) – 30, 114
«Чорнота» – 365, 420
«Чорнота» (див. Пришляк Євген) – 398
«Чубик» – 404
«Чувай» (див. Кришталович Іван) – 100
«Чуйкевич» – 374
«Чуйний» (див. Демків Лев) – 265
Чукур Василь – 331

«Чумак» (див. Легацький Петро) – 132
Чупоровський Володимир – 106
«Чуприна» (див. Бесага Василь) – 375
«Чупринка» (див. Козак Микола) – 416
Шабатура Федір – 302
«Шалений» – 299
Шапов – 303
«Шах» (див. Бабій Ярослав) – 316
Швайковська Євгенія – 130
Швалинський Петро – 356
Шведик Ірина – 107
«Швейк» (див. Бузяк) – 62
«Шворний» (див. Середа Михайло) – 94, 167
Шеванюк Василь – 236, 366, 398, 407
Шевцов Петро – 129
Шевченко Юрій – 322, 346
Шевчук Йосип – 117
Шевчук Леонід – 42
Шевчук Олексій – 292
«Шелест» (див. Сидор Василь) – 260
Шептицький Андрей – 188
Шептицький Антон – 200
Шерський Володимир – 96
«Шиба» (див. Музичко Василь) – 377
Шибиста Василь – 365
Шильніков – 343
Шимин Василь – 372
Шитов Іван – 286
«Шишка» (див. Мартинів Катерина) – 127
Шкамбара Михайло – 190

- Шмига Степанида – 176
Шмигаль Михайло – 19
Шмільський Йосип – 136
«Шолом» (див. Голяш Григорій) – 21
Шостак Максим – 297
Шпак Іван – 150
«Шпиль» – 49
Шпиталь Ярослав – 136
Шпундер Петро – 195
Шрамович Микола – 312
Штандер Прокіп – 413
Штець Яків – 84
«Шувар» (див. Демський Олексій) – 314
«Шугай» – 61, 380
«Шуляк» – 305
«Шум» – 178
Шумський Степан – 187
Шумук Данило – 390
«Шура» – 375
Шуров – 173
Шухевич Роман – 37, 44, 72, 73, 78, 168, 175, 260, 307, 328, 402
Щавель Іван – 285
Щепанська Любов – 189
Щепанський Роман – 338
Щербик Петро – 313
Щигельський Володимир – 67
Щирба – 181
«Щука» (див. Шабатура Федір) – 302
«Щупак» (див. Колтонюк Микола) – 106
«Щупак» (див. Супрунович Микола) – 374
Юзик Антон – 351
«Юрась» (див. Майданський Костянтин) – 109, 273, 365
Юрків Анна – 176
Юрків Микола – 253
«Юрко» – 118, 186
«Юрко» (див. Данилюк Григорій) – 290
«Юрко» (див. Довбенко Григорій) – 372
«Юрко» (див. Кук Василь) – 24
«Юрко» (див. Плоскун Михайло) – 176
«Юрко» (див. Стельмашук Володимир) – 144, 391
Юрчак Анна – 118
«Юрченко» (див. Собчук Григорій) – 280
Юрчик Петро – 71
Юсипчук Василь – 318
Юськів – 102
Юхно Петро – 242
«Явір» (див. Вадило Михайло) – 212
«Явір» (див. Вакулик Василь) – 298
«Явір» (див. Зибалюк Михайло) – 15
«Явір» (див. Кравчук Григорій) – 175
«Явір» (див. Ларжевський Леонід) – 111, 137, 182
«Яворенко» (див. Басюк Тимофій) – 139
Яворський Богдан – 109, 137, 144
Яворський Іван – 345
Яворський Стефан – 117
«Ягода» (див. Жарецький Петро) – 60
Ядощук Степан – 316, 322

«Якір» (див. Гордійчук Сава) – 317, 346
Яковишин Григорій – 348
Яковлєв Олександр – 150
Яковюк Порфирій – 298
Якубовський Володимир – 437
«Ялинка» (див. Іванова Ніна) – 54
Янишин Юрій – 155
Янішевський Степан – 191, 260, 290, 297, 298, 412
Янчук-Костюк Петро – 138
«Яр» (див. Кот Адам) – 120, 351
«Яр» (див. Кучера Михайло) – 257
«Яр» (див. Синенко Іван) – 75, 273
«Ярема» – 393
«Ярема» (див. Пришляк Євген) – 363, 411, 457
«Ярема» (див. Солдан Йосип) – 428
«Ярема» (див. Федечко Федір) – 179
Яремчук Йосип – 175

«Яркий» (див. Обрубанський Ярослав) – 82
«Ярко» (див. Калинюк Дмитро) – 288
Ярмолюк Михайло – 165
«Яровий» (див. Козлов Яків) – 200
«Ярош» (див. Савира Олександр) – 252
«Ярош» (див. Сахарчук Федір) – 420
Ярчук Михайло – 169, 366, 403
«Ясень» – 370
«Ясний» (див. Білецький Петро) – 293
Ясинів Феодосій – 60
«Яструб» – 292, 436
«Яструб» (див. Тарнавський Михайло) – 210
Яськів Микола – 463
Яцина Григорій – 81
Яцишин Іван – 135
Яцишин Михайло – 381
Яцук Павло – 276
Ящук Михайло – 293

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрія – 385
Алжир – 87, 106
Антонівка
(село Вараського р-ну) – 302
Антонівка (село Ковельського
р-ну) – 311
Антонівці (село Кременецького
р-ну) – 311, 316
Антопіль (село Рівненського
р-ну) – 370
Афганістан – 106
Бабина (село Самбірського
р-ну) – 280
Баймаки (село Золочівського
р-ну) – 272
Баранівці (село Самбірського
р-ну) – 331
Басівка (село Львівського р-ну)
– 82
Батьківці (село Рівненського
р-ну) – 169
Белфаст (місто Північної
Ірландії) – 87
Береги (село Самбірського
р-ну) – 265
Бережани (місто
Тернопільського р-ну) – 123,
411
Бережанський район (тепер
у складі Тернопільського р-ну)
– 191, 208, 235, 318, 399
Бережанщина (регіон у складі
Тернопільської обл.) – 27, 132
Берездівський район (тепер
у складі Шепетівського р-ну) –
100
Березнівський район (тепер
у складі Рівненського р-ну) –
46, 47, 96, 245, 311
Берестейщина (регіон у складі
Брестської обл. РБ) – 108, 124,
165, 213, 299
Берестечко (місто Луцького
р-ну) – 42
Бердичів (райцентр
Житомирської обл.) – 125
Берегове (райцентр
Закарпатської обл.) – 205
Берлін, м. – 17, 135, 171, 173,
322
Берлоги (село Калуського р-ну)
– 64
Бистре (село Бещадського
повіту Підкарпатського
воєводства РП) – 372
Бишки (село Тернопільського
р-ну) – 122
Бібрський район (тепер у складі
Львівського р-ну) – 64, 187, 246,
262, 315, 366
Біла (село Чортківського р-ну) –
279
Білий Камінь (село
Золочівського р-ну) – 348
Біличі (село Володимирського
р-ну) – 234
Біличі (село Самбірського р-ну)
– 117, 274

Білів (село Рівненського р-ну) – 232
Білобожицький район (тепер у складі Чортківського р-ну) – 363
Білозірка (село Кременецького р-ну) – 307
Білопіль (село Володимирського р-ну) – 23, 268, 374
Білоруська РСР (тепер Республіка Білорусь) – 146, 148, 320, 347
Білоцерківська округа (Київська обл.) – 196
Блищанка (село Чортківського р-ну) – 293
Блищиводи (село Львівського р-ну) – 212
Бобли (село Ковельського р-ну) – 332
Боголюби (село Луцького р-ну) – 211
Богородчанський повіт (тепер у складі Івано-Франківського р-ну) – 18
Богородчанський район (тепер у складі Івано-Франківського р-ну) – 212, 376
Божиків (село Тернопільського р-ну) – 395
Бокійма (село Дубенського р-ну) – 175
Болехів (місто Калуського р-ну) – 399
Болехівський район (тепер у складі Калуського р-ну) – 272, 435
Боложівка (село Кременецького р-ну) – 176, 210

Боратин (село Золочівського р-ну) – 288
Боринський район (тепер у складі Самбірського р-ну) – 92, 325, 398
Борислав (місто Дрогобицького р-ну) – 337, 351
Борівка (село Рівненського р-ну) – 191
Бортники (село Івано-Франківського р-ну) – 394
Борщів (місто Чортківського р-ну) – 129
Борщівський район (тепер у складі Чортківського р-ну) – 130, 176, 328, 375, 415
Босири (село Чортківського р-ну) – 126
Бочаниця (село Рівненського р-ну) – 203
Боянець (село Червоноградського р-ну) – 415
Брауншвейг (місто в Нижній Саксонії ФРН) – 173
Бреслау (місто Вроцлав Нижньосілезького воєводства РП) – 17
Броди (місто Золочівського р-ну) – 255
Бродівський район (тепер у складі Золочівського р-ну) – 66, 200, 210, 308, 355, 377, 395
Бродівщина (регіон у складі Золочівського р-ну) – 61
Брониця (село Дрогобицького р-ну) – 331
Брюховицький район (тепер у складі Львівського р-ну) – 51, 213, 226, 315
Буг (річка) – 285

Бугаївка (село Дубенського р-ну) – 308	Бяла-Подляска (місто Люблінського воєводства РП) – 385
Буданів (село Чортківського р-ну) – 353	Вараш (райцентр Рівненської обл.) – 371, 372
Буданівський район (тепер у складі Чортківського р-ну) – 118, 269	Васильків (місто Обухівського р-ну) – 113, 124
Будапешт, м. – 167	Ведмедівка (село Рівненського р-ну) – 216
Будераж (село Рівненського р-ну) – 393, 438	Велика Горожанна (село Стрийського р-ну) – 208
Будище (село Ковельського р-ну) – 175	Велика Олександрівка (селище Бериславського р-ну) – 31
Бужковичі (село Володимирського р-ну) – 439	Велике Колодно (село Львівського р-ну) – 348
Букачівський район (тепер у складі Івано-Франківського р-ну) – 117	Великий Омеляник (село Луцького р-ну) – 127
Буковець (село Хустського р-ну) – 329	Великі Дедеркали (село Кременецького р-ну) – 305
Буковина (регіон у складі України та Румунії) – 17, 18, 20, 27, 30, 33, 40, 49, 95, 109, 142, 157, 388	Великі Дідушичі (село Стрийського р-ну) – 118
Буряківка (село Чортківського р-ну) – 349	Великі Мости (місто Червоноградського р-ну) – 144
Буськ (місто Золочівського р-ну) – 335	Великоглубочецький район (тепер у складі Тернопільського р-ну) – 277
Буський район (тепер у складі Золочівського р-ну) – 62, 145, 332, 372, 395	Великодедеркальський район (тепер у складі Кременецького р-ну) – 221, 239, 264, 274, 343, 356, 431, 439
Бутмир (село Ковельського р-ну) – 305	Великомостівський район (тепер у складі Червоноградського р-ну) – 50, 276, 308
Бучач (місто Чортківського р-ну) – 135, 180, 285, 350	Великоолександрівський район (тепер у складі Бериславського р-ну) – 435
Бучацький повіт (тепер у складі Чортківського р-ну) – 90, 144, 174, 253, 291, 391	Вербка (село Володимирського р-ну) – 271
Бучацький район (тепер у складі Чортківського р-ну) – 98, 285	

Вербичне-2 (село Ковельського р-ну) – 265	Вишнівець (селище Кременецького р-ну) – 14, 54, 128
Вербівці (село Тернопільського р-ну) – 118	Вишнівецький район (тепер у складі Кременецького р-ну) – 80, 313, 349, 355, 431, 435, 436
Вербляни (село Яворівського р-ну) – 332	Відень, м. – 17, 385
Вербський район (тепер у складі Володимирського р-ну) – 49, 54, 206, 265	Вікно (село Чортківського р-ну) – 327
Верх-Ліс (хутір Столинського р-ну Брестської обл. РБ) – 223	Вільховець (село Чортківського р-ну) – 375
Верхньодніпровський район (тепер у складі Кам'янського р-ну) – 80	Вітоніж (село Луцького р-ну) – 345, 380
Вибудів (село Тернопільського р-ну) – 145	Владинопіль (село Ладинь Ковельського р-ну) – 394
Вигодський район (тепер у складі Калуського р-ну) – 213, 276	Вознесенськ (райцентр Миколаївської обл.) – 31
Вижлів (село Стрийського р-ну) – 100	Войнилівський район (тепер у складі Калуського р-ну) – 295, 299, 431
Вижницький повіт (тепер у складі Чернівецької обл.) – 186	Войславичі (село Червоноградського р-ну) – 208
Вижницький район (Чернівецька обл.) – 62, 63	Волинь (регіон України) – 12, 14, 17, 23, 26, 27, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 63, 69, 80, 81, 86, 90, 91, 95, 105, 106, 111, 113, 121, 124, 138, 141, 143, 152, 153, 158, 162, 163, 165, 167, 169, 171, 175, 179, 183, 193, 202, 203, 206, 210, 214, 216, 227, 229, 234, 248, 251, 258, 260, 264, 268, 270, 282, 284, 286, 288, 300, 302, 303, 305, 306, 307, 314, 319, 320, 323, 324, 325, 336, 340, 342, 343, 344, 345, 357, 358, 360, 361, 362, 366, 369, 378, 379, 380, 382, 383, 388, 393, 394, 408, 415, 419, 427, 430, 433, 441, 443, 444, 445, 451
Винниківський район (тепер у складі Львівського р-ну) – 127, 142, 212, 331, 333, 438	
Вислік Великий (село Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства РП) – 265	
Висоцький район (тепер у складі Сарненського р-ну) – 378	
Вишгородок (село Кременецького р-ну) – 349	

Володава (місто Люблінського воєводства РП) – 49	Галичина (регіон Західної України) – 14, 15, 17, 18, 19, 27, 30, 33, 35, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 49, 52, 53, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 69, 74, 84, 85, 86, 89, 94, 95, 96, 99, 105, 106, 112, 114, 116, 121, 122, 141, 142, 143, 149, 153, 155, 160, 162, 179, 182, 183, 189, 201, 204, 207, 213, 214, 229, 248, 251, 258, 270, 282, 291, 300, 306, 308, 314, 320, 325, 326, 328, 336, 340, 341, 344, 358, 380, 382, 383, 388, 398, 408, 409, 445, 447
Володимир, Володимир-Волинський (райцентр Волинської обл.) – 99, 125, 168	Глажева (село Рівненського р-ну) – 231
Володимирецький район (тепер у складі Вараського р-ну) – 113, 187, 255, 259, 297, 371,	Глинянський район (тепер у складі Львівського р-ну) – 316, 426
Володимирщина (регіон у складі Волинської обл.) – 166, 234, 253, 258, 264, 324, 343, 361, 392	Глуховичі (село Львівського р-ну) – 212
Воля Дружкопільська (село Луцького р-ну) – 175	Гнідава (тепер у складі міста Луцьк) – 152
Воля-Задеревацька (село Стрийського р-ну) – 273	Годи-Добровідка (село Коломийського р-ну) – 246
Воркута (місто в Республіці Комі РФ) – 83	Годи-Турка (тепер у складі міста Турка) – 246
Ворона (село Ковельського р-ну) – 329	Годомичі (село Луцького р-ну) – 315
Воронежчина (регіон у складі Воронежської обл. РФ) – 28	Голоби (селище Ковельського р-ну) – 112
Ворончин (село Луцького р-ну) – 393	Голобський район (тепер у складі Ковельського р-ну) – 60, 91, 94, 355
Воротнів (село Луцького р-ну) – 175	Голобщина (регіон у складі Ковельського р-ну) – 36
Вуйковичі (село Яворівського р-ну) – 224	Горбачі (село Львівського р-ну) – 391
Гаї (село Львівського р-ну) – 212, 331	Гориньгород-II (село Рівненського р-ну) – 220
Гаї Великі (село Тернопільського р-ну) – 326	
Гайки (село Володимирського р-ну) – 99	
Галицький повіт (тепер у складі Івано-Франківського р-ну) – 15, 64	
Галич (місто Івано-Франківського р-ну) – 421	

Горичів (село Володимирського р-ну) – 127

Городенківський повіт (тепер у складі Коломийського р-ну) – 149, 311, 395

Городенківський район (тепер у складі Коломийського р-ну) – 62

Городище (село Сарненського р-ну) – 334

Городок (село Чортківського р-ну) – 145

Городоцький район (тепер у складі Львівського р-ну) – 132, 141, 319, 439

Горохів (місто Луцького р-ну) – 184

Горохівський район (тепер у складі Луцького р-ну) – 153, 187, 280, 281, 309, 374

Гощанський район (тепер у складі Рівненського р-ну) – 112, 203, 217, 220, 379, 380

Градиськ (село Камінь-Каширського р-ну) – 211

Гранатів (село Володимирського р-ну) – 334

Грибова (село Кременецького р-ну) – 138

Грибовичі (село Львівського р-ну) – 315

Гримайлівський повіт (тепер у складі Чортківського р-ну) – 303

Гримайлівський район (тепер у складі Чортківського р-ну) – 176, 223

Гринів (село Львівського р-ну) – 246, 315, 366

Грубешів (місто Холмського повіту Люблінського воєводства РП) – 173

Грубешівщина (регіон у складі Люблінського воєводства РП) – 306

Грудки (село Камінь-Каширського р-ну) – 266

Грушів (село Володимирського р-ну) – 118

Грушів (село Дрогобицького р-ну) – 311

Грушівка (село Ковельського р-ну) – 114

Губичі (село Самбірського р-ну) – 395

Гусятинський район (тепер у складі Чортківського р-ну) – 70, 100, 175, 207, 327, 373, 462, 475

Гусятинщина (регіон у складі Чортківського р-ну) – 46

Гута (село Ковельського р-ну) – 392

Гута Степанська (село Сарненського р-ну) – 139

Гута-Щирецька (село Львівського р-ну) – 317

Гуцульщина (регіон в південно-східній частині Карпат) – 66

Давидів (село Львівського р-ну) – 142

Данціг (місто Гданськ Поморського воєводства РП) – 17

Дацьки (село Яворівського р-ну) – 329

Деражненський район (тепер у складі Рівненського р-ну) – 208

Дермань (село Рівненського р-ну) – 30, 43, 154, 167, 314, 361, 438
Джанкой (райцентр АР Крим) – 182
Дзержинськ (село Житковицького р-ну Гомельської обл. РБ) – 59
Диків (село Рівненського р-ну) – 30
Дидятичі (село Яворівського р-ну) – 322
Дніпропетровськ (місто Дніпро) – 389
Дніпродзержинськ (місто Кам'янське Дніпропетровської обл.) – 31, 80
Дніпропетровщина (регіон у складі Дніпропетровської обл.) – 79
Доброгостів (село Дрогобицького р-ну) – 209, 339
Добромилі (місто Самбірського р-ну) – 328, 335, 356
Добромільський повіт (тепер у складі Самбірського р-ну) – 64
Добромільський район (тепер у складі Самбірського р-ну) – 81, 273
Добросин (село Львівського р-ну) – 364
Добротвір (село Червоноградського р-ну) – 145
Доброчин (село Добрячин Червоноградського р-ну) – 246
Добряни (село Стрийського р-ну) – 315

Довга Нива (село Камінь-Каширського р-ну) – 381
Довге Поле (село Дубенського р-ну) – 303
Дожва (село Ковельського р-ну) – 38
Долина (місто Калуського р-ну) – 269
Долинський район (тепер у складі Калуського р-ну) – 315
Долинщина (регіон у складі Калуського р-ну) – 468
Долішній Лужок (село Дрогобицького р-ну) – 84
Домінопіль (село Ковельського р-ну) – 323
Донбас (регіон Східної України) – 31, 79, 85, 170, 189
Дорогобуж (село Рівненського р-ну) – 380
Дранча (село Дубенського р-ну) – 139
Дрогобич (райцентр Львівської обл.) – 328, 336
Дрогобиччина (регіон у складі Львівської обл.) – 34, 51, 62, 73, 136, 168, 181, 230, 274, 325, 344, 388, 395, 396, 397
Дроздовичі (село Самбірського р-ну) – 350
Дубенський район (Рівненська обл.) – 97, 128, 237, 276
Дубенщина (регіон у складі Дубенського р-ну) – 433
Дубівка (село Вараського р-ну) – 259
Дубно (місто Рівненської обл.) – 388

Дубровицький район (тепер у складі Сарненського р-ну) – 48, 167, 242, 255, 295, 334, 378
Естонія – 53
Єзупільський район (тепер у складі Івано-Франківського р-ну) – 64, 423
Єльне (село Сарненського р-ну) – 145
Жаб'ївський район (тепер у складі Верховинського р-ну) – 116, 291
Жеребки Королівські (село Чортківського р-ну) – 265
Жидачів (місто Стрийського р-ну) – 273
Жизномир (село Чортківського р-ну) – 98
Житомир, м. – 162, 288
Житомирщина – 78, 298, 301
Жовква (місто Львівського р-ну) – 124
Жовківський район (тепер у складі Львівського р-ну) – 212, 315, 364, 396, 434
Жовтневий район (тепер у складі Івано-Франківського р-ну) – 187
Жолобки (село Кременецького р-ну) – 264
Жуків (село Тернопільського р-ну) – 235
Жупани (село Стрийського р-ну) – 126
Журавнівський район (тепер у складі Стрийського р-ну) – 315, 368
Забайкальський округ (Далекосхідний федеральний округ РФ) – 171

Забара (село Кременецького р-ну) – 362
Заболотівка (село Чортківський р-ну) – 364
Заболоттівський район (тепер у складі Ковельського р-ну) – 186, 272
Заболоття (селище Ковельського р-ну) – 281
Заболотцівський район (тепер у складі Золочівського р-ну) – 79
Завидовичі (село Львівського р-ну) – 118
Задвір'я (село Золочівського р-ну) – 426
Закарпаття (регіон України) – 95
Закерзоння (регіон Польщі) – 30, 33, 40, 44, 49, 50, 66, 67, 70, 74, 75, 87, 95, 141, 155, 157, 160, 190, 243, 256, 325, 326, 345, 348, 358, 381, 400, 436, 440, 443, 445, 448
Закопане (місто Татранського повіту, Польща) – 384
Заліщицький район (тепер у складі Чортківського р-ну) – 145, 293, 348, 468
Заложцівський район (тепер у складі Тернопільського р-ну) – 262, 311
Заплатине (село Стрийського р-ну) – 208
Запорізька обл. – 79, 109
Заріцьк (село Рівненського р-ну) – 233
Зарічненський район (тепер у складі Вараського р-ну) – 299

Зарубинці (село
Тернопільського р-ну) – 97, 208
Заруддя (село Тернопільського
р-ну) – 211, 356
Заставнівський район (тепер
у складі Львівського р-ну) – 116
Заставці (село Чортківського
р-ну) – 210
Затурцівський район (тепер
у складі Володимирського р-ну)
– 330, 415
Збараж (місто Тернопільського
р-ну) – 344
Збаразький район (тепер
у складі Тернопільського р-ну)
– 15, 81, 246, 325, 344, 346
Зборів (місто Тернопільського
р-ну) – 124
Зборівський район (тепер
у складі Тернопільського р-ну)
– 15, 211, 233, 257
Збруч (річка) – 31, 40, 79, 85,
109, 139, 174, 179, 181, 284, 299
Звиняч (село Чортківського
р-ну) – 348
Здолбунівський район (тепер
у складі Рівненського р-ну) –
43, 47, 438
Здолбунівщина (регіон у складі
Рівненського р-ну) – 255, 298,
324, 361, 393, 394, 434
Зелена (село
Надвірнянського р-ну) – 81
Злаззя (село Ковельського р-ну)
– 38
Золота Слобода (село
Чортківського р-ну) – 122
Золотий Потік (селище
Чортківського р-ну) – 350

Золотковичі (село Яворівського
р-ну) – 208
Золотоноша (місто Черкаської
обл.) – 125
Золотопотіцький район (тепер
у складі Чортківського р-ну)
– 126, 195, 314, 330, 333
Золочів (райцентр Львівської
обл.) – 132
Золочівський район (Львівська
обл.) – 19, 63, 153, 226, 310
Зубків (село Червоноградського
р-ну) – 299
Зубрець (село Чортківського
р-ну) – 314
Іваничівський район (тепер
у складі Володимирського р-ну)
– 380, 469
Іванківці (село Тернопільського
р-ну) – 439
Івано-Франкове (селище
Яворівського р-ну) – 278, 335
Індокитай (регіон Південно-
Східної Азії) – 106
Індонезія – 106
Італія – 163
Йорданівка (село Йорданівка
Яворівського р-ну) – 224
Казахстан – 82, 170
Кайдаки (місто Дніпро
Дніпропетровської обл.) – 389
Калінінград (обласний центр
РФ) – 171
Калуський повіт (тепер у складі
Калуського р-ну) – 188
Калуш (райцентр Івано-
Франківської обл.) – 141, 377
Камінь-Каширський (райцентр
Волинської обл.) – 167

Камінь-Каширський район (Волинська обл.) – 266, 289, 296, 381	Кіцманський район (тепер у складі Чернівецького р-ну) – 424
Кам'янець-Подільський (райцентр Хмельницької обл.) – 139	Клевань (селище Рівненського р-ну) – 362
Кам'янець-Подільська обл. (тепер Хмельницька обл.) – 27, 59, 78, 85, 100, 115, 122, 170, 176, 189, 281, 287, 330, 346, 436	Клеванський район (тепер у складі Рівненського р-ну) – 232, 277, 289
Кам'янка-Бузька (місто Львівського р-ну) – 50	Клеванщина (регіон у складі Рівненського р-ну) – 30
Капустинці (село Чортківського р-ну) – 334	Клесів (селище Сарненського р-ну) – 60
Карело-Фінська РСР (тепер у складі РФ) – 170	Клопочин (село Володимирського р-ну) – 380
Катербург (село Катеринівка Кременецького р-ну) – 30	Княгинінок (село Луцького р-ну) – 252
Квасилів (село Рівненського р-ну) – 334	Кобилотовоки (село Тернопільського р-ну) – 269
Кельменецький район (Чернівецька обл.) – 317	Кобрин (райцентр Брестської обл., РБ) – 124
Кенгір (село Карагандинської обл., Казахстан) – 84	Ковель (райцентр Волинської обл.) – 43, 94, 101, 199, 288, 297, 380
Київ, м. – 12, 153, 162, 201, 406	Ковельщина (регіон Волинської обл.) – 112, 139, 175, 247, 257, 295, 324, 392
Київська обл. – 59	Козацьке (село Конотопського р-ну) – 79
Київщина – 28, 31, 59, 94, 109, 113, 124, 125, 147, 213, 216, 298, 301	Козівський район (тепер у складі Тернопільського р-ну) – 122, 145, 153, 260, 278, 379
Кишинів, м. – 80	Козова (селище Тернопільського р-ну) – 27
Ківерці (місто Луцького р-ну) – 132	Колки (селище Луцького р-ну) – 55
Ківерцівський район (тепер у складі Луцького р-ну) – 212, 314, 315, 435	Колківський район (тепер у складі Луцького р-ну) – 306, 322, 346,
Кідри (село Вараського р-ну) – 187	Колоденка (село Рівненського р-ну) – 370
Кіровоградщина – 306	

- Колодниця (село Стрийського р-ну) – 348
Коломийщина (регіон Івано-Франківської обл.) – 15, 71, 256, 275, 398
Коломия (райцентр Івано-Франківської обл.) – 106, 164, 272, 336, 352
Команча (село Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства, РП) – 265, 406
Комарнівський район (тепер у складі Львівського р-ну) – 208, 279
Комарно (місто Львівського р-ну) – 268, 342
Комарове (село Камінь-Каширського р-ну) – 328
Конотопська округа (тепер у складі Чернігівської обл.) – 79, 196
Констанція (село Чортківського р-ну) – 349
Конюхів (село Стрийського р-ну) – 339
Копичинецький повіт (тепер у складі Чортківського р-ну) – 19, 96, 174
Копичинецький район (тепер у складі Чортківського р-ну) – 71, 118, 280
Копичинці (місто Чортківського р-ну) – 128
Копче (село Луцького р-ну) – 26, 415
Корець (місто Рівненського р-ну) – 182
Корецький район (тепер у складі Рівненського р-ну) – 232
Користь (село Рівненського р-ну) – 327
Корсів (село Золочівського р-ну) – 210
Коршів (село Коломийського р-ну) – 381
Косівський повіт (тепер у складі Косівського р-ну) – 33, 149
Космач (село Косівського р-ну) – 331
Костопіль (місто Рівненського р-ну) – 124, 129, 247
Костопільський район (тепер у складі Рівненського р-ну) – 92, 191, 231, 290,
Костянтинівка (село Мелітопольського р-ну) – 182
Коханівка (село Кременецького р-ну) – 394
Коцюбинчики (село Чортківського р-ну) – 331
Кошилівці (село Чортківського р-ну) – 124
Кошів (село Ковельського р-ну) – 355
Краків (місто Малопольського воєводства РП) – 16, 17, 18, 20, 23, 26, 44, 134, 135, 149, 159, 162, 179, 180, 250, 385, 386, 408
Краковець (селище Яворівського р-ну) – 142, 157
Красна (село Тячівського р-ну) – 281
Красне (село Чортківського р-ну) – 303
Краснодарський край (РФ) – 114
Красноїлля (село Верховинського р-ну) – 292

Кременець (місто Тернопільської обл.) – 30, 35, 123, 167, 175, Кременецький повіт (тепер у складі Кременецького р-ну) – 19 Кременеччина (регіон у складі Волині) – 35, 36, 37, 43, 47, 54, 58, 91, 112, 125, 126, 138, 154, 204, 233, 234, 287, 324, 361, 392, 394, 397, 414, 434, Крехів (село Львівського р-ну) – 315 Кривий Ріг (райцентр Дніпропетровської обл.) – 31, 111, 182 Кривки (Самбірського р-ну) – 92 Крим – 31 Кримне (село Ковельського р-ну) – 305 Криниця (місто Криниця-Здруй Новосондецького повіту РП) – 44, 385 Крушинець (село Ковельського р-ну) – 265 Куликовичі (село Луцького р-ну) – 346 Купичів (село Ковельського р-ну) – 139, 199, 324, 348, 354 Курська обл. (область РФ) – 100, 114, 129 Кутки (село Шепетівського р-ну) – 100 Кутський район (тепер у складі Косівського р-ну) – 318 Ладанці (село Львівського р-ну) – 178 Ланівці (місто Кременецького р-ну) – 272	Ланівці (село Борщівського р-ну) – 99 Лановецький район (тепер у складі Кременецького р-ну) – 30, 91, 116, 119, 138, 281, 289, 330, 349 Ланчинський район (тепер у складі Надвірнянського р-ну) – 381 Лапшин (село Тернопільського р-ну) – 208, Латвія – 53 Лебедин (місто Сумського р-ну) – 174, 306 Лемківщина (регіон у складі Прикарпатського воєводства РП) – 61, 257, 261, Ленінградська обл. (область РФ) – 119 Липа (село Калуського р-ну) – 435 Липівка (село Івано- Франківського р-ну) – 76 Липівці (село Львівського р-ну) – 184 Липки (село Яворівського р-ну) – 212 Литва – 53, 263, 429 Лисецьк (селище Івано- Франківського р-ну) – 130 Лисецький район (тепер у складі Івано-Франківського р-ну) – 78, 463 Лівобережна Україна (регіон України) – 51 Літин (село Ковельського р-ну) – 441 Ліщанці (село Чортківського р-ну) – 195

Ліщина Велика (село Бешадського повіту) – 333	Любеля (село Львівського р-ну) – 276
Лодзь (центр воєводства РП) – 284	Любешів (місто Камінь- Каширського р-ну) – 38
Лози (село Кременецького р-ну) – 355	Любешівський район (тепер у складі Камінь-Каширського р-ну) – 412, 436
Локачинський район (тепер у складі Володимирського р-ну) – 23, 138, 268, 334, 374, 415, 439	Любича-Королівський район (тепер у складі Томашівського повіту Підкарпатського воєводства РП) – 112
Ломашівка (гора в Кременецькому р-ні) – 475	Львів, м. – 20, 26, 80, 89, 94, 95, 96, 102, 105, 107, 110, 117, 136, 140, 141, 144, 149, 150, 152, 159, 161, 162, 163, 175, 176, 180, 183, 187, 200, 203, 205, 228, 229, 250, 280, 302, 336, 339, 381, 388, 389, 438
Лондон (столиця Великобританії) – 140, 141	Львівщина – 46, 48, 64, 65, 75, 79, 153, 163, 164, 186, 195, 196, 220, 343, 357, 383, 395
Лопатинський район (тепер у складі Червоноградського р-ну) – 316, 355	Любомль (місто Ковельського р-ну) – 167
Лопушне (село Кременецького р-ну) – 125	Любомльський район (тепер у складі Ковельського р-ну) – 290
Лугинський район (тепер у складі Коростенського р-ну) – 288	Любохини (село Ковельського р-ну) – 264, 272
Луккенвальде (райцентр в землі Бранденбург ФРН) – 168	Лючин (село Рівненського р-ну) – 346
Лунинець (райцентр Брестської обл. РБ) – 114	Лючки (село Косівського р-ну) – 262
Луцьк (обласний центр України) – 99, 127, 152, 197, 198, 200, 201, 252, 265, 269, 278, 308, 388	Ляховичі Подорожні (село Подорожнє Стрийського р-ну) – 315
Луцький район (Волинська обл.) – 163, 211, 273, 290, 292, 331, 332	Магерівський район (тепер у складі Львівського р-ну) – 275, 316
Любачівка (село Луцького р-ну) – 374	Мазури (село Стрийського р-ну) – 326
Любачівський повіт (тепер у складі Підкарпатського воєводства РП) – 30, 404	
Любачівщина (регіон у складі Підкарпатського воєводства РП) – 185, 401	

Майдан (село Рівненського р-ну) – 58	Мелітополь (райцентр Запорізької обл.) – 32, 182
Маковичі (село Ковельського р-ну) – 310, 313	Микитичі (село Володимирського р-ну) – 327
Макунів (село Яворівського р-ну) – 313	Миколаїв, м. – 162, 174, 343
Мала Лінина (село Самбірського р-ну) – 34	Миколаїв (місто Стрийського р-ну) – 233
Малий Говилів (село Чортківського р-ну) – 372	Миколаївський район (тепер у складі Миколаївської обл.) – 31, 150
Малий Стидин (село Рівненського р-ну) – 284	Миколаївський район (тепер у складі Стрийського р-ну) – 96, 186, 187, 273, 398
Малі Дедеркали (село Кременецького р-ну) – 152	Микулинецький район (тепер у складі Тернопільського р-ну) – 326
Малі Кусківці (село Кременецького р-ну) – 330	Микуличі (село Володимирського р-ну) – 126
Манява (село Івано-Франківського р-ну) – 376	Мильчиці (село Львівського р-ну) – 439
Мармарощина (регіон у складі Румунії та України) – 39	Милятин (село Рівненського р-ну) – 346
Марцилівка (село Мартинівка Рівненського р-ну) – 54	Мізоцький район (тепер у складі Рівненського р-ну) – 30, 58, 154, 231, 239, 259, 281, 286, 309, 314, 353, 355
Мар'янівка (село Сарненського р-ну) – 297	Мізоч (селище Рівненського р-ну) – 255
Матвіївці (село Кременецького р-ну) – 356	Млинівський район (тепер у складі Дубенського р-ну) – 272, 297, 303, 345, 355
Матків (село Луцького р-ну) – 187	Мнишин (село Рівненського р-ну) – 220
Медвежа (село Дрогобицького р-ну) – 331	Могильне (село Володимирського р-ну) – 265
Меденицький район (тепер у складі Дрогобицького р-ну) – 311	Мокрець (село Ковельського р-ну) – 258
Меджибізький р-н (тепер у складі Хмельницького р-ну) – 59	Мокротин (село Львівського р-ну) – 373
Межиріцький район (тепер у складі Рівненського р-ну) – 59	
Межиріччя (село Калуського р-ну) – 313	

Молдавська РСР (тепер Республіка Молдова) – 146, 148	Надвірнянський район (Івано-Франківська обл.) – 18, 81, 232, 247, 471
Монастириська (місто Чортківського р-ну) – 178	Негрибка (село Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства РП) – 440
Монастириський район (тепер у складі Чортківського р-ну) – 210, 250, 326, 442	Немирівський район (тепер у складі Яворівського р-ну) – 200, 212
Монастириха (село Чортківського р-ну) – 176	Несухойжі (село Тойкут Ковельського р-ну) – 392
Монголія – 171	Нижанковичі (селище Самбірського р-ну) – 395
Морочненський район (тепер у складі Вараського р-ну) – 113, 295, 312	Нижній Березів (село Косівського р-ну) – 62
Моршин (місто Стрийського р-ну) – 274	Нижньодніпровський район (тепер у складі міста Дніпро) – 303
Москва, м. – 163, 180, 229, 278, 318, 405	Нижньоустрицький район (тепер у складі Бещадського повіту Підкарпатського воєводства) – 333, 372
Мости (село Рівненського р-ну) – 394	Ниці (село Ковельського р-ну) – 329
Мостиський район (тепер у складі Яворівського р-ну) – 195, 208, 212, 273	Німеччина – 33, 67, 74, 160, 163, 168, 173, 189, 200, 219, 220, 289, 440
Мочалки (село Ковельського р-ну) – 258, 393	Нова Гута (село Чортківського р-ну) – 326
Мукачево (райцентр Закарпатської обл.) – 39	Нова Мощаниця (село Рівненського р-ну) – 353
Мшана (село Львівського р-ну) – 141	Нова Одеса (місто Миколаївського р-ну) – 31
Мюнхен (столиця землі Баварія ФРН) – 17	Нове Село (село Тернопільського р-ну) – 350
Нагоряни (село Чортківського р-ну) – 211	Новий Двір (село Ковельського р-ну) – 38
Нагуєвичі (село Дрогобицького р-ну) – 351	Новий Зборишів (село Луцького р-ну) – 416
Надвірна (місто Івано-Франківської обл.) – 130	
Надвірнянський повіт (тепер у складі Надвірнянського р-ну) – 33	

Новий Олексинець (село Кременецького р-ну) – 186	Озютичівський район (тепер у складі Володимирського р-ну) – 315, 322
Новий Острів (село Самбірського р-ну) – 231	Олевськ (місто Коростенського р-ну) – 59
Новий Став (село Львівського р-ну) – 348	Олексинці (село Чортківського р-ну) – 30
Новий Яричів (селище Львівського р-ну) – 163	Олеський район (тепер у складі Золочівського р-ну) – 255, 316, 348, 396
Новомилятинський район (тепер у складі Золочівського р-ну) – 189	Олесько (селище Золочівського р-ну) – 164
Новосельський район (тепер у складі Тернопільського р-ну) – 81, 293	Олишківці (Тернопільського р-ну) – 246
Новосілки (село Золочівського р-ну) – 329	Омеляна (село Рівненського р-ну) – 277
Новосілля (село Вараського р-ну) – 113	Омська обл. (РФ) – 186
Новостав (село Львівського р-ну) – 315	Оришківці (село Чортківського р-ну) – 118, 280
Новострілищанський район (тепер у складі Львівського р-ну) – 317	Орів (село Дрогобицького р-ну) – 398
Новояричівський район (тепер у складі Львівського р-ну) – 280	Острог (місто Рівненського р-ну) – 12, 124, 271, 317
Нюрнберг (місто в Баварії, ФРН) – 168	Острожецький район (тепер у складі Дубенського р-ну) – 208, 254, 436
Нью-Йорк (місто в США) – 405	Острожчина (регіон у складі Рівненського р-ну) – 54
Обгів (село Соснівка Дубенського р-ну) – 237, 392	Острозький район (тепер у складі Рівненського р-ну) – 169, 281, 313, 346, 372
Обертин (селище Івано- Франківського р-ну) – 173	Осьмиговичі (село Ковельського р-ну) – 330
Облапи (село Ковельського р-ну) – 274, 345	Отинійський район (тепер у складі Коломийського р-ну) – 329
Овадне (село Володимирського р-ну) – 271	Павлів (село Червоноградського р-ну) – 118
Одеса, м. – 33, 137, 138	Пахутинці (село Волочиського р-ну) – 176
Озерці (село Луцького р-ну) – 435	

Перегінський район (тепер
у складі Калузького р-ну) – 61,
64, 399, 472

Перемишль (місто
Підкарпатського воєводства
РП) – 353, 385

Перемишльський район (тепер
у складі Підкарпатського
воєводства РП) – 146, 157, 233,
264, 397, 412

Перемишльщина (регіон
у складі Підкарпатського
воєводства РП) – 30, 204, 306,
348, 401

Перемишлянський район (тепер
у складі Львівського р-ну) – 77,
108, 184, 190, 229, 253, 316, 326,
365

Печихвости (село Львівського
р-ну) – 189, 348

П'єштяни (місто Трнавського
краю Словаччини) – 385

Пилатківці (село Чортківського
р-ну) – 441

Пильгани (село Луцького р-ну)
– 331, 416

Пирятин (село Львівського
р-ну) – 396

Підберізці (село Львівського
р-ну) – 127

Підволочиськ (селище
Тернопільського р-ну) – 123,
350

Підволочиський район (тепер
у складі Тернопільського р-ну)
– 82, 278, 295, 355, 466

Підгайці (село
Володимирського р-ну) – 274

Підгайці (місто
Тернопільського р-ну) – 106,
352

Підгайці (село Луцького р-ну) –
273

Підгаєцький повіт (тепер
у складі Тернопільського р-ну)
– 18

Підгаєцький район (тепер
у складі Тернопільського р-ну)
– 61, 395

Підгірки (село Калузького р-ну)
– 377

Підгірці (село Стрийського
р-ну) – 127

Піддубці (село Луцького р-ну) –
164, 284

Підкамінь (селище
Золочівського р-ну) – 45

Підкаміньський район (тепер
у складі Золочівського р-ну) –
127, 288, 316, 363

Підлісці (село Кременецького
р-ну) – 37, 91

Підляшшя (регіон, який
охоплює окремі повіти
Люблінського та Підляського
воєводств РП) – 27

Підріччя (село Камінь-
Каширського р-ну) – 381

Пінськ (райцентр Брестської
обл. РБ) – 39

Пінщина (регіон в Брестській
обл. РБ) – 113

Піски (село Баштанського р-ну)
– 303, 345

Пляшева (село Дубенського
р-ну) – 314

Побужани (село Золочівського
р-ну) – 395

Повітно (село Львівського р-ну)
– 439

Поділля (регіон України) – 27,
31, 51, 59, 146, 158

Покрівці (село Стрийського
р-ну) – 365

Полісся (регіон України) – 12,
14, 27, 30, 33, 34, 35, 40, 41, 42,
46, 51, 52, 54, 59, 60, 63, 69, 80,
81, 86, 90, 91, 92, 95, 105, 111,
113, 121, 163, 164, 165, 167, 171,
175, 179, 183, 193, 202, 203, 210,
214, 216, 227, 229, 234, 248, 251,
256, 258, 284, 286, 288, 290, 300,
302, 305, 306, 319, 320, 323, 325,
340, 343, 344, 345, 357, 358, 360,
362, 366, 378, 380, 382, 383, 388,
394, 408, 419, 430, 436, 443, 444,
445

Полонка (село Луцького р-ну) –
322

Полтавщина – 118, 407

Польща – 44, 48, 75, 79, 85, 140,
166, 178, 179, 189, 265, 299, 326,
347, 376, 384, 399, 404, 406, 429,
437, 440

Поляни (село Львівського р-ну)
– 411

Поморянський район (тепер
у складі Золочівського р-ну) –
61, 108, 153, 230

Пониковиця (село
Золочівського р-ну) – 46, 271

Попільнянський район (тепер
у складі Житомирського р-ну) –
125

Порицький район (тепер
у складі Володимирського р-ну)
– 118, 258, 324

Порт-Артур (тепер у складі
міста Далянь КНР) – 171

Постолів (село Ліського повіту
Підкарпатського воєводства
РП) – 437

Почаїв (місто Кременецького
р-ну) – 124

Почаївський район (тепер
у складі Кременецького р-ну) –
30, 125, 186, 217, 271, 325, 351,
354, 431, 437, 439

Працюки (село Сарненського
р-ну) – 167,

Пробіжна (село Чортківського
р-ну) – 348

Пробіжнянський район (тепер
у складі Чортківського р-ну) –
126, 312, 331,

Проскурів (тепер обласний
центр Хмельницький) – 125

Прошова (село Тернопільського
р-ну) – 209

Пузів (село Володимирського
р-ну) – 177, 327

Пустомити (місто Львівського
р-ну) – 279

Пустомитівський район (тепер
у складі Львівського р-ну) – 82,
141, 349

Путила (селище Вижницького
р-ну) – 328

Путильський район (тепер
у складі Вижницького р-ну) –
334

Путятинці (село Івано-
Франківського р-ну) – 128

П'ятничани (село Кам'янець-
Подільського р-ну) – 170, 370

Рава-Руська (місто Львівського
р-ну) – 50, 124

Рава-Руський район (тепер у складі Львівського р-ну) – 326, 415	Рівненщина – 39, 47, 113, 154, 167, 169, 216, 244, 254, 255, 272, 286, 362, 369, 370, 388, 390, 412, 418, 426, 432, 443
Радехів (місто Червоноградського р-ну) – 130, 131, 192	Рогатинський район (тепер у складі Івано-Франківської обл.) – 76, 153, 395
Радехівський район (тепер у складі Червоноградського р-ну) – 50, 153, 299	Рогізна (тепер у складі міста Чернівці) – 212
Радивилів (місто Дубенського р-ну) – 27	Рогізно (село Яворівського р-ну) – 224
Радивилівський район (тепер у складі Дубенського р-ну) – 74, 216, 306, 308, 415	Рожищенський район (тепер у складі Луцького р-ну) – 277, 345, 380, 393, 415
Радивилівщина (регіон у складі Дубенського р-ну) – 139	Рожнятівський район (тепер у складі Калуського р-ну) – 272, 366, 399
Радомишль (село Луцького р-ну) – 265	Рокитнівський район (тепер у складі Сарненського р-ну) – 422
Радохинці (село Яворівського р-ну) – 222	Романів (село Львівського р-ну) – 190
Радчицьк (село Столинського р-ну, Білорусь) – 378	Романівка (село Чемеровецького р-ну) – 100
Ражнів (село Золочівського р-ну) – 395	Росія – 170, 399
Раковець (село Тернопільського р-ну) – 208	Ростовська обл. (РФ) – 118
Ратнівський район (тепер у складі Ковельського р-ну) – 414, 420	Руда (село Львівського р-ну) – 315
Рафайлів (село Бистриця Надвірнянського р-ну) – 247	Руда-Красна (село Рівненського р-ну) – 277
Рафалівський район (тепер у складі Вараського р-ну) – 298, 371	Рудківський район (тепер у складі Самбірського р-ну) – 230, 325
Рахівський район (Закарпатська обл.) – 142	Рудне (селище Львівського р-ну) – 279
Рівне, м. – 139, 284, 388, 416	Рудники (село Стрийського р-ну) – 417
Рівненський район (Рівненська обл.) – 220, 234, 277, 306, 421	Румунія – 299, 347, 399
	Русивель (село Рівненського р-ну) – 38

Русилів (село Чортківського р-ну) – 333	Сильне (село Луцького р-ну) – 210
Рясники (село Рівненського р-ну) – 379	Сихів (село Стрийського р-ну) – 350
Садгірський район (тепер у складі Чернівецького р-ну) – 109, 176, 212, 273	Сімферополь (центр АР Крим) – 137
Садів (село Луцького р-ну) – 292	Сімферопольський район (АР Крим) – 337
Самбір (райцентр Львівської обл.) – 161	Сітицьк (село Столинського р-ну Брестської обл. РБ) – 378
Самбірський район (Львівська обл.) – 265, 280, 331	Скала-Подільська (селище Чортківського р-ну) – 303
Сандове (село Володимирського р-ну) – 324	Скалатський повіт (тепер у складі Тернопільського р-ну) – 252, 422
Сарненський район (Рівненська обл.) – 297, 427, 443	Скалатський район (тепер у складі Тернопільського р-ну) – 97, 208, 265, 361
Сарненщина (регіон у складі Сарненського р-ну) – 139, 295, 300, 302	Сков'ятин (село Чортківського р-ну) – 415
Сватівський район (Луганська обл.) – 331	Сколівський район (тепер у складі Стрийського р-ну) – 398
Свинарин (село Ковельського р-ну) – 253, 258, 323, 361, 392, 393	Скоморохи (село Тернопільського р-ну) – 126
Селисько (село Львівського р-ну) – 349	Скриголов (село Скригове Луцького р-ну) – 276
Сенкевичівський район (тепер у складі Луцького р-ну) – 49, 60, 212, 307	Славна (село Тернопільського р-ну) – 257
Середниця (село Бещадського повіту Підкарпатського воєводства РП) – 395	Славський район (тепер у складі Стрийського р-ну) – 62, 100, 126, 325
Середня (село Калуського р-ну) – 377	Славута (місто Шепетівського р-ну) – 186
Сереховичі (село Ковельського р-ну) – 345	Славутський район (тепер у складі Шепетівського р-ну) – 54, 346
Сестрятин (село Дубенського р-ну) – 308, 415	Слобожанщина (регіон України) – 31, 41

Слов'ятин (село Тернопільського р-ну) – 399	Соснівка (село Дубенського р-ну) – 276
Смиків (село Луцького р-ну) – 281	Соснівський район (тепер у складі Рівненського р-ну) – 397
Смоленщина (регіон Росії) – 317	Софія, м. – 137
Смольник (село Смільник Бещадського повіту Підкарпатського воєводства РП) – 34	Сошичне (село Камінь- Каширського р-ну) – 381
Сморжів (село Рівненського р-ну) – 355, 370	Сприня (село Самбірського р-ну) – 344
Сморжів (село Червоноградського р-ну) – 355	Ставищенський район (тепер у складі Білоцерківського р-ну) – 109
Снятин (місто Коломийського р-ну) – 173	Ставки (село Володимирського р-ну) – 258
Снятинський повіт (тепер у складі Коломийського р-ну) – 19, 149	Ставки Краснянські (село Ставки Чортківського р-ну) – 373
Снятинський район (тепер у складі Коломийського р-ну) – 116	Сталіно (місто Донецьк в Україні) – 110, 343
Сокаль (місто Червоноградського р-ну) – 129, 186	Станіслав (тепер обласний центр Івано-Франківськ) – 99, 269, 352
Сокальський район (тепер у складі Червоноградського р-ну) – 50, 65, 96, 128	Станіславський повіт (тепер у складі Івано-Франківського р-ну) – 18
Сокальщина (регіон у складі Червоноградського р-ну) – 208, 246, 380	Станіславщина (регіон Галичини) – 46, 51, 60, 62, 64, 66, 70, 100, 153, 155, 205, 271, 272, 292, 377, 423, 442, 461
Сокирянський район (тепер у складі Дністровського р-ну) – 317	Стара Гута (село Ковельського р-ну) – 392, 394
Соколівка (село Кременецького р-ну) – 30	Старе Село (село Львівської обл.) – 275
Соловичі (село Ковельського р-ну) – 378	Старий Кокорів (село Кременецького р-ну) – 439
Сороки (село Львівського р-ну) – 163, 338	Старий Самбір (місто Самбірського р-ну) – 336
	Старичі (село Яворівського р-ну) – 205

Старосамбірський район (тепер у складі Самбірського р-ну) – 136, 274, 442,
Старосамбірщина (регіон Самбірського р-ну) – 71, 353
Староушицький район (тепер у складі Кам'янець-Подільського р-ну) – 27
Стегниківці (село Тернопільського р-ну) – 303
Стенжаричі (село Володимирського р-ну) – 84
Стефанівка (село Івано-Франківського р-ну) – 295
Стільсько (село Стрийського р-ну) – 398
Столин (райцентр Брестській обл. РБ) – 39
Столинський район (Брестська обл. РБ) – 223, 378
Сторонибаби (село Золочівського р-ну) – 353
Стрий (райцентр Львівської обл.) – 99, 131, 195, 351
Стрийський повіт (тепер у складі Стрийського р-ну) – 64
Стрийський район (Львівська обл.) – 77, 117, 118, 127, 208, 273, 274, 350, 437
Стрийщина (регіон у складі Стрийського р-ну) – 78
Стрілківський район (тепер у складі Самбірського р-ну) – 34, 126
Струсівський район (тепер у складі Тернопільського р-ну) – 70, 96
Судововишнянський район (тепер у складі Яворівського р-ну) – 75

Сумщина (регіон у складі Слобідської України) – 39
Суходіл (село Чортківського р-ну) – 207
Сянок (місто Підкарпатського воєводства РП) – 14, 144
Сяноцький повіт (тепер у складі Підкарпатського воєводства РП) – 80, 265, 327, 406, 436
Таврія (регіон України) – 162
Тайкури (село Рівненського р-ну) – 438
Тамбовська обл. (РФ) – 119
Таурів (село Тернопільського р-ну) – 278
Твіржа (село Яворівського р-ну) – 224
Темногайці (село Кременецького р-ну) – 356
Теребовля (місто Тернопільського р-ну) – 34, 112, 141, 175, 420
Теребовлянський повіт (тепер у складі Тернопільського р-ну) – 96, 252, 258, 268, 325, 365,
Теребовлянщина (регіон у складі Тернопільського р-ну) – 27, 108
Теремнівський район (тепер у складі Луцького р-ну) – 26, 175, 209
Терешів (село Дубенського р-ну) – 208
Тернопіль (обласний центр України) – 18, 29,
Тернопільщина (регіон Галичини) – 34, 63, 110, 116, 124, 132, 141, 152, 153, 158, 168, 175, 184, 188, 250, 252, 269, 285, 289, 291, 293, 303, 305, 325, 327,

340, 343, 344, 357, 361, 374, 435,
437, 459
Тетильківці (село
Кременецького р-ну) – 239, 373
Тирява Волоська (село
Сяноцького повіту
Підкарпатського воєводства
РП) – 123
Тисів (село Калуського р-ну) –
315
Тлумацький повіт (тепер
у складі Івано-Франківського
р-ну) – 18
Товстенський район (тепер
у складі Чортківського р-ну) –
75, 124, 211, 295, 351, 442
Томашівський повіт (тепер
у складі Підкарпатського
воєводства РП) – 285
Топорівка (село
Чернівецького р-ну) – 273
Топча (село Рівненського р-ну)
– 232
Торчинський район (тепер
у складі Луцького р-ну) – 116,
223, 292
Требухівці (село Чортківського
р-ну) – 100
Тристені (село Луцького р-ну)
– 345
Трудовач (село Золочівського
р-ну) – 331
Туреччина – 165
Турійськ (селище Ковельського
р-ну) – 38, 302, 313
Турійський район (тепер
у складі Ковельського р-ну) –
43, 171, 175, 258, 265, 310, 332,
348, 354, 371, 374, 378, 380, 441

Турійщина (регіон у складі
Ковельського р-ну) – 38, 302,
323
Турка (місто Самбірського
р-ну) – 246
Турківський район (тепер
у складі Самбірського р-ну) –
81, 232, 344
Тучапи (село Львівського р-ну)
– 97
Тучин (село Рівненського р-ну)
– 35
Тучинський район (тепер
у складі Рівненського р-ну) –
112, 420
Увисла (село Чортківського
р-ну) – 71
Угля (село Тячівського р-ну) –
176
Угорськ (село Шумському р-ні)
– 30, 233
Ужгород, м. – 39
Умань (райцентр Черкаської
обл.) – 109, 130
Устилуг (місто
Володимирського р-ну) – 131
Устилузький район (тепер
у складі Володимирського р-ну)
– 84, 285, 322, 327
Устрики-Долішні (місто
Бещадського повіту
Підкарпатського воєводства
РП) – 181
Фастів (райцентр Київської
обл.) – 216
Фастівський район (Київська
обл.) – 109
Херсон (обласний центр) – 31
Херсонщина (регіон Південної
України) – 79, 85, 435, 442

Хильчиці (село Золочівського р-ну) – 310	Цуманський район (тепер у складі Луцького р-ну) – 58, 210, 265, 275
Хиночі (село Вараського р-ну) – 113	Цумань (селище Луцького р-ну) – 213
Хирів (місто Самбірського р-ну) – 99	Цунів (село Заверешниця Львівського р-ну) – 131
Хирівський район (тепер у складі Самбірського р-ну) – 81, 440	Чайчинці (село Кременецького р-ну) – 313
Ходорів (місто Стрийського р-ну) – 131	Чемеренці (село Львівського р-ну) – 230, 253
Ходорівський район (тепер у складі Стрийського р-ну) – 104, 326, 361	Чемерин (село Луцького р-ну) – 213
Ходорківці (село Львівського р-ну) – 117	Чемеровецький район (тепер у складі Кам'янець-Подільського р-ну) – 100, 109
Холм (місто Люблінського воєводства РП) – 385	Черкаси (село Львівського р-ну) – 315
Холмщина (регіон у складі Люблінського воєводства РП) – 27, 30, 44	Чернівці, м. – 136, 246
Холоневичі (село Луцького р-ну) – 275	Чернігів, м. – 407
Хорошів (село Білогірського р-ну) – 281	Чернігівська обл. – 59, 186
Хорупань (село Дубенського р-ну) – 355	Чернігівщина – 39
Хотин (село Рівненського р-ну) – 314	Чернь (село Орловської обл. РФ) – 82
Хотинський район (тепер у складі Дністровського р-ну) – 317	Честині (село Львівського р-ну) – 348
Хуст (райцентр Закарпатської обл.) – 51	Чехословаччина – 67, 347
Целіїв (село Чортківського р-ну) – 175	Чорниж (село Луцького р-ну) – 265
Цигани (село Чортківського р-ну) – 414	Чорніїв (село Ковельського р-ну) – 175
	Чорнокінецька Воля (село Чортківського р-ну) – 312
	Чортків (місто в Тернопільській обл.) – 18, 136, 139, 145
	Шацьк (селище Ковельського р-ну) – 270
	Шацький район (тепер у складі Ковельського р-ну) – 265, 271, 305, 413

Шепетівка (райцентр Хмельницької обл.) – 330	Яворівський повіт (тепер у складі Яворівського р-ну) – 124
Шили (село Кременецького р-ну) – 119	Яворівський район (Львівська обл.) – 63, 153, 224, 280, 296, 329, 436
Широківський район (тепер у складі Криворізького р-ну) – 322	Яворівщина (регіон у складі Яворівського р-ну) – 66
Шпильчина (село Львівського р-ну) – 77	Ягольниця Нова (село Чортківського р-ну) – 139
Шумськ (місто Кременецького р-ну) – 112	Янів (тепер місто Івано- Франкове Яворівського р-ну) – 278
Шумський район (тепер у складі Кременецького р-ну) – 49, 176, 210, 217, 239, 264, 294, 311, 318, 373, 431, 434, 439, 470	Яремча (місто Яремче Надвірнянського р-ну) – 279
Шумщина (регіон у складі Кременецького р-ну) – 361, 377	Ярославль (обласний центр РФ) – 147
Щирець (селище Львівського р-ну) – 364	Ясенів (село Золочівського р-ну) – 343
Щирецький район (тепер у складі Львівського р-ну) – 273, 315, 316, 391, 411	Ясенів Горішній (село Верхній Ясенів Верховинського р-ну) – 292
Югославія – 169	Ясенка-Стецьова (село Самбірського р-ну) – 344
Яблунів (селище Косівського р-ну) – 272	Яцулі (село Вільне Сарненського р-ну) – 242
Яблунівка (село Золочівського р-ну) – 395	

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Авт.	– автор
АК	– Армія Крайова (<i>пол.</i> Armia Krajowa)
АР	– Автономна республіка
Арк.	– аркуш
АС	– агентурна станиця
АСПОРМ	– Архів соціально-політичних організацій Республіки Молдова (<i>молд.</i> Arhiva organizatiilor social-politice a RM Republicii Moldova)
БРСР	– Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
БСБ	– боївка СБ
БУСА	– Буковинська українська самооборонна армія
ВВН	– створений Абвером український добровольчий підрозділ (<i>нім.</i> Berg-Bauern-Hilfe «Допомога селянам-горцям»)
ВКМ	– Волинський краєзнавчий музей
ВКП(б)	– Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ	– Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді
ВН	– військовий надрайон
ВО	– військова округа
ВОГеС	– Виконуючий обов'язки Генерального судді
ВОП	– відділ особливого призначення
ВПЖ	– Військово-польова жандармерія
ВР	– військовий район
ВСБ	– військова Служба безпеки
ВУЧК	– Всеукраїнська надзвичайна комісія (<i>рос.</i> Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ГАБО	– Державний архів Брестської області (<i>рос.</i> Государственный архив Брестской области, <i>білорус.</i> Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці)
ГАРФ	– Державний архів Російської Федерації (<i>рос.</i> Государственный архив Российской Федерации)
ГВШ	– Головний військовий штаб
ГДА СБУ	– Галузевий державний архів Служби безпеки України
Гестапо	– Таємна державна поліція (<i>нім.</i> Geheime Staatspolizei)
ГК	– Головна команда
ГУЛАГ	– Головне управління виправно-трудових таборів

ГУШОСДОР	– Головне управління шосейних доріг
ДАВО	– Державний архів Волинської області
ДАЗО	– Державний архів Закарпатської області
ДАІФО	– Державний архів Івано-Франківської області
ДАЛО	– Державний архів Львівської області
ДАРО	– Державний архів Рівненської області
ДАТО	– Державний архів Тернопільської області
ДАЧО	– Державний архів Чернівецької області
Див.	– дивитися
ДПУ	– Державне політичне управління
ЗГ	– З’єднана група
ЗКМ	– Збірка компрометуючих матеріалів
ЗОУЗ	– Західньо-окраїнні українські землі
ЗП	– закордонне представництво
ЗУЗ	– Західні українські землі
ЗЦ	– Закордонний Центр
IPN	– Інститут національної пам’яті (<i>пол.</i> Instytut Pamięci Narodowej, IPN)
КДБ	– Комітет державної безпеки (<i>рос.</i> Комитет государственной безопасности, КГБ)
КІР	– кущовий інформатор розвідки
КНР	– Китайська Народна Республіка
КПЗ	– камера попереднього ув’язнення (<i>рос.</i> камера предварительного заключения)
КПЗУ	– Комуністична партія Західної України
КП(б)У	– Комуністична партія (більшовиків) України
крб.	– карбованців
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
МДБ	– Міністерство державної безпеки
МТС	– машинно-тракторна станція
НВРО	– Народно-визвольна революційна організація
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
НМ	– Народна міліція
НССБ	– Надзвичайний суд Служби безпеки
НТС	– Народно-трудовий союз російських солідаристів
обл.	– область
ОБЗВУ	– Організація боротьби за волю України

ОДПУ	– Об’єднане державне політичне управління (рос. Объединённое государственное политическое управление, ОГПУ)
Оп.	– опис
ОУН	– Організація українських націоналістів
(б)	– (бандерівців)
(м)	– (мельниківців)
ПВ	– Поліцейський відділ
ПЗК	– Північно-західний край
ПЗУЗ	– Північно-західні українські землі
ППШ	– пістолет-кулемет Шпагіна
ПСУЗ	– Північно-східні українські землі
ПУН	– Провід українських націоналістів
РБ	– Республіка Білорусь
«РБ»	– розвідувальне бюро
РВ	– районний відділ
РІВ	– розвідувально-інформаційний відділ
РКР	– референтура контролю і розвідки
р-н	– район
РП	– Республіка Польща
РПЦ	– Російська православна церква
«Р-Р»	– Розвідча референтура
РРФСР	– Російська радянська федеративна соціалістична республіка
РСР	– Радянська соціалістична республіка
РФ	– Російська Федерація
САП	– Суд адміністративним порядком
СБ	– Служба безпеки
СД	– Служба безпеки (нім. Sicherheitsdienst)
СДБ	– Служби державної безпеки
СЗ	– справове звено
СЗП	– Служба загального порядку
«Смерш»	– Смерть шпигунам (рос. Смерть шпионам)
СОВ	– слідчо-оперативний відділ
СП	– Служба порядку
Спр.	– справа
СРСР	– Союз радянських соціалістичних республік
СС	– військово-поліційна організація Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (нім. Schutzstaffel «загони охорони»)

СУЗ	– Східні українські землі
США	– Сполучені Штати Америки
ТВ	– Тактичний відтинок
ТІРА	– Тимчасова Ірландська республіканська армія (анг. Provisional Irish Republican Army, PIRA)
ТОС	– Тереновий Організаційний Суд
УАПЦ	– Українська автокефальна православна церква
УБП	– Уряд Публічної Безпеки (пол. Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, UB)
УВО	– Українське військове об'єднання
УГВР	– Українська головна визвольна рада
УДБ	– Українська Державна Безпека
УДК	– Український допомоговий комітет
УДП	– Українське державне правління
УІС	– Українська інформаційна служба
УМВС	– Управління Міністерства внутрішніх справ
УМДБ	– Управління Міністерства державної безпеки
УНАКОР	– Український народний козакий рух
УНДО	– Українське національно-демократичне об'єднання
УНМ	– Українська народна міліція
УНР	– Українська Народна Республіка
УНС	– Українська народна самооборона
УПА	– Українська повстанська армія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСО	– обліково-статистичний відділ (рос. учетно-статистический отдел)
УССД	– Українська Самостійна Соборна Держава
УЧХ	– Український червоний хрест
Ф.	– фонд
ФНВ	– Фронт національного визволення (фр. Front de libération nationale, FLN) Алжиру
ФНЄ	– Фронт національної єдності
ФРН	– Федеративна Республіка Німеччина
ФУР	– Фронт української революції
ЦДАГО України	– Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАВО України	– Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦК	– Центральний комітет

Наукове видання

**СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ І ДО СЬОГОДЕННЯ**

У п'яти томах

ТОМ IV

Антонюк Ярослав Миколайович

**ДІЯЛЬНІСТЬ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН(Б)
ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ УПА
(1940 – 1955)**

Редактор – *Т. Костенко*
Технічне редагування
та комп'ютерна верстка – *Т. Єжова, Т. Коркач*

Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 31,14. Обл.-вид. арк. 27,21.
Тираж 50 прим.

Видавництво

